

VILNIAUS UNIVERSITETAS

BARBARA STANKEVIČ

LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS VAIZDINYS
LENKŲ XX A. GEOPOLITINĖSE KONCEPCIJOSE:
nuo Józefo Piłsudskio iki Jerzy Giedroyc

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Vilnius, 2012

Disertacija rengta 2007–2012 metais Vilniaus universitete.

Mokslinis vadovas:

prof. dr. Alfredas Bumblauskas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H)

Turinys

Įvadas	3
Tyrimo aktualumas	3
Tyrimo problema	6
Tyrimo objektas, tikslas ir uždaviniai.....	10
Teorinė metodologinė tyrimo prieiga ir tyrimo metodai	11
Hipotezė ir ginamieji teiginiai.....	14
Tyrimo šaltiniai	29
Tyrimo naujumas.....	33
Disertacijos struktūra, chronologinės ribos.....	34
I. LDK XX A. I PUSĖS LENKŲ FEDERALISTINĖSE KONCEPCIJOSE: TARP ISTORIJOS IR GEOPOLITINĖS TIKROVĖS	37
1.1. Jogailaičių idėja ir jos geopolitinės implikacijos lenkų istoriografijoje	37
1.2. J. Piłsudskio istorinė geopolitika: federalistinės vizijos įgyvendinimo kontekstas.....	48
1.3. Tarpukario federalistinės praktikos istoriografinis vertinimas	76
1.4. Prometėjizmas – federalizmo tęsinys ar naujas Lenkijos Rytų politikos turinys?.....	84
II. VILNIJOS FEDERALISTINĖ MINTIS	89
2.1. S. Mackiewicziaus pažiūros ir jų sklaida „Słowo“ puslapiuose	90
2.2. „Gazeta Codzienna“ (1939–1940) tarp valstybingumo ir „krajovciškumo“.	106
2.3. Tarpukario Vilnijos minties tąsa iševijoje. J. Mackiewicziaus ir O. Haleckio debatai.....	118
III. JERZY GIEDROYCO ULB DOKTRINA IR LIETUVA	127
3.1. Jerzy Giedroyco Rytų politikos genezė: tarpukario intelektualų geopolitinės įžvalgos ir jų kritika.....	140
3.2. Lietuva ir lietuvių–lenkų dialogas „Kultūros“ puslapiuose (1955–2000)	156
3.3. Atmintina LDK „Zeszyty Historyczne“ puslapiuose (1962–2010).....	183
3.4. Tarpukario Lenkijos ir Lietuvos diplomatiniai santykiai: Vilniaus ir Vidurio Lietuvos problema „Zeszyty Historyczne“	194
3.5. ULB doktrina šiandien: tarp istorinės atminties ir politinės atsakomybės....	206
Išvados	214
LITERATŪROS IR ŠALTINIŲ SĄRAŠAS	219

Ivadas

Tyrimo aktualumas. Kiekvienas istorijos amžius tautų istorijoje yra savaip išskirtinis ir ypatingas. Tačiau ne kiekvienas laikmetis Europos istorijoje išsiskyrė tokia gausa erdvinių ir mentalinių permainų, „draskusių“ valstybes, tautas, atskirų šeimų ar net individų gyvenimus, kaip XX amžius. Dramatiški įvykiai buvo susiję su sienų pokyčiais Vidurio ir Rytų Europoje, plintančiomis naujomis ideologijomis ir šiame regione įsigalinčiomis totalitarinėmis politinėmis santvarkomis. Lenkijai šiame amžiuje teko daugelis minėtų išbandymų, iš dalies dėl jos geografinio išsidėstymo tarp Vokietijos ir Rusijos. Tai atitinkamai lėmė lenkų geopolitinės minties orientyrus. Vieni kryo labiau į Rytus, kiti į Vakarus, matydami ten partnerius, galėsiančius užtikrinti šaliai stabilią geopolitinę padėtį, suverenumą ir jo tęstinumą. Dėl šių priežasčių Lenkijos XX a. geopolitinė mintis balansavo tarp saugumo ir stiprios valstybės užtikrinimo politikos poreikio.

Geopolitinių permainų laikotarpiu, XX a. pradžioje, susidarė palankios galimybės Abiejų Tautų Respublikos (toliau – ATR, šiuolaikinė lietuvių istoriografija taip pat vartoja Lenkijos ir Lietuvos valstybės pavadinimą) – jungtinės Lenkijos (Karūnos) ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) tautoms sukurti nepriklausomas valstybes. 1918 m. buvusioje ATR teritorijoje susikūrė penkios valstybės: Lenkija, Lietuva, Latvija, Baltarusija, Ukraina, kurios susidūrė su dilema ne tiek dėl ATR, kiek dėl LDK palikimo traktavimo. Reikia pastebėti, kad ne visoms valstybėms pastaroji dilema buvo vienodai svarbi ir aktuali. Tam įtakos pirmiausia turėjo valstybingumo tradicija arba jos nebuvimas. Nei Baltarusija, nei Ukraina, iki tol neturėjo savarankiško valstybinio būvio, todėl pirmiausia orientavosi į saugumo ir suverenumo užtikrinimo poreikį. Deja, dėl Lenkijos ir bolševikų karo Ukraina prarado savo vakarines teritorijas – Rytinę Galiciją ir Voluinę, kurios atiteko Lenkijai, Užkarpatės regioną, atitekusį – Čekoslovakijai, Besarabiją ir Bukoviną, atitekusius Rumunijai. Kita Ukrainos teritorija atiteko bolševikinei Rusijai. Pagal 1921 m. Rygos sutartį Lenkija ir Sovietų Rusija pasidalijo Baltarusiją.

Tokiu būdu iš palikuonių į LDK palikimą iš esmės liko tik viena pretendentė – 1918 m. vasario 16 d. nepriklausomybę paskelbusi Lietuva. Atsižvelgiant į tai, jog Lenkija turėjo, nors ne visai savarankišką, bet vis dėlto nepertraukiamą valstybingumo tęstinumą XIX a., lenkų politinėje mintyje formavosi kryptis, kurios nuostatuose raginta imtis atsakomybės už ATR restituciją, taigi, ir LDK žemių suvienijimą kaip pagrindinei ir teisėtai ATR paveldėtojai. Šiam planui įgyvendinti lenkai teturėjo du XX a. dešimtmečius, kadangi dėl 1939–1945 m. stalininės Rusijos ir hitlerinės Vokietijos dalybų aukomis tapo ir Lietuva, ir Lenkija. Tuomet dar kartą pasitvirtino, kad nepriklausomybės paskelbimas nebūtinai garantuoja valstybingumo tęstinumą.

Pirmą kartą, 1772 m. ATR, skaičiuojanti apytiksliai 733 000 km² plotą ir 12 milijonų gyventojų, buvo trijų imperinių valstybių padalyta trimis padalijimo aktais. Rusijai atiteko didžiausias padalytos ATR plotas – apie 463 000 km² su 5,5 mln. gyventojų ir abi jos sostinės – Varšuva ir Vilnius. Prūsijai atiteko apie 141 000 km² ir 2 mln. 600 tūkstančių gyventojų, Austrijai – 129 000 km² ir 4 mln. 200 tūkstančių gyventojų.

XVIII a. ATR dalybų proporcijos lėmė tai, kad iš dalybose dalyvavusių valstybių XIX a. ir XX a. pradžioje pirmiausia iš Rusijos norėta išvaduoti užgrobtą didžiausią valstybės dalį. Vasaliteto pagrindu Rusijos užimtos teritorijos dalyje dirbtinai sukurta satelitinė Lenkijos Kongreso karalystė tapo tik vienos iš ATR pusės – Karūnos valstybingumo tęstinumu. Tuo tarpu LDK liko tik istorinis faktas arba vis dar kintanti istorinė tiesa, kurios turinys priklausė ir iki šiol priklauso nuo tautų, pretenduojančių į jos palikimą, požiūrio.

XX a. pabaigoje visoms penkioms šalims vėl pavyko atkurti savo valstybių suverenumą ir iki šiol užtikrinti jo tęstinumą. Tačiau vis dar ne visos valstybės įtvirtino demokratinę santvarką ir ne visos tapo Europos Sąjungos politinės sistemos dalimi. 1991 m. bendras ATR vienijusių tautų atsikurtų valstybių plotas sudarė jau apie 1 253 696 km² ir apėmė net 99 milijonų gyventojų. Taigi, ATR vienijusių tautų plotas nuo XVIII a. padidėjo beveik dvigubai.

Šiandien Lenkija kaip ir tarpukariu pretenduoja į svarias pozicijas Vidurio ir Rytų Europoje ir pastaruoju metu regis yra laikoma geopolitiškai pajėgiausia iš visų valstybių, kurias yra sukūrusios buvusios ATR tautos. Tačiau, nors ATR tautų suverenių valstybių plotas šiandien yra dvigubai didesnis negu XVIII a., bendras šių valstybių vidaus produktas (BVP) neviršija nei Vokietijos, nei Rusijos BVP, tai nei vienai iš ATR tautų sukurtų valstybių atskirai negarantuoja ekonominio ar geopolitinio konkurencinio pranašumo nei Vakarų ar Vidurio, nei Rytų Europoje.

Visą XX a. lenkų politinėje mintyje gyvavo skirtingo turinio ir formos ATR rekonstrukcijos tradicija. Ji pirmiausia buvo ir yra siejama su lenkų ir lietuvių valstybių unijos patirtimi arba dar vadinama Jogailaičių idėja, tarpukario Lenkijos valstybės vadovo Józefo Piłsudskio ir jo pasekėjų skleidžiamais federalistiniais planais ir su Lenkijos išeivio, redaktoriaus Jerzy Giedroyc'o ir jo kolektyvo suformuluota ULB (terminas sudarytas lenkų Paryžiuje leisto žurnalo „Kultura“ politinio publicisto Juliuszo Mieroszewskio buvusioms LDK žemėms Ukrainai, Lietuvai, Baltarusijai pavadinti) koncepcija. Minėti projektai lenkų politinėje mintyje dažniausiai priskiriami federalistinės minties krypčiai, kurios siekiamybė buvo federacijos pagrindais paremtas Lenkijos ir kitų valstybių suverenumo užtikrinimas.

Koks vaidmuo vykdant šiuos projektus teko LDK ir Lietuvai – nagrinėja tiek abiejų tautų istoriografija, tiek geopolitinių koncepcijų kūrėjai, dažniausiai svarstydami šiuolaikinės federacijos galimybes ir jos aktualumą Vidurio ir Rytų Europoje.

Bandymas apibrėžti lenkų XX a. geopolitines koncepcijas ir Lietuvos vaizdinį lenkų geopolitinėje mintyje turėtų leisti suprasti, kodėl ATR teritorijoje, kurioje iš vienos ankstyvųjų naujųjų laikų (tautinės) idėjos išsirutuliojo keturios modernios lenkų, lietuvių, baltarusių ir ukrainiečių tautinės idėjos, XX a. neįvyko tokių kruvinių įvykių kaip Balkanuose?¹

¹ Šį klausimą savo knygoje svarstė Timothy Snyderis: *Snyder T. Tautų Rekonstrukcija*. Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569–1999. Vilnius, 2008, p. 1.

Tyrimo problema. 1979 m. lietuvių kilmės lenkų rašytojas, Nobelio premijos laureatas Czesławas Miłoszas apgailestaudamas rašė: „Lietuviai 1918–1939 metų laikotarpiu nemėgo viso to, kas man buvo Vilniuje artima: „krajovcų“, federacinių svajonių, regionalizmo, masonų-liberalų, kurie kadaise nuėjo su J. Piłsudskiu. Kaip man atrodo, jie verčiau būtų turėję reikalą su „anima naturaliter endeciana“, nes tada bent aiškiai matomas priešas. Gal jų buvo teisybė, nespėjau. Tačiau būtent toji linija, o ne „sarmatinė“, šiandien teikia lenkų ir lietuvių draugystės viltį. Ir galiausiai Jerzy Giedroycas, paryžietiškos „Kultura“, kurios seniai esu bendradarbis, redaktorius, politiškai yra kilęs būtent iš tos linijos.“² Praėjus dvidešimčiai metų, J. Giedroycas savo biografijoje, nors ir pasivadinęs „šešėliniu piłsudskininku,“³ viename iš nedaugelio savo interviu pareiškė, jog „Lenkiją iki šiol valdo du karstai: Romano Dmowskio ir Józefo Piłsudskio“⁴. Antrindamas J. Giedroycui, Cz. Miłoszas yra pridūręs, kad „į J. Piłsudskio mąstymą niekada nebuvo gerai įsigilinta ir vargu ar tai įmanoma, kadangi jis buvo veiksmo žmogus, jo požiūris nuolat kito dėl užduočių, skirtų Lenkijos nepriklausomybei užtikrinti“⁵. Aptariant šią problemą svarbus lenkų istoriko Andrzejus Nowako pastebėjimas dėl Istorinės Lietuvos vaidmens J. Piłsudskio koncepcijoje kaip apie reikšmingą kontekstą, kuris iki šiol yra labai retai įžvelgiamas⁶.

Galiamiausiai 2000 m., J. Giedroycui mirus, lenkų politinėje publicistikoje pasklido teiginių, kad jo „Rzeczypospolitos koncepcija“ taip pat nėra permąstyta⁷. Dar daugiau dvejonų dėl lenkų svarstymų kelia lietuvių istoriografija ir viešoji erdvė, kurioje J. Giedroycas yra pristatomas kaip geriausias Lietuvos draugas, o J. Piłsudskis dažniausiai kaip „banditas“,

² *Miłosz Cz., Venclova T.* Dialog o Wilnie // *Kultura*. 1979, nr. 1/376–2/277, s. 15.

³ *Giedroyc J.* Autobiografia na cztery ręce / opr. K. Pomian. Warszawa, 2006, s. 60.

⁴ Sto lat polskiego losu. Z Jerzym Giedroyciem rozmawiał Krzysztof Masłoń // *Plius Minus*. 1999, nr. 53. Prieiga per internetą: < <http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje21/text18p.htm> >.

⁵ *Miłosz Cz.* Išvyka į dvidešimtmetį. Vilnius, 2003, p. 22.

⁶ *Nowak A.* Wizja polityczna Józefa Piłsudskiego // *Józef Piłsudski. Wyobrażenia i dzieło polityczne / pod red. J. Machnika i A. Nowaka.* Kraków, 2006, s. 12–13.

⁷ *Lazari A.* Jerzego Giedroycia wołanie na puszczy. Polska polityka wschodnia w rozumieniu Redaktora „Kultury“ // *Przegląd*. 2006, nr. 30. Prieiga per internetą: < <http://www.przegląd-tygodnik.pl/index.php?site=artykul&id=11026> >.

pasivavinę Vilnių, nors abu priskiriami politinės minties federalistinei srovei. Kardinaliai skirtingas lenkų intelektualų vertinimas sureikšminant vieno nuopelnus, bet neįvertinant kito, leidžia lenkų geopolitinės minties tyrimus laikyti moksliniu požiūriu ne tik aktualia, bet ir problemine tema, svarstant už kokius nuopelnus J. Giedroycas „iš dangaus nuleidžiamas ant žemės“ ir už kokias nuodėmes „iš pragaro į žemę gražinamas“ J. Piłsudskis.

Tarpukariu ir sovietmečiu galėjo atrodyti, kad visos nesusipratimų priežastys susidarė dėl Vilniaus. Nors jau dvidešimt metų kaip Vilnius yra suverenios Lietuvos sostinė, abi valstybės priklauso Europos Sąjungai, o santykiai regis klostosi ne visai taip, kaip turėtų ar derėtų. Šie svarstymai verčia spėlioti, ar lenkų modernioje geopolitinėje mintyje vis dar dominuoja R. Dmowskio ir J. Piłsudskio „diptiko problema“, bet ne savita J. Giedroyco paradigma.

Iki šiol nei lenkų, nei lietuvių istoriografija J. Piłsudskio ir J. Giedroyco federalistinio dueto kartu nebuvo vertinusi, nors atskirų užuominų apie juos jau yra pasitaikę⁸. Lenkų istoriografija, išskyrus naujausius A. Nowako tyrimus, nesileidžia į gilesnius J. Piłsudskio geopolitinių idėjų permąstymus, todėl trūksta jų geopolitinės minties lyginamojo pobūdžio tyrimų. J. Giedroyco geopolitinės minties genezė, skirta ULB koncepcijos tyrimams plėtoti, taip pat siekia tik XX a. ketvirtąjį dešimtmetį, jo tarpukariu redaguojamus žurnalus „Bunt Młodych“ ir „Polityka“ bei jo ryšį su vienu ryškiausiu tarpukario Lenkijos politiniu publicistu Adolfu Maria Bocheńskiu, kurio palikimas dabartinėje Lenkijoje taip pat dar tik atrandamas.

Minėtai spragai užpildyti šiame darbe pasirinkta analizuoti federalistinę geopolitinę minties liniją, kuri vienijo visus minėtus veikėjus, išskyrus lenkų tautinių demokratų ideologą ir lyderį R. Dmowską, ir kurią kaip fenomeną yra užčiuopęs Cz. Miłoszas. Federalistinė lenkų politinės minties linija nepasižymėjo vientisumu, apie jos įvairovę yra rašęs lenkų istorikas Juliuszas

⁸ Janowicz S. Giedroyc i Białorusini // Krasnogruda. 2000, nr. 12, s. 12; Osadczyk B. Niepodległa Ukraina. Wybór szkiców, artykułów i rozmów (1991–2006). Sejny, 2006, s. 28–29.

Bardachas, tarpukario federalistinėje mintyje išskyres ne tik jos federalistinę, bet ir konservatyviąją bei „krajovcų“ srovės. Visos jos tarpukario Lenkijos ateitį siejo su skirtingų formų, skirtingai suprantama federacija su LDK.

Kartu su federalistine linija lenkų politinėje mintyje išskirtina nacionalistinė arba „endekinė“ lenkų politinės minties kryptis, arba dar kitaip vadinama „inkorporacinė“ geopolitinė koncepcija, kuriai tarpukariu atstovavo R. Dmowski. Atsižvelgiant į etnografinį ir homogeninį šios krypties turinį, ji darbe nebus analizuojama, nes jos laikantis buvo orientuojamasi vien į lenkų etninius interesus, keliami idėja ATR rytus pasidalyti su Rusija, numatant Lenkijai LDK vakarines teritorijas kaip neišsikristalizavusių tautų apgyvendintą erdvę, tinkančią lenkų nutautinimui, iškeliant etninį ir religinį lenkų vienalytiškumą.

Tarp išskirtų federalistinės minties srovių lietuvių ir lenkų istoriografijoje didžiausio susidomėjimo sulaukė Vilniaus „krajovcų“ politinė mintis, taip pat solidūs „Römerianos“ tyrimai, skirti „krajovcui“, teisininkui Mykolui Römeriui, vėliau palaikusiam tarpukario „Kauno Lietuvą“ ir šios srovės pirmtako Vilniaus lenkų publicisto, laikraščio „Przegląd Wileński“ redaktoriaus Ludwiko Abramowicziaus ir kitų pažiūros⁹. Atsižvelgiant į tai, „krajovcų“ minties analizei šiame darbe atskiros vietos nebus suteikta, bet bus naudojamos tyrinėtojų pateiktomis įžvalgomis ir išvadamis tiek J. Piłsudskio, tiek Vilniaus lenkų geopolitinėms koncepcijoms tarpukariu suprasti.

⁹ *Miknys R.* Stosunki polsko-litewskie w wizji politycznej krajowców // *Zeszyty Historyczne*. 1993, z. 104, s. 123–129; *Miknys R.* Mykolo Römerio Lietuvos valstybingumo koncepcija ir pastangos ją įgyvendinti 1911–1919 metais // *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. 1996, p. 88–113; *Sawicki J.* Michał Römer a problemy narodowościowe na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Toruń, 1998; *Miknys R.* Wileńszczyzna w koncepcjach Michała Römera i krajowców // *Europa nieprowincjonalna: przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej) w latach 1772–1999 / pod red. K. Jasiewiczza*. Warszawa–Londyn, 1999; *Miknys R.* Vieningos Europos samprata krajovcų ideologijoje (XX a. pirmoji pusė) // *Europos idėja Lietuvoje: istorija ir dabartis*. Vilnius, 2002, p. 149–160; *Miknys R.* Tarp istorinės ir etnografinės Lietuvos: ar buvo bandyta ieškoti Lietuvos autonomijos formulės 1905 metais // *Parlamento studijos*. 2005, nr. 5, p. 48–64; *Miknys R.* Kształtowanie się nowoczesnego społeczeństwa na Litwie w pierwszej połowie XX a. Wybrane problemy. Poznań, 2007; *Miknys R.* Mykolas Römeris – Lietuvos modernybės aušros metraštininkas, analitikas ir politikas // *Römeris M. Dienoraštis. 1918 m. birželio 13-oji – 1919 m. birželio 20-oji*. Vilnius, 2007, p. IX–XLVII; *Nekandra-Trepka M.* Ludwik Abramowicz-Niepokójczycki – redaktor „Przeglądu Wileńskiego“ // *Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Lublin, 2005, s. 49–58; *Miknys R.* Marianas Zdziechowski ir krajovcinė idėja // *Lietuvos mokslo akademijos metraštinis*. T. 31, 2008, p. 227–239.

Manytina, kad istoriografijai yra svarbu atkreipti dėmesį į visas federalistinės linijos sroves, ypač todėl, jog yra tikinama, kad J. Giedroyco pokario koncepcijos, skirtos ULB regionui, buvo suformuluotos jau iki 1939 metų, o daugiausia prisidėjo A. M. Bocheńskis. Jis tarpukariu priklausė ir atstovavo jauniems lenkų konservatoriams, savo išvalgas publikavo ne tik J. Giedroyco redaguojamuose periodiniuose žurnaluose, bet ir Vilnijos lenko Stanisława Mackiewicziaus redaguotame laikraštyje „Słowo“. Todėl yra manoma, kad Stanisława Mackiewicziaus ir jo brolio Józefo, kurie tarpukariu buvo susiję su Lietuva ir ypač Vilniumi, o vėliau aktyviai reiškėsi išeivijoje spausdindami savo publikacijas, taip pat ir J. Giedroyco „Kulturoje“, veiklos ir koncepcijos aptarimas leistų atskleisti ne tik Vilnijos federalistinės minties kontekstą, bet ir federalistinės konservatyviosios srovės genezę, iš kurios save kildino ir pats J. Giedroycas, taip pat iš dalies papildyti tyrimus dėl „krajovců“, kuriuo tarpukariu buvo laikomas J. Mackiewiczius, specifikos.

Pažymėtina, kad formuojantis lenkų federalistinei geopolitikai svarbios įtakos turėjo ne vien politinė publicistika ir politinė praktika, bet ir istoriografija, o ypač istorikas Oskaras Haleckis. Iki šiol detaliai neaptartas nei minėto autoriaus ryšys su federalizmu, nei jo Vidurio Rytų Europos koncepcija, kaip vientisas modelis, neanalizuota, kaip lenkų XX a. federalistinėje istoriografijoje vaizduojama LDK ir Lietuva.

Tikėtina, kad būtent dėl visų paminėtų priežasčių iki šiol nėra aišku, kaip ATR istoriografijoje transformavosi į Vidurio Rytų Europą, o Ukraina, Lietuva ir Baltarusija lenkų geopolitinėje mintyje iš LDK virto ULB.

Pastaruoju metu niekas neabejoja, kad visos paminėtos asmenybės yra reikšmingi lenkų politiniai mąstytojai, bet kas atsitiktų, jeigu netrukus pasirodytų, jog būtent jų, vadinasi, pačių lenkų, o ne buvusios LDK tautų dėka įvyko lemtingas bendro sugyvenimo ir paveldo permąstymas, turėjęs lemiamos įtakos LDK vaizdinio konstravimui lenkų atmintyje, kuris jų tautos savimonėje įsitvirtino kaip tęstinė ir savarankiška idėja, kuri, anot vienu, temdė ir kliudė, o, anot kitų, grindė ir užtikrino svarią Lenkijos geopolitinę padėtį Europoje.

LDK vaizdinio apibūdinimas XX a. lenkų geopolitinėse koncepcijose yra sudėtingas ir rizikingas uždavinys. Tai lemia kelios priežastys, pirmiausia, tai, kad ne visi kūrėjai paliko pakankamai savo rašytinio palikimo jų koncepcijoms atskleisti, antra, didelę įtaką koncepcijoms apibūdinti ir joms interpretuoti iki šiol turėjo (ne)vykdoma jų praktinė politinė veikla, trečia, dėl (ne)vykdomos politikos sudėtinga nenuklysti į valstybinių santykių analizę, ypač vertinant J. Piłsudskio geopolitiką.

Atsižvelgiant į šiuos sunkumus, būtina paminėti ir tai, kas šiame darbe nebus nagrinėjama. Nebus siekiama vertinti nei geopolitinių koncepcijų sėkmės, nei įgyvendinimo galimybių, nes tam prireiktų tarpvalstybinių santykių ir vidaus politikos detalesnės analizės, kurios vengta, nes tai išeitų už šio tyrimo analizės ribų.

Tyrimo objektas, tikslas ir uždaviniai

Disertacijos **tikslas** – rekonstruoti LDK naratyvinį vaizdinį XX a. lenkų federalistinėje geopolitinėje mintyje.

Šio darbo **objektas** – XX a. lenkų geopolitinės koncepcijos, tradiciškai priskiriamos federalizmui.

Tiksliui pasiekti disertacijoje keliami **uždaviniai**:

1. Apibūdinti ir palyginti XX a. lenkų geopolitines koncepcijas nuo J. Piłsudskio iki J. Giedroyco, taip pat ir kitų federalizmui priskiriamų intelektualų koncepcijas, siekiant įvertinti lenkų geopolitinės minties ir valstybės tapatybės pokyčius.

2. Atskleisti geopolitinės problematikos kontekstą, apimančią istoriografijos geopolitines koncepcijas nuo Jogailaičių idėjos iki Oskaro Haleckio Vidurio Rytų Europos koncepto.

3. Apibrėžti ir palyginti LDK vaizdinį J. Piłsudskio, J. Giedroyco ir kitų federalizmui priskiriamų intelektualų geopolitinėse koncepcijose.

4. Išsiaiškinti LDK vaizdinio pasikeitimo į ULB pagrindus, ypač atkreipiant dėmesį į J. Giedroyco koncepcijos lietuviškąjį kontekstą.

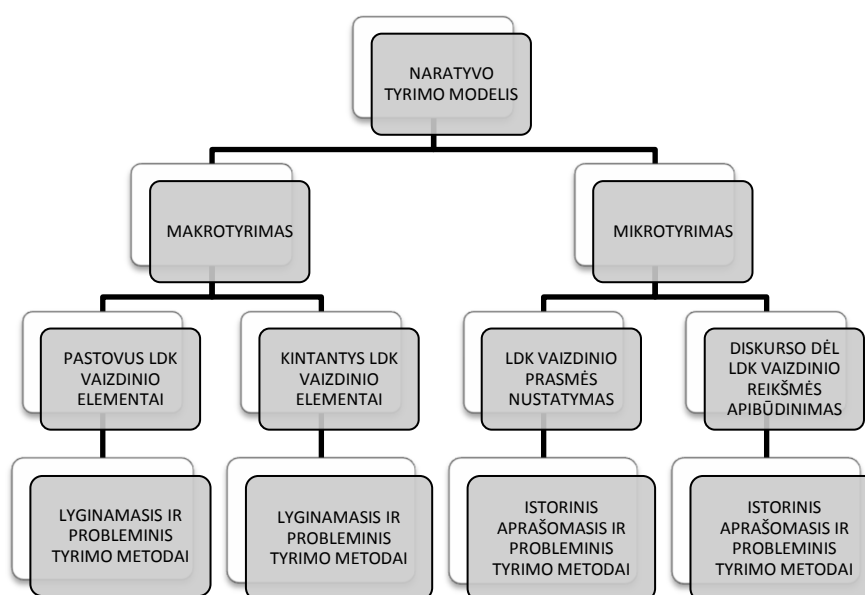
Teorinė metodologinė tyrimo prieiga ir tyrimo metodai. Remiantis geopolitikos samprata, geopolitinę koncepciją plačiąja prasme, viena vertus, galime laikyti tam tikru erdviniu valstybės tapatybės konceptu, kita vertus, modeliu, kuriame paaiškinama erdvės reikšmė valstybei, ir, atvirkščiai, kuriame parodoma, kaip įprasminama valstybė erdvėje. Kitaip tariant, modelis konstruojamas naudojant du pradinius taškus: valstybę ir erdvės perspektyvas, vadinasi, gali būti sėkmingai taikomas kaip metodas, skirtas interpretuoti politinius reiškinius praeityje ir dabartyje, atsižvelgiant į jų geografinę padėtį. Kita vertus, šis metodas yra susijęs su galia ir erdve – reikšminiais geopolitinės aplinkos elementais, kurie savo ruožtu sudaro pagrindą svarstymams dėl valstybės tapatumo arba vaidmens geopolitinėje aplinkoje apibūdinimo.

Valstybės tapatybei nagrinėti neretai naudojamosi vaidmens teorija,¹⁰ kurios tikslas yra nustatyti, koks suvokiamas valstybės vaidmuo geopolitikoje, kokie reikalavimai jam yra keliami ir kaip jis yra įgyvendinamas. Nors valstybės tapatybė – tai daugelio individų, skirtingų interesų grupių ir įvairialypių procesų rezultatas, vis dėlto galima kalbėti apie jos apibrėžimą, kaip veiksnį, kuris taip pat leidžia suvokti individualių ir subjektyvių geopolitinių koncepcijų reikšmę, atsižvelgiant į savęs ir kitų geopolitinių subjektų atpažinimo kontekstą. Reikia pabrėžti, kad šios teorijos šalininkai tvirtina, jog kiekviena valstybė tarptautinėje arenoje atlieka tam tikrą vaidmenį, kuris priklauso nuo sukonstruotos valstybės tapatybės. Tapatybės apibūdinimas taip pat lemia, kaip valstybės geopolitinėje aplinkoje suvokia savo ir kitų politinių darinių vaidmenis, tikslus, interesus, strategijas. Šiuo požiūriu valstybės tapatybė tampa geopolitinės koncepcijos pamatu. Tačiau kaip ir kiekvieno asmens tapatybė, taip ir geopolitinė yra konstruojama pagal tam tikrą interesą, be jo, tapatybė neturėtų motyvacijos, o interesai be tapatybės – krypties¹¹.

¹⁰ Plačiau žr.: Role theory: concept and research. New Jork, 1966; Role Theory and Foreign Policy Analysis / ed. by St. Walker. Durham, 1987.

¹¹ *Wendt A.* Tarptautinės politikos socialinė teorija. Vilnius, 2005, p. 247.

LDK vaizdiniui XX a. lenkų geopolitinėse koncepcijose rekonstruoti remiamasi naratyvo lyginamąja metodologine prieiga, kuria naudojamosi kaip įrankiu geopolitinės minties analizei atlikti, LDK vaizdiniui apibūdinti ir palyginti. Naratyvas yra istorinio pasakojimo dalis, kuriai, anot J. Rūseno, būdinga funkcija yra orientuoti praktinį gyvenimą, pasitelkiant laiko patyrimo prisiminimą, plėtojant tęstinumo sąvoką ir įtvirtinant tapatybę. Akivaizdu, kad išvardytas reikšmes taip pat atitinka geopolitinė koncepcija, nes yra naratyvo konstruktas. Tiek vaidmenų teorija, tiek naratyvo tyrimo prieiga leidžia apibūdinti geopolitinę koncepciją, jos reikšmę ir paskirtį, taip pat joje užčiuopti LDK vaizdinį ir jo pasikeitimus. Šitoks matymo kampas suteikia tyrimui daugiasluoksnį kontekstinį ir tarpdisciplininį pobūdį, kuris leidžia taikyti skirtingus analizės metodus vieninteliam tikslui pasiekti.

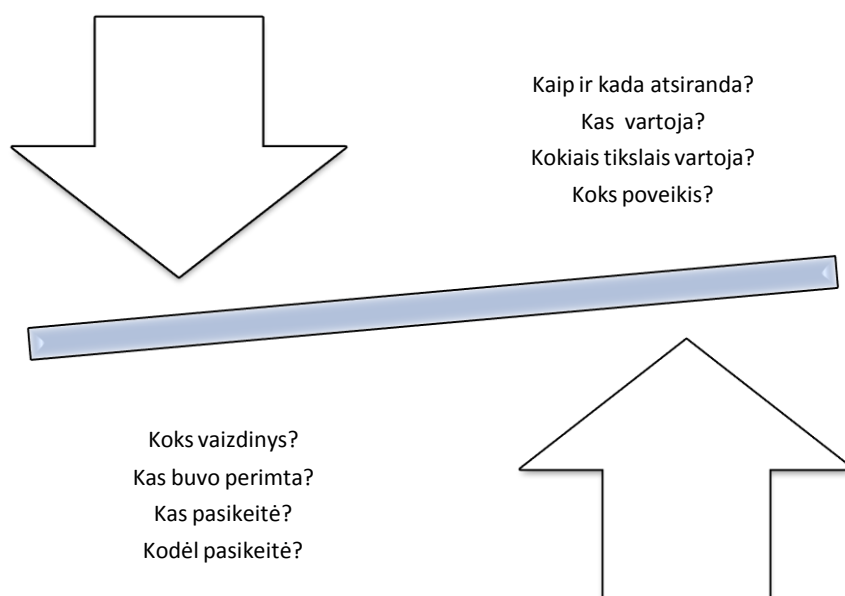

1 pav. Disertacijoje taikomo naratyvo tyrimo modelio medis: tyrimo lygiai, tikslai ir naudojami metodai (parengtas autorės)

Darbe pasinaudojama makrotyrimo ir mikrotyrimo alternatyviais analizės būdais (žr. 1 pav.), kurie yra vertingi vengiant homogeninės žiūros į istoriją pavojaus ir savo ruožtu skatina heterogeninės istoriografijos kūrimąsi.

Tokio pobūdžio analize siekiama suprasti lenkų geopolitinių koncepcijų ir LDK vaizdinio prigimtį, LDK vaizdinio vietą ir reikšmę lenkų politinėje erdvėje ir platesniame geopolitiniame bei istoriografiniame diskurse. Atliekant

makrotyrimą siekiama pamatyti pastovius ir kintančius LDK vaizdinio elementus. Pažymėtina ir tai, kad pastovūs vaizdinio elementai nors ir išlieka nekintantys, bet gali kisti jų ryšys su kintančiais elementais. Atliekant mikrotyrimą, nelyginamos skirtingų geopolitinių koncepcijų LDK vaizdinio reikšmės, bet siekiama apibūdinti, kaip suvokiamas vaizdinio poveikis geopolitinei koncepcijai ar konkrečiam istoriniam įvykiui suprasti ir paaiškinti. Šitokio pobūdžio naratyvo tyrimo paskirtis apima dvi analizės plotmes – pirminį šaltinį, kuriuo remiantis konstruojama geopolitinė koncepcija ir jos kontekstas (antrinis šaltinis), ją interpretuojantis arba įgyvendinantis. Šitokia prieiga leidžia rekonstruoti LDK vaizdinio pateikimo XX a. lenkų geopolitinėse koncepcijose istorinius argumentus.

2 pav. LDK vaizdinio rekonstrukcijai skirti pagalbiniai klausimai (parengta autorės)

Tyrimo tikslui pasiekti bus sprendžiamos šios analizės užduotys:

1. Apibūdinamos konkrečios geopolitinės koncepcijos ir jų kontekstas, ypač kreipiant dėmesį į laikotarpį, politinę vaizduotę asmenų, kurie prisidėjo prie koncepcijos visuminės išraiškos formavimo, į jų tekstus ir veiksmus (žr. 2 pav.).
2. Nagrinėjamas LDK vaizdinio turinys (pastovūs ir kintantys vaizdinio elementai).

Darome prielaidą, kad pasirinkti tyrimo būdai leidžia rekonstruoti autentišką LDK vaizdinį ir atskleisti jo unikalią reikšmę ir funkcijas pasirinktose nagrinėti lenkų geopolitinėse koncepcijose.

Hipotezė ir ginamieji teiginiai.

Disertacijos hipotezė yra grindžiama trimis pagrindiniais galimais teiginiais dėl LDK naratyvinio vaizdinio funkcionavimo lenkų XX a. geopolitinėje mintyje:

a) LDK vaizdinio lenkų federalistinėje geopolitinėje mintyje nėra kaip ir „endecijos stovykloje“.

b) LDK vaizdinys atsispindi federalistinėje mintyje visą XX a. laikotarpį – nuo J. Piłsudskio iki J. Giedroyco – nepakitęs.

c) LDK vaizdinys lenkų geopolitinėje mintyje kito prarasdamas XX a. pradžios pirminę šio vaizdinio reikšmę.

Remiantis šiais hipotezės teiginiais, atliekant tyrimą, bus siekiama juos patvirtinti arba paneigti, grindžiant **ginamuosius teiginius**:

1. XX a. lenkų geopolitinėje mintyje egzistavo LDK naratyvinis vaizdinys.

2. Lenkų XX a. federalistinių geopolitinių koncepcijų genezė sietina su J. Piłsudskio idėjomis, tačiau jų įgyvendinimas ir vertinimas kaip ir kintančios geopolitinės aplinkybės vertė ieškoti naujų argumentų politikos istorizavimui, tai lėmė šiuolaikinės lenkų geopolitinės ir istoriografinės minties nuokrypį nuo LDK vaizdinio ir tarpukario federalizmo, skirto Lenkijos Rytų politikai.

3. J. Giedroyco ULB koncepcija nėra tipiškas federalistinės minties kūrinys, bet kokybiškai permąstyta jos šiuolaikinė versija (neofederalizmas) arba visiškai nauja lenkų geopolitinės minties kryptis.

Istoriografijos ir literatūros apžvalga.

2004 m., Lenkijai įstojus į Europos Sąjungą, šioje šalyje ženkliai padaugėjo diskusijų dėl jos vietos besiintegruojančioje Europoje. Tai paskatino plėtoti ne tik šiuolaikinės Lenkijos geopolitinės pozicijos tyrimus naujoje

aplinkoje, bet ir nagrinėti jos ankstesnę geopolitinę padėtį. Lenkų geopolitikos nestorių Piotro Eberhardto ir Leszeka Moczulskio tyrimuose nagrinėtos XX a. politinės geografijos mąstytojų ATR erdvės Europoje skirtingos interpretacijos nuo „pereinamosios“ Vakarų ir Rytų civilizacijos teritorijos, Vakarų civilizacijos „priešpilio“ iki „tilto“ tarp Europos Rytų ir Vakarų¹².

Nors nuo XXI a. pradžios Lenkijoje suintensyvėjo XX a. geopolitikos temomis diskutavusių intelektualų rašytinio palikimo leidyba, tyrimų, pagrįstų sinteze ir apimančių XX a. lenkų geopolitinę mintį, juo labiau skirtų LDK vaizdiniui joje apibūdinti, – pasigendama. Tik istorikų Piotro Wandycziaus, Sławomiro Łukasiewicziaus, Jerzy Kłoczowskio, Krzysztofo Grygajčio federalistinės minties tyrimuose pastebima naujų refleksijų dėl Vidurio ir Rytų Europos heterogeniškumo, istoriko Oskaro Haleckio regioninės Europos koncepcijos, pokario federalistinių planų¹³. Šią tyrimų liniją kokybiškai papildė lietuvių istoriografija su Edvardu Gudavičiumi ir Alfredu Bumblausku priešakyje. Jų nagrinėjama LDK ir Lietuvos istoriją lotyniškosios Vakarų civilizacijos ir Vidurio ir Rytų Europos regiono kontekste¹⁴. Genės Kirkienės pasinaudota O. Haleckio išvalgomis pagrindžiant ATR federalizmą po bažnytinės Brastos unijos¹⁵. Abi tautų istoriografijos vis plačiau atveria kelią į skirtingos istorinės atminties dėl bendros istorinės praeities ir erdvės tyrimus ir pripažinimą, bet vis dar tik iki XX amžiaus.

¹² Eberhardt P. Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej. Lublin, 2004; Problematyka geopolityczna ziem polskich. Prace geograficzne / pod red. P. Eberhardta. Warszawa, 2008. Prieiga per internetą: <<http://rcin.org.pl/dlibra/publication?id=224&from=&dirids=1&tab=1&lp=1&QI=189D8BB0CA173577DEB9DEE7E2C6EADF-1>>; Moczulski L. Narodziny międzymorza. Warszawa, 2008; Moczulski L. Wojna Polska 1939. Warszawa, 2009.

¹³ Wandycz P. O czasach dawniejszych i bliższych. Studia z dziejów Polski i Europy Środkowo-Wschodniej. Poznań, 2009; Łukasiewicz Sł. Trzecia Europa. Polska myśl federalistyczna w Stanach Zjednoczonych 1940–1971. Warszawa-Lublin, 2010; Grygajtis K. Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w. Częstochowa, 2011.

¹⁴ Gudavičius E. Lietuvos europėjimo keliais: Istorinės studijos / sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius, 2002; Bumblauskas A. Polsko – litewskie stosunki cywilizacyjne. Przemiany w stanowiskach historiograficznych obu narodów // Przegląd Wschodni. T. 9, 1999, z. 4(20), s. 757-762; Bumblauskas A. Aktualieji ir istoriniai Europos regionai: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija, ULB, Vidurio Rytų Europa // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai / sud. A. Bumblauskas, G. Potašenko. Vilnius, 2009.

¹⁵ Kirkienė G. Chodkevičių vaidmuo LDK politinio elito struktūroje XV–XVI a. Vilnius, 2005, Daktaro disertacija (mašinėraštis).

Lenkų istoriografijoje LDK vaizdinys daugiausia atsispindi Lenkijos „kresų“ studijose¹⁶ arba, kitaip tariant, jis nagrinėjamas kaip lenkų civilizacijos ir nacionalinės valstybės istorijos dalis arba kontekstas. Tai regis natūralus iš Vakarų istoriografijos paveldėtas tautinės istoriografijos prieigos rezultatas, iki šiol dominuojantis beveik visų valstybių istorijos tyrimuose. Šitokio pobūdžio darbuose analizuoti Lenkijos tarpvalstybiniai santykiai, suverenumo grėsmei tarp Rytų ir Vakarų pažaboti motyvai. Tarp tokių darbų išskirtini keli, kurie pravarčiausi LDK konstrukcijai lenkų atmintyje ir oficialioje politikoje. Tai Wojciecho Materskio darbas, kuriame aptartos tarpukario Lenkijos vyriausybių Rytų politikos koncepcijos ir Mareko Kornato monografija, kurioje apžvelgtos tarpukario Lenkijos užsienio politikos, iš jų ir Rytų, dilemos, atsižvelgiant į tarptautinį kontekstą¹⁷.

Vienoje naujausių istoriografinių pozicijų, pirmą kartą skirtų išskirtinai lenkų geopolitikai, pavadintų anglosaksų istorikų pamėgtu stiliumi „Prakeikta Europos vieta? Lenkų geopolitikos dilemos“ (lenk. „Przeklęte miejsce Europy? Dylematy polskiej geopolityki“), išleistoje kaip leidybinės „Lenkų intelektualinės tradicijos“ serijū, trumpai supažindinama su svarbiausiomis lenkų mąstytojų ir politikų geopolitinėmis koncepcijomis, o iš XX a. atstovų aptariamai tik Józefas Piłsudskis, Adolfas Maria Bocheńskis, kilęs nuo Kėdainių lenkų teisininkas, sovietinės Lenkijos politikas Stanisławas Stomma, Jerzy Giedroycas ir Juliuszas Mieroszewskis¹⁸. Šis faktas regis dar kartą įrodo ir pagrindžia aktualią ir problemišką disertacijos temą ir struktūrą.

Lenkų istoriografija, skirta J. Piłsudskiui, nepaprastai įspūdinga. Dėl to prirėkė atlikti esamų istoriografinių pozicijų atranką. Pagrindiniu atrankos kriterijumi tapo darbai, kuriuose nagrinėjami politiniai ir mentaliniai J. Piłsudskio erdvės suvokimo pokyčiai, kalbama apie iki ir po Liublino unijos

¹⁶ Apie „kresų“ sampratą daugiau žr.: Kresy – pojęcie i rzeczywistość. Zbiór studiów / pod red. K. Handke. Warszawa, 1997; *Kolbuszewski J.* Kresy. Wrocław, 2005; Kresy – dekonstrukcja / pod red. K. Trybusia, J. Kałużnego, R. Okulicza-Kazaryna. Poznań, 2007.

¹⁷ *Materski W.* Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939. Warszawa, 1994; *Kornat M.* Polityka równowagi 1934–1939. Polska między Wshodem a Zachodem. Kraków, 2007.

¹⁸ *Przeklęte miejsce Europy? Dylematy polskiej geopolityki* / pod red. J. Kloczkowskiego. Kraków, 2009.

LDK priklausiusias teritorijas ir jų ateitį, atsižvelgiant į jo vykdomos ir numatomos politikos kontekstą. Daugiausia vietos šiai problematikai skiriama darbuose, atskleidžiančiuose J. Piłsudskio užsienio arba jo Rytų politiką. Tai atskiruose straipsniuose yra aptarę lenkų istorikai Włodzimierz Suleja ir Janas Pisuliński¹⁹.

Reikia pastebėti, kad tarpukariu iš svaresnių tyrimų, skirtų J. Piłsudskio Rytų politikai, pasirodė tik Tadeuszo Kutrzebos²⁰ ir Władysława Pobóg-Malinowskio²¹, rašiusio J. Woyszwillo slapyvardžiu, darbai. Tokią tyrimų situaciją lėmė paties J. Piłsudskio suformuluota nuostata ir sąlyga neatskleisti jo politikos paslapčių²². Atsižvelgiant į tai, Rytų politikos tema savo populiarumo apogėjų pasiekė tik XX a. 7 dešimtmetį, kai sovietinėje Lenkijoje tyrimus atliko vadinamosios „Henryko Jabłońskiego mokyklos“ atstovai²³. Šiai mokyklai priklausė Aleksy Deruga, Józefas Lewandowski, Arturas Leinwaldas ir Sergiuszas Mukuliczius²⁴. Jų tyrimai apėmė tarpukario Lenkijos pirmuosius nepriklausomybės metus arba tik pirmąjį dešimtmetį, kuriam buvo būdingi kariniai veiksmai ir teritorinių pretenzijų sprendimo uždaviniai, todėl juose plačiai aptariami militariniai įvykiai, vykę į Rytus nuo Lenkijos, ir politiniai sprendimai, skirti Lenkijos Rytų politikai. Jų tyrimuose akcentuota mintis, kad tarpukario Lenkijos Rytų politikos formavimuisi didelę įtaką turėjo istorinė tradicija, nes besikuriančios valstybės politiškai užsiangažavusi visuomenės dalis pradiniu moderniosios valstybės tašku laikė

¹⁹ Suleja W. Józef Piłsudski w najnowszej historiografii // Józef Piłsudski i jego współpracownicy. Praca zbiorowa / pod red. A. Suchońskiego. Opole, 1999, s. 11–16; Pisuliński J. Polityka wschodnia Józefa Piłsudskiego – interpretacje polskiej historiografii // Józef Piłsudski. Wyobrażenia i dzieła polityczne / pod red. J. Machnika, A. Nowaka. Kraków, 2006, s. 51–58.

²⁰ Kutrzeba T. Wyprawa kijowska 1920 roku. Warszawa, 1937.

²¹ Woyszwillo J. [Pobóg-Malinowski W.]. Józef Piłsudski. Życie, idee i czyny 1867–1935. Warszawa, 1937.

²² Czubiński A. Walka o wschodnie granice Polski w latach 1918–1921. Opole, 1999, s. 10–13.

²³ Pisuliński J. Polityka wschodnia Józefa Piłsudskiego – interpretacje polskiej historiografii // Józef Piłsudski. Wyobrażenia i dzieła polityczne / pod red. J. Machnika, A. Nowaka. Kraków, 2006, s. 52.

²⁴ Jabłoński H. Narodziny Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1919). Warszawa, 1962; Leinwald A. Polska Partia Socjalistyczna wobec wojny polsko-radzieckiej 1919–1920. Warszawa, 1964; Deruga A. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy 1918–1919. Warszawa, 1969; Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1971; Lewandowski J. Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego XI 1919 – IV 1920. Warszawa, 1962; To paties: Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921–1926. Warszawa, 1967.

ATR ribas. Reikšmingą ir tiesioginę įtaką Rytų politikai turėjo pats J. Piłsudskis, ypač „lietuviškajam klausimui“ spręsti, savo koncepcijas įgyvendinęs padedamas karininkų, kurių daugumai jo autoritetas buvo kaip politinė programa. Taip pat pastebėtas konservatorių teikiamas palaikymas J. Piłsudskio, o ne „endekų“ vykdomai politikai dėl baimės prarasti nekilnojamąjį turtą, esantį už etninės Lenkijos teritorijos ribų. Minėti autoriai svarstė, ar J. Piłsudskio politiką galima laikyti federalizmu, ar vis dėlto inkorporacionizmu. Vienodos nuomonės neprieita, nors sutarta, kad J. Piłsudskio Rytų politikai būdingas ekspansyvumas. Tyrimus, skirtus J. Piłsudskio politikos problematikai, atsižvelgiant į tarpukario Lenkijos istorijos kontekstą, taip pat atliko emigravę lenkų istorikai. Tarp autoritetingiausių iš jų paminėtini Władysława Pobóg-Malinowskio, Mariano Kamilio Dziewanowskio, Piotro Wandycziaus, Wacławo Jędrzejewicziaus ir Annos Cienciałos darbai²⁵. Šie autoriai, atitolę nuo sovietinės Lenkijos realybės ir cenzūros, formulavo priešingas išvadas ir teigė, kad pagrindinis J. Piłsudskio Rytų politikos tikslas buvo apsaugoti Lenkiją, kuo toliau į Rytus nustumiant Rusiją, įgyvendinant vadinamąją prometėjizmo viziją – Rusijos išsprogdinimą iš vidaus „per tautines siūles“, siekiant izoliuoti šią valstybę nuo Vakarų ir pažaboti jos imperialistinę ekspansionizmą Vakarų kryptimi.

Sugriuvus sovietiniam blokui, Lenkijoje padaugėjo naujų tyrimų, skirtų J. Piłsudskio Rytų politikai. Šiai problematikai savo svarstymus skyrė Antonis Czubinskis, Piotras Okulewiczius, Janusz Cisekas ir Włodzimierz Jędrzejewiczius²⁶. Remiantis šių autorių darbais galima išskirti tris J. Piłsudskio geopolitinės koncepcijos įgyvendinimo sroves arba komponentus. Tai – federalistinė idėja, tarpjūrio koncepcija, skirta sudaryti Vidurio ir Rytų

²⁵ *Pobóg-Malinowski W.* Najnowsza historia polityczna Polski 1914–1939. T. 2. Londyn, 1956; *Dziewanowski M. K.* Joseph Piłsudski. A European Federalist, 1918–1922. Stanford, 1969; *Wandycz P. S.* Soviet-Polish relations 1917–1921. Cambridge, 1969; *Jędrzejewicz W.* Józef Piłsudski 1867–1935. Życiorys. Londyn, 1993; *Cienciała A.* Stosunki polsko-radzieckie-federalizm-polska polityka polska 1914–1921 // *Zeszyty Historyczne.* 1970, z. 18, s. 215-220.

²⁶ *Czubiński A.* Walka o wschodnie granice Polski w latach 1918–1921. Opole, 1993; *Okulewicz P.* Koncepcja „miedzymorza“ w myśli i praktyce politycznej Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926. Poznań, 2001; *Cisek J.* Józef Piłsudski. Warszawa, 2007; *Jędrzejewicz W., Cisek J.* Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935. T. 1–4. Łomianki, 2007.

Europos sąjungą, vadovaujamą Lenkijos, nuo Baltijos iki Adrijos jūrų, ir galiausiai, prometėjizmo doktrina. Nei viena iš jų iki galo nebuvo įgyvendinta.

Iš šiuolaikinių lenkų J. Piłsudskio palikimo tyrinėtojų išskirtini įdomūs ir problemiški istoriko Andrzejus Nowako darbai²⁷. Naujausi autoriaus tyrimai nuo ankstesnių jo paties ir kolegų darbų skiriasi gvildenama mus dominančia tema – Rytų Europos geopolitinio konteksto ir konkrečiai J. Piłsudskio geopolitinės koncepcijos analize²⁸. Autoriaus darbuose teigiama, kad pirmaisiais tarpukario Lenkijos nepriklausomybės dešimtmečiais J. Piłsudskis akceptavo inkorporacinę politiką Rytuose tik todėl, kad ji turėjo užtikrinti jai saugumą ir sudaryti galimybes, be Antantės pagalbos, vykdyti savarankišką politiką Rytų Europoje. Anot A. Nowako, Lenkijos maršalo geopolitinę koncepciją reikia vertinti ne pagal antagonistinių inkorporacionizmo ir federalizmo kontekstą, bet atsižvelgiant į lenkiškosios imperialistinės alternatyvos imperialistinei Rusijai Europos Rytuose sukūrimą.

Iki šiol Lenkijos istoriografijoje, skirtoje J. Piłsudskiui, visi regis sutaria tik dėl vieno – jo vykdytos politikos tikslo – stiprios Lenkijos. Tuo tarpu nuomonės diametraliai išsiskiria pradedant kalbėti apie tai, ar buvo J. Piłsudskis federalistas, o jeigu taip, tai kokių laikotarpiu, kokią formą turėjo įgauti jo būsimoji federacija, iš kiek narių turėjo susidėti ir, galų gale, kokios buvo jos įgyvendinimo galimybės. Būta ir yra įvairių vertinimų. Atsižvelgiant į tai, kad istoriografijoje šie klausimai aptariami gana plačiai, išsamiai, bet nevienodai – nutarta detaliau juos išnagrinėti disertacijos pirmajame skyriuje. Tokį sprendimą lėmė ir tai, kad LDK vaizdinys labiausiai yra sietinas su J. Piłsudskio federalistine koncepcija, kuri iki šiol yra istoriografijos

²⁷ Nowak A. Polityka wschodnia Józefa Piłsudskiego (1918–1921). Koncepcja i realizacja // *Zeszyty Historyczne*, 1994, z. 107, s. 3–22; Nowak A. Józefo Piłsudskio Rytų politikos tikslai 1918–1920 metais // *Lietuvos istorijos metraštis*. 2001, nr. 1, p. 151–167; Nowak A. Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku). Kraków, 2001, wyd. II, 2008; Nowak A. Od Imperium do Imperium. Spojrzenie na historię Europy Wschodniej. Kraków-Warszawa, 2004; Nowak A. Wizja polityczna Józefa Piłsudskiego // Józef Piłsudski. Wyobrażenia i dzieło polityczne / pod red. J. Machnika i A. Nowaka. Kraków, 2006; Nowak A. Historie politycznych tradycji. Piłsudski, Putin i inni. Kraków, 2007.

²⁸ Nowak A. History and geopolitics: a contest for Eastern Europe. Warsaw, 2008; Nowak A. Geopolityczne koncepcje Józefa Piłsudskiego // *Przekłete miejsce Europy? Dylematy polskiej geopolityki* / pod red. J. Kloczkowskiego. Kraków, 2009, s. 135–151.

prieštaringai vertinama. Šioje vietoje galima tik papildomai paminėti danų istorikės Kay Lundgren-Nielsen monografiją²⁹, kurioje remiantis gausiais archyviniais šaltiniais analizuojamas „lenkų klausimas“ Paryžiaus taikos konferencijoje, kurioje, kaip atskleidžia autorė, Antantės valstybės sumaniai manipuliavo Lenkijos susiskaldymu dėl R. Dmowskio ir J. Piłsudskio siūlomų geopolitinių modelių, baimindamosi jos sustiprėjimo ir naujų teritorinių reikalavimų.

Daugelis lenkų istorikų ir intelektualų iki šiol tvirtina, kad J. Piłsudskio federacijos projektas numarintas 1921 m. per karą su bolševikine Rusija pasirašius Rygos taikos sutartį. Šiuo klausimu neseniai pasirodė lenkų kilmės Kanados istoriko Jerzy Borzęckio darbas, išleistas Jeilio (angl. Yale) universitete, išsamiai aptariantis 1921 m. pasirašytą Rygos taikos sutartį ir ilgalaikius jos padarinius Vidurio ir Rytų Europai³⁰.

Lietuvių istoriografija, priešingai negu lenkų, neskiria tiek dėmesio J. Piłsudskio federalistinėms koncepcijoms ir jo geopolitinės minties raidai. Daugiausia kalbama apie lietuvių visuomenės reakciją į jo veiksmus ir Lenkijos valstybinės politikos vertinimus Lietuvoje arba Lietuvos ir Lenkijos valstybių dvišalius santykius³¹.

Geopolitiniu požiūriu svarbūs yra priešaringi istoriografijos svarstymai dėl Pauliaus Hymanso projektų ir jų (ne)priimtumo³² bei federalistinių projektų šalininkų paieškų Lietuvoje³³. Šiuos svarstymus kokybiškai papildo „Grumtynėms dėl Vilniaus krašto 1919–1923 metais“ skirtas 40-asis „Darbų ir

²⁹ *Lundgren-Nielsen K.* The Polish Problem at the Paris Peace Conference. A Study of the Policies of the Great Powers and the Poles 1918–1919. Odense, 1979.

³⁰ *Borzęcki J.* The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation on Intermar Europe. London, 2008.

³¹ *Žepkaitė R.* Diplomacija imperializmo tarnyboje. Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939 m. Vilnius, 1980; *Kasparavičius A.* Lietuvos reakcija į Józefo Piłsudskio perversmą Lenkijoje // Kultūros barai. 1997, nr. 7(391), p. 64–65.

³² *Žepkaitė R.* Lietuvių tautos kova prieš imperialistų mėginimus pajungti Lietuvą Hymanso projekto pagalba // LTSR mokslų akademijos darbai. serija A, 1962, nr. 2(13); *Gruodis A.* Lietuvos politinių partijų požiūris į Lenkiją 1920–1926 metais: nuo modus vivendi paieškų iki nuolatinės konfrontacijos // Lietuvos istorijos studijos. 2008, nr. 21, p. 37–57; *Bumblauskas A.* Lietuvos tūkstantmetis: dvi atmetos alternatyvos // Lietuvos istorijos studijos. 2009, nr. 23, p. 144–150.

³³ *Butkus Z.* Federalistinių idėjų recepcija Lietuvoje 1918–1922 // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai / sud. A. Bumblauskas, G. Potašenko. Vilnius. 2009, p. 214–223;

dienų“ tomas, kuriame lietuvių ir lenkų istorikai daugiausia dėmesio skyrė Vidurio Lietuvos fenomeno egzistavimo aplinkybėms aptarti³⁴.

Patį J. Piłsudskį, kaip pastebėjo istorikas Algis Povilas Kasperavičius, „lietuvių istoriografija vertina pernelyg vienareikšmiškai ir neigiamai, deramai neįsigilindama į jo politinę mintį ir dažnai tiesiog antrindama ne geriausios kokybės sovietinei istoriografijai“³⁵. Naujausioje visuotinėje Lietuvių enciklopedijoje Rimantas Miknys, pristatydamas J. Piłsudskį, kalba apie federalistinius planus, kurių po Rygos sutarties jis neatsisakė, bet ignoravo 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo aktą³⁶.

Lietuvių istorikų J. Piłsudskio ignoravimas tikriausiai buvo nulemtas tarpukario konflikto dėl Vilniaus ir jo užėmimo, kuriam vadovavo generolas Lucjanas Żeligowski, padaręs didelę įtaką lietuvių istoriografijai, kuri po šio neteisėto Lenkijos akto nenorėjo matyti nieko, kas nors bent kiek būtų susiję su „grobioniška Lenkija“. Šis istorinis įvykis lėmė tai, jog istoriografiniame lietuvių istorikų diskurse dėl lietuvių ir lenkų santykių nematome nei J. Piłsudskio gilesnės geopolitinės minties analizės, nei juo labiau LDK vaizdinio joje. Šią spragą patvirtina ir tas faktas, kad iki šiol teturime tik vieną ir veikia populiariosios literatūros stiliumi parašytos jo biografijos (autoriai Daria ir Tomasz Nalęczai) vertimą į lietuvių kalbą³⁷. Minėtą biografiją komentavusio A. P. Kasperavičiaus tik pridurta, kad „pagal J. Piłsudskio sumanymą didžioji federacinė Lenkija turėjo tapti galinga valstybe, gebančia atsilaikyti ir prieš Vokietiją, ir prieš Rusiją, tačiau maršalo koncepcijos nebeatitiko XX a. realijų“³⁸.

³⁴ Grumtynės dėl Vilniaus krašto 1919–1923 metais. Lietuvių ir lenkų istorikų svarstymai // Darbai ir Dienos. T. 40, 2004, p. 7–300.

³⁵ Kasperavičius A. Recenzija. Piotr Okulewicz. Koncepcja „międzymorza“ w myśli i praktyce politycznej Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926. Poznań, 2001 // Lietuvos istorijos metraštis. T. 2, 2005, p. 194.

³⁶ Miknys R. Piłsudski Józef // Visuotinė lietuvių enciklopedija. T. XVIII. Vilnius. 2010, p. 259–260. To paties autoriaus apie J. Piłsudskio ir M. Römerio pozicijas dėl ATR restitucijos, žr.: Józef Piłsudski i Michał Römer a idea odrodzenia Rzeczypospolitej Jagiellonów w 1919 roku // Gryfita. 2000, nr. 22, s. 52–56.

³⁷ Nalęcz D., Nalęczius T. Juzefas Piłsudskis: legendos ir faktai. Vilnius, 1991 (J. Piłsudskio biografija lenkų kalba išleista 1986 metais Varšuvoje).

³⁸ Kasperavičius A. Istoriko komentaras // Nalęcz D., Nalęczius T. Juzefas Piłsudskis. Vilnius, 1991, p. 247.

„Vilniaus ir lietuviškasis klausimas“, kaip pagrindinis motyvas J. Piłsudskio geopolitinėje dëlionėje, buvo svarstomas ne tik Varšuvos Belvederyje, kuriame maršalas rezidavo, bet ir jo taip pamëgtame Vilniuje. Čia savo koncepcijas senamiestyje formulavo du broliai: vyresnysis Stanisławas (slapyvardis Cat ilgainiui prigijo jam kaip pavardë) ir jaunesnysis Józefas Mackiewicziai.

Tiriant Stanisławo Mackiewicziaus koncepcijas, pirmiausia paminëtina spalvinga ir turininga Jerzy Jeruzelskio parengta biografija³⁹. Dalykiškame Jaceko Gzellos darbe, skirtame Vilnijos lenkų, ir ne tik, užsienio politikos koncepcijoms lenkų kalba Vilniuje leistame „Słowo“ dienraštyje, daug vietos skirta ne tik Lenkijos ir Lietuvos santykiams, bet ir jų įtakai „Słowo“ kolektyvo konservatyviajai geopolitinei minčiai⁴⁰. „Słowo“ kolektyvo požiūrį į J. Piłsudskį ir jo vykdomą politiką plačiau pristatë Maciejus Wojtackis⁴¹. Apie LDK vaizdinį Mackiewicziaus politinę mintyje savo straipsnyje kalba Michał Galędekas, anot kurio, S. Mackiewiczius siekë LDK atkūrimo dinastinės unijos pagrindais, bet buvo tikras, kad jis bus galimas tik tada, kai pavyks susitarti dël jo su LDK tautomis, įtikinti Lenkijos visuomenę imperializmo būtinumu, kai bus sustiprinta šalis taip, kad būtų galima reviduoti Rygos sutartį⁴². Šioje vietoje reikia turëti omenyje, kad S. Mackiewiczius imperializmui suteikë kitokią prasmę nei įprasta, pvz., kalbant apie Rusiją.

Lietuvių istoriografijoje S. Mackiewicziumi skirtų atskirų tyrimų nėra. Apie jį, kaip konservatyvaus laikraščio „Słowo“ redaktorių, užsimenama Vyganto Vareikio išversto J. Mackiewicziaus straipsnio, skirto Władysławui Studnickiui, įžangoje, patį laikraštį pristatant kaip „nacionalistiškai nusiteikusį

³⁹ Jeruzelski J. Stanisław Cat-Mackiewicz 1896–1966, Wilno-Londyn-Warszawa. Warszawa, 1994, wyd. II.

⁴⁰ Gzella J. Między sowietami a Niemcami. Koncepcje polskiej polityki zagranicznej konserwatystów wileńskich zgrupowanych wokół „Słowa“ (1922–1939). Toruń, 2011.

⁴¹ Wojtacki M. „Słowo“ Stanisława Cata-Mackiewicza. Dziennik konserwatystów wileńskich w latach 1922–1939. Toruń, 2009.

⁴² Galędek M. Wielkie Księstwo Litewskie w myśli politycznej Stanisława Cata-Mackiewicza // Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego / pod red. T. Bujnickiego i K. Stępnika. Lublin, 2005, s. 135–154.

prieš „Kauno Lietuvą“ ir jos politikus“⁴³. Indrės Karčiauskaitės straipsnyje, skirtame aptarti Lietuvos vaizdinį Vilniaus spaudoje, apibendrinant „Słowo“ 1922–1923 metų turinį, pakartojamas toks pat neigiamas šio dienraščio vertinimas⁴⁴.

Stanisłowo brolis Józefas Mackiewiczius lietuvių istorikų yra pristatomas palankiau, gal todėl, kad jam artimos buvo „krajovco“ Ludwiko Abramowicziaus idėjos, arba todėl, kad 1939 m. spalį, sovietams Vilnių gražinus Lietuvai, šio fakto nepasmerkė, o netgi palaikė. Bene pirmasis apie tai plačiau savo straipsnyje dėsto Jonas Malinauskas, akcentuodamas tarpukario „krašto idėją“ ir „tuteišių“, kaip LDK autochtonų, tapatybę⁴⁵. J. Mackiewiczui skirtą lenkų istoriografiją, priklausomybę „krajovcams“, LDK atkūrimo projektus ir jo idėjų originalumą aptarė Ryšardas Gaidis⁴⁶.

Nors apie Stanisłowo ir Józefo Mackiewiczų indėlį tarpukario Vilniaus politinei kultūrai ir literatūrai Lietuvoje rašoma vis dažniau, nei vienas iš minėtų brolių, deja, nebuvo pristatytas naujausioje lietuvių enciklopedijoje.

Atsižvelgiant į tai, kad J. Mackiewiczius tarpukariu buvo ne tik politinis publicistas, bet ir garsus rašytojas, jo asmenybė sulaukė tiek pat istorikų ir literatūrologų dėmesio. J. Mackiewiczui ir jo geopolitinei minčiai apčiuopti ir suprasti išskirtinos preciziškos ir plataus konteksto Wacławo Lewandowskio ir Włodzimierzo Boleckio monografijos,⁴⁷ kuriose išsamiai aptariama J. Mackiewicziaus biografija, jo veikalų likimas ir priimtinumai visuomenei, požiūris į Rusiją. LDK rekonstrukcijai jo kūryboje, prieštarai J. Piłsudskiui ir su juo susijusiai polemikai, vykusiai tarp Londone susibūrusių lenkų

⁴³ *Vareikis V.* Józef Mackiewicz. Władysław Studnicki // Kultūros barai. 2005, nr. 5, p. 52.

⁴⁴ *Karčiauskaitė I.* Įtampos, baimės, neapykantos pulsas. Lietuvos Respublika lenkiškoje Vilniaus spaudoje 1922–1923 // Darbai ir dienos. T. 40, 2004, p. 191–199.

⁴⁵ *Malinauskas J.* Juozapas Mackevičius (Józef Mackiewicz) – Vilnietis, nemėgęs XX amžiaus // Naujasis židinys-Aidai. 2007, nr. 8–9, p. 368–377.

⁴⁶ *Gaidis R.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos idėja ir tautiniai atgimimai. Vieno Lietuvos lenko perspektyva // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai / sud. A. Bumblauskas, G. Potašenko. Vilnius, 2009, p. 146–164.

⁴⁷ *Lewandowski W.* Józef Mackiewicz. Artyzm. Biografia. Recepcja. Londyn, 2000; *Bolecki W.* Ptasznik z Wilna. O Józefie Mackiewiczzu (Zarys monograficzny). Kraków, 2007.

emigrantų, skirtas Marios Zadenckos darbas⁴⁸. Atskiruose straipsniuose šias temas taip pat gvildeno Zbigniewas S. Siemaszko, Nina Taylor-Terlecka, Krzysztof Tarka ir Małgorzata Ptasińska⁴⁹. Pastaroji savo straipsnyje kalba apie J. Mackiewicziaus ir J. Giedroyco ryšius, jų korespondenciją ir cituoja vertingas dar nepublikuotų laiškų ištraukas.

J. Giedroyco geopolitinė vizija ir jos padariniai dar iš esmės neištirti ir neaptarti, bet, priešingai negu J. Piłsudskiui ar broliams Mackiewicziams, per gana trumpą laiką istoriografijoje pasirodė daug solidžių tyrimų, skirtų jo geopolitinei minčiai ir Lietuvos vietai joje atskleisti. Palankias sąlygas tam turėjo jo kartu su žurnalo „Kultura“ bendradarbiais Lenkijai formuluojama Rytų politika, vadinama ULB koncepcija. Lietuvos pavadinimo įtraukimas į ULB akronimą privertė tyrinėtojus įdėmiau išsižiūrėti ne tik į santrumpoje minimas valstybes, esančias į rytus nuo Lenkijos, bet taip pat į šio žurnalo redaktoriaus asmeninį ryšį su jomis. Su šiomis temomis gana išsamiai supažindina Iwonos Hofman straipsniai ir monografijos, kurie vertintini ne tik kaip solidūs istoriografiniai darbai J. Giedroyco minčiai tirti, bet taip pat kaip vertingi šaltiniai, kuriuose gausu nuorodų į pirminius šaltinius ir jų komentarų⁵⁰. Autorės darbuose trumpai aptariama ULB koncepcijos genezė, išskiriant ULB vietą žurnalo „Kultura“ puslapiuose, jos evoliucionavimą, atsižvelgiant į tarptautinius politinius įvykius, koncepcijos aktualumą, kuri nagrinėjama iki 2000 metų, raginama atlikti tyrimus šio leidinio poveikiui nustatyti. Marcino Królo ir Januszo Koreko darbuose išsamiau kalbama apie

⁴⁸ *Zadencka M.* W poszukiwaniu utraconej ojczyzny. Obraz Litwy i Białorusi w twórczości wybranych polskich pisarzy emigracyjnych. Uppsala, 1995, s. 150–184.

⁴⁹ *Siemaszko Z. S.* Józef Mackiewicz na tle Rzeczypospolitej wielu narodów // *Więź*. 1991, nr. 2(388). Prieiga per internetą: <http://www.tylkoprawda.akcja.pl/ojm039.htm>; *Taylor-Terlecka N.* Józefa Mackiewicza wizja Wielkiego Księstwa Litewskiego 1922–1939 // *Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego* / pod red. T. Bujnickiego i K. Stępnika. Lublin, 2005, s. 109–122; *Taylor-Terlecka N.* Krajobrazy litewskie Józefa Mackiewicza // *Zmagania z historią. Życie i twórczość Józefa Mackiewicza i Barbary Toporskiej*. Warszawa, 2011, s. 162–170; *Tarka K.* Epigoni Wielkiego Księstwa Litewskiego – krajowcy wileńscy 1939–1940 // *Zeszyty Historyczne*. 1993, z. 130, s. 101–120; *Ptasińska M.* Korespondencja Jerzego Giedroycia z Józefem Mackiewiczem 1951–1982. Zarys problematyki // *Zmagania z historią. Życie i twórczość Józefa Mackiewicza i Barbary Toporskiej*. Warszawa, 2011, s. 55–67.

⁵⁰ *Hofman I.* Ukraina, Litwa, Białoruś w publicystyce paryskiej „Kultury“. Poznań, 2003; *Hofman I.* „Ogłoszenie się Litwinem“. O programie wschodnim Jerzego Giedroycia // *Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego* / pod red. T. Bujnickiego, K. Stępnika. Lublin, 2005, s. 177–186; *Hofman I.* Polska. Niemcy. Europa. Program zachodni paryskiej Kultury. Lublin, 2009.

žurnalo „Kultura“ ištakas, J. Giedroyco vizijos ryšį su J. Piłsudskiu ir tarpukario politiniais publicistais⁵¹. Šių autorių įžvalgos pratęsiamos Rafała Habielskio teiginiu, kad J. Giedroycas nebuvo visiškai „piłsudskinės“ minties tęsėjas, nes žurnalo mintis evoliucionavo, nors liko nepakitęs įsitikinimas, kad Lenkija pirmoji turėtų imtis permainų sovietiniame bloke vardan Jogailaičių ir prometėjizmo idėjų reminiscencijų⁵². Minėtus svarstymus dėl J. Giedroyco ir jo artimiausio bendradarbio J. Mieroszewskio minties analizės papildė platus ratas profesionalių istorikų, publicistų, politikų, tarp kurių galima paminėti Timothy Snyderį, Piotra Wandyczių, Andrzeją Mencwelį ir daug kitų, kurie pristatomi studijoje, skirtoje žurnalo „Kultura“ aktualumui ir unikalumui modernioje Europoje aptarti⁵³. Su J. Giedroycu ir XX a. lenkų politinėmis ir konkrečiai jo geopolitine vizija supažindina Marekas Kornatas⁵⁴ ir vokiečių istorikas Sebastianas Gerhardtas⁵⁵. Jų teigimu, J. Giedroyco geopolitinės koncepcijos šerdimi buvo įsitikinimas, kad Lenkijos geografinė padėtyje slypi ne tik jos praeityje patirti pralaimėjimai, bet ir raktas į tikrąją jos sėkmę ateityje. Todėl ULB koncepcijos, kuri nelaikytina federalizmu, pagrindu, tapo visų ATR tautų išsivadavimo iš sovietinio jungo siekis kaip būtinas geopolitinių permainų reikalavimas ir rezultatas, kuris turėjo lemti naujus galios pokyčius Rytų Europoje. Juos patikslindamas T. Snyderis priduria, kad su tam tikromis išlygomis „Kultūros“ programą galima laikyti „atnaujintu federalizmu“, nes „skirtingai negu tarpukario federalistai, kurie pripažino lenkų kultūros viršenybę Rytuose, J. Mieroszewskis džiaugėsi išskirtiniu tautiniu lietuvių, baltarusių ir ukrainiečių elitu ir tikėjo, kad šios tautos nusipelnė turėti

⁵¹ *Król M.* Style politycznego myślenia. Wokół „Buntu Młodych“ i „Polityki“. Paryż, 1979; *Korek J.* Paradoxy paryskiej „Kultury“. Styl i tradycje myślenia politycznego. Lublin, 2000.

⁵² *Habielski R.* Dokąd nam iść wypada? Jerzy Giedroyc od „Buntu Młodych“ do „Kultury“. Warszawa, 2006; *Habielski R.* Dialog jest możliwy // *Nowa Europa Wshodnia*. 2009, nr. 5, s. 133–146.

⁵³ Aktualność przesłania paryskiej „Kultury“ w dzisiejszej Europie. Zbiór studiów / pod red. Ł. Jasina, J. Kłoczowskiego, A. Gila. Lublin, 2007.

⁵⁴ *Kornat M.* Jerzys Giedroycas ir XX amžiaus lenkų politinės idėjos // *Naujas židinys-Aidai*. 2009, nr. 7, p. 245–258. *Kornat M.* Realizm šrodków, idealizm wizji. O geopolitycznej wizji Jerzego Giedroycia ir Juliusza Mieroszewskiego // *Przekłete miejsce Europy? Dylematy polskiej geopolityki* / pod red. J. Kłoczowskiego. Kraków, 2009, s. 225–243.

⁵⁵ *Gerhardt S.* Die Außenpolitik der polnischen Regierung von 1989 bis 2004 gegenüber den östlichen Nachbarstaaten Polens (Russland, Litauen, Weißrussland, Ukraine). Marburg, 2007.

modernias savo valstybes⁵⁶. Tuo tarpu Krzysztof Gygajtis, suteikęs „Kulturos“ federalizmui „paneuropinio federalizmo“ pavadinimą ir statusą, vertina jį kaip papildytą ir pataisytą tarpukario Lenkijos kairiųjų federalizmo versiją⁵⁷.

Apie ULB koncepciją ir jos galimybes XXI amžiuje lenkų viešojoje erdvėje kalbama nuolat, todėl darbe bus pasinaudota 2010 metais vykusios diskusijos, skirtos J. Giedroyciui ir J. Mieroszewskui atminti⁵⁸, medžiaga, taip pat straipsniais žurnale „Nowa Europa Wschodnia“ apie naujausias J. Giedroyco ir jo geopolitikos interpretacijas ir šiuolaikinę Lenkijos Rytų politiką⁵⁹.

Atskaitos tašku ULB koncepcijai pripažinus valstybingumo istorinę federalistinę atmintį, istorikų aptartas J. Giedroyco požiūris į istoriją, pristatytas jo požiūris į tam tikrus istorinius įvykius ir jų interpretacija, nagrinėta ULB tematika „Zeszyty Historyczne“ iki 1991 metų⁶⁰, tačiau atskirų tyrimų, kuriuose būtų nuosekliai aptarti straipsniai, skirti LDK ir jos istorijai, nėra.

J. Giedroyco koncepcijų ir pastangų, skirtų joms įgyvendinti, neįmanoma suprasti, nenagrinėjant jų priimtumo lenkų emigracijoje. Žurnalo „Kultura“ ryšiams su lenkų pokario emigracija atskleisti savo tyrimą skyrė Marek Żebrowskis⁶¹, plačiau apie emigraciją kalbėta Andrzej Friszkes redaguotoje

⁵⁶ Snyder T. Tautų Rekonstrukcija. Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569–1999. Vilnius, 2008, p. 254.

⁵⁷ Gygajtis K. Federalizm paryskiej „Kultury“ (1950–1956). „Federacja wolnych narodów na nowych podstawach“ // Sprawy polityczne. 2002, nr. 13/14, s. 44–57; Gygajtis K. Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w. Częstochowa, 2011.

⁵⁸ Doktryna ULB – koncepcja Giedroycia i Mieroszewskiego w XXI wieku. Prieiga per internetą: <http://pulaski.pl/media/kmp/2010/Pulaski_Policy_Paper_No_11_10_PL.pdf>.

⁵⁹ Žurnalą nuo 2008 metų leidžia Jano Nowako-Jeziorańskio vardo „Kolegium Europy Wshodniej“ Vroclave, žr.: Od Giedroycia do Partnerstwa Wshodniego. Ankieta // Nowa Europa Wshodnia. 2009, nr. 2, s. 21–44; Kowal P. Cienie Piastów // Nowa Europa Wshodnia. 2009, nr. 6, s. 27–43; Wojciechowski M. Co po Giedroyciu? Giedroyc! // Nowa Europa Wshodnia. 2010, nr. 1, s. 23–25; O Giedroyciu sporu nie ma. Z Radosławem Sikorskim, ministrem spraw zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej rozmawia Andrzej Brzeziecki // Nowa Europa Wshodnia. 2010, nr. 1, s. 69–77; Chruślińska I. Przemysleć wszystko na nowo // Nowa Europa Wshodnia. 2010, nr. 5, s. 156–166; Kornat M. Nie wyrzekajmy się „doktryny Giedroycia“ // Nowa Europa Wshodnia. 2010, nr. 5, s. 174–180.

⁶⁰ Jerzego Giedroycia rozrachunki z historią i polityką. Studia i szkice w czterdziestą rocznicę „Zeszytów Historycznych“ / pod red. Sł. Nowinowskiego i R. Stobieckiego. Łódź, 2005.

⁶¹ Żebrowski M. Dzieje sporu. „Kultura“ w emigracyjnej debacie publicznej lat 1947–1956. Warszawa, 2007.

studijoje „Lenkų politinė mintis tremtyje“⁶², požiūris ir santykiai su sovietine Lenkija plačiai aptariami Mikołajaus Tyrchano monografijoje⁶³.

Platesniam J. Giedroyco kontekstui suprasti darbe panaudotos dvi reikšmingos apibendrinančio pobūdžio studijos. Tai 2003 ir 2005 m. Lenkijoje vykusių konferencijų medžiagos pagrindu J. Giedroycui atminti sudaryti leidiniai: „Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego“, kuriame taip pat pateikiama žinių apie J. Piłsudskį ir brolius Mackiewiczius, ir „Kultura“ – twórcy, dzieło, recepcja“, kuriame rašoma apie Literatūros instituto įkūrimą, žurnalo „Kultura“ kolektyvą, geopolitinių įžvalgų toliaregiškumą ir pastangas joms įgyvendinti⁶⁴.

Iki šiol Lietuvoje pasirodė vos keli ir gana trumpos apimties straipsniai, skirti „Piłsudskio sekėjui, kurį pamilo Lietuva“ arba „užsispyrusiam lietuviui, kuris buvo turbūt nuostabiausias XX a. lenkas“ – taip kadaise apie jį pasakė lenkų politikas, publicistas Adamas Michnikas. Lietuvių istoriografija, kuri nors ir nėra tokia gausi ir išsami kaip lenkų, trumpai aptaria tam tikrus konceptualius ir reikšmingus J. Giedroyco recepcijos klausimus Lietuvai.

Bene pirmasis lietuvių istoriografijoje apie J. Giedroycą prabilo Bronius Makauskas⁶⁵, o apie jo politinę programą parašė Rimantas Miknys, laikęs ją „pranokusia pirmtako J. Piłsudskio politinę regiono viziją dėl savo demokratiškumo ir visuotine lygybe pagrįstų tarpusavio sugyvenimo principų, kuri buvo paremta karčiomis istorijos pamokomis“⁶⁶. Anot šio istoriko, J. Giedroyco, kaip politiko, nuopelnas buvo tai, jog XX a. pabaigoje, atgavus Lenkijai nepriklausomybę, neatsirado tų, kurie galėjo politinėje arenoje kelti šios valstybės rytinių sienų revizijos klausimus. Tas pat autorius pristatė

⁶² Myśl polityczna na wygnaniu. Publicyści i politycy polskiej emigracji powojennej. Warszawa, 1995.

⁶³ Tyrchan M. Paryska „Kultura“ wobec konfliktów politycznych w Polsce (1976–1989). Poznań, 2011.

⁶⁴ Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego / pod red. T. Byjnickiego, K. Stępnika. Lublin, 2005; „Kultura“ paryska. Twórcy, dzieło, recepcja / pod red. I. Hofman. Lublin, 2007.

⁶⁵ Makauskas B. Netekome dvasingo Lietuvos bičiulio. In memoriam Jerzy Giedroyc // Aušra. 2001, nr. 3, p. 19–20.

⁶⁶ Miknys R. In memoriam. Jerzy Giedroycas – Lietuvos kunigaikštis Paryžiuje ... (1906.07.27 – 2000.09.14) // Lietuvos istorijos metraštis. 2001, nr. 1, p. 293–301.

J. Giedroyčą naujausioje Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje⁶⁷. Įdomu yra tai, jog enciklopedijoje neminima ULB koncepcija ir vietoj šio akronimo vartojamas lietuviškasis LDK pavadinimas, pabrėžiant J. Giedroyco rūpestį dėl daugiataučio LDK paveldo ir jos tautų šiuolaikinių problemų. J. Giedroyco ryšys su Lietuva ir jos vieta žurnale „Kultura“ trumpai aptarti disertacijos autorės straipsnyje⁶⁸. J. Giedroycui ir šiuolaikiniams lietuvių ir lenkų santykiams straipsnį yra skyręs Andžejus Pukšto. Jame autorius pagrįstai kalba apie tai, kad iki šiol mažai žinome apie lietuvių kontaktus su J. Giedroycu ar žurnalo „Kultura“ kolektyvu, išskyrus ryšius su lietuvių poetu Tomu Venclova ir keliais kitais emigracijos autoriais, kurių straipsniai buvo publikuojami „Kulturoje“, atkreipia dėmesį į redaktoriaus susirūpinimą tautinių mažumų problemomis, retoriškai klausdamas, ar J. Giedroyco užduotos pamokos yra atliktos⁶⁹. Galiausiai Algis Povilas Kasperavičius T. Snyderio knygos recenzijoje aptardamas skyrių, skirtą J. Giedroycui, suabejoja pastarojo poveikio pervertinimu Lenkijos inteligentijai, teigdamas, kad „nors jo mėnraščius ir skaitė opozicija, bet Lenkijos rytinės sienos buvo ne žurnalo „Kultura“ ir J. Giedroyco nuopelnas, tačiau „reali politika“ ir nebepakeičiamas faktas, su kuriuo paprasčiausiai teko susitaikyti“⁷⁰. Tuo tarpu Alfredas Bumblauskas, antrindamas T. Snyderiui, yra linkęs J. Giedroyčą ir „Kultūros“ autorius laikyti „nacijų rekonstravimo“ proceso „paradigminiu fenomenu“, o ULB koncepciją „kova už Ukrainą ir Baltarusiją, o ne prieš Rusiją“⁷¹.

⁶⁷ Miknys R. Giedroyc Jerzy Władysław // Visuotinė lietuvių enciklopedija. T. VI. Vilnius, 2004, p. 642.

⁶⁸ Stankevič B. Jerzy Giedroyc / Jurgis Giedraitis ir Lietuva // Naujasis židinys-Aidai. 2004, nr. 12, p. 615–625.

⁶⁹ Pukšto A. Jerzy Giedroyc i współczesne stosunki polsko-litewskie // Universalioji asmenybė Europos kultūros kontekste. Č. Milošo skaitymai II. Kaunas, 2008, p. 194–202.

⁷⁰ Kasperavičius A. P. Apie originalią nuomonę, nepatogius klausimus ir vertimų problemas. Recenzija: Snyder T. Tautų rekonstrukcija. Lietuva. Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569–1999. Vilnius, 2008 // Lietuvos istorijos studijos. 2010, t. 26, p. 183.

⁷¹ Bumblauskas A. Aktualieji ir istoriniai Europos regionai: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija, ULB, Vidurio Rytų Europa // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai / sud. A. Bumblauskas, G. Potašenko. Vilnius. 2009, p. 21–25.

Be mokslinių straipsnių, galima paminėti ir publicistinio-populiarinamojo pobūdžio Editos Degutienės straipsnius lietuviškoje spaudoje⁷². Ši autorė taip pat yra skyrusi J. Giedroyco dėmesį savo knygoje „Lenkijoje apie Lietuvą. Santarvės link“⁷³.

Tikėtina, kad J. Giedroyco minties tyrimų fragmentiškumą Lietuvoje lėmė netolima praeitis, dažnai laikoma tabu istorikams, nepretenduojantiems į politinės minties tyrimus, J. Giedroyco atstovavimas lenkams ir Lenkijos emigracijai, atstumas iki Instituto, galų gale, galbūt jam gyvam esant nebuvo taip paprasta apie jį rašyti ir analizuoti jo (ne)nuveiktus darbus ar (ne)įgyvendintas koncepcijas.

Drįstume teigti, kad nepaisant lietuvių mokslinių tyrimų stokos J. Giedroycas šalia Cz. Miłoszo Lietuvos viešojoje erdvėje vertintinas kaip populiariausias XX a. lenkų politikas ir intelektualas, kurio intelektualinis įdirbis lėtai atrandamas iš artimos ir kartu tolimos lietuviškosios perspektyvos, tai patvirtina ir šio darbo tema.

Tyrimo šaltiniai. Šiandien regis niekas neabejoja, kad vaizdiniai yra intelektualinis praeities ir tikrovės įprasminimo rezultatas, kurį sukuria žmonės, veikiami savo praeities išgyvenimų ir savo asmeninės istorijos. Šiame darbe pasirinkus analizuoti J. Piłsudskio, brolių Mackiewiczų ir J. Giedroyco geopolitines koncepcijas – išlikęs jų rašytinis palikimas tapo pagrindu naratyvo ir vaidmens teorijos tyrimo prieigai pritaikyti. Pastebėta, kad visų jų geopolitinė mintis savo subjektyvųjų pavidalą įgavo politinėje publicistikoje ir apsakymuose, o materialųjį – spaudoje ir atskiruose jų kūrybos kūriniuose. Papildomos informacijos apie intelektualus rasime atsiminimuose, laiškuose ir dienoraščiuose, bet jau kitų asmenų, rašiusių apie juos, kadangi nei vienas iš minėtųjų savo kasdienybės užrašų nėra palikęs.

⁷² *Degutienė E.* Lenkams tebeaktualios J. Giedroyco mintys // Kultūros barai. 2001, nr. 3, p.18–19; *Degutienė E.* J. Giedroycas: Jaučiuosi esąs lietuvis // Veidas. 2006, nr. 51, p. 48–49; *Degutienė E.* Jerzy Giedroyc – wielki Polak i wielki Litwin // Lithuania. 2007, nr. 1/2, p. 6–10; *Degutienė E.* Ar Jerzy' o Giedroyco propaguota santarvė išsklaidys liguistą antipatiją? // Kultūros barai. 2011, nr. 5, p. 9–13.

⁷³ *Degutienė E.* Lenkijoje apie Lietuvą. Santarvės link. Vilnius, 2004.

Pati politinė publicistika, kaip viena iš literatūros rūšių, kuria stengiamasi kuo stipriau paveikti viešąją nuomonę, remiasi tam tikra faktų pateikimo logika, todėl tokio pobūdžio tekstai visada išsiskiria savo analize, vertinimu, mintį pagrindžia grožinės literatūros arba net istoriografijos išvados. Dėl šios politinės publicistikos specifikos tokio pobūdžio tekstai tampa skirtingų faktografinių argumentų visuma ir įvairių mokslo kryptių domėjimosi objektu, tai suteikia pristatomi temai platų kontekstą, leidžia detaliau įsigilinti į publicistinio darbo autoriaus atstovaujamas pozicijas. Ir nors spauda, atsiminimai ir dienoraščiai atspindi subjektyvų požiūrį, vis dėlto plačiai nušviečia ir konkretaus laikotarpio atmosferą, kuri yra reikšminga asmeninio ir kolektyvinio naratyvo, taip pat ir geopolitinės tapatybės konstravimo tyrimo laukas.

Apie kiekvieną, kurio koncepcijas šiame darbe nagrinėsime, prirašyta yra daug, bet ne visi iš jų paliko turtingą savo minčių rašytinį plikimą. Taip šiuo atveju nutiko ir J. Piłsudskui, todėl vienas iš pagrindinių šaltinių jo geopolitinei koncepcijai apibūdinti yra jo užrašai⁷⁴. Papildomos informacijos jo asmenybei ir jo koncepcijai suprasti semtasi iš artimiausių bendražygių politikų Leono Wasilewskiego, Władysława Baranowskiego atsiminimų⁷⁵, Kazimierzo Świtalskio⁷⁶ ir Mykolo Römerio dienoraščių⁷⁷. Faktams ar neaiškumams išsiaiškinti naudotasi J. Piłsudskio biografų Włodzimierzo Sulejos ir ypač Andrzejaus Garlicko darbais, kurie yra labai vertingi faktografiniu požiūriu⁷⁸. Pasinaudota darbe straipsniais iš vieno reprezentatyviausio „piłsudskininkų“ mėnraščio „Droga“ (1922–1939), kurio dalis numerių yra prieinama Lenkijos skaitmeninėje Chełmo bibliotekoje.

J. Piłsudskio veiklos visuomenėje vertinimui ir Vilnijos federalistinei minčiai atskleisti pasitelktos Vilniaus laikraščio „Gazeta Krajowa“

⁷⁴ *Piłsudski J.* Pisma zbiorowe. T. I–XI. Warszawa, 1937.

⁷⁵ *Wasilewski L.* Józef Piłsudski. Jakim go znałem. Warszawa, 1935; *Baranowski Wł.* Rozmowy z Piłsudskim 1916–1931. Warszawa, 1938.

⁷⁶ *Świtalski K.* Diariusz (1919–1935) / opr. A. Garlicki. Warszawa, 1992.

⁷⁷ *Römeris M.* Dienoraštis. 1918 m. birželio 13-oji – 1919 m. birželio 20-oji / sud. B. Makauskas, R. Miknys. Vilnius, 2007; *Römeris M.* Dienoraštis. 1919 m. birželio 21-oji – 1920 m. kovo 15-oji / sud. R. Miknys. Vilnius, 2009.

⁷⁸ *Garlicki A.* Józef Piłsudski 1867–1935. Warszawa, 1988; *Suleja W.* Józef Piłsudski. Wrocław, 2004.

redaktoriaus (1922–1928) ir politiko Kazimierzo Okulicziaus bei eseisto Czesławo Miłoszo įžvalgos ir atsiminimai⁷⁹.

Analizuojant Vilnijos federalistinę mintį dažniausiai naudotasi spauda, kurioje gausu brolių Mackiewiczzių straipsnių ir jų asmeninės kūrybos tekstų. Daugiausia susipažinta su dviem pagrindiniais Stanisławo Mackiewicziaus redaguotais laikraščiais: „Słowo“, kuris 1922–1939 metais leistas Vilniuje ir šiuo metu jo visi numeriai yra prieinami Vilniaus Mokslų Akademijos Vrublevskių bibliotekoje, ir Londone 1946–1950 metais ėjusių mėnraščiu „Lwów i Wilno“, su kurio numeriais galima susipažinti Varšuvos universiteto elektroninės bibliotekos fonduose. Minėtame dienraštyje „Słowo“ taip pat buvo spausdinami Adolfo Marios Bocheńskio ir Józefo Mackiewicziaus straipsniai. Pastarojo įžvalgų taip pat rasime Vilniuje jo paties redaguotame laikraštyje „Gazeta Codzienna“ (1939–1940). Didžioji dalis šio laikraščio J. Mackiewicziaus tekstų šiandien yra prieinama jo veikalų elektroninėje skaitykloje (www.pogon.lt). Tiesa, ieškant papildomų tekstų pravertė J. Mackiewicziaus ir jo žmonos knygoje „Droga Pani“ 1945 m. paskelbta jų bibliografija⁸⁰. Vertingas darbu taip pat buvo anksčiau nepublikuotas ir Zbigniewo S. Siemaszko 2009 m. paskelbtas jo susirašinėjimas su J. Mackiewicziumi emigracijoje⁸¹.

A. M. Bocheńskio idėjoms suprasti naudotasi Rafała Habielskio ir Jerzy Jeruzelskio parengtu publicistikos iš „Bunt Młodych“ ir „Polityka“ rinkiniu.⁸²

Pagrindiniais šaltiniais J. Giedroyc siūlomoms geopolitinėms koncepcijoms atskleisti tapo žurnalų „Kultura“ (1947–2000) ir „Zeszyty Historyczne“ (1962–2010) numeriai. Tenka apgailestauti, kad nei viena

⁷⁹ Okulicz K. Podział Ziem W. Ks. Litewskiego (1915-1923-1940) // Dzieje Ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Cykl wykładów Alma Mater Vilnensis. Londyn, 1953, s. 100–138; Okulicz K. Ostatni akt dramatu Józefa Piłsudskiego (1922–1922) // Zeszyty Historyczne. 1966, z. 9, s. 7–45. Okulicz K. Brzask, dzień i zmierzch na ziemiach Litwy historycznej // Pamiętnik wileński. Łomianki, 2010, s. 7–78; Miłosz Cz. Išvyka į dvidešimtmetį. Vilnius, 2003; Miłosz Cz. Tėvynės ieškojimas. Vilnius, 2011.

⁸⁰ Mackiewicz J. Droga Pani. Londyn, 1984, s. 375–394.

⁸¹ Siemaszko Z. S. Józef Mackiewicz. Listy, opracowania, wspomnienia. Lublin, 2009.

⁸² Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki. „Buntu Młodych“, „Polityka“ 1931–1939. Lublin, 2008.

Vilniaus biblioteka nėra sukaupusi visų šių žurnalų numerių. Tematinei paieškai žurnaluose pravertė iki 1996 metų parengta jų bibliografija⁸³.

Vienas iš autentiškų šaltinių J. Giedroycai pažinti buvo jo autobiografija⁸⁴ ir jo duoti interviu⁸⁵. Nors J. Giedroycas viešai retai reikšdavo savo nuomonę, o jo pasisakymai žurnale „Kultura“ dažnesni tik po 1989 metų, vis dėlto jis paliko milžinišką korespondenciją, atskleidusią jo epistolinį talentą. Šiame darbe, tikslinant informaciją, naudotasi parengtais ir išleistais J. Giedroyco intensyvaus susirašinėjimo su jo artimiausiais bendradarbiais Juliuszu Mieroszewskiu, Stanisławu Stempowskiu, Kazimierzu Jeleńskiu, Andrzejumi Bobkowskio ir Czesławu Miłoszu tomis⁸⁶. ULB koncepcijai plėtoti su šio regiono tautų emigrantais buvo naudinga sukaupia J. Giedroyco ir ukrainiečių emigrantų tarpusavio korespondencija⁸⁷. Šiame kontekste verta paminėti tai, kad apie lietuvių ir lenkų emigracijos ryšius vis dar pritrūkstama žinių, tai suponuoja mintį, kad jų net nebūta. Kitokius faktus 2003 m. pateikė Krzysztof Tarka savo straipsnyje, publikuotame „Zeszyty Historyczne“,

⁸³ 1959 metais Literatūros institutas išleido pirmąją dešimties „Kultūros“ metų bibliografiją. Vėliau pasirodė kiti bibliografijos tomai, kuriuose registruotos visos „Kultūros“, „Zeszyty Historyczne“ ir „Kultūros bibliotekos“ serijų publikacijos iki 1996 metų. Svarbu paminėti, kad skyriuje „Polityka“ visada rasime išvardytus straipsnius Lietuvos tematika. Nors bibliografijoje išvardijami pagrindiniai straipsniai, susiję su Lietuva, bet dalis jų, ypač istoriniais klausimais, įtraukti į skyrių „Historia“, svarbūs ne tik Lenkijai, bet ir Lietuvai, nėra pažymėti skyriuje, skirtame Lietuvai, todėl darbe analizuojant J. Giedroyco mintį buvo savarankiškai peržiūrėti prieinami šių žurnalų numeriai, tik patikslinant ar aiškinantis neaiškumus buvo naudojamos sudaryta bibliografija: *Kowalik J.* Kultura 1947–1957. Bibliografia zawartości treści. Działalność wydawnicza 1946 – maj 1959. Paryż, 1959; *Danilewicz-Zielińska M.* Bibliografia. Kultura 1959–1973. Zeszyty Historyczne 1962-1973. Działalność wydawnicza. 1959–1973. Paryż, 1975; *Danilewicz-Zielińska M.* Bibliografia. Kultura 1974–1980. Zeszyty Historyczne 1974–1980. Działalność wydawnicza 1974–1980. Paryż, 1983; *Danilewicz-Zielińska M.* Bibliografia. Kultura 1981–1987. Zeszyty Historyczne 1981–1987. Działalność wydawnicza 1981–1987. Paryż, 1989; *Supruniuk A., Supruniuk M. A.* Bibliografia. Kultura 1988–1996. Zeszyty Historyczne 1988–1996. Działalność wydawnicza 1988–1996. Paryż, 1997.

⁸⁴ *Giedroyc J.* Autobiografia na cztery ręce / opr. K. Pomian. Warszawa, 1994 (wyd. 3, 1999).

⁸⁵ *Toruńczyk B.* Rozmowy w Maisons-Laffitte, 1981. Warszawa, 2006; *Giza H. M.* Ostatnie lato w Maisons-Laffitte. Wrocław, 2007; *Teczki Giedroycia* / opr. I. Hofman, L. Unger. Lublin, 2010; *Supruniuk M. A.* Uporządkować wspomnienia. Nieautoryzowane rozmowy z Jerzym Giedroyciem. Toruń, 2011.

⁸⁶ *Giedroyc J., Mieroszewski J.* Listy 1946–1986. T. 1–2 / wydał K. Pomian i J. Krawczyk. Warszawa, 1994; *Giedroyc J., Jeleński K. A.* Listy 1950–1987 / wydał W. Karpiński. Warszawa, 1995; *Giedroyc J., Bobkowski A.* Listy 1946–1961 / wydał J. Zieliński. Warszawa, 1997; *Giedroyc J., Stempowski J.* Listy 1946–1969 / wydał A. S. Kowalczyk. Warszawa, 1998; *Giedroyc J., Miłosz Cz.* Laiškai 1952–1963 / parengė M. Kornat. Vilnius, 2010.

⁸⁷ *Giedroyc J. Emigracja ukraińska.* Listy 1950–1982 / opr. B. Berdychowska. Warszawa, 2004.

kurio tekstas lietuvių kalba tais pačiais metais pasirodė „Kultūros baruose“⁸⁸. Deja, straipsnyje kalbama tik apie oficialius lenkų ir lietuvių emigracijos kontaktus, neužsimenama apie ryšius su J. Giedroycu. Iš „Kulturoje“ skelbtų lietuvių literatūros vertimų žinome, kad tokių būta, tik nežinome, ar jų būta daugiau. Disertacijos autorei yra žinoma iš susirašinėjimo su buvusiu Literatūros instituto direktoriumi Jaceku Krawczyku, kad J. Giedroycas palaikė kontaktus su lietuvių emigrantais nuo pat 1947 m., o po 1989 metų palaikė ryšius ir su Lietuvos bei Lietuvos lenkų politikais (tai fragmentiškai žinome iš interviu „Kulturoje“). Šio šaltinio duomenimis, Literatūros institute taip pat gausu J. Giedroyco ir jo artimiausių bendradarbių įvairiomis temomis sukauptų iškarpų iš lietuviškosios emigracijos spaudos nuo 1947 iki 2000 metų. Tenka viltis, kad artimiausioje ateityje J. Giedroyco epistolinis palikimas bus papildytas susirašinėjimu su emigravusiais lietuviais ir lietuviais, gyvenančiais Lietuvoje, atsiras daugiau galimybių pagilinti žinias apie ULB bei lietuvių ir lenkų santykius XX a. antrojoje pusėje.

Tyrimo naujumas Atraminė disertacijos idėja, kurią pasirenkama nagrinėti, yra ne tauta, bet istorinė ir geopolitinė LDK erdvė – istorinės valstybės atminties tradicija ir jos sklaida lenkų XX a. geopolitinėje mintyje. Tokio pobūdžio matymo kampas leidžia pažvelgti į istorinį regioną iš dviejų kokybiškai skirtingų dimensijų – XX a. lenkų politikų ir publicistų pozicijų dėl LDK šiuolaikinėje lenkų geopolitikoje ir lietuviškosios tyrimo perspektyvos. Be to, dar žvelgiant Lietuvos lenkės akimis. Tai – viena iš galimybių pažvelgti į pažįstamus dalykus per atstumą ir be konformizmo.

Istoriografiniame tyrime taikant lyginamąjį metodą ir derinant naratyvo ir socialinių mokslų vaidmenų teoriją, rekonstruojamas lenkų savosios valstybės geopolitinės tapatybės suvokimas, kuris leidžia pagrįsti jų santykius su kitais geopolitikos subjektais, nacionalinių geostrategijų, skirtų saugumui ir santykiams su kaimynais užtikrinti, turinį, taip pat nustatyti priemones jam

⁸⁸Tarka K. Rozmowy z Budrydami. Rząd na uchodźstwie i Litwini (1945–1990) // Zeszyty Historyczne. 2003, z. 143, s. 41–56; Tarka K. Pokalbis su Budriais. Lenkijos vyriausybė išeivijoje ir lietuviai (1945–1990) // Kultūros barai. 2003, nr. 10, p. 78–83.

įtvirtinti. Valstybės geopolitinė tapatybė yra kintantis dalykas, kuris veikiamas skirtingų ir kartais net prieštaringų koncepcijų ir politinių įvykių nuolat revizuojamas tiek valstybės vidinių, tiek tarptautinių išorinių subjektų. Tai atitinkamai gali paskatinti svarstymus dėl geopolitinės tapatybės išsaugojimo ir įgyvendinimo galimybių, kurios gali lemti geopolitinių koncepcijų turinio pokyčius. Šis scenarijus iš dalies turėjo įtakos ir netgi lėmė lenkų geopolitines koncepcijas ir jų valstybės geopolitinės tapatybės transformaciją, tai atitinkamai paveikdavo LDK erdvės ir jos reikšmės suvokimą numatant jų naujai konstruojamą geopolitinę perspektyvą. Tačiau lemiamos įtakos LDK vaizdiniai galėjo turėti iš ATR paveldėtos pilietinio patriotizmo tradicijos ir naujojo etninio patriotizmo antagonizmas, dėl kurio lenkų geopolitinėje mintyje LDK palaipsniui virto ULB.

Taigi, atsižvelgiant į tarpdisciplininį disertacijos pobūdį, ji turėtų sudominti ne tik tuos, kurie domisi LDK vaizdinio ir jo implikacijų tautų atmintyje rekonstravimu, bet ir tuos, kuriems rūpi šios istorinės erdvės geopolitinis aktualizavimas. Manytina, kad tokie svarstymai yra naudingi siekiant suprasti istorinės erdvės įtaką atskirų asmenybių, tautų ir valstybių geopolitinei vaizduotei ir su tuo susijusiai praktikai, kurios apibūdinimas galėtų prisidėti aiškinant ATR tautų ir jų sukurtų valstybių buvusių ir šiuolaikinius santykius, taip pat svarstyti visų jų (ne)integralumą Vidurio ir Rytų Europoje.

Disertacijos struktūra, chronologinės ribos. Disertaciją sudaro įvadas, trys skyriai, išvados, literatūros ir šaltinių sąrašas. Atsižvelgiant į tai, kad lenkų XX a. geopolitinės minties tyrimuose LDK vaizdinys iš esmės nenagrinėtas ir neatskleistas, nėra aišku, kaip ir kodėl po J. Piłsudskio 1919 m. balandžio 22 d. kreipimosi „Į buvusios LDK gyventojus“ šis vaizdinys tapo J.Giedroyco ULB koncepcija, kuria XX a. pabaigoje vadovavosi Solidarumo (lenk. Solidarność) lyderiai. Todėl, iškeliant problemą, ir disertacijos struktūroje pirmosios koncepcijos atskaitos tašku laikomas minėtas J. Piłsudskio kreipimasis. Tuo tarpu apibūdinti disertacijos temos tiksliai chronologijos ribas, ypač jų pabaigą, trukdo tai, kad J. Giedroyco koncepcija buvo plėtojama XX a. antroje pusėje ir dėl to sudėtinga nuspręsti, ar ji yra visiškai įgyvendinta, ir

yra svarstyti kelios šios koncepcijos baigiamosios datos. Pirma – tai 1989–1991 m. laikotarpis, ULB valstybėms atkūrus nepriklausomybę, antra – 1997 m., kai lietuvių ir lenkų intelektualai pasirašė Vygrių deklaraciją, kurioje nutarta, kad abiejų tautų konfliktas dėl Vilniaus yra praeitis ir ją reikia palikti nagrinėti istorikams ir nepolitizuoti, trečia – 2000 m., kai dėl J. Giedroyco mirties nutrūko tiesioginės subjektyvios koncepcijos ir jo kūrėjo sąsajos.

Pirmajame skyriuje aptariamas lenkų XX a. federalistinių koncepcijų kontekstas nuo Jogailaičių idėjos susiformavimo ir jos geopolitinių sąsajų su tarpukario lenkų istoriografija, atskleidžiant J. Piłsudskio federalistinę koncepciją ir jos įgyvendinimo praktinius trukdžius, apžvelgiant šio laikotarpio amžininkų ir lenkų istoriografijos vertinimus iki lenkų remiamo prometėjizmo judėjimo, skirto palaikyti Tarybų Rusijos valdomų tautų nacionalinius siekius.

Antrojoje disertacijos dalyje aptariama publicistų brolių Stanisławo ir Józefo Mackiewiczų veikla, siekiant atskleisti komplikuoatą ne tik savosios tapatybės supratimą, bet ir apibūdinti Vilniaus federalistinę mintį, kurios konservatyviajai srovei atstovavo S. Mackiewiczus ir jo redaguojamas „Słowo“ laikraštis, o „krajowciškajai“ – J. Mackiewiczus ir jo jau lietuvių valdomame Vilniuje leistas laikraštis „Gazeta Codzienna“. Abu broliai pasitraukė į Vakarų Antrojo pasaulinio karo metais. Abiem buvo artimas LDK vaizdinys, kurį jie siekė įkomponuoti į politines to meto realijas. Aptarus brolių Mackiewiczų pasaulėžiūrą ir politinių pažiūrų skirtumus, atsiskleidė ne tik komplikotas vienos šeimos atvejis, bet ir painus Vilnijos federalistinės minties, kartu ir federalistinės J. Piłsudskio koncepcijos įgyvendinimo tarpukariu galimybių kontekstas.

Ypač daug dėmesio LDK vaizdiniui ir ATR savo tyrimuose jau išėivijoje skyrė O. Haleckis, kurio Vidurio Rytų Europos koncepcija ir pokariu vykę debatai su J. Mackiewicziumi apžvelgti antrojo skyriaus paskutiniame poskyryje. Pastebėta, kad LDK vaizdinys federalistams antikomunistams tapo toji riba, kuri žymėjo demokratinių Vakarų tradicijas Europoje.

Trečiajame skyriuje, remiantis „Kulturos“ ir „Zeszyty Historyczne“ žurnalo numerių analize, nagrinėjama Jerzy Giedroyco ir jo ULB geopolitinė

konceptija, skirta Lenkijos Rytų politikai, pagal kurią lenkai turėjo atsisakyti pretenzijų į Vilnių ir Lvovą, palaikyti rytinių kaimynių nacionalines aspiracijas. J. Giedroyco geopolitinės minties genezės ieškota tarpukariu jo redaguojamų žurnalų politinėje linijoje aptariant aktyviausio jų publicisto Adolfo Marios Bocheńskio geopolitinę mintį. Žurnaluose, o ypač „Kulturoje“, vietoj LDK atsispindėjo sovietinės Lietuvos realijos ir vėlesni sunkumai atkūrus nepriklausomybę, su kuriais susidurdavo ir lenkai. LDK vaizdinio J. Giedroyco žurnaluose beveik nėra, jis atsiskleidė tik tada, kai buvo kalbama apie daugiakultūrį ir daugiatautį ATR paveldą, apie kurį dažniausiai rašė iš tarpukario Vilniaus ar iš tarpukario Lenkijos rytinių teritorijų į Vakarus pasitraukę autoriai. Jo redaguojamuose žurnaluose LDK atsispindėjo tik kaip bendro istorinio-kultūrinio paveldo dalis, bet ne kaip geopolitinė aktualija, kurią galima svarstyti ar ją remtis pagrindžiant ULB koncepciją.

I. LDK XX A. I PUSĖS LENKŲ FEDERALISTINĖSE KONCEPCIJOSE: TARP ISTORIJS IR GEOPOLITINĖS TIKROVĖS

1.1. Jogailaičių idėja ir jos geopolitinės implikacijos lenkų istoriografijoje

Jogailaičių idėja – tai dviejų istorinių valstybių: Lenkijos (Karūnos) ir Lietuvos (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės), valdomos Jogailaičių dinastijos, jų geopolitinės ir kultūrinės politikos – ATR valstybės – rezultatas, inicijuotas jeigu ne 1385 m. Krėvoje, tai 1569 m. Liubline. Abiejų šalių istoriografijoje nuomonės išsiskiria ne tik dėl idėjos ištakų ir jos kulminacijos, bet ir dėl LDK savarankiškumo ir federacinio ATR pobūdžio. Vieni jo pasigedo jau nuo Krėvos, kiti – nuo Liublino, naujesnė lenkų istoriografija – tik po 1791 m., gegužės 3 d. konstitucijos, ar net vėliau.

Jogailaičių idėja istoriografijoje labiausiai yra tapatinama su Lenkijos ir Lietuvos karaliaus Jogailos vienos tautos ir valstybės sukūrimo (inkorporacine) idėja ir tarpukario Lenkijos vadovo J. Piłsudskio (federacine) idėja. Jogailaičių idėjos papildymas svarstymais dėl federalizmo buvo nulemtas, viena vertus, tarpukario praktikos, kita vertus, kintančių inkorporacinės idėjos interpretacijų tarpukario istoriografijoje.

Pastebima, kad lenkų istoriografija XIX a. antrojoje pusėje atgaivino unijos idėją, bet jau ne abiejų tautų, o kaip lenkų tautos ir valstybės idėją⁸⁹. Pirmieji Jogailaičių idėjai pagrindus padėjo lenkų Galicijos istorikai. Pirmasis, labiau susižavėjęs šia idėja, buvo Krokuvos Jogailaičių universiteto rektorius Karolis Szajnocha (1918–1968). Savo studijoje „Jadvyga ir Jogaila“ aptardamas pirmąjį Gediminaičių Lenkijoje ir Lietuvoje valdymo laikotarpį, jis teigė, kad tuometinė padėtis vertė šias valstybes kovoti ne kiekvienai už save atskirai, bet kautis už slavišką Europą, užpultą teutonų⁹⁰. K. Szajnochos suformuluotą mintį tęsė Lvovo istorikų mokyklos atstovas teisės istorikas Oswaldas Balzeris (1858–1933) ir garsios Krokuvos mokyklos gretos su

⁸⁹ Jučas M. Lietuvos ir Lenkijos unija. Vilnius, 2000, p. 47.

⁹⁰ Szajnocha J. Jadwiga i Jagiełło 1374–1413. Opowiadanie historyczne. Lwów, 1861. Prieiga per internetą: <http://books.google.pl/books?id=YTcKAAAIAAJ&printsec=frontcover&dq=Szajnocha&hl=pl&cd=7#v=onepage&q=Szajnocha&f=false>.

Józefu Szujkiu (1835–1883), Stanisławu Smółka (1854–1924) ir Michału Bobrzyńskiu (1849–1935) priešakyje. Paminėtieji priklausė vadinamajai „Pesimistų“, arba „Stańczyko“, grupei, pasivadinusiai karaliaus Žygimanto Senojo juokdario vardu, kuri išgarsėjo pasmerkdamą juokingai romantiškas XIX a. sukilėlių pretenzijas dėl nepriklausomybės siekių, puldama manančiuosius, kad Lenkijos nelaimės kyla vien dėl svetimųjų priespaudos, ragindama nagrinėti vidines Lenkijos iki padalijimų atsiradusias silpnumo priežastis⁹¹. Nepaisant kritikos Lenkijai ir jos tautai dėl vidinių problemų, visus Jogailaičių idėjos nuopelnus jie pripažino Lenkijai, ypač už europietiškos civilizacijos plėtrą į Rytus, nors fragmentiškai įžvelgė ATR dualistinį pobūdį iki Liublino, civilizacinių nuopelnų LDK nepriskyrė.

Pirmasis autorius, kuris suteikė Jogailaičių idėjai apibrėžtos sampratos reikšmę, buvo Stanisławas Krzemiński (1839–1912), savo apibendrinimus išdėstęs 1903 m. Lenkų visuotinėje enciklopedijoje, pristatydamas idėją kaip Jogailaičių dinastijos politikos rezultatą⁹².

Pirmasis pasaulinis karas ir su juo susijusi nauja geopolitinė padėtis, sukėlusį Vidurio ir Rytų Europos regione svarbius teritorinius pokyčius, kurie lėmė etninius konfliktus, vertė vienus siekti susivienijimo, kitus – atsiskyrimo. Etniniais pagrindais sukurtose naujose valstybėse buvusioje ATR teritorijoje susidurta su mentalinėmis problemomis dėl naujų valstybių ir istorinių valstybių santykio, valstybinės ir politinės tautos ryšio ir skirtumų. Tautiniams ir nacionaliniams politiniams interesams pagrįsti reikėjo ieškoti istorinių argumentų tautinei istorijai sukurti ir tuometiniams politiniams sprendimams pagrįsti. Todėl kartu su lenkų susidomėjimu Jogailaičių idėja ir ATR federalistine sistema daugėjo tų, kuriems ji reiškė veikiau antitezę negu atramą tautiniam naratyviniam pasakojimui. Tačiau, nepaisant nepalankios susiklosčiusios padėties, tarpukariu buvo iškelta nemažai politinio pobūdžio

⁹¹ *Davies N.* Dievo žaislas. Lenkijos istorija nuo seniausių laikų iki 1795 metų. I tomas. Vilnius, 2008, p. 51–52.

⁹² *Krzemiński S.* Idea jagiellońska // *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana*. T. XXXI / red. Sz. Askenzay. 1903, s. 381–382. Prieiga per internetą: <<http://sbc.wbp.kielce.pl/dlibra/publication?id=12337&tab=3>>.

federacinių projektų, militaristinių blokų, apimančių Vidurio ir Rytų Europos valstybes⁹³. XX a. netrūko tokių ir tarp lenkų, kurie atsigręždavo į ATR kaip į federacijų, unijų ir kitų virštautinių sąjungų pavyzdį. Susidomėjimas Jogailaičių idėja nenuslūgo ir tarp istorikų, nes manyta, kad jos analizė gali padėti išvengti Lenkijai pakartotinio ATR likimo ir padėti suvienyti ATR žemes ir išspręsti vis labiau ryškėjančius teritorinius etninius nesutarimus.

Svarstydami Lietuvos inkorporacijos į Lenkiją klausimus, Jogailaičių idėją toliau plėtojo: Krokuvos teisės istorikas Stanisławas Kutrzeba (1876–1946), istorikas ir politikas Władysławas Konopczyński (1880–1952), istorikas ir politikas Ludwikas Kolankowski (1882–1956), Varšuvos istorikas ir diplomatas Witoldas Kamieniecki (1883–1964), medievistas Oskaras Halecki (1891–1973) ir istoriosofas Feliksas Konieczny (1862–1949)⁹⁴. Tačiau, kaip pagrindė pastarasis, ištisą Jogailaičių idėjos filosofinę sistemą sukūrė tik W. Kamieniecki, W. Konopczyński ir O. Halecki⁹⁵. Lenkų istorikai vis ryškiau apčiuopdavo Jogailaičių dinastinės politikos sukeltus padarinius: daugiatautės valstybės, kuri formavosi nuo Krėvos arba nuo Liublino unijos, fenomeną, be bendros literatūrinės ir administracinės kalbos, kaip Habsburgų monarchijoje vartojant lotynų, tačiau pagal jos analogiją, su asimiliaciniais padariniais. Karūnos bajoriškų privilegijų lietuvių ir rusėnų šlėktai suteikimas, lėmęs jų kultūrinę asimiliaciją, dar kitaip vadinamą „elito

⁹³ Tarp jų paminėtinos Tomašo Masaryko, Milano Hodžos, Cudenhove-Kalergio koncepcijos. Iš tiesų galima pastebėti, kad nuo Fridricho Naumanno laikų Vidurio Europos idėja formavosi jau dviem kryptimis. Pirmoji kryptis palaikė centralizuotą vokišką „Mitteleuropos“ projektą, vadovaujamą Vokietijos ir Austrijos. Kita kryptis, siūloma F. Palaickio, vėliau T. G. Masaryko, skelbė mažų tautų lygiateisiškumą federacijoje, kuris taptų atsvara Vokietijos ir Rusijos imperializmui. Atrodo, kad kryptių „Mitteleuropa kontra Sredni Evropa“ dvikova vyko tris dešimtmečius – nuo 1914 iki 1945 metų, kuri baigėsi Vidurio ir Rytų Europos vienos iš laimėtojos prarijimu.

⁹⁴ Daugiau žr. *Balzer O.* Tradycja dziejowa unii polsko-litewskiej. Lwów-Warszawa, 1919. Prieiga per internetą: <<http://kpbk.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=18535&from=publication>>; *Kutrzeba S.* Unia Polski z Litwą. Problem i metoda badania. Kraków, 1911. *Konopczyński, Wł.* Liberum veto: studium porównawczo-historyczne. Kraków, 2002; *Kamieniecki W.* Litwa a Konstytucja 3 maja. Warszawa, 1917; *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów 1377–1499. T. I. Warszawa, 1930; *Kolankowski L.* Polska Jagiellonów: dzieje polityczne. Warszawa, 1936; *Halecki O.* Dzieje Unji Jagiellońskiej. T. I–II. Kraków, 1919–1920. Prieiga per internetą: <<http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication?id=116965&tab=3>>; *Halecki O.* Zagadnienia kulturalne w dziejach Unji Jagiellońskiej. Warszawa, 1927; *Halecki O.* Idea jagiellońska. Lwów, 1937; *Koneczny F.* Dzieje Polski za Jagiellonów. Kraków, 1903.

⁹⁵ *Koneczny F.* Polskie logos a ethos. Rostrząsanie o znaczeniu i celu Polski. T. I. Reprint: Poznań, 1921, s. 4.

susijungimu“, kuri tapo pagrindu politinės ATR tautos formavimuisi, bet ir praplėtė Europos civilizaciją į Rytus ir tapo Vakarų civilizacijos ir krikščionybės forpostu Rytuose. Taigi, akivaizdi priešpilio geopolitinės tapatybės istoriografijoje formuluotė.

Nepaisant to, kad istorikai nagrinėjo Jogailaičių idėją dėl jos universalus valstybingumo pobūdžio, vis dar labiausiai akcentavo jos kaip ATR padalijimui ir žlugimui reikšmingą kontekstą. Tai skatino įdėmiau analizuoti ne tik Liublino unijos prielaidas ir padarinius, kadangi nebuvo aišku, ar po jos sukurta valstybė tapo unitarinė, ar išlaikė federacinį dviejų valstybių pobūdį, bet ir pradėti svarstymus dėl nesusiformavusio trečiojo ATR nario – Rusios. Istorikai priėjo prie skirtingų nuomonių, tiek dėl unijos sukeltų padarinių, tiek dėl LDK savarankiškumo joje, o apie trečiąjį jos narį užsimindavo tik nedaugelis. O. Balceriui, S. Kutrzebai ir Vilniaus Stepono Batoro universiteto istorikams Kazimierzui Chodynickiui (1890–1942) ir Stanisławui Kościałkowskiui (1881–1960) LDK valstybingumas pasibaigė pasirašius Liublino unijos sutartį. Šią problematiką nagrinėdami, jaunesnieji lenkų istorikai Henrykas Paszkiewiczus (1897–1979) ir Henrykas Łowmiańkis (1898–1984) su išlygomis visgi buvo linkę pripažinti federalistinį ATR pobūdį⁹⁶, tuo tarpu Janas Adamusas (1896–1962) net įrodinėjo, kad LDK išlaikė visišką savarankiškumą net XVIII amžiuje⁹⁷. Iš jų O. Haleckis⁹⁸,

⁹⁶ *Paszkiewicz H.* O genezie i wartości Krewa. Warszawa, 1938; *Łowmiański H.* Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r // *Ateneum Wileńskie*. T. XII. 1937, s. 36–145.

⁹⁷ Apie Liublino unijos vertinimus lenkų istoriografijoje rašė: *Jučas M.* Lietuvos ir Lenkijos unija. Vilnius, 2000, p. 44–85. Plačiau žr: *Adamus J.* Państwo litewskie w latach 1386–1398 // *Księga Pamiątkowa ku uczczeniu 400-letniej rocznicy wydania I Statutu Litewskiego*. Wilno, 1935.

⁹⁸ *Oskar Ritter von Halecki* (1891–1973) – taip pasirašinėjo savo straipsnius, išspausdintus Pirmojo pasaulinio karo metais. Asmeninis likimas turėjo didelės įtakos jo, kaip istoriko, pažiūrų raidai. Gimė vokiečio generolo, vėliau Austrijos armijos feldmaršalo Aloyzo Haleckio ir kroatės Leopoldinos iš Deimaničiū šeimoje. Tarp būsimo istoriko protėvių buvo beveik visų Vidurio ir Vidurio Rytų Europos tautų atstovų. Suvokietėjęs O. Haleckio tėvas tik gyvenimo pabaigoje atrado savo giminės šaknis ir testamente nurodė sūnui vykti į Krokuvą ir ten pradėti studijas. 1909 metais baigęs gimnaziją Vienoje ir vykdydamas tėvo testamentą, O. Haleckis pradėjo istorijos studijas Krokuvos Jogailaičių universitete. 1914–1915 m. studijavo Vienoje. 1915 m. grįžęs į Lenkiją pradėjo pedagoginę karjerą. Iki 1918 metų dirbo Jogailaičių universitete, nuo 1919 iki 1939 metų profesoriavo Varšuvos universitete. 1920 m. ėjo Varšuvos universiteto Filosofijos, o 1930–1931 metais – Humanitarinio fakulteto dekanu pareigas. 1938 metais moksliniais reikalais išvažiavo į Jungtines Amerikos Valstijas, kur jį užklupo Antrasis pasaulinis karas. Iš JAV jis išvyko į Paryžių, kur ėmėsi organizuoti Lenkų išeivijos universitetą (lenk. *Polski Uniwersytet Emigracyjny*). 1940 m. grįžo į JAV, kur 1940–1941 m. dėstė „*Vassar College*“, nuo 1944 pradėjo mokslinę karjerą Niujorko jėzuitų universitete („*Fordham*

šiandien labiausiai užsienyje cituojamas lenkų istorikas, 1919 m. iš dalies pritardamas J. Adamusui, bet dar neužtikrintai, pasisakydavo už ATR sudarymą realinės unijos pagrindu, kuri, anot jo, dėl įvairių priežasčių nebuvo visiškai užbaigta, nes nesusiformavo jos trečiasis narys – „Rusia“⁹⁹. Rusios veiksnį Lietuvos ir Lenkijos santykiams dar anksčiau buvo užčiuopęs Antonis Prochaska (1852–1930), kuris tvirtino, jog uniją Krêvoje lėmė Lenkijos ir Lietuvos antagonizmas dėl Raudonosios Rusios, kurios pagalba Krokua įgyvendino savo siekį aneksuoti Lietuvą¹⁰⁰. Prieštaraudamas LDK inkorporacinėms A. Prochaskos išvadoms, O. Haleckis tvirtino, kad Liublino unijos pagrindu Lenkija siekė apsaugoti Lietuvą, todėl gynė Rusią nuo Maskvos¹⁰¹. Kadangi Rusios teritorija visada buvo svarbi sprendžiant Lenkijos ir Lietuvos konfliktą su Maskva, todėl jų sudaryta politinė sąjunga įgaudavo skirtingas formas nuo *leno* teisių, personalinės iki realinės unijos, bet rėmėsi laisva valia, – tvirtino O. Haleckis¹⁰².

University“), kuriame dirbo iki 1961 metų, kaip ir Kolumbijos universitete („*Columbia University“*). 1942 metais talkino įkuriant Lenkų mokslinį institutą („*Polish Institute of Arts and Sciences“*) Niujorke ir tapo jo pirmuoju direktoriumi. Nuo 1952 iki 1962 m. ėjo šio instituto, kuris veikia iki šiol, prezidento pareigas. Instituto pagrindinis tyrimo objektas, kaip ir O. Haleckiui, buvo ir yra Vidurio ir Rytų Europa. Nuo 1950 metų reguliariai dėstė kaip vizituojantis profesorius Europos kolegijoje („*College of Europe“*) Briugėje. 1918–1919 metais buvo vienas iš lenkų delegacijos, vykusios į Paryžiaus taikos konferenciją, ekspertų. 1921–1926 metais bendradarbiavo su Tautų Lyga, aktyviai dalyvavo jos steigimo darbuose. 1921–1924 metais buvo Tautų Lygos Ženevoje Sekretoriato narys, 1922–1924 metais Intelektualaus bendradarbiavimo komisijos prie Tautų Lygos ekspertas. Pastarosios komisijos nariais buvo tokie žinomi intelektualaus pasaulio atstovai, kaip: Henris Bergsonas, Marii Curie-Sklódowska, Albertas Einšteinas ir kiti. 1945 metais šios komisijos pagrindu susikūrė iki šiol veikianti UNESCO organizacija. Mirė 1973 metų rugšėjo 17 d. White Plains vietovėje netoli Niujorko. Plačių pažiūrų ir erudicijos istorikas tapo žinomas Vidurio ir Rytų Europoje dėl savo Europos regiono koncepcijos, tik po Sovietų Sąjungos žlugimo. O. Haleckio mokslinė veikla nebuvo aptariama pokario Lenkijoje, jo anglų kalba rašyti darbai nebuvo verčiami į lenkų kalbą. Tik 1975 m. Paryžiuje J. Giedroyc leidžiamame žurnale „*Zeszyty Historyczne“* pasirodė P. Wandycziaus straipsnis, skirtas jam atminti. Šio straipsnio Paryžiuje priežastis buvo jo mirties ignoravimas sovietinės Lenkijos spaudoje ir moksliniuose leidiniuose. Įdomus tas faktas, kad Liaudies Lenkijoje išleistoje Visuotinėje PWN enciklopedijoje O. Haleckio pavardės taip pat nėra. Vidurio ir Vidurio Rytų Europos terminai, O. Haleckio populiariais knygose ir tarptautinėse diskusijose, daugelyje Amerikos mokslo įstaigų pakeitė Rytų Europos apibrėžimą. Manoma, kad Amerikoje didžiausias Vidurio Rytų Europos tyrimų institutas („*Institute on East Central Europe“*) Kolumbijos universitete perėmė šį pavadinimą O. Haleckio įtakos dėka. O. Haleckio darbų bibliografiją paskelbė: *Cisek J.* Oskar Halecki. *Historyk – Szymierz Wolności.* Warszawa, 2009, s. 270–296.

⁹⁹ Halecki O. *Dzieje Unii Jagiellońskiej.* Kraków, 1919, s. 336–341.

¹⁰⁰ Prochaska A. *Król Władysław Jagiełło.* T. 1–2. 1908. Prieiga per internetą: <<http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=3731>>.

¹⁰¹ Halecki O. *Przyłaczenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569.* Kraków, 1915.

¹⁰² Kłoczowski J. *Europa Środkowowschodnia w historiografii krajów regionu.* Lublin, 1993, s. 7.

Rusios vaidmens išryškinimas ir akcentavimas lenkų istoriografijoje skatino naujai pažvelgti į šią teritoriją ir ieškoti jos atskirties apibrėžčių, pagrindžiant jos istorinę svarbą ne tik Lietuvos ir Lenkijos valstybiniams santykiams, bet ir anų laikų lenkų geopolitinėms programoms. Kaip vėliau pridūrė O. Haleckis, Rusios teritorija visada reiškė daugiau, ne tik paprastą konfliktą dėl teritorijų tarp Rusijos ir Lenkijos, todėl nuo XVIII a. Europos istorijos negalima rašyti neaptariant Rusijos ir jos užsienio politikos¹⁰³. Matyt, O. Haleckis turėjo omenyje geopolitinę Rusios reikšmę nusistovint galios santykiams Vidurio Rytų Europoje.

1920 m. dvisavaitiniame „Wschód Polski“, kurio pirmąjį numerį redagavo J. Giedroycas, pasirodžiusiame O. Haleckio straipsnyje, skirtame istorinės Lenkijos šiuolaikinėms pretenzijoms pagrįsti, buvo išdėstyta politinė programa dėl Jogailaičių idėjos, t. y. rytinių ATR sienų 1772 m. atkūrimo. Jis, atskaitos tašku laikydamas 1772 m. sienas, pagrindė mintį, kad tokiu atveju formuluojama tezė, jog XX a. Lenkija nekuriama kaip nauja, bet kaip istorinę tradiciją tęsianti valstybė, tapusi priešiško imperializmo auka ir siekianti susigrąžinti buvusią padėtį. Straipsnyje jis grindė lenkų istorines teises į Lietuvą ir Rusiją (Ukrainą), pateikė rekomendacijas dėl tuometės politikos rytinių teritorijų atžvilgiu. Pagal šios programos politinius pasiūlymus, neatmestinas ir netgi sveikintinas nepriklausomos Ukrainos, Lietuvos ir Baltarusijos egzistavimas laisvoje sąjungoje su Lenkija, o susitaikymas su šiomis tautomis laikytinas Lenkijos saugumo Rytuose garantu. Svarstydamas dėl Lietuvos ir Rusios padalijimo Lenkijai ir Rusijai galimybių, perspėjo, kad tai nesutaikytų jos su Rusija ir sukurtų amžiną erdvinį iredentą. Tose teritorijose, kurios yra daugiatautės, jo buvo siūloma surengti plebiscitą ir pačiai visuomenei nuspręsti: ar ji pritartų prijungimui prie Lenkijos, ar nori išlaikyti autonomiją. Federalizmo nelaikydamas galutine forma dėl kintančių narių vidinių ir išorinių interesų ir poreikių, bet tiems laikams pageidautina dėl turimų galimybių, skirtingai nuo vienalytės valstybės, plėstis, jis atmetė

¹⁰³ Halecki O. Historia Europy – jej granice i podziały. Lublin, 2002, s. 100.

galimybę dėl centralizuoto imperializmo pagal carinės Rusijos pavyzdį kaip ir „balkanizacijos“, kuri reiškėsi daugelio mažų ir visiškai tarpusavyje nepriklausomų valstybių egzistavimu¹⁰⁴.

Reikia pasakyti, kad nors Jogailaičių idėja buvo populiari ir istorikų profesionalų akcentuojama tema, praktiniai planai dėl jos įgyvendinimo vėlavo ir klostėsi gana chaotiškai ir ne visada prognozuojamai dėl vis dar tęsiamų karinių veiksmų ir nenusistovėjusios socialinės ir geopolitinės situacijos rytinėse ATR teritorijose.

Palankiai diskusijai dėl Vidurio Rytų Europos suvienijimo ir bendradarbiavimo tarptautiniu lygmeniu tarp naujai susikūrusių valstybių istorikų didelės reikšmės turėjo 1927 metų birželio 29 d. istoriko prof. Marcelio Handelsmano¹⁰⁵, kuris buvo artimas O. Haleckio bendražygis, įkurta Rytų Europos istorijos draugijų federacija („*Federetation des Societes Historiques de l'Europe Orientale*“), veikusi iki 1939 metų Varšuvoje, kurios tyrimo objektas buvo Vidurio Europa. Ši federacija nuo 1928 metų leido biuletinį prancūzų kalba („*Bulletin d'information des sciences historiques en Europe Orientale*“), kurio redaktoriumi buvo pats federacijos įkūrimo iniciatorius, o jo sekretoriumi – Tadeuszas Manteuffelis. Organizacijos veikloje nedalyvavo nei Lietuvos istorikai, nei Vilniaus Stepono Batoro universiteto atstovai.

1929 m. W. Kamienieckis, apibūdindamas Jogailaičių idėją, parašė: „Jogailaičių idėja – politinė sistema, grindžiama laisvo pasirinkimo aktais, unijomis, kurių tikslas pritraukti prie Lenkijos geografines teritorijas tarp Karpatų ir Baltijos jūros. Be šių teritorijų, etnografinė Lenkija negalėjo išsilaikyti savarankiškai, dar mažiau sąlygų nepriklausomam būviui turėtų kiekviena kita sudedamoji šios teritorijos dalis. <...> Unijos pagrindu sukurta

¹⁰⁴ Halecki O. Granica z roku 1772 a nasz program obecny (1) // Wschód Polski. 1920, nr. 3, s. 1–6; Halecki O. Granica z roku 1772 a nasz program obecny (2) // Wschód Polski. 1920, nr. 4, s. 1–11. Prieiga per internetą: <<http://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=11553>>.

¹⁰⁵ Marcelli Handelsman (1882–1945) – (pseud. Józefas Krzemieniecas, Maciejus Romańskis, Maciejus Targowskis) – viduramžių ir naujųjų laikų tyrinėtojas. Studijavo teisę Varšuvos universitete, vėliau istoriją Berlyno, Paryžiaus ir Ciuricho universitetuose. Laikomas vienu iš aktyviausių tarpukario Lenkijos mokslinio gyvenimo organizatorių. Mirė Dora-Nordhausen koncentracijos stovykloje. Jo mokiniais yra laikomi A. Gieysztoras, S. Kieniewiczus, T. Manteuffelis.

Jogailaičių Respublika yra grindžiama Karūnos ir Lietuvos sąjungine valdymo sistema su jos sudedamųjų dalių autonomija, administracija, sudaryta vietinių piliečių, kalbiniu lygiateisiškumu, tikėjimo tolerancija, demokratinių pilietinių laisvių plėtra, valstybinio patriotizmo suderinamumu su vietiniu ir vietos nacionaliniu patriotizmu, vakarų civilizacijos puoselėjimu.¹⁰⁶ Savo studijoje jis teigė, kad Lenkija privalo sukurti galingą valstybę, kitaip negalės išsaugoti nepriklausomybės pagal istorinį Jogailaičių idėjos pavyzdį. Kaip ir O. Haleckis, jis kalbėjo apie trečiąją ATR narį, vadindamas jį ne Rusia, bet „Ruś Ukrainśka“, kurią galima buvo sukurti 1658 m. pagal Gadečių sutartį, bet dėl sustiprėjusio Rusijos militarizmo tai liko neįgyvendinta¹⁰⁷.

W. Kamienieckis rašė ir apie Jogailaičių idėją užsienio politikoje, turint tikslą suburti Rytų Europoje valstybių sąjungą be priespaudos ir nenaudojant jėgos, galinčią atsilaikyti prieš Rytus ir imperialistinę Vokietijos politiką¹⁰⁸, kritikavo nacionalizmą, kaip ideologiją, kuri vyksta ne dėl laisvės, bet išskirtinai dėl daugiaetninių teritorijų valdymo.

Pačiam W. Kamienickiui buvo skirta misija parengti Baltijos sąjungos teorinius ir praktinius pagrindus, tačiau dėl Lenkijos ir Lietuvos konflikto dėl Vilniaus jis nematė jokių galimybių susitarti su latviais ir šią viziją įgyvendinti¹⁰⁹.

1929 m. apie Jogailaičių idėją skeptiškai atsiliepęs W. Konopczyński pastebėjo, kad, iš vienos pusės, Jogailaičių idėja paneigė aneksinio imperializmo tikslus Lenkijos užsienio politikoje, iš kitos pusės, paskatino nacionalizmą vidaus politikoje, kadangi numatė plačią savivaldos laisvę, apimančią valstybinį indiferentiškumą (abejingumą) dėl tautybių, kalbų ir religijų. 1935 m. vykusiame lenkų istorikų suvažiavime jis pareiškė, kad

¹⁰⁶ *Kamieniecki W. Idea Jagiellońska. Ponad zgiełkiem walk narodowościowych.* Warszawa, 1929, s. 24. W. Kamienieckis buvo vienas iš istorikų, palaikiusių federalistinius J. Piłsudskio planus, todėl yra manančiųjų, kad jo istorinės įžvalgos dėl Jogailaičių idėjos buvo skirtos paremti politinėms prometižiškoms pažiūroms ir T. Hołówko, ėjusio 1927 m. Lenkijos užsienio reikalų ministerijos Rytų skyriaus vadovo pareigas.

¹⁰⁷ Ten pat, p. 4, 15.

¹⁰⁸ Ten pat, p. 25.

¹⁰⁹ Apie tai daugiau žr.: *Grygajtis K. Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w.* Częstochowa, 2011, s. 415–420.

valstybinis ATR dualizmas XVIII a. išliko tik tradicijose arba „vienetų ambicijose“, todėl pasiūlė istorikams ateityje nebeieškoti Lietuvos valstybingumo požymių XVIII amžiuje¹¹⁰. Tačiau, kaip paaikškėjo vėliau, istorikai priėjo priešingas išvadas tęsdami unijos problematikos tyrimus.

Tarp federacinio ATR pobūdžio populiarintojų tarpukariu paminėtini taip pat istorikų valstybininkų, artimų J. Piłsudskio bendražygių: Bolesława Limanowskio (1835–1935), Leono Wasilewskio (1870–1936) ir Stanisława Zakrzewskio (1873–1936), darbai¹¹¹, kuriuose nagrinėjami Lenkijos geopolitinės tapatybės nuo priešpilio iki tilto tarp Rytų ir Vakarų pokyčiai, pastebėtas dėl Rytų ir Vakarų sankirtos atsiradęs kultūrinis teritorijos unikalumas, akcentuojama religinė ir tautinė tolerancija, diplomatiniai ATR interesai Rytuose. Visų jų darbuose siekta pagrįsti jų pačių priimamus sprendimus ir suteikti jiems istorinį pagrindimą.

L. Wasilewskis palaikė idėją dėl Lenkijos ir Lietuvos unijos atnaujinimo, sakydamas, kad Lietuva negali likti visiškai atskirta nuo Lenkijos, nes tai nėra palaikoma lenkiškosios visuomenės dalies, kuri vadovaujasi valstybine-politine savimone¹¹². Taip pat jis nemanė, jog Lietuvos ateitį turi spręsti tik lietuviai¹¹³.

Lenkų istorikai, aktyviai dalyvaudami visuose tarptautiniuose istorikų suvažiavimuose, nusipelnė 1933 metais tokį organizuoti ir Varšuvoje. Pirmą kartą Varšuvos universitete buvo įkurta atskira Rytų Europos tyrimo sekcija ir O. Haleckio pavartotas Vidurio Europos terminas¹¹⁴. Šis pavadinimas greitai

¹¹⁰ Jučas M. Lietuvos ir Lenkijos unija. Vilnius, 2000, p. 70.

¹¹¹ Limanowski B. Studwudziestoletnia walka narodu polskiego o niepodległość. Kraków, 1915; apie jo koncepcijas daugiau žr: Bardach J. Inflanty, Litwa, Białoruś w twórczości Bolesława Limanowskiego. Studium z dziejów kwestii narodowej // Przegląd Historyczny. T. LXV. 1974, nr. 3, s. 479. Wasilewski L. Litwa i Białoruś. Zarys historyczno-polityczny stosunków narodowościowych. Warszawa, wyd. 3, 1925; Wasilewski L. Bolesław Limanowski. Warszawa, 1934; Apie L. Wasilewską daugiau jo įsteigtame žurnale „Niepodległość“, t. 16, 1937, ten pat jo darbų bibliografija. Prieiga per internetą: <<http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=28242&from=publication>>; Zakrzewski St. Zagadnienia historyczne. Lwów, 1936.

¹¹² Stoczewska B. Litwa. Białoruś. Ukraina w myśli politycznej Leona Wasilewskiego. Kraków, 1998, s. 108–110.

¹¹³ Ten pat, p. 111.

¹¹⁴ Kłoczowski J. Oskar Halecki i jego walka o miejsce Polski w Europie // Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej. Studa poświęcone pamięci Edwarda hr. Raczyńskiego, Przewydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie / pod red. H. Bułhaka. Warszawa, 1994, s. 401.

prigijo ir jau 1935 metais Vengrijoje pradėtas leisti šio regiono istorijai skirtas žurnalas („*Archivum Europea Centro-Orientalis*“).

Istorikų diskusija ir tyrimai dėl Jogailaičių idėjos daugiausia lietė ATR kaip federacinio pobūdžio valstybės analizę. Vieni kalbėjo apie dviejų valstybių (Karūnos ir LDK) federaciją, kiti – apie šias valstybes sudariusių provincijų federaciją, dar kiti – apie šių provincijų vaivadijų ir žemių federaciją skirtingais istorijos laikotarpiais ir skirtingomis vidaus ir išorės aplinkybėmis ar sąlygomis¹¹⁵.

1937 m. O. Haleckis, rašydamas apie Jogailaičių idėją, buvo tikras, kad dėl šios idėjos abi valstybės išvystė savo valstybinę galią XV amžiuje. Tačiau jis vėl perspėjo, jog tai visai nereiškia, kad XX a. sąlygomis buvo būtina sujungti į vieną valstybę lenkų, lietuvių ir rusėnų žemes¹¹⁶. Šis jo teiginys vėlesnių autorių buvo įvertintas kaip Jogailaičių idėjos pralaimėjimo dėl rusėnų teritorijų pagrindimas¹¹⁷. Nors pačiam O. Haleckiui Jogailaičių idėja visada atrodė daugiau negu vien tik dinastinis sumanymas, bet kaip „taiki laisvų ir lygių tautų, apsuptų agresyvių kaimynų, bendradarbiavimo programa“.

XX a. lenkų historiografijos tyrimai, skirti Jogailaičių idėjai, kuriuose buvo nagrinėjamas istorijos tarpsnis nuo Krėvos sutarties iki tarpukario, atitinkamai formulavo federalizmo sampratą ir būtinas sąlygas jam įgyvendinti. Plačiąja prasme Jogailaitiškas federalizmas buvo suvokiamas kaip savotiškas kompromisas, instrumentas geopolitiniams uždaviniams spręsti, sujungiantis atskirus teritorinius politinius junginius į vieną visumą ir aprobuojantis valstybės, bet ne piliečių suverenumą. Tuo tarpu šiuolaikinis federalizmas yra suprantamas kaip piliečių, o ne valstybės suverenumą užtikrinantis mechanizmas¹¹⁸, kaip politinės sistemos struktūros principas, pagal kurį valdžios įgaliojimai yra padalyti į du ar daugiau lygmenų, t. y. valstybinei centrinei valdžiai ir valstybės (federacijos) nariams (provincijoms, regionams

¹¹⁵ Federalizm. Teorine i koncepcje / pod red. W. Bokajły. Wrocław, 1998, s. 178–181.

¹¹⁶ Halecki O. Idea jagiellońska // Kwartalnik Historyczny. T. I–II, 1937, s. 486–510.

¹¹⁷ Jędrzejewicz J. W służbie idei. Fragmenty pamiętnika i pism. Londyn, 1972, s. 252–253.

¹¹⁸ Federalizm. Teorine i koncepcje / pod red. W. Bokajły. Wrocław, 1998, s. 21.

ar kt.)¹¹⁹. Istorikų darbuose išryškėjo federalizmo, kaip geopolitinio įrankio, akcentavimas, kai svarbiausia ne tiek federacijos subjektų atskirtis, kiek jų bendradarbiavimas ir valstybinės veiklos koordinavimas dėl bendrų geopolitinių interesų.

Antrojo pasaulinio karo pradžia pertraukė daug žadančią daugelio istorikų mokslinę ir politinę veiklą. 1939 metais emigracijoje atsidūręs O. Haleckis nenutraukė tarpukariu pradėtų darbų ir diskusijų. 1943 m. būdamas išeivijoje, jis pasisakė už Vidurio Europos federaciją nuo Suomijos iki Graikijos, kuri turėjo užtikrinti joms saugumą nuo Sovietų Rusijos ir Vokietijos ekspansijos¹²⁰. Tokios federacijos pagrindui formuoti jis siūlė sudaryti tarpvalstybines sąjungas Baltijos ir Dunojaus baseino regione, kurios ateityje sudarytų Vidurio ir Rytų Europos uniją ir taptų regioninio federalizmo šiuolaikiniu pavyzdžiu. Nenustodamas kalbėti apie mažų valstybių, atsidūrusių tarp Vokietijos ir Rusijos, laisvę, 1944 metais jis rašė: „Valstybės, atsidūrusios tarp Vokietijos ir Rusijos, nenori būti priklausomos ar kontroliuojamos savo tiesioginių kaimynių, kurios iš esmės yra imperialistinės.<...> Šios valstybės nepriklauso Rytų Europai“¹²¹.

Nors O. Haleckis asmeniškai pasisakydavo už mažųjų valstybių nepriklausomybę, labiau vertino savanoriškas tarpvalstybines sąjungas, galinčias tapti stiprios regioninės federacijos pagrindu. Kaip ir savo karjeros pradžioje, jis tikėjo, kad tik regioninė federacija gali apsaugoti Vidurio ir Vidurio Rytų Europą nuo išorinių grėsmių¹²².

Taigi, tarpukario lenkų istoriografija suteikė Jogailaičių idėjai kultūrinę ir geopolitinę prasmę, kuri atitiko laikmetį ir buvo tinkama analizuoti. Jogailaičių idėja buvo siekiama paversti bendra idėja visoms ATR tautoms dėl geografinės erdvės, kurioje gimė, dėl kultūrinės ir istorinės atminties, kuri turėjo tapti reikšmine jungtimi ir atverti kelią į šių tautų valstybinę federacinę bendrystę

¹¹⁹ Vitkus G. Federalizmas // Europos Sąjungos enciklopedinis žinynas / sud. G. Vitkus. Vilnius, 2002, p. 147.

¹²⁰ Gross F. Federacje i konfederacje europejskie. Rodowód i wizje. Warszawa, 1994, s. 72.

¹²¹ Podstawski M. Oskar Halecki, Milan Hodža i federalizm regionalny w Europie Środkowej // Lithuania. 2004, nr. 1 (45), s. 71.

¹²² Haleckis O. Historia Europy – jej granice i podziały. Lublin, 2002, s. 170.

naujoje geopolitinėje XX a. aplinkoje. Deja, dėl skirtingų tautų istorikų analizuojamų Jogailaičių idėjos kontekstų ir jos turinio, kitos tautos ją dažniau tapatino su lenkų imperializmu arba lenkų civilizacijos plėtos asimiliaciniais padariniais negu su federalizmu ar tolerancija. Vis dėlto LDK vaizdinys Jogailaičių idėjoje išliko funkcionuoti kaip būtinas jos sudėtinės dalies elementas. O tai atitinkamai reiškė, kad Jogailaičių idėja pasibaigė ne Liubline, o vėliau ir yra tinkama kaip istorinis, bet vis dar aktualus projektas XX a. geopolitikos realijoms, kuris, kaip rašė A. Bumblauskas, vis dėlto atitiko klasikinę federalizmo formulę: „matyti mažuosius brolius – Lietuvą ir Rusiją – lenkų kultūros namuose“¹²³.

1.2. J. Piłsudskio istorinė geopolitika: federalistinės vizijos įgyvendinimo kontekstas

Po ATR padalijimų, buvo mažai tikėtina, kad XX a. Europos žemėlapyje atsiras suvereni Lenkija, kadangi tai buvo įmanoma tik iš esmės pasikeitus galios santykiams Europoje. Tikėtis, kad iš karto žlugs visos trys imperijos, pasidalijusios ATR, be fizinių susidūrimų, buvo taip pat naivu, kaip ir manyti, kad šios imperijos išliks, nepaisant didėjančių tautinių ir valstybinių aspiracijų. Bręstant pokyčiams, vis dar neprognozuojamų įvykių akivaizdoje, XIX ir XX a. sandūroje, Pirmojo pasaulinio karo ir dviejų revoliucijų Rusijoje laikotarpiu besitelkiančios lenkų valstybininkų politinės jėgos išsišakojo į dvi opozicines sroves dėl Lenkijos nepriklausomybės atkūrimo ir santykio su ATR padalinusiomis imperijomis. Pirmoji nepriklausomybininkų kairioji politinė srovė, vadovaujama Józefo Piłsudskio,¹²⁴ siekė Austro–Vengrų ir Vokietijos

¹²³ *Bumblauskas A.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos paveldo „dalybos“ ir „Litva / Letuva“ distinkcijos konceptas // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo dalybos / sud. A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. Vilnius, 2008, p. 30.

¹²⁴ *Józef Giniatowicz Rymsza Klemens Piłsudski* (1867–1935) – lenkų nepriklausomybės veikėjas, Lenkų socialistų partijos (LSP) vadovas, 1918–1922 m. Lenkijos valstybės vadovas, Lenkijos maršalas, po karinio perversmo 1926 m. iki 1935 m. neformalus diktatorius ir karo ministras, kilęs iš Žemaitijos bajorų Gineičių giminės. Tėvai Lietuvoje turėjo nekilnojamojo turto Teneniuose (Šilalės r.), kur jie susituokė, ir kur gyveno J. Piłsudskis, pargrįžęs iš Sibiro po tremties. Gimė J. Piłsudskis Sugintuose (Šilalės r., ten kur iš pradžių buvo palaidota J. Piłsudskio motina), gyveno Zalave (Švenčionių r.), o iš Pašušvio (Radviliškio r.), 1874 m. sudegus beveik visai Zalavo gyvenvietei, persikėlė su tėvais, dvylika brolių ir seserimi į Vilnių. Čia lankė Vilniaus gimnaziją ir praleido beveik visą savo vaikystę ir jaunystę, čia formavosi jo pažiūros. 1885 m. pradėjo medicinos studijas

paramos atkuriant Lenkijos valstybę carinei Rusijai per padalijimus atitekusiose teritorijose. Šios politinės srovės orientacija nuo pat pradžių buvo antiimperinė ir anticarinė. Antroji politinė srovė, vadovaujama dešiniųjų lyderio Romano Dmowskio¹²⁵, buvo nusistačiusi prieš Vokietiją ir pasisakė už lojalumą ir bendradarbiavimą su Rusija, tikėdamasi taip užsitikrinti pastarosios sąjungininkių Pirmajame pasauliniame kare – Anglijos ir Prancūzijos – paramą Lenkijos nepriklausomybei atkurti.

Nuo 1910 m. Austrijoje buvo steigiami legalūs lenkų kariniai daliniai, o nuo 1916 m. Vokietijos ir Austro–Vengrijos teritorijoje – ir lenkų viešojo administravimo ir policijos junginiai. Orientacija į Antantės valstybes sudarė galimybių kariuomenės dalinius steigti taip pat Rusijoje. Be to, nuo 1917 m. Paryžiuje veikė Lenkų tautinis komitetas, vadovaujamas R. Dmowskio, kuris vėliau atstovavo lenkų reikalams 1919 m. Paryžiaus taikos konferencijoje.

Prieš ir po Pirmojo pasaulinio karo kintant tarptautinių santykių sistemai Europoje, atgimė viltys ne tik dėl Lenkijos atkūrimo galimybių, bet ir dėl LDK. Vieni svajoto apie Lenkiją su 1772 m. sienomis, tikėdamiesi atkurti

Charkove, bet jų nebaigė, nes už antirevoliucinę veiklą buvo ištremtas į Sibirą. Iš ten parvykęs į Vilnių įkūrė LSP ir užsiėmė publicistine ir leidybine veikla, už kurią buvo suimtas ir uždarytas Varšuvos kalėjime. Iš ten pargabentas į Sankt Peterburgo ligoninę, iš kurios sugebėjo pabėgti. Tarėsi su Japonijos politikais dėl pagalbos organizuojant ATR tautų sukilimą prieš Rusiją, nes jau tada suprato tautinių aspiracijų „sprogdinamąją galią“. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą organizavo lenkų karinius dalinius ATR vakarinėse teritorijose. Prasidėjus karui kariavo Centrinųjų valstybių pusėje. Prieštaravo prieš Vokietijos ir Austrijos vadovavimą lenkų kariuomenei, todėl už nepaklusnumą buvo vokiečių įkalintas Magdeburge. Nuo 1918 m. lapkričio 11 d. grįžęs į Varšuvą tapo Lenkijos valstybės vadovu ir Vyriausiuoju vadu. Organizavo Vyriausybę, rinkimus į 1919 m. sausio 26 d. Steigiamąjį seimą. Nuo 1923 m. pasitraukė iš politikos. Grįžo įvykdęs perversmą 1926 m. Jam vadovaujant, buvo parengta prieštaringai vertinama 1935 metų Konstitucija, tačiau jos įgyvendinti nepavyko, nes susirgęs kepenų vėžiu 1935 m. mirė Varšuvos Belvederio rūmuose. Jo kūnas buvo palaidotas Krokuvos Vavelyje, o širdis pagal įvykdytą testamentą – Vilniuje, Rasų kapinėse. Nuo 1935 m. gegužės Lenkijos vyriausybė vedė derybas su Lietuvos diplomatais dėl maršalo motinos palaikų, likusių Lietuvoje, ekshumacijos, palaikai atvežti į Vilnių ir įmūryti Šventosios Teresės koplyčioje 1935 m. birželio 1 d., po beveik metų perlaidoti kartu su J. Piłsudskio palaikais rekonstruotose Rasų kapinėse. Šitoks J. Piłsudskio testamento noras iš dalies liudijo tai, jog jis netikėjo, kad nutiks taip, kad Vilnius vėl bus Lietuvos, todėl norėjo, kad motinos palaikai atgultų lenkiškajame Vilniuje. Parengta pagal: *Jędrzejewicz W. Cisek J. Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego 1867–1935. Kraków, 2007; Miknys R. Piłsudski Józef // Lietuvių visuotinė enciklopedija. T. XVIII. Vilnius, 2010, p. 259–260.*

¹²⁵ *Roman Dmowski* (1864–1939) – valstybininkas, publicistas, gimė iš Palenkės kilusios smulkios šlėktos šeimoje, 1890 m. baigė Varšuvos universitetą ir įsitraukė į aktyvią visuomeninę ir politinę veiklą, tapo 1897 m. įsteigtos nacionaldemokratų (endekų) partijos lyderiu ir pagrindiniu ideologu, buvo programinio lenkų nacionalistų teksto „Myśl nowoczesnego polaka“ autorius. 1907–1909 m. pasiuntinys į Rusijos Dūmą. 1917 m. tapo Tautinio lenkų komiteto Paryžiuje pirmininku, vėliau vadovavo Lenkijos delegacijai Paryžiaus taikos konferencijoje. Jis laikomas pagrindiniu J. Piłsudskio kritiku. Gyvenimo pabaigoje kritikavo į liberalesnę politiką linkusius partijos narius.

ATR, kiti – apie etninę Lenkiją su tomis rytinėmis teritorijomis, kurias būtų galima nutautinti. Tokios nuotaikos ėmė vyrauti jau nuo pat XX a. pradžios ir yra gana plačiai aptartos istorikų, todėl užsiminsime tik apie tuos, kurie savo vizijose skyrė daugiau dėmesio LDK ir jos suverenumui. Lenkų istorikas J. Bardachas tarpukario Vilniaus lenkų visuomenėje išskyrė konservatyviają, „krajovcų“ ir federalistų politines programas, kuriose buvo numatyti skirtingi geopolitiniai modeliai būsimai ir jų pažiūras atitinkančiai valstybei kurti¹²⁶. Vilnijos konservatorių atstovų dauguma buvo kilę iš lietuvių ir baltarusių teritorijų ir atstovavo daugiausia lenkų žemvaldžių savininkų interesams. Jie planavo LDK žemių *status quo* atkurti dviem būdais: plečiant Lenkijos sienas į Rytus arba sudarant federacinę sąjungą. Abiem atvejais šie projektai turėjo apsaugoti tiek Lenkiją, tiek buvusias LDK teritorijas nuo gresiančios revoliucijos iš Rusijos pusės. Pastebima, kad kartais šios politinės krypties atstovai pasisakydavo už pietvakarinių teritorijų atskyrimą, panašiai kaip ir „krajovcai“, nuo kurių jie skyrėsi tik savo konservatyvia socialine programa.

Vilniaus „krajovcų“ idėjos rėmėsi teritorinio išskirtinumo motyvais. Išlaikydami LDK piliečių politinę savimonę, save laikė sulenkėjusių lietuvių ir baltarusių kilmės bajorų palikuonimis ir siekė išsaugoti istorinę Lietuvą, kaip nedalomą visumą, kitaip tariant, buvo lietuviai istorine prasme. Reprezentatyviausiais jų atstovais laikytini: teisininkai Michałas Römeris ir Tadeusz Stanisławas Wróblewski, „Przegląd Wileński“ redaktorius Liudwikas Abramowiczius. Pastarasis akcentavo, jog valstybė yra senesnė idėja negu tauta, kuri yra istorinė kategorija, todėl, anot jo, ten, kur teritorija pasižymi daugiatautiškumu ir kur etniniai padalijimai yra negalimi, būsimą valstybinį modelį turi lemti istoriniai ir geografiniai motyvai¹²⁷.

Nuo 1915 metų krajovcai per savo organizaciją „Polskie Stronnictwo Narodowe“ (*Lenkų Demokratų Sąjūdis*) skelbė LDK nepriklausomybės idėją, t. y. nepriklausomos lietuvių ir baltarusių valstybės sukūrimą. Naujai sukurta valstybė turėjo nuspręsti dėl tolesnių santykių su Lenkija: ar bus federacija,

¹²⁶ Daugiau žr. Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988, s. 260–279.

¹²⁷ Ten pat, s. 225.

konfederacija ar sąjunga, remiantis idėja „laisvi su laisvaisiais, lygūs su lygiaisiais“. Pastebima, kad dauguma „krajowcų“ buvo „piłsudskininkai“, kurie palaikė Lenkijos vadovo J. Piłsudskio planus dėl Lietuvos ir Lenkijos valstybių unijinių ryšių atnaujinimo¹²⁸.

Pagal šiandienos taikomus valstybei atpažinti kriterijus, sudėtinga vienareikšmiškai pasakyti, kokia turėjo būti jų siūloma valstybė. Regis, kad nei Lietuva, nei Lenkija, o kažkas tarpinio, ne visiems tada ir net šiandien suprantamo.

Šalia jų J. Piłsudskis šiandien beveik visuotinai pripažįstamas simboliu geopolitinio federalizmo ir pagrindine politine lenkų federalistų figūra tarpukariu. Ši kontraversiška asmenybė XX a. Lietuvos ir Lenkijos santykių istorijoje yra iki šiol skirtingai vertinama abiejų tautų istoriografijoje: tiek dėl savo idėjų turinio, tiek dėl veiksmų jas įgyvendinant, kadangi siūlė viziją – atkurti Lenkiją, susijusią federalistiniais ryšiais su Lietuva, Baltarusija ir Ukraina. Ši vizija turėjo padėti sukurti didelę ir geopolitiškai stiprią Lenkiją. Jo federalistinis geopolitinis planas buvo formuojamas kaip priešprieša lenkų tautinių demokratų etninei „Mažajai Lenkijai“. Pagal J. Piłsudskio viziją, kaip ją suvokė vienas artimiausių jo bendražygių L. Wasilewskis, buvo būtina liberaliai traktuoti LDK ir Ukrainą¹²⁹.

Galima išskirti keletą veiksnių, nulėmusių J. Piłsudskio federalistinės vizijos atsiradimą ir jos esmę:

1. Jo gimtinė – istorinė Lietuva („*Litwa historyczna*“) su ATR sukilimo tradicijomis.
2. Istorinė ir politinė unija, kuri laidavo ATR didžiosios valstybės statusą Vidurio Europoje.
3. Neseniai pasibaigęs carinės Rusijos priespaudos laikmetis.
4. Kantoninė Šveicarijos sistema¹³⁰.

¹²⁸ Miknys R. Vieningos Europos samprata krajowcų ideologijoje (XX a. pirmoji pusė) // Europos idėja Lietuvoje: istorija ir dabartis. Vilnius, 2002, p. 150.

¹²⁹ Wasilewski L. Józef Piłsudski jakim go znałem. Warszawa, 1935, s. 172.

¹³⁰ Jędrzejewicz W., Ciszek J. Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego. T. II. Warszawa-Kraków, 1994, s. 129.

5. Labiausiai skaitoma literatūra – atsiminimai¹³¹.

Jo siūloma vizija apima platesnę erdvės teritoriją, negu „krajovcų“, nes ji nukreipta ne tik į LDK, bet ir į visos ATR žemių federaciją. Veikiausiai J. Piłsudskis tikėjosi suformuoti naują politinę sistemą ant carinės imperijos griuvėsių¹³², siekdamas pašalinti Rusijos pavojų, kad istorinė LDK, kaip jėga, lemianti Lenkijos sėkmę Baltijos regione, taptų vizijos svarbiausiu veiksmu¹³³.

Griežtai nepritardamas tik etninei ir teritorijų į Rytus nuo Lenkijos inkorporavimo „endekų“ koncepcijai, J. Piłsudskis, pasiūlęs savo federalistinę viziją, pradžioje neabejojo jos prasmingumu ir sėkme.

Savo federacinę viziją J. Piłsudskis suformulavo Lenkų socialistų partijos (LSP) 1892 m. programoje, o XX a. pradžioje jo redaguotame Lietuvai skirtame LSP laikraštyje „Walka“ pasirodė pirmieji jo straipsniai, skirti polemikai su Lietuvos socialdemokratais ir jų leidžiamu laikraščiu „Aidas“.

Buvusioms LDK žemėms suvienyti J. Piłsudskis pasiūlė autonominių kantonų valdymo sistemos projektą. Pirmąjį kantoną turėjo sudaryti Vakarų Lietuva su centru Kaune, kurioje dominuotų etniniai lietuviai, antrąjį – Vidurio Lietuva su centru Vilniuje, kurioje dominuotų etniniai lenkai ir lenkų kultūros „Litwinai“ (taip save vadino ir J. Piłsudskis), trečiąjį – Rytų Lietuva su centru Minske, kurioje vyrautų baltarusiai stačiatikiai. Šios kantoninės dalys turėjo sudaryti vientisą politinį darinį – Lietuvą, kuri federaciniais ryšiais turėjo susijungti su Lenkija, būsimos federacijos branduoliu. Vėliau pasigirdavo kalbų ir apie ketvirtąjį kantoną, kurį turėjo sudaryti Latvijos teritorijos su centru Rygoje. Pagal federacijos projektą, šį procesą turėjo sudaryti du etapai, pirmiausia – kantonų suformavimas, vėliau – kantoninės istorinės Lietuvos ryšio su Lenkija sutvirtinimas. J. Bardachas tai pavadino dviejų laiptelių struktūra¹³⁴, R. Miknys – „federacija federacijoje“¹³⁵.

¹³¹ Chwalba A. Józef Piłsudski a pamiętniki // Zeszyty Historyczne. 1993, z. 104, s. 192–201.

¹³² Charaszkiewicz E. Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Piłsudskiego w latach 1893–1921 // Niepodległość. T. V, Londyn, 1955, s. 140.

¹³³ Suleja W. Lietuva Józefo Piłsudskiego politinėje mintyje // Darbai ir dienos. T. 40, 2004, p. 66.

¹³⁴ Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988, s. 271.

¹³⁵ Miknys R. Mykolas Römeris – Lietuvos modernybės aušros metraštininkas, analitikas ir politikas // Römeris M. Dienoraštis: 1918 m. birželio 13-oji – 1919 m. birželio 20-oji. Vilnius. 2007, p. 29.

J. Piłsudskio federalizmas nuo R. Dmowskio nacionalinių demokratų programos iš esmės skyrėsi trimis požymiais: „tai buvo daugiau paveldėta tradicija negu naujai sukurta istorija, kuria buvo siekiama atkurti LDK tęsiant tautiškumo koncepciją, federalizmas plito ne šviesdamas mases, bet tariantis su patikimais pogrindžio draugais, ir galiausiai – tautą jis vertino ne kaip lingvistinę, bet socialinę grupę“¹³⁶.

1918 m. atsikūrus nepriklausomai Lietuvos ir nepriklausomai Lenkijos valstybei, beveik po metų, 1919 m. sausio 5 d., Vilnių užėmė bolševikai. Miestas tapo Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos, o vėliau ir „LitBelo“ sostine. Tais pačiais metais sausio 18 d. Paryžiuje buvo susirinkta į Pirmojo pasaulinio karo taikos konferenciją¹³⁷, kurioje turėjo būti išspręsti daugelio naujų valstybių teritoriniai klausimai. Bolševikinė Rusija konferencijoje nedalyvavo, kaip ir pralaimėjusios karą valstybės, nes 1918 m. kovo 3 d. pasirašė separatistinę taiką su Vokietija.

1919 m. vasarį J. Piłsudskis L. Wasilewskiui, kartu su J. Paderewskiu reprezentuojančiam federalistinę liniją Paryžiaus taikos konferencijos Lenkijos delegacijoje, rašė: „Viskas, ką galime šiuo metu padaryti Vakaruose, priklauso nuo Antantės ir to, kiek ji bus suinteresuota „apkarpyti“ Vokietiją. Rytuose kitas reikalas – čia yra durys, kurios atsidaro ir užsidaro, ir priklauso, kas ir kaip plačiai jas atvers <...> iš esmės galima sutikti su Dmowskio linija, jeigu neatsiras kitų galimybių“¹³⁸.

Pagal R. Dmowskio „liniją“ Lenkijos delegacijos Paryžiuje 1919 m. kovo 3 d. parengtame memorandume, įteiktame Lenkijos reikalų komisijos pirmininkui prancūzų diplomatui Julesui Cambonui, Lenkijos rytinė siena prasideda nuo Baltijos jūros į šiaurę nuo Libavos, apima Vilnių, Minską ir dalį

¹³⁶ *Snyders T.* Tautų Rekonstrukcija. Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569–1999. Vilnius, 2008, p. 67.

¹³⁷ Lenkų reikalai Paryžiaus taikos konferencijoje plačiai aprašyti istoriografijoje, remiantis išlikusiais oficialiais dokumentų rinkiniais, tarp tokių paminėtini: *Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912–1924 / pod red. K. W. Kumanieckiego.* Kraków, 1924; *Stosunki polsko radzieckie w latach 1917–1945: dokumenty i materiały / pod red. T. Cieślaka.* Warszawa, 1967; *Lungren-Nielsen K.* The Polish Problem at the Paris Peace Conference. A Study of the Policies of the Great Powers and the Poles 1918–1919. Odense, 1979.

¹³⁸ *Wasilewski L.* Józef Piłsudski jakim go znałem. Warszawa, 1935; Ta pati mintis fiksuojama: *Baranowski Wł.* Rozmowy z Piłsudskim 1916–1931. Warszawa, 1938, s. 124.

Podolės palei Dniestrą iki Rumunijos¹³⁹. Šis projektas labai greitai prarado savo aktualumą dėl karinių veiksmų Rytuose ir vėliau buvo daugeliui kaip lenkų imperialistinių kėslių įrodymas¹⁴⁰.

Tuo pat metu Varšuvoje buvo rengiamasi pirmojo kantonu, arba dar kitaip vadinamo Vilniaus „paėmimo“ iš bolševikų, ir „lietuviškosios programos“ įgyvendinimui, grindžiamos nedalomos istorinės Lietuvos su sostine Vilniumi valstybingumo, esančio valstybinėje sąjungoje su Lenkija, atkūrimui¹⁴¹. Mykolas Römeris, teisininkas, „krajovcas“ ir vienas iš programos įgyvendinimo dalyvių, apie šio plano įgyvendinimą tada rašė: <...> toji programa neatitinka aiškių siekių tiek lietuvių, tiek ir Lietuvos lenkų ir pačios Lenkijos–Lietuvos klausimo atžvilgiu. Kaip lietuviai siekia atkurti ne istorinę Lietuvą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) ribomis, o tik tautinę Lietuvos valstybę kompaktiškesnėje teritorijoje, taip Lietuvos lenkai, bent jau didžiausios jų grupės (visų pirma, Gardino ir Vilniaus gubernijų teritorijose) svajoja ir trokšta ne tiek prikelti Lietuvos ir Lenkijos valstybių uniją, kiek geidžia paprasčiausio priklausymo Lenkijai, paprasčiausiai prijungti prie jos, anaip tol nesisielojant, kas nutiks su likusiomis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėmis tiek Rytuose – pravoslaviškoje baltojoje Rusijoje, tiek Vakaruose – smarkiai Lenkijos naudai apkarpytoje etninėje Lietuvoje <...> siekiama labai konkrečių dalykų, prie kurių priklauso baltarusių žemės, kurias galėtų kolonizuoti lenkų valstiečiai, ir prisistotinti žemių Vilniaus tautiniams troškimams patenkinti, kaip lenkų miestas, ir eventualiai – apsidrausti nuo Rusijos „pakraščių“ gynybiniu pylimu <....>. Vitoldas Abramowiczius atskleidė dar daugiau paslapčių, vykdant J. Piłsudskio programą. Anot jo, kadangi yra labai svarbu, kad iškart, kai į Vilnių įžengs lenkų kariuomenė, būtų imtasi bent provizoriškai kurti lietuvių valstybę, tai iš karto lenkų viešąją nuomonę reikia priešpriešinti valstybinei informacijai apie įvykusį faktą

¹³⁹ Memorandume nubrėžta rytinė Lenkijos siena yra detalai aprašyta, žr.: *Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa*. T. 2. Hanower, 1942, s. 167–168.

¹⁴⁰ *Eberhardt P. Linia Curzona jako wschodnia granica Polski – geneza i uwarunkowania polityczne // Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. T. XLVI. 2011, s. 133.

¹⁴¹ *Römeris M. Dienoraštis: 1918 m. birželio 13-oji – 1919 m. birželio 20-oji*. Vilnius, 2007, 1919 m. balandžio 6 d., užrašai, p. 351.

buvusioje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje, taigi, iš karto ir kuo skubiau reikia kurti vyriausybę ir visus valdžios organus, ir visa tai turi apvainikuoti Lietuvos Konstytuanta (Steigiamasis Seimas)¹⁴². Naujos vyriausybės Vilniuje vadovu buvo numatytas būtent M. Römeris. Iš jo dienoraščio užrašų aiškėja, kad J. Piłsudskiui rūpėjo atlikti Vilniaus „paėmimą“ taip, kad galima būtų priešpriešinti įvykusiam faktui Lenkijos Seimą ir šių teritorijų inkorporavimo į Lenkiją šalininkus – sukūrus Lietuvą. Nors M. Römeris pripažino, kad J. Piłsudskis suprato lietuvių reikšmę programoje, bet taip pat suvokė, kad, jiems atsisakius, jam kaip ir kariuomenės vadui tektų sutikti su lenkų armijos imperialistinėmis pasekmėmis, lemiančiomis Lietuvos padalijimą ir Vilniaus aneksiją prie Lenkijos¹⁴³.

1919 m. balandžio 15 d. Mykolas Römeris, deleguojamas J. Piłsudskio, išvyko tartis su lietuviais į Kauną ir kalbinti Steponą Kairį (1879–1964), Joną Vileišį (1872–1942) ir Petrą Leoną (1864–1938), priklausiusius Sleževičiaus vadovaujamai Lietuvos Vyriausybei, prisidėti prie J. Piłsudskio programos įgyvendinimo. Susitarti nepavyko, nes Lietuvos politikai manė, kad šis projektas „perbraukia visą Lietuvos iki tol atliktą valstybingumo darbą ir kūrinį“, o J. Piłsudskis ir toliau „Lietuvą laiko kaip savo „palivarką“, jeigu nori jėga užimti Vilnių¹⁴⁴. Deryboms vadovavęs M. Römeris apgailestavo dėl nepavykusio susitarimo. Šiuolaikiniai lenkų istorikai tą momentą laiko vieninteliu XX a. lenkų ir lietuvių santykių istorijoje, kuris galėjo būti politinio lenkų ir lietuvių bendradarbiavimo pradžia¹⁴⁵.

Nepavykus susitarti su „Kauno Lietuva“, 1919 m. balandžio 19 d. J. Piłsudskio vadovaujama Lenkijos kariuomenė užėmė Vilnių, išvadudama dalį Lietuvos ir Baltarusijos teritorijos iš bolševikų okupacijos. Iš vietinių piliečių ir tautinių grupių atstovų sudaryta šioms teritorijoms valdyti Civilinė rytų žemių valdyba, kuriai vadovavo generolas Jerzys Osmołowski (1872–

¹⁴² *Römeris M.* Dienoraštis: 1918 m. birželio 13-oji – 1919 m. birželio 20-oji. Vilnius, 2007, 1919 m. balandžio 6 ir 7 d., užrašai, p. 351–353.

¹⁴³ Ten pat, p. 356.

¹⁴⁴ Ten pat, p. 373.

¹⁴⁵ *Suleja W.* Lietuva Józefo Piłsudskio politinėje mintyje // *Darbai ir dienos*. T. 40, 2004, p. 66.

1954), šio posto atsisakius M. Römeriui. Civilinės rytų žemių valdyboje federalistinėms nuostatomis pritarė nedaugelis, tarp jų Marianas Zdziechowski ir Ludwikas Abramowiczius. Atsimindamas šį laikotarpį, J. Osmołowski atsiminimuose rašė, kad „daugelio ideologija prieštaravo Civilinės rytų žemių valdybos veiklai ir Vyriausiojo vado atsišaukimo į vietinius gyventojus nuostatomis¹⁴⁶“.

1919 m. balandžio 21 d. J. Piłsudskis Vilniuje paskelbė ir išplatino atsišaukimą į buvusios LDK gyventojus, kuriame ragino laisvuose rinkimuose pareikšti savo poziciją dėl politinės šios teritorijos ateities ir išrinkti vyriausybę. Atsišaukime deklaruota visuomenei galimybė laisvai ir niekieno nevaržomai išsakyti savo siekius ir poreikius dėl būsimo valstybingumo¹⁴⁷. Šiuo kreipimusi J. Piłsudskis skelbė ne inkorporaciją, bet pripažino, kad LDK ir jos sostinė Vilnius yra ne Lenkija, bet istorijos su ja susaistytos žemės. Tai vėliau patvirtino ir savo kalboje, sakytoje Vilniaus Stepono Batoro universiteto atkūrimo iškilmėse.

J. Piłsudskio kantoninis-federacinis projektas ir kreipimasis į LDK piliečius leidžia teigti, kad, jo manymu, LDK vaizdinio sudėtiniai elementai: tai teritorija, kurią buvo siekiama suvienyti, jos istorinė tradicija, teritorijos piliečiai ir kultūra. Tačiau jų apibūdinimą sunkina šie veiksniai:

¹⁴⁶ *Pukšto A.* Inkorporuotojai prieš federalistus (Vilniaus lenkų pozicija dėl Józefo Piłsudskio politikos. 1919 m. balandis – 1920 m. liepa) // *Darbai ir dienos*. T. 40, 2004, p. 24.

¹⁴⁷ „Jūsų kraštas jau per šimtą keliasdešimt metų yra nelaisvas, spaudžiamas priešiškos rusų, vokiečių, bolševikų prievartos, kuri, nepaisydama gyventojų, primeta jiems svetimus elgesio pavyzdžius, varžančius valią, dažnai griaušančius gyvenimą. Ši nuolatinė nelaisvės padėtis, labai gerai žinoma man pačiam, gimusiam šioje nelaimingoje žemėje, turi būti panaikinta ir pagaliau šioje lyg Dievo užmirštoje žemėje turi įsivyrėti laisvė ir teisė laisvai niekieno nevaržomai išsakyti siekimus ir poreikius. Lenkų kariuomenė, kurią atsivedžiau su savimi, kad būtų panaikintas prievartos ir smurto viešpatavimas bei priešiškas gyventojų valiai šalies valdymas, ši kariuomenė neša jums visiems laisvę. Noriu jums suteikti galimybę spręsti vidaus, tautinius ir tikėjimo reikalus taip, kaip patys sau pageidausite, be jokio Lenkijos smurto ar spaudimo. Būtent todėl, nepaisydamas to, kad jūsų žemėje vis dar tebegriaudžia patrankos ir liejasi kraujas, neįvedu karinio valdymo, o civilinį, į kurį skirsiu vietinius žmones, šios žemės sūnus. Tos civilinės administracijos užduotis bus: palengvinti gyventojams pasisakyti dėl likimo ir poreikių per laisvai išrinktus atstovus. Tie rinkimai vyks slaptu, visuotiniu, tiesioginiu, nepriklausomai nuo lyties balsavimu; suteikti varguoliams pagalbą maistu, remti gamybos darbą, užtikrinti tvarką ir ramybę; padėti visiems, nepaisant kokio tikėjimo ar tautybės būtų; vadovauti administracijai paskyriau Jerzį Osmołowską, į kurį tiesiogiai arba į jo paskirtus žmones kreipkitės atvirai ir nuoširdžiai bet ko prirėkus ir iškilus kokiems nors klausimams, kurie jums yra skaudūs ir opūs“ – *Piłsudski J.* Pisma. T. V. Warszawa, 1937, s. 75–76, cit. iš Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1917–1994. Dokumentų rinkinys. Vilnius, 1998, p. 26–27, į lietuvių k. vertė Vytautas Petras Plečkaitis ir Janas Widackis.

1) nuo XVIII a. nutrūkusi LDK valstybingumo tradicija (pagal lenkų federalistinę istoriografiją);

2) sudėtinga tautinė savimonė, susidedanti iš antagonistinių ATR paveldėtos bajoriškosios pilietinės ir etninės tapatybių;

3) unikali, nes daugiakonfesinė ir daugiaetninė, taigi, vietomis ir daugiakalbė kultūra.

Visi šie elementai tarpusavyje buvo ne tik susiję, bet ir prieštaravo vieni kitiems, tai lėmė federacinės vizijos nesėkmę.

Nutiko taip, kad po Pirmojo pasaulinio karo Vilnius tapo trijų tarpusavyje susipynusių varžybų arena: tarp J. Piłsudskio ir R. Dmowskio koncepcijų, tarp tų, kurie tikėjo tarptautine, daugianacionaline ir modernia nacionalistine Lietuvos samprata, ir tarp bolševikų, lenkų, lietuvių ir net baltarusių veikėjų¹⁴⁸ dėl fizinės miesto kontrolės¹⁴⁹. Vilnius buvo visų geidžiamas ir kartu visų draskomas, nes jo kiekvienas siekė sau, bet mažai kas siekė jo visiems. Viename savo interviu laikraščiui „Le Journal des Debates“ J. Piłsudskis pripažino reikšminį Vilniaus vaidmenį: „Vilnius – tai mįslė. Vilniaus reikalauja visi. Todėl jis gali visus supriešinti, jeigu būtų vykdoma tam tikra politika, bet gali taip pat visus sutaikyti, jeigu būtų vykdoma kita. Sprendimu, kurį siūlau, siekiama Vilnių paversti jungikliu, o ne ginčo objektu“¹⁵⁰. Jo tvirtinimo nuoširdumu galima abejoti, bet turbūt nėra prasminga dėl jo federalizmo ir LDK, kaip savarankiško istorinio ir politinio subjekto, pripažinimo. Jam LDK buvo kažkuo, ko taip paprastai negalima tapatinti nei su Lenkija, nei su Lietuva ar Baltarusija¹⁵¹. Tiksliai LDK vaizdinio ribas buvo sudėtinga apibrėžti dėl nutrūkusio po padalijimų valstybingumo, todėl nesistengta jų tiksliai numatyti ir federaciniame projekte. Nebuvo abejojama tik dėl LDK reikšminio centro – Vilniaus miesto – buvusios LDK sostinės.

¹⁴⁸ 1918 m. kovo mėn. Tautinė baltarusių taryba buvo paskelbusi Vilnių nepriklausomos Baltarusijos dalimi. Kaip ir J. Piłsudskis, taryba tikėjosi atkurti LDK kaip federaciją, tačiau jau 1918 m. gruodį raudonoji armija užėmė Baltarusiją.

¹⁴⁹ Snyder T. Tautų Rekonstrukcija. Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569–1999. Vilnius, 2008, p. 68.

¹⁵⁰ Piłsudski J. Pisma zbiorowe. T. V. Warszawa, 1937, s. 80.

¹⁵¹ Widacki J. Józef Piłsudski – ostatni obywatel Wielkiego Księstwa // Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego / pod red. T. Bujnickiego, K. Stępnika. Lublin, 2005, s. 27.

Kitaip negu J. Piłsudskio vizijoje, LDK ir Vilnius atrodė Lenkijos Seimui, kuris ragino Vyriausybę ir karinę vadovybę kuo greičiau iš bolševikų gniaužtų išlaisvinti šį miestą ir teritorijas aplink jį, t. y. „šiaurės rytų Lenkijos teritorijas su jų sostine Vilniumi“ sujungti su Lenkija¹⁵².

J. Piłsudskio atsišaukimas į buvusios LDK gyventojus sukėlė nepasitenkinimo bangą, kuri dėl šio įvykio nuvilnijo per visą Lenkiją ir palietė patį J. Piłsudskį¹⁵³. Savo nepritarimą dėl J. Piłsudskio planuojamo LDK savarankiškumo pareiškė ne tik Lenkijos, bet ir neigiamai nusistačiusi Vilniaus krašto lenkų inkorporacinė srovė¹⁵⁴. Šio J. Piłsudskio pasiūlymo nepalaikė ir Lietuvos Vyriausybė, laikydama jį tik lenkų imperializmo fasadu¹⁵⁵.

Istorikai, kurie rašo apie J. Piłsudskį, kaip apie imperialistą, visada cituoja jo L. Wasilewskiui laiške išdėstytą mintį, kad jis „nesirengia tapti nei imperialistu, nei federalistu, kol negali kalbėti apie šiuos reikalus neturėdamas reikiamo autoriteto ir revolverio (lenkų kariuomenės – aut. pastaba) kišenėje, bet kadangi pasaulyje atrodo pradeda nugalėti plepalai apie žmonių bei tautų brolybę ir amerikietiškos doktrinėlės, tai jis su malonumu linksta į federalistų stovyklą“¹⁵⁶. Tačiau reikia nepamiršti, kad J. Piłsudskis buvo charakteringas nuotaikos, konspiracijos ir sentencijų žmogus, ir vienas išsakytas sakinyš negali atskleisti ir paaiškinti jo geopolitinės vizijos.

1919 m. gegužės 4 d. J. Piłsudskis laiške Ignacui Paderewskiui, komentuodamas savo kreipimąsi į LDK gyventojus, skundėsi, kad „ir lenkai, ir lietuviai, ir baltarusiai atsigręžia vieni į Varšuvą, kiti į Kauną arba į Minską <...> tuo metu aš vertinau istorinę Lietuvą kaip visumą <...> lietuviai tuo metu ima pavyzdį iš mūsų „endekų“ santykiuose su baltarusiais“¹⁵⁷.

¹⁵² *Piłsudski J.* Pisma zbiorowe. T. V. Warszawa, 1937, s. 79.

¹⁵³ *Römeris M.* Dienoraštis: 1918 m. birželio 13-oji – 1919 m. birželio 20-oji. Vilnius, 2007, 1919 m. birželio 3 d., užrašai, p. 442–445.

¹⁵⁴ Daugiau žr. *Pukšto A.* Inkorporuotojai prieš federalistus (Vilniaus lenkų pozicija dėl Józefo Piłsudskio politikos. 1919 m. balandis – 1920 m. liepa) // *Darbai ir dienos*. T. 40, 2004, p. 21–33.

¹⁵⁵ *Snyder T.* Tautų Rekonstrukcija. Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569–1999. Vilnius, 2008, p. 72.

¹⁵⁶ *Piłsudski J.* Pisma zbiorowe. T. V. Warszawa, 1937, s. 73–74.

¹⁵⁷ Ten pat, p. 80.

1919 m. gegužės 7 d. pasibaigus Versalio taikos kongresui, Lenkijos visa rytinė siena dar nebuvo nustatyta, nes Antantės valstybės manė, kad sienų klausimą buvusioje Rusijos carinės imperijos teritorijoje turi aprobuoti rusų valdžia, kuri turėjo susiformuoti įveikus bolševikus¹⁵⁸. Lenkijai tokia nuostata buvo gana paranki, nes suteikė viltį atgauti ATR rytines žemes. Tačiau tam reikėjo pirmiausia susidoroti su bolševikine Rusija ir baigti karą taikos derybomis.

Per 1919 m. rugpjūčio 6 d. L. Wasilewskio vizitą Kaune buvo pasiūlyta surengti rinkimus lietuviams, lenkams ir baltarusiams, gyvenantiems LDK teritorijose, dėl bendros Asamblėjos steigimo Vilniuje. Lietuvos Vyriausybės šis pasiūlymas buvo atmestas¹⁵⁹.

Nepavykus susitarti su lietuviais J. Piłsudskis sumanė panaudoti Kauno Lietuvoje nuo vokiečių okupacijos laikų veikiančius „Polskie Organizacje Wojskowe“ (POW) dalinius, įsakydamas parengti sąmokslą ir įvykdyti valdžios perversmą Kaune, užimti teritorijas į rytus ir šiaurę, suformuoti naują vyriausybę, kuri būtų lojali Vilniui. Sąmokslas neįvyko, nes buvo atskleistas, po to sekė areštai ir lenkų politinių veikėjų pasitraukimas iš „Kauno Lietuvos“ į Lenkiją¹⁶⁰. Kaip nurodo T. Snyderis, jeigu tarp vadovaujančių lietuvių ir buvo kiek nors sąjungos su Lenkija rėmėjų, tai šis pralaimėjimas juos nutildė¹⁶¹. Šis faktas neabejotinai sustiprino Lietuvos ir lietuvių visuomenės įtarimus dėl agresyvios ir neskaidrios lenkų politikos Lietuvos atžvilgiu, tačiau neužkirto kelio lenkų politikų tolesniems bandymams įgyvendinti viziją, nors vis daugėjo J. Piłsudskio federacijos kritikų tarp jos šalininkų. Vienas iš jų – Juozapas Albinas Herbačiauskas laiške M. Römeriui 1919 m. pabaigoje rašė: „Nujaučiu, kad Lietuvos lenkai (ypač „vilniukai“) ne tiktai pavėrs niekais (greičiau subjauros) savo garbingą misiją, bet pernelyg prisidės prie to, kad Lenkija Rytų

¹⁵⁸ Eberhardt P. Linia Curzona jako wschodnia granica Polski – geneza i uwarunkowania polityczne // Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. T. XLVI. 2011, s. 137.

¹⁵⁹ Okulicz K. Podział Ziemi W. Ks. Litewskiego (1915-1923-1940) // Dzieje Ziemi Wielkiego Księstwa Litewskiego. Cykl wykładów Alma Mater Vilnensis. Londyn, 1953, s. 108.

¹⁶⁰ Wasilewski L. Józef Piłsudski. Jakim go znałem. Warszawa, 1935, s. 206.

¹⁶¹ Snyder T. Tautų rekonstrukcija. Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1969–1999. Vilnius, 2008, p. 73.

klausimą galutinai prakiš <...> Pepėsnininkai (Lenkų Socialistų Partijos nariai) – imperialistai. Savo namuose, Varšuvoje, grumiasi su endekais ir klerikalizmu, bet Vilniuje remia juodžiausią reakciją“, ir toliau dėstydamas apie pokalbį su maršalu nuogaustauja: „Jis (J. Piłsudskis – aut. pastaba) nemato etnografinės Lietuvos, nes jos nesupranta, nejaučia! <...> pasakiau jam virpančiu, bet stipriu balsu: „Jeigu nepalenski Kauno, suklypsi, suklypsi prieš Lietuvą ir krisi!“¹⁶². Šiame J. A. Herbačiausko laiške atsispindėjo du esminiai J. Piłsudskio federalistinės politikos momentai. Istorinė Lietuva buvo jam raktas į Rytų politiką, bet kartu etnografinė Lietuva jam buvo svetima, nes netikėjo jos ateitimi be Lenkijos.

Po atskleisto perversmo, papildomai susiginčijus dėl šiaurės Suvalkijos, abiejų šalių santykiai vis labiau panėšėjo į „Gordijaus mazgą“, o „lietuviškasis projektas“ grimzdo į prarają. 1919 m. lapkričio mėnesį J. Piłsudskio asmeninis sekretorius Kazimierz Świtalskis užrašuose paminėjo, jog J. Piłsudskis laikė „lietuvių klausimą“ kaip kokią „kamštį, kuris trukdo įgyvendinti federacinį projektą“¹⁶³.

Lietuvą J. Piłsudskis laikė „kamščiu“ neatsitiktinai, nes 1919 m. jo dedamos pastangos sukurti Baltijos šalių ir Lenkijos konfederaciją baigėsi nesėkmingai, ne tik dėl Didžiosios Britanijos baimės dėl Lenkijos galimos galios sustiprinimo, bet ir dėl Lietuvos atsisakymo joje dalyvauti. Gladaus bendradarbiavimo su šiaurės valstybėmis, ypač latviais, siekta taip pat dėl to, kad būtų galima tarptautinėje erdvėje izoliuoti Lietuvą ir apsupus ją Baltijos šalių konfederacija priversti susitarti¹⁶⁴.

1919 m. gruodžio 8 d. Antantės „Didžiojo penketo“ (Prancūzijos, Didžiosios Britanijos, Italijos, JAV ir Japonijos) buvo patvirtinta 1919 m. balandžio 22 d. nustatyta „provizorinė“ Lenkijos rytinė siena, kuri yra

¹⁶² Römeris M. Dienoraštis: 1919 m. birželio 21-oji – 1920 m. kovo 15-oji / sud. R. Miknys. Vilnius, 2007, 1919 m. gruodžio 17–18 d., užrašai, p. 220–221.

¹⁶³ Świtalski K. Diariusz 1919–1935 / opr. A. Garlicki. Warszawa, 1992, 1919 m. lapkričio 20 d. užrašas.

¹⁶⁴ Apie tai plačiau žr.: Wasilewski L. Józef Piłsudski. Jakim go znamem. Warszawa, 1935.

klaidingai vadinama Curzono demarkacine linija¹⁶⁵. „Provizorinės sienos“ nustatymo pagrindu Vilnius liko Lietuvos pusėje, už Lenkijos sienos ribų liko Baltstogės pavietas, Lietuvos Brasta, Galicijos klausimo nespręsta¹⁶⁶. Paskutinį žiemos mėnesį Varšuvoje 10 dienų trukę lenkų ir lietuvių pasitarimai baigėsi be rezultato.

1919 m. pabaigoje J. Piłsudskis sudarė sutartį su Symono Petliuros ukrainiečių armija, pagal kurią Lvovas ir visa Rytų Galicija turėjo likti lenkams už pagalbą kurti nepriklausomą ir prolenkišką Ukrainą teritorijose į rytus nuo Zbručo. Kaip Vilniaus atskyrimas nuo etninės Lietuvos, taip daliai ukrainiečių Ukraina be Rytinės Galicijos buvo neįsivaizduojama, tai sukėlė didelių neramumų ir nepasitenkinimą¹⁶⁷.

1920 m. balandžio mėnesį išrinktas Lietuvos Steigiamasis Seimas gegužės 15 d. patvirtino 1918 m. vasario 16 d. Vilniuje Lietuvos Tarybos paskelbto Lietuvos Nepriklausomybės akto įgyvendinimą. 1920 m. pavasarį lenkų kariuomenė įžengė į Kijevą. Visa tai regis buvo daroma dėl federacinių planų. Tačiau sėkmė Rytuose buvo trumpalaikė ir netrukus, 1920 m. gegužės 14 d., prasidėjo Rusijos kariuomenės kontrpuolimas. Vasarą bolševikų armija atsidūrė prie „Varšuvos vartų“. Tačiau Lenkijai pavyko ne tik atsilaikyti, bet ir sustabdyti bolševikų revoliucijos ekspansiją į Vakarus, kartu išsaugant savo šaliai suverenumą, ir nustumti Rusiją vėl toli į Rytus.

1920 m. liepos 4 d. Lenkija pripažino Lietuvą *de facto*. Po šešių dienų SPA mieste, Belgijoje, vykusioje konferencijoje Antantės valstybės įpareigojo Lenkiją atitraukti lenkų dalinius prie 1919 m. gruodžio 8 d. provizorinės linijos.

¹⁶⁵ Curzono demarkacinė linija buvo nustatyta tik 1920 m. liepos 11 d., kai Didžiosios Britanijos užsienio ministras lordas Curzonas depešoje sovietų Vyriausybei be pagrindo pratęsė 1919 m. gruodžio 8 d. liniją per visą Rytų Galiciją.

¹⁶⁶ Lenkijos rytinės sienos nustatymo klausimą komplikavo nuo 1918 m. pabaigos vykdyti kariniai Lenkijos veiksmai Vakarų Liaudies Ukrainos Respublikoje. Tik Tautų Sąjungai tarpininkaujant 1919 m. vasarą pasiūlyti du susitaikymo variantai: Galicija dalijama į Rytų ir Vakarų, pagal pirmąjį projekto variantą Lvovas priskirtas Lenkijai, pagal antrąjį Rytų Ukrainai.

¹⁶⁷ Apie tai plačiau rašė: Snyder T. Tautų rekonstrukcija. Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1969–1999. Vilnius, 2008, p. 147–151.

1920 m. liepos 12 d. Maskvoje pasirašyta Lietuvos ir Tarybų Rusijos taikos sutartis, pagal kurią Tarybų Rusija perdavė Vilnių, Gardiną ir Suvalkus Lietuvai. Atsitiktinumai ar ne, bet kelis mėnesius trukusios derybos pasibaigė tik tada, kai Vilniaus likimas jau buvo nuspręstas SPA konferencijoje, o rusų kariuomenė, tikėdamasi sėkmės, pradėjo lenkų kariuomenės kontrpuolimą Vakarų kryptimi.

Lietuvos ir Tarybų Rusijos sutarties pagrindu 1920 m. liepos 14 d. rusų kariuomenė vėl užėmė Vilnių. Remdamasi susitarimu su bolševikais, 1920 m. liepos 15 d. į Vilnių įžengė ir Lietuvos kariuomenė. Tuo pat metu lenkai pradėjo lietuvių kontrpuolimą. Dėl šių šalių kariuomenių susidūrimų Tautų Sąjungos taryba reikalavo nutraukti karinius veiksmus ir pradėti derybas.

1920 m. rugpjūčio 19 d. prancūzų laikraščiui „Le Temps“ J. Piłsudskis pareiškė, kad „nors provokuojami ir atakuojami jos (Lietuvos – aut. pastaba), siekiame išvengti kruvinių kovų su šia šalimi“¹⁶⁸. J. Piłsudskis tikriausiai suprato, kad karas su Lietuva ar jos etninių teritorijų užėmimas reikštų federacinio plano galutinį numarinimą. Tai išryškėjo tada, kai buvo rengiamasi mūšiui su bolševikais prie Nemuno ir lenkų kariuomenės štabo vadas Tadeusz Rozwadowskis pasiūlė smogti dešiniu lenkų kariuomenės flangu, bet buvo smogta kairiuoju į pietus nuo Vilniaus, kuris buvo paliktas lietuvių rankose. Tikslas buvo, pirmiausia, politinis – neleisti lenkų kariuomenei įžengti į Lietuvą¹⁶⁹. Jau rugsėjo mėnesį, lenkų kariuomenei prie Vyslos sustabdžius bolševikus, prasidėjo jų stūmimas atgal į Rytus. Tuo pat metu pradėtos taikos derybos Rygoje.

Per nesibaigiantį karą su Rusija, 1920 m. spalio 7 d., Lenkija ir Lietuva pasirašė Suvalkų sutartį¹⁷⁰, kuria nustatyta demarkacinė linija tarp kariuomenių, bet ši sutartis, kaip pastebima, nespėdė nei vienos iš pusių

¹⁶⁸ Okulicz K. Podział Ziem W. Ks. Litewskiego (1915-1923-1940) // Dzieje Ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Cykl wykładów Alma Mater Vilnensis. Londyn, 1953, s. 109.

¹⁶⁹ Buchowski K. Realizujant federacijos idėją (Vidurio Lietuvos genezė. Kitokia versija) // Darbai ir dienos. T. 40, 2004, p. 131.

¹⁷⁰ Iš Lenkijos pusės sutartį pasirašė pulkininkas Mieczysławas Mackiewiczus ir Užsienio reikalų ministerijos atstovas Juliuszas Łukasiewiczus, iš Lietuvos – Užsienio reikalų ministerijos atstovas Bronius Balutis, leitenantas Maksimas Katchė, Valdemaras Čarneckis ir Mykolas Biržiška.

teritorinių teisių¹⁷¹. Iš tikrųjų lenkai neketino laikytis jokių savo įsipareigojimų, duotų Suvalkuose, o derybas pradėjo tik dėl diplomatinių santykių, norėdami suklaidinti Tautų Sąjungą¹⁷².

Po dviejų dienų, dar neįsigaliojus Suvalkų sutarčiai, 1920 m. spalio 9 d. lenkai ją sulaužė, generolui Lucjanui Żeligowskiui (1865–1947) užimant Vilnių. Taip buvo vykdomas asmeniškasis J. Piłsudskio įsakymas. Taigi, lenkai eilinį kartą nesilaikė savo įsipareigojimų, duotų Vakarų sąjungininkams SPA konferencijoje ir eilinį kartą ėmėsi drastiškų priemonių federacinei idėjai įgyvendinti.

Užimtos teritorijos pagrindu nedelsiant, jau spalio 12 d., iš Ašmenos, Breslaujos, Švenčionių, dalies Trakų ir Vilniaus apskričių buvo sukurtas Vidurio Lietuvos (Litwa Środkowa, pavadinimas pasiūlytas Leono Bobickio) politinis darinys su centru Vilniuje, vadovu paskelbus J. Piłsudskį. Federalistų buvo tikima, jog „Kauno Lietuvai“ bus lengviau susitarti su savarankišku Vilniumi nei su Varšuva tariantis dėl LDK suverenumo atkūrimo¹⁷³. Tačiau Vilniuje šalia federacijos šalininkų, kaip: Witoldas Abramowiczius, kuris pirmininkavo sudarytai Laikinajai Vilniaus valdymo komisijai (toliau – LVVK), Leonas Bobickis, Aleksandras Prystoras, Liudwkas Chomińskis ar Jerzys Iwanowski, buvo stipri ne tik inkorporacinė nacionalistų srovė, bet taip pat daugėjo lenkų, manančių, jog federaciją „Kauno Lietuvai“ galima primesti tik jėga.

„Wschód Polski“ rašyta, kad bandymus susitaikyti su Lietuva turi vertinti kiekvienas, kas nenori, jog Lenkija taptų „buferine“ valstybe tarp Rusijos ir Vokietijos¹⁷⁴. Taip pat pažymėta, kol bus sudaryta Vidurio Lietuvos valdžia, „Kauno Lietuva“ nepakeis savo politikos Lenkijos atžvilgiu, todėl Vilnius ir Vilniaus kraštas privalo būti prijungti prie Lenkijos. Skeptiškai Vidurio

¹⁷¹ *Prazauskas A.* Vilniaus krašto problema (Etnopolitiniai ir tarptautiniai santykiai) // Darbai ir dienos. T. 40, 2004, p. 12–15.

¹⁷² *Buchowski K.* Realizuojant federacijos idėją (Vidurio Lietuvos genezė. Kitokia versija) // Darbai ir dienos. T. 40, 2004, p. 129.

¹⁷³ Ten pat, p. 132.

¹⁷⁴ *Redakcja.* Polska a sprawa Wilna // Wschód Polski. 1920, nr. 10–11, s. 135. Prieiga per internetą: <<http://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=11487>>.

Lietuvos atžvilgiu buvo nusiteikęs ir Tadeusz Katelbachas. Nors manė, kad visas šis projektas buvo daromas tam, kad priverstų Lietuvą tartis, jis pats buvo linkęs svarstyti galimybę užimti ne tik Vilnių, bet ir Kauną, tikėdamasis palankiai Lenkijai nusiteikusios Lietuvos visuomenės pritarimo¹⁷⁵. Toks pasiūlymas tuo metu svarstytas ir jo redaguotame laikraštyje „Gazeta Wileńska“¹⁷⁶, kuris vis labiau kryo į federacijos sukūrimą panaudojant jėgą. Cz. Miłoszas regis galvojo taip pat kaip ir jie, nes rašė, kad užuot užkariavęs visą Lietuvą, J. Piłsudskis „žaidė“ Vidurio Lietuvą¹⁷⁷.

Federacinių planų įgyvendinimą galėjo paskatinti tiesioginiai oficialūs kontaktai su Kauno valdžia, tačiau po L. Żeligowskio žygio, skirtingai negu buvo tikimasi, tartasi ne su LVVK, bet su Varšuva. Žygis dar labiau sustiprino nesantaiką ne tik tarp lenkų Vilniuje, bet ir tarp Lietuvos ir Lenkijos valstybių. Neoficialius ir slaptus pasitarimus dėl Vidurio Lietuvos rengė abiejų pusių „masonerijos“ atstovai¹⁷⁸.

W. Studnickio buvo pastebėta, kad vieniems federalistinės programos buvo proga atsisakyti Vilniaus žemės, kitiems – užmaskuoti etnografinės Lietuvos aneksiją¹⁷⁹. Tuo tarpu „krajowcas“ Ludwikas Abramowiczius buvo įsitikinęs, jeigu 1919 m. Vilniuje būtų sudaryta laikinoji vyriausybė ir įvykę rinkimai į Konstytuantą, santykiai tarp lenkų ir lietuvių būtų susitvarkę, nes vienaip ar kitaip būtų prieita prie kompromiso, todėl Vidurio Lietuvą laikė įrankiu istorinei Lietuvai atkurti¹⁸⁰.

Užėmus Vilnių, „endekai“ aršiai kritikavo Vilniui ir Vilniaus kraštui suteiktą Vidurio Lietuvos pavadinimą, išvelgdami jame federacinės idėjos, vieno iš federacijos kantonų įgyvendinimą. Todėl savo ruožtu reikalavo nesąlygiškos Vilniaus krašto inkorporacijos, nepritardami jokiai, net ribotai,

¹⁷⁵ *Katelbach T.* Spowiedź pokolenia. Gdańsk, 2001, s. 108–109.

¹⁷⁶ *W. P.* O Kowieńszczyznę // *Gazeta Wileńska*. 27 października 1920.

¹⁷⁷ *Miłosz Cz.* Išvyka į dvidešimtmetį. Vilnius, 2003, p. 23.

¹⁷⁸ Apie slaptus Vilniaus lenkų ir Lietuvos politikų susitarimus žr.: *Miknys R.* Masonerijos kuluaruose (Ieškant Vilniaus klausimo sprendimo) // *Darbai ir dienos*. T. 40. 2004, p. 201–211.

¹⁷⁹ *Gzella J.* Svarbiausias argumentas – ginkluota jėga (Władysława Studnickio politinis radikalizmas) // *Darbai ir dienos*. T. 40, 2004, p. 150.

¹⁸⁰ *Abramowicz L.* Fakt dokonany // *Gazeta Krajowa*. 12 października 1920.

šio krašto autonomijai¹⁸¹. Netrukus nacionaldemokratų į Vilnių buvo atsiųstas jų atstovas į LVVK prieš federaciją nusiteikęs Michał Kossakowski, todėl jau 1921 m. pradžioje iš savo pareigų atsistatydino W. Abramowiczius.

Žvelgiant į 1919–1920 m. įvykius, galima pritarti lenkų istorikui H. Wisneriui, kuris teigė, jog šiuo laikotarpiu buvo siekiama įgyvendinti valstybės idėją, kuri reiškė LDK ir joje gyvenančių tautų, bet visgi ne tautos tęstinumą¹⁸².

1920 m. lapkričio mėnesį Antantės reikalavimu nutraukti Lenkijos ir Lietuvos karinius veiksmus nustatytas neutralusis ruožas tarp jų ir pradėtos derybos tarpininkaujant Pauliui Hymansui, Belgijos atstovui prie Tautų Lygos. 1921 m. gegužės 11 d. buvo pasiūlytas projektas, pagal kurį Lietuva turėjo tapti federacine valstybe, sudaryta iš dviejų kantonų: Vilniaus ir Kauno, su dviem valstybinėmis kalbomis, valstybės valdymas priklausytų nuo bendrai išrinktos Lietuvos ir Lenkijos seimo instancijos plebiscito keliu. Lietuva atmetė šį projektą. 1921 m. gegužės 20 d. Ženevoje pasiūlytas antras Hymanso projektas, kuriame Vilniui pripažinta autonomija, jis turėjo tapti Lietuvos sostine su dviem lygiateisėmis valstybinėmis kalbomis. Antrasis projektas atmestas abiejų valstybių, nes Lietuva turėjo būti sujungta su Lenkija tik sutartimi ir turėjo turėti bendrą užsienio politiką. Tarp argumentų nepritarti Hymanso projektui iš Lietuvos pusės istoriografijoje minimos kelios priežastys: žemės reformos sustabdymas, Lenkijos valstybinio dominavimo ir politikos įtaka Lietuvos raidai, baimė dėl lietuvių kultūros ir kalbos.

1921 m. kovo 18 d. Rygoje nacionaldemokrato Stanisławo Grabskio (1871–1949) vadovaujama lenkų delegacija pasirašė paliaubas su bolševikine Rusija¹⁸³. Pagal šią sutartį, Lenkijai atiteko Vilnija bei vakarinės Baltarusijos teritorijos. Atsiminimuose S. Grabskis rašo, kad skirtingas pozicijas iš visos

¹⁸¹ *Bardach J.* O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988, p. 262.

¹⁸² *Wisner H.* Wokół koncepcji przeszłości i przyszłości // Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej / pod red. J. Kłoczowskiego, P. Krasa, H. Łaszkiwicz, B. Koszela. Lublin, 1999, s. 123.

¹⁸³ Lenkų delegacijai Rygoje atstovavo visų Lenkijos seimo partijų atstovai, kad sutartis būtų palankiai priimta ir ratifikuota seime: N. Barlickis, St. Grabskis, V. Kiernikas, A. Mieczkowski, L. Waszkiewicz, A. Wichliński, J. Dąbskis, Užsienio reikalų ministerijai tuo metu vadovavęs kun. E. Sapięga, W. Kamienieckis ir L. Wasilewskis bei Karo reikalų ministerijos atstovas gen. Kuliński.

lenkų delegacijos dėl Baltarusijos turėjo tik L. Wasilewskis ir W. Kamieniecki, kurie siekė, kad Rusijai būtų pateikti reikalavimai sudaryti iš visos Baltarusijos „buferinę“ valstybę federacijoje su Lenkija¹⁸⁴. Taip neįvyko. Rygos sutarties pagrindu Baltarusijos žemės buvo pasidalytos, atsisakius lenkams jų kariuomenės užimto Minsko, Podolės, Kameneco ir aplinkinių teritorijų Rusijos naudai. Jų pagrindu 1922 m. buvo įkurta Baltarusijos Tarybų Sąjungos Respublika, įėjusi į Tarybų Sąjungos sudėtį. Nereikia pamiršti ir to, kad dėl tuometinio šių valstybių karo Ukraina prarado savo vakarines teritorijas – Rytinę Galiciją ir Voluinę, kurios atiteko Lenkijai, Užkarpatės regioną, atitekusi Čekoslovakijai, Besarabiją ir Bukoviną, atitekusias Rumunijai. Kita Ukrainos teritorija atiteko bolševikinei Rusijai. Ši sutartis, garantavusi lenkams kare su Rusija iškovotų teritorijų pripažinimą, federalistų buvo laikoma kaip šios programos galutinis fiasko, todėl kartais vadinama „ketvirtuoju Lenkijos padalijimu“, visgi garantavo lenkams ATR teritorijas 1792 m. antrojo padalijimo ribomis.

Pasirašius Rygos sutartį federalistinei minčiai buvo suduotas triuškinamas smūgis, nes tai padalijo Ukrainą, dėl kurios nepriklausomybės J. Piłsudskis atsisakė padėti Denikino „baltajai“ kariuomenei, sudarydamas sąjungą su S. Petliura. Atiduodant Baltarusiją buvo išduoti sąjungininkai ir pati federacijos idėja. Tie, kurie ją puoselėjo, nusivylė ir koncepcija, ir iš dalies J. Piłsudskiu, o tiems, kurie ją kritikavo, tai buvo triumfo valanda. Vieni pradėjo laikyti federalizmą tokiu pat pavojingu kaip ir Hymanso projektą dėl Vilniaus klausimo, nes abiem atvejais siekta izoliuoti šias teritorijas nuo Lenkijos ir jas išskaidyti. Nusivylė ir kritikai, kurie ėmė kalbėti apie tai, kad federalizmas buvo J. Piłsudskiui tik priemonė Lenkijos ekspansijai į Rytus ir nieko daugiau¹⁸⁵. Kaip pastebi bene pirmuoju pripažintas J. Piłsudskio biografas, jis „neigiamai vertino ne tiek Rygos sutartį, kiek perdėm ankstyvą ginklų sudėjimą, nes jam rūpėjo kuo toliau prasibrauti į Rytus, kur siekė sukurti pagrindus bendradarbiavimui „lygiems su lygiaisiais“, šiais pagrindais

¹⁸⁴ *Grabski St.* Pamiętnik. T. 2. Warszawa, 1989, s. 172.

¹⁸⁵ *Studnicki W.* O Wilno i Lwów. Z powodu projektu Hymansa. Warszawa, 1921, s. 8.

vadovaudamasis siekė atkūrti Lietuvą, bet ne su tuometinės „Kauno Lietuvos“ sienomis, o istorinėmis <...>, su šia mintimi buvo kuriama Vidurio Lietuva. Tačiau trumparegiška politinė mintis tų, kurių balsas tuo metu daug ką lėmė, neleido įgyvendinti išties rimtos galios Rytų Europoje¹⁸⁶.

Anot Cz. Miłoszo, „Piłsudskio federaciniai sumanymai, be abejonų, kilo iš to, jog jis buvo Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės sūnus ir suvokė šių žemių daugiatautiškumą, todėl pavadinimas „Lenkija“, vartojamas joms įvardyti, visiškai neatitiko realybės. Federacija buvo vienintelė galima išeitis, tačiau Piłsudskis susidūrė su pagrindine kliūtimi – lenkų Seimo nacionalistais ir iš naujo atgimusiu lietuvių, baltarusių ir ukrainiečių nacionalizmu. Kai kurių liudininkų ir to meto istorikų nuomone, Rygos sutartis taip palaužė Piłsudskį, kad po jos sudarymo jis tapo kitu žmogumi¹⁸⁷. Tokią pat nuomonę apie J. Piłsudskio savijautą po Rygos sutarties vėliau savo biografijoje grindė ir J. Giedroycas.

Nustatyta Rygos sutartimi Lenkijos rytinė siena sovietų valdžios nebuvo kvestionuojama visą tarpukario laikotarpį. Tačiau Antrojo pasaulinio karo metais ji nustojo galioti, o Lenkijos rytinė siena buvo perkelta į Antantės valstybių tarpukariu nustatytą Curzono liniją, be Lvovo ir Vilniaus¹⁸⁸. Galima tik spėlioti, kaip viskas būtų susiklostę, jei visa Baltarusija ir didelė Ukrainos dalis būtų atitekusi Lenkijai – spėliojo ir Cz. Miłoszas „Tėvynės ieškojime“ pridurdamas, kad „Lenkijos Seimas tuomet parodė, kad Karalystė nieko neišmano apie Istorinę Lietuvą ir nenori netgi pripažinti, kad yra ir kitos tautos, ne tik lenkai ir rusai <...> nuo ko būtų išgelbėti milijonai žmonių, jei kitaip būtų nutiestos sienos¹⁸⁹. Paradoksalu ir tragiška buvo dar ir tai, kad tik etninė Lenkija buvo Rusijos laikoma ATR palikuone, nes, nors taikos sutartį pasirašė

¹⁸⁶ *Woyuszwilllo J.* [J. Pobóg-Malinowski]. *Józef Piłsudski. Życie, idee i czyny 1867–1935.* Warszawa, 1937, s. 150.

¹⁸⁷ *Miłosz Cz.* *Išvyka į dvidešimtmetį.* Vilnius, 2003, p. 23.

¹⁸⁸ *Eberhardt P.* *Linia Curzona jako wschodnia granica Polski – geneza i uwarunkowania polityczne // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej.* T. XLVI. 2011, s. 142–152.

¹⁸⁹ *Miłosz Cz.* *Tėvynės ieškojimas.* Vilnius. 2011, p. 157.

ir su Lietuva, Rygos sutartimi įsipareigojo Lenkijai grąžinti kultūrinį paveldą, išvežtą iš ATR po jos padalijimų¹⁹⁰.

Visgi, 1921 m. lapkričio 12 d. prakalboje dėl būsimų rinkimų į Vilniaus seimą J. Piłsudskis deklaravo Vilnių, kaip istorinį ATR vaizdinį, bet ir modernių valstybių dalį, sakydamas: Vilnius ir Vilnijos žemė – tai Lenkija, Rusia, Lietuva ir Baltarusija¹⁹¹. Rinkimai į Vidurio Lietuvos seimą reiškia išbandymų valandą „krajovcams“ ir „krajovciškumo“ idėjai¹⁹². Kad išbandymas bus atlaikytas, netikėjo net pats J. Piłsudskis, nes sakė, kad už „Vidurio Lietuvos prijungimą balsuos visi Vilniaus seime, išskyrus galbūt kelis „balvonus“ demokratų“¹⁹³.

Priešrinkiminėje Vilniaus visuomenėje 1922 m. nei „krajovcai“, nei federalistai neatstovavo plačiajai viešajai nuomonei, o tik siauriems grupių interesams¹⁹⁴, o Vidurio Lietuvoje gyvenantys lietuviai, baltarusiai ir žydai nenorėjo tenkintis tautinės mažumos statusu, todėl visi ir toliau reiškė savo pretenzijas į Vilnių¹⁹⁵. Rinkimus boikotavo baltarusiai, žydai ir lietuviai. Vilniuje veikęs Laikinasis Lietuvos Komitetas pareiškime motyvavo, kad „negali dalyvauti darbe, kuris kenktų lietuvių visuomenės interesams, nes lenkų visuomenė organizuoja Vilniaus seimą tam, kad prijungtų jį prie Lenkijos ir sulenkintų, <...> nes lenkų administracija Vilniaus krašte sunaikino lietuviškas institucijas ir jėgas, perėmė į savo rankas visą spaudą, tad tokiu

¹⁹⁰ *Widacki J.* Józef Piłsudski – ostatni obywatel Wielkiego Księstwa // Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego / pod red. T. Bujnickiego, K. Stępnika. Lublin, 2005, s. 27.

¹⁹¹ *Piłsudski J.* Pisma zbiorowe. T. V. Warszawa, 1937, s. 227.

¹⁹² *Jundziłł Z.* Z dziejów polskiej myśli politycznej na ziemiach b. W. X. Litewskiego // *Alma Mater Vilnensis*. T. 5. Londyn, 1958, s. 77.

¹⁹³ *Świtalski K.* *Diariusz (1919–1935)* / opr. A. Garlicki. Warszawa, 1992, s. 107.

¹⁹⁴ *Jundziłł Z.* Z dziejów polskiej myśli politycznej na ziemiach b. W. X. Litewskiego // *Alma Mater Vilnensis*. T. 5. Londyn. 1958, s. 75–78.

¹⁹⁵ Komplikuoti tautiniai santykiai Vilniuje ir Vidurio Lietuvoje plačiai yra aprašyti: *Jurkiewicz-Januszkiewicz J.* *Stosunki narodowościowe na Wileńszczyźnie 1920–1939*. Katowice, 2010. Autorė, cituodama vilniečio literatūrologo J. Dunin-Horkawicziaus iškalbingą mintį (p. 666): „Atskiros tautinės grupės sudarė uždarus pasaulius ir jeigu buvo kažkokie susidūrimai, tai tik susitinkant gatvėje“, iliustravo tarpukario pabaigos Vilniaus daugiakultūrį, bet „svetimą“ vieni kitiems charakterį.

būdu sušauktas Seimas atspindės tik Lenkijos agitatorių suklaidintos visuomenės mažumos opiniją.¹⁹⁶

Galiausiai 1922 m. išrinkus Lenkijai seimą, jis atstovavo Vidurio Lenkijai, nes tai, kas tapo Rytų Lenkija, tuo metu buvo okupuota Raudonosios armijos¹⁹⁷. Manoma, kad Rygoje nacionaldemokratai atsisakė rytinių teritorijų būtent todėl, jog kitaip nebūtų laimėję artėjančių rinkimų į Seimą. Susirinkęs Seimas per pusę susidėjo iš dešiniųjų ir socialistų bei tautinių mažumų atstovų. Pastarųjų balsų dauguma gruodžio 9 d. buvo išrinktas pirmasis Lenkijos prezidentas iš žemaičių bajorų kilęs Gabrielius Narutowiczius (liet. *Gabrielius Narutavičius* (1865–1922), kurį J. Piłsudskis atsimindamas kaip ir save vadino „litwinu“¹⁹⁸. Tačiau jis jau gruodžio 16 d. buvo nužudytas lenkų nacionalisto fanatiko Niewiadomskio Varšuvos nacionalinėje dailės galerijoje. Mirties bausme nuteisus žudiką, netrukus po to iš politinės valdžios pasitraukė ir pats J. Piłsudskis.

Lenkijos Seime dviem trečdaliais balsų buvo nuspręsta Vidurio Lietuvos teritoriją prijungti prie Lenkijos. Susilaikė tik šeši Seimo nariai, kurie palaikė Vidurio Lietuvos prijungimą prie Lenkijos, iškėlę sąlygą dėl šios teritorijos autonomijos išlaikymo¹⁹⁹. Vidurio Lietuva nustojo egzistuoti, nes buvo prijungta prie Lenkijos. 1922 m. balandžio 20 d. atvykęs į iškilmes, skirtas Vilniaus inkorporacijai, J. Piłsudskis jau žinojo, kad Vilnius prarado sostinės statusą ir tapo Lenkijos rytinės provincijos miestu, nes savo prakalbą pradėjo žodžiais: <...> Visų pirma, kalbėsiu apie praeitį. Nes pripažįstu taisyklę, kad tas, kas negerbia ir nevertina savo praeities, tas nėra vertas dabarties pagarbos nei teisės į ateitį <...> kai gimiau netoli Vilniaus ir motina virš sūnaus lopšio ašaras gailias liejo, dar skambėjo nuo kartuvių girgždėjimo aidas, išstatytų ne tiktai čia, Lukiškių aikštėje, tačiau ir ten, taip pat – Kaune. Negaliu pamiršti,

¹⁹⁶ *Milosz Cz.* Išvyka į dvidešimtmetį. Vilnius, 2003, p. 16–17. Lietuvos Komiteto pareiškimą pasirašė komiteto prezidentas M. Biržiška, K. Čibiras, B. Biržiškienė, J. Kuchta, S. Jackevičius, K. Stašys ir dr. Augevičius.

¹⁹⁷ *Snyder T.* Tautų Rekonstrukcija. Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569–1999. Vilnius, 2008, p. 78.

¹⁹⁸ *Baranowski Wl.* Rozmowy z Piłsudskim 1916–1931. Warszawa, 1938, s. 99.

¹⁹⁹ *Srebrakowski A.* Sejm wileński 1922 roku. Idea i jej realizacja. Wrocław, 1995, s. 104.

kad kovos tuose kraštuose buvo stipriausios, kruviniausios, pačios atkakliausios. Kai ne tiktai čia, bet netgi karalystėje, Varšuvoje, kovos nutilo – žemaičių sukilimas tęsėsi visa jėga, įtraukdamas naujas aukas, į naują kovą šimtus žmonių, kurie nemokėjo kalbėti lenkiškai. Kai čia kalbu, atiduodamas pagarbą mūsų didžiai praeičiai, negaliu abejingai pasitraukti į kasdienybę per tas didžias pastangas, bendras abiem tautoms, kurie brangų Vilnių sostinę ir praeities paminklu padarė. Negaliu žemai nenulenkti galvos prieš kartu pralietą kraują <...> Bet per šlovę praeičiai, per pagarbą kartu pralietam kraujui, šiandien, didžio triumfo dieną, lenkų triumfo, kurį taip karštai visi susirinkusieji jaučia, negaliu neištiesti per mus skiriančią užkardą rankos tiems tenai, Kaune, kurie galbūt šiandien, mūsų triumfo dieną laiko pralaimėjimo ir gedulo diena. Negaliu neištiesti rankos, kviesdamas santarvei ir meilei. Negaliu nelaikyti jų broliais²⁰⁰.

1923 m. vasario 15 d. Tautos Sąjunga patvirtino Rygos sutartimi nustatytas Lenkijos rytines sienas, o demarkacinė linija tarp Lenkijos ir Lietuvos tapo galutine šių šalių siena 1923 m. kovo 23 d.

Henrikas Wisneris suformulavo mintį, kad buvusios LDK teritorijoje gyvenusių lenkų visuomenei (kuri save taip traktavo) trūko siekių kurti nepriklausomą valstybę ir laikė tai argumentu federalistinių modelių nepriimtinumui šiose teritorijose gyvenantiems gyventojams²⁰¹. Galbūt jis teisus, tikriausiai todėl J. Piłsudskis jau 1923 metais atsisakė federalistinių idėjų, argumentuodamas tuo, kad nėra tų, kuriems ši federacija būtų reikalinga²⁰², o „krajovcas“ M. Rōmeris „nuėjo“ su „Kauno Lietuva“. Tačiau ar galėjo tuo metu būti kitaip, kai buvusioje LDK teritorijoje viena patriotizmo atmaina skelbėsi istorinės tradicijos, bendrai subrandintos LDK tautų, puoselėtoja, kita atmaina tapatinosi su etninės Lenkijos gyventojų patriotizmu. Vienai kryptčiai atstovavo R. Dmowski ir „endecija“, kitai – J. Piłsudskis ir

²⁰⁰ *Piłsudski J.* Listy, mowy, rozkazy. T. V. Warszawa, 1933, s. 255–260, arba *Piłsudski J.* Pisma zbiorowe. T.V. Warszawa, 1937, s. 239–240.

²⁰¹ *Wisner H.* Wojan nie wojna. Warszawa, 1978, s. 88.

²⁰² *Piłsudski J.* Pisma zbiorowe. T. VI. Warszawa, 1937, s. 122.

federalizmas. Dėl abiejų krypčių antagonizmo neliko vietos „auksinei“ alternatyvai.

XX a. trečiąjį dešimtmetį atmindamas, Stanisławas Swianiewiczus (1899–1997), garsus lenkų istorikas, ekonomistas, neabejojo, kad tarpukario Lenkija laikėsi Jogailaitiškosios ir Piastų idėjų tradicijos, kurios nuolat tarpusavyje varžėsi, nuogąstavo, kad Jogailaičių tradicijas puoselėjanti Lenkija buvo daug mažesnė negu tautinė Piastų²⁰³.

Po 1926 m. gegužės mėnesio karinio perversmo grįžęs ir įgijęs valdžią, J. Piłsudskis pasiūlė valstybinę „pusiausvyros politikos“ koncepciją, skirtą užsienio politikai, kuri pirmiausia turėjo būti paremta liberalia politika tautinių mažumų Lenkijoje atžvilgiu ir turėjo padėti įgyti sąjungininkų tarp nacionalinių judėjimų tiek teritorijose į Rytus nuo Lenkijoje, tiek Kaukazo regione²⁰⁴.

Per 1927 m. gruodžio 9 d. Ženevoje vykusį Tautų Sąjungos tarybos posėdį J. Piłsudskis pasiekė, kad Lietuvos ministras pirmininkas Voldemaras pareikštų, jog tarp Lenkijos ir Lietuvos nėra karinės padėties²⁰⁵. Tačiau per derybas, pradėtas Karaliaučiuje 1928 m. pavasarį, pasiekta tik susitarimo dėl minimalaus judėjimo per pasienį²⁰⁶.

Nesant diplomatinių santykių su Lietuva, nebuvo ir konsolidacijos su lietuvių visuomene, ypač Vilniaus klausimu, tai sukėlė nepatogumų gyventojams, trukdė vystyti ekonomiką ir prekybą. Tarptautinės nuomonės izoliacija, blogi santykiai su Lenkija sumažino Lietuvos šansus kovojant dėl Klaipėdos, taip pat turėjo įtakos santykiams su Sovietų Sąjunga, dėl kurios paramos, nors ir kaip būtų, reikėjo stengtis²⁰⁷.

Dėl visų minėtų įvykių Lenkijos siena pasistūmėjo toli į Rytus, todėl apėmė jau ne vien etnines lenkų, bet ir didelę baltarusių ir ukrainiečių tautų dalį. Dėl to XX a. trečiąjį dešimtmetį federalistinė idėja papildyta svarstymais

²⁰³ *Redakcja*. Przemówienie Swianiewicza. *Federalizm* // *Słowo*. 1923, nr. 190 (316), s. 2.

²⁰⁴ *Jędrzejewicz W.*, Cisek J. *Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego*. T.II. Wrocław, 1994, s. 44.

²⁰⁵ *Łossowski P.* Stosunki miedzypaństwowe Polski i Litwy 1920–1939 // *Lietuvių–lenkų santykiai amžių tėkmėje. Istorinė atmintis*. Vilnius, 2009, p. 183–184.

²⁰⁶ Ten pat.

²⁰⁷ Ten pat, p. 184.

dėl Lenkijos tautinės politikos, kurią savo veikla skatino artimi J. Piłsudskio bendražygiai: Leonas Wasilewski (1870–1936), aktyvus Lenkijos, Lietuvos ir Baltarusijos federacijos sąjungos su nepriklausoma Ukraina šalininkas, ir Tadeusz Hołówka (1889–1931), Lenkijos užsienio reikalų ministerijos Rytų skyriaus vadovas, prometėjizmo rėmėjas.

L. Wasilewskio manymu, geografinė Lenkijos padėtis visada nulemdavo jos užsienio politikos kryptį. Įsprausta tarp priešiška jai atžvilgiu nusiteikusių valstybių, neturinti tiesioginio priėjimo prie Baltijos, Juodosios ir Adrijos jūrų, Lenkija privalėjo pasitelkti politines sąjungas, kurios jai suteiktų tai, ko pagailėjo geografinė padėtis²⁰⁸. Nors L. Wasilewskio idėjos skambėjo liberaliai, šiuolaikiniai autoriai iki šiol nesutaria, ar jo politiniai pasiūlymai iš tikrųjų nesiekė rytinių Lenkijos žemių polonizacijos.

Tuo tarpu T. Hołówka, skatindamas Baltarusijos ir Ukrainos nepriklausomą valstybingumą, savo poziciją grindė tvirtinimu, jog Lenkija, remdama šių valstybių savarankiškumą, sutrukdytų Rusijos ir Vokietijos bendradarbiavimui ir taip paskatintų rytinius kaimynus susijungti su palankiai jų atžvilgiu nusiteikusia Lenkija²⁰⁹. Netikėdamas Rygos sutarties ilgaamžiškumu, jis siūlė sukurti tokią Lenkijos Rytų politiką, kurios centrine ašimi taptų liberali tautinė politika rytinėse Lenkijos žemėse, suteikianti „kresams“ autonomiją. Tokią J. Piłsudskio bendraminčių idėją skatino įsitikinimas, kad suteikus autonomiją ukrainiečiams ir baltarusiams Lenkijos teritorijoje jos pasigestų ir Rusijoje gyvenančios šių tautų grupės, todėl jų pretenzijos ir nepriklausomybės aspiracijų palaikymas galėjo iš vidaus sužlugdyti Rusiją.

XX a. 4-ąjį dešimtmetį suaktyvėjo Lenkijos santykiai su Rusija. 1932 m. pasirašyta nepuolimo sutartis ir su Vokietija, sudarius deklaratiją dėl prievartos nenaudojimo. Tuo metu, pašlijus Lietuvos santykiams su Vokietija dėl

²⁰⁸ Wasilewski L. Drogi rozwoju polskiej polityki zagranicznej // Droga. 1923, nr. 5, s. 3. Prieiga per internetą: <<http://cyfrowa.chbp.chelm.pl/dlibra/docmetadata?id=6114&from=publication&tab=1>>.

²⁰⁹ Hołówko T. Minimalny program polityki polskiej we Wshodniej Galicji i na tak zwanych „kresach“ // Droga. 1924, nr. 10, s. 4–6. Prieiga per internetą: <<http://cyfrowa.chbp.chelm.pl/dlibra/docmetadata?id=6114&from=publication&tab=1>>.

Klaipėdos, lietuvių politikų gretose brendo susitaikymo su Lenkija poreikis siekiant išsaugoti uostą.

1935 m. J. Piłsudskis mirė, o velionio tarptautinę politiką tęsė užsienio reikalų ministras Józefas Beckas (1894–1944). 1938 m. kovo mėnesį Lenkijos ir Lietuvos pasienyje buvo nušautas lenkų karininkas, dėl to J. Becko reikalavimu Lietuvai įteiktas ultimatumas. Tai buvo padaryta per Talino diplomatinį korpusą kovo 17 d. Vėliau lenkų atstovo Franciszko Chorwato vizito Lietuvos užsienio reikalų ministerijoje metu buvo užtikrinta, kad jis sieks pagerinti Lenkijos ir Lietuvos santykius iki visiško santykių normalizavimo, buvo patikinta, kad nebus remiamasi istorinėmis reminiscencijomis²¹⁰. Normalizuoti abiejų valstybių santykius sutrukdė prasidėjęs karas.

Antrojo Pasaulinio karo pradžioje Lenkija buvo okupuota nacių Vokietijos ir Sovietų Sąjungos. 1939 m. Vilnius gražintas Lietuvai, kurią 1940 m. okupavo Sovietų Sąjunga. 1944 m., po Vokietijos okupacijos, Lietuvoje vėl atkurta sovietinė valdžia.

Karo metais Vilniaus lenkai, ypač inteligentija, buvo deportuojami, todėl mieste ir jo apylinkėse liko tik maža dalis lenkų elito atstovų²¹¹, o lenkų klausimas Vilniuje „nustojo egzistuoti“. Kaip teigia T. Snyderis, „Vilniaus lenkų inteligentijos sunaikinimas pakirto tai, kas liko iš federacinės lenkų patriotizmo tradicijos. Federacinė idėja visada rėmėsi asimiliacine elitinės lenkų kultūros, sutelktos Vilniuje, jėga, o ji buvo išblaškyta kartu su apsišvietusių lenkų išvykimu“²¹².

Cz. Miłoszas, aptardamas šiuos Vilniaus politinės ir geopolitinės minties kuluarus emigracijoje, atsimindamas S. Swianewiczių, kuri vadino federalistu, pasisakiusiu už Lietuvos, Baltarusijos ir Ukrainos nepriklausomybę sąjungoje

²¹⁰ Łossowski P. Stosunki miedzypaństwowe Polski i Litwy 1920–1939 // Lietuvių–lenkų santykiai amžių tėkmėje. Istorinė atmintis. Vilnius, 2009, p. 187.

²¹¹ 1944–1948 m. apie 100 tūkstančių lenkų išvyko į komunistinę Lenkiją. Daugiau žr. Snyder T. Tautų Rekonstrukcija. Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569–1999. Vilnius, 2008, p. 101–102.

²¹² Ten pat, p. 102.

su Lenkija²¹³, taip pat „krajovcus“, sakė, kad jie labiausiai troško prikelti daugiakultūrę LDK su sostine Vilniumi, į tai Lietuvos politikai žiūrėjo įtariai, daugiausia todėl, kad J. Piłsudskis, turėjęs federacinių tikslų, nuo jų pasitraukė ir juos pamynė, atimdamas Vilnių²¹⁴. Įtarimą turėjo kelti ir tai, kad buvusios istorinės LDK elito tapatybė rėmėsi teritorija, bet ne kalba, todėl istorinėse žemėse Jogailaičių idėja ir po jos sekusi federacinė J. Piłsudskio vizija rėmėsi lojalumu vienai valstybei, kurioje visos etninės grupės privalėjo gyvuoti lygiateisiomis ir vienodomis sąlygomis savo kultūrai puoselėti. Jo federacija turėjo sudaryti „viršautinį“ darinį, susidedantį iš nacionalinių valstybių, bet Lenkijos protektorate. Cz. Miłozas, vadindamas J. Piłsudskį „Didžiosios Kunigaikštystės patriotu“ ir „paskutiniu Jogailaičiu“, kvietusiu į federaciją, pripažino, kad „ji vis dėlto buvo suvokiama paternalistiškai, kad galėtų patraukti lietuvius ir baltarusius. Galbūt, jei krajovcų judėjimas, siekias tautų ir kalbų lygiateisiškumo, būtų kilęs devynioliktajame amžiuje, šie reikalai dvidešimtajame amžiuje būtų galėję pakrypti kiek kitaip. Tačiau tarpukario Vilniaus krajovcai buvo visiškai izoliuoti“²¹⁵.

„Krajovcų“ siekiai suderinti valstybinį patriotizmą su etninės valstybės patriotizmu buvo per daug sudėtingi. „Krajovcų inteligentų koncepcijos nepavyko išplatinti tarp masių, ypač „sergančių nacionalizmo epidemija“, o jos spektriniu simptomu tapo G. Narutowicziaus nužudymas <...> Masės buvo nacionalistinės, nes Lenkijos bažnyčia susidėjo su endekine aplinka“ – atsimindamas tarpukarį, kalbėjo S. Swianiewiczus²¹⁶. Anot jo, visa tarpukario padėtis buvo „perdėm sudėtingi reikalai, kurie reikalavo erudicijos, istorinės savimonės ir netgi geopolitinės nuojautos“²¹⁷.

Lenkijos tarpukario politikų ir visuomenės susiskaldymas, beveik iki 1921 m. trukę kariniai veiksmai, Rygos sutartis ne tik nualino visuomenę, bet ir laidojo J. Piłsudskio „Didžiosios Lenkijos“, susijusios federaciniais ryšiais,

²¹³ *Miłosz Cz.* Zderzenie dwóch nacjonalizmów // Lithuania. 1998, nr. 1/2 (26/27), s. 67.

²¹⁴ Ten pat.

²¹⁵ *Miłosz Cz.* Tėvynės ieškojimai. Vilnius, 2011, p. 90.

²¹⁶ Ostatni obywatel Wielkiego Księstwa Litewskiego. Rozmowy. Ze Stanisławem Swianiewiczem rozmawia Marek J. Karp // Res Publica. 1987, nr. 6(6), s. 37.

²¹⁷ Ten pat, p. 35.

viziją. Tada daugeliui atrodė, kad laimėti prieš Rusiją ir įgyvendinti J. Piłsudskio federaciją galima per Lietuvą, J. Piłsudskiui – per Istorinę Lietuvą, M. Rōmeriui – per „Kauno Lietuvą“. Jų abiejų manymu, raktas į sėkmę buvo Vilnius. Vilnius, kaip miestas, buvo svarbus centras ne tik dėl strateginių tikslų, nes nuo jo šimto kilometrų spinduliu galima buvo pasiekti kitus reikšminius kariuomenei taškus, taip pat dėl istorinio ir etninio patriotizmo simbiozės bandymų.

J. Piłsudskis, valstybinio-teritorinio patriotizmo vedamas, nesugebėjo sukurti tokio darinio, dėl kurio kovojo sukilėliai, apie kurį jis dažnai atsimindavo ir rašė. Nei jiems, nei jam nepavyko sukurti Lenkijai, o gal net visai Rytų Europai skydo iš Lenkijos aro, Lietuvos Vyčio ir Rusios angelo.

Dėl Vidurio Lietuvos prijungimo prie Lenkijos Vilnius pavirto šios valstybės tikrą tikriausiu provincijos miestu, dėl kurio kovojo nacionalistai, siekdami atgauti caro laikais prarastus „kresus“. Nuo 1926 m. tokį buvusių ATR dalies rytinių žemių statusą pripažino Lenkijos valdžia, pavadindama jas rytų vaivadijomis. „Prisimenama apie „kresus“, bet pamiršta apie kraštus“, – rašė Konstancija Skirmuntt²¹⁸. Dėl tokios padėties tarpukario Vilnius tapo tik „surūdijusiu užrakintų Rytų Europos durų raktu“²¹⁹, o LDK ir jos vaizdinys – ne lygiaverčiu partneriu, bet dalimi rytinių Lenkijos pakraščių.

„Vilniaus raktas“, kaip rašo Cz. Miłoszas, tada stipriai surūdijo ir netapo raktu į Rytų Europą. Iš „vilniukų“, „Litwinų“, Lietuvos lenkų, „krajovcų“ nesusidarė atskira tauta, nors tokia galėjo būti, labiausiai iš Lietuvos lenkų, kurių unikalumą grindė jau M. Rōmeris, netgi su savo kalba, sudaryta iš lenkų ir baltarusių kalbų mišinio, vadinamosios „prosta“²²⁰ kalbos pagrindu. Regis tai galėjo suteikti planuojamam Vidurio Lietuvos kantonui tokį turinį, kokį jam planavo J. Piłsudskis. Tokia socialinė ir tautinė grupė būtų sudariusi pagrindus

²¹⁸ Skirmuntt K. Idea Jagiellońska – a polityka kresowa. Wilno, 1925, s. 5.

²¹⁹ Miłosz Cz. Wilno czeka // Żagary. 1933, nr. 1(23).

²²⁰ Pastebima, kad „paprasa“ kalba paprastai nežymėjo priklausomybės tautinei grupei, o buvo veikiau „dvikalbystės“ daugiatautėse teritorijose išraiška, kuri aptinkama ir šiuolaikinėje Lietuvoje, kur „paprasa“ kalba yra dar vadinama „tutejsza“ ir laikoma baltarusių kalbos dialektu. Daugiau žr.: Pilat W. Kulturotwórcza rola folkloru białoruskiego na Wileńszczyźnie w dwudziestolecium międzywojennym // Folklor i pogranicza / red. A. Staniszewski, B. Tarnowska. Olsztyn, 1998, s. 137–138.

LDK tapatybę pripažinti ne tik lenkiškai kalbantiems lenkams, daugumai bajoriškos kilmės, bet ir žemesnių visuomenės sluoksnių baltarusių atstovams. Tokia galimybė – „Tokiems kaip M. Römer ar Römeris, ir lenkas, ir lietuvis viename asmenyje, o galiausiai atstovas trečios, nė jokios tautybės²²¹, – suteiktą etninę formą ir tapatybę. Taip neįvyko dėl per silpno Lietuvos lenkų, „krajovcų“, „tutejšų“ unikalios tapatumo, kuris galiausiai ištirpo lenkiškume, lietuviškume arba baltarusiškume.

Laimėjus lenkų etniam elementui Vilniuje, taip pat Lenkijos Seime ir Rygoje, prijungus dideles baltarusių ir ukrainiečių teritorijas, lenkų geopolitinėje mintyje tarpukariu Rytų politikos rakto imta ieškoti ne šiaurės rytuose nuo Lenkijos, bet jos pietryčiuose. Praradus galimybes atkurti LDK, į užmarštį traukėsi jos vaizdinys, kuris lenkų atmintyje nebebuvo siejamas su mažyte etnine Lietuva. Arenoje dėl dominavimo Rytų politikoje ryškėjo naujas vaidmuo Ukrainai.

1939 m. rugsėjo 19 d. sovietų kariuomenė užėmė Vilnių. Taip, XX a. pradžioje vykę politiniai ir mentaliniai pokyčiai ATR teritorijoje nesudarė galimybių visoms Vilnijos ir Lenkijos politinėms srovėms įgyvendinti jų geopolitinių vizijų. Nei kantoninis projektas, nei kitos federalistinės idėjos nesulaukė didesnio Lenkijos visuomenės palaikymo, užleisdamos vietą tautinių demokratų programoms, kurios reprezentavo LDK aneksines ir lenkų tautos nacionalistines idėjas. Tokia visuomenės pozicija vyravo visą tarpukarį, taip pat buvo gaji Antrojo pasaulinio karo metais ir net tarp pokario lenkų išeivių.

1.3. Tarpukario federalistinės praktikos istoriografinis vertinimas

XX a. pradžios politiniai įvykiai ir socialinės permainos lėmė naujo Lenkijos „mentalinio žemėlapis“ formavimą. Tai buvo žemėlapis neaiškiomis ribomis, kaip teigia A. Nowakas²²², antrindamas lenkų beletristei Mariai

²²¹ *Katelbach T.* Spowiedź pokolenia. Gdańsk, 2001, s. 191.

²²² *Nowak A.* Historie politycznych tradycji: Piłsudski, Putin i inni. Kraków, 2007, s. 180.

Dąbrowskai (1889–1965), kuri 1921 m. rašė: „<...> Lenkijos ribos, tos vietos, kur ji baigiasi, kur susiduria su kitomis žemėmis, kas iš mūsų sugeba šiandien jas nurodyti be paklaidos? Mes beveik pamiršome mūsų sienas, kaip toli jos siekia <...> mūsų priešai padarė viską, kad pamestume jų pėdsakus.“²²³

Vienomis iš paprasčiausių šių „pėdsakų“ aptikimo galimybių tapo ATR sienos ir J. Piłsudskio federalistiniai planai. Kaip jau minėta įvade, J. Piłsudskio federalistinių koncepcijų vertinimus istoriografijoje vienija vienintelė nuostata, kad svarbiausias vaidmuo jo geopolitinėje mintyje ir Lenkijos federacinėje Rytų politikoje tenka Rusijai²²⁴. Beveik visi sutaria ir dėl jo užsienio politikos tikslų: pasitelkus kitus tautinius judėjimus iš vidaus sugriauti Rusijos imperiją ir sukurti stiprią ir saugią Lenkiją. Tačiau dėl sistemiškai neišanalizuotos ir neįvertintos jo geopolitinės koncepcijos, kaip visumos, iki šiol nėra aišku, kaip jis suprato federalizmą ir iš kiek narių ši federacija turėjo susidėti. Be to, istoriografijoje nesutariama ir dėl jo laikymo federalistu. Tarpukariu toks jo įvardijimas buvo laikomas kaip neginčijama aksioma ir kaip priešprieša inkorporacinei nacionalistų koncepcijai ir jo lyderiui Romanui Dmowskiui. Tačiau po Antrojo pasaulinio karo istoriografijoje šiuo klausimu atsirado kitokių nuomonių.

Federalistinė J. Piłsudskio geopolitikos problematika tarpukario istoriografijos sistemiškai nebuvo nagrinėta. Tik Tadeuszo Kutrzebos darbuose minimos priežastys, dėl kurių J. Piłsudskis turėjo pripažinti Sovietinę Ukrainą ir atsisakyti prolenkiškos Liaudies Ukrainos sukūrimo, nepalaikydamas S. Petliuros planų dėl nepriklausomos Ukrainos proklamavimo. Tarp trukdžių autorius nurodė šias vidines sprendimo priežastis: karų nualintas kraštas ir nepatenkinta visuomenė, ir išorines: konfliktas dėl Vilniaus ir tarptautinės paramos nebuvimas²²⁵.

²²³ Dąbrowska M. O zjednoczonej Polsce, jej mieszkańcach i gospodarstwie. Warszawa-Kraków, 1921, s. 9–10, cit. pagal Nowak A. Historie politycznych tradycji: Piłsudski, Putin i inni. Kraków, 2007, s. 181.

²²⁴ Išsamiau žr. Nowak A. Polityka wschodnia Józefa Piłsudskiego (1918–1921). Koncepcja i realizacja // Zeszyty Historyczne. 1994, z. 107, s. 3–22; Okulewicz P. Koncepcja „międzymorza“ w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926. Poznań, 2001.

²²⁵ Kutrzeba T. Wyprawa kijowska 1920 Roku. Warszawa, 1937, s. 306–307.

Vienas pirmųjų, kuris neabejojo dėl J. Piłsudskio federalizmo ir jo federalistinių planų tarpukariu ir vėliau, buvo politikas Tadeusz Katelbachas²²⁶. Tuo tarpu nuomonės ganėtinai kardinaliai šiuo klausimu išsiskyrė vėliau, tarp lenkų išeivių ir komunistinės Lenkijos istorikų.

Emigracijoje rašęs istorikas Marianas Kamilis Dziewanowski buvo tikras, kad J. Piłsudskis buvo įsitikinęs, kad Ukrainos padalijimas 1667 m. lėmė ATR žlugimą ir prisidėjo prie Rusijos geopolitinės galios Rytų Europoje didinimo²²⁷. Jis taip pat pažymi, kad J. Piłsudskio federacijos planai buvo susiję tik su Lietuva ir su Baltarusija, o Ukrainai buvo numatyta sąjunga su Lenkija. Tuo tarpu P. Wandyczius patikslina, kad J. Piłsudskis, taip manydamas, pervertino tuometę ukrainiečių tautinę savimonę, kuri nebuvo dar tokia pajėgi, kad ja būtų galima remtis kuriant nepriklausomą, be rusų įtakos, Ukrainą²²⁸. Remdamasis pulkininko Bogusławo Miedzińskiego atsiminimais, P. Wandyczius argumentuoja, kad, anot J. Piłsudskio, „lietuvių klausimą“ galima išsispręsti tik išsprendus „Ukrainos klausimą.“²²⁹ Taip teigdamas, autorius iškėlė hipotezę, kad „lietuvių klausimas“ ir jo sprendimas priklausė ne nuo išimtinai vidinių Lenkijos reikalų ir jos santykių su Lietuva, bet nuo įvykių Pietryčiuose. Tai kelia klausimą dėl LDK federacinės politikos atskaitos taško – ar jis Šiaurėje ar Pietuose?

Istoriografijoje išskiriami du Ukrainos vaidmenų apibūdinimai J. Piłsudskio politikoje. Anot vieno, Ukrainos neįtraukimą į federaciją nulėmė padidėjusi potenciali konkurencinė grėsmė Lenkijos atžvilgiu, baiminantis sustiprėjusios Ukrainos ir jos tapimo lygiateise Lenkijos partnere. Kitų nuomone, savarankiška Ukraina galėjo tapti veiksminga apsaugine zona nuo Rusijos, todėl, Ukrainai nesant federacijoje, Lenkija nebūtų įsipareigojusi ją gelbėti nuo galimos smogiamosios Rusijos politikos.

²²⁶ Daugiau žr. *Katelbach T.* Rola Piłsudskiego w sprawie polsko-litewskiej // *Niepodległość*. T. I. Londyn, 1948.

²²⁷ *Dziewanowski M. K.* Joseph Piłsudski. A European Federalist, 1918–1922. Stanford, 1969, p. 120.

²²⁸ Daugiau žr.: *Wandycz P. S.* Soviet-Polish Relations 1917–1921. Harvard, 1969.

²²⁹ Ten pat, p. 261.

J. Piłsudskiego federalizmu neabejoja ir istorikas Piotras Łossowski, jo biografai Andrzejus Garlickis ir Włodzimierz Suleja, pripažindami ir laikydami jį tikruoju federalistu, tarp jo federacijos narių vardindami Lietuvą, Ukrainą, Baltarusiją ir net Latviją²³⁰.

Sovietmečiu išspausdintuose darbuose federacinė J. Piłsudskiego vizija iš esmės buvo tapatinama su inkorporaciniais jo vizijos padariniais, kurie paženklino tarpukario Lenkijos ekspansiją į Rytus. Beveik visi „Henryko Jabłońskiego mokyklos“ atstovai, taip pat ir jis pats, bendru sutarimu tvirtino, kad J. Piłsudskiego federalistiniai planai yra aneksinio pobūdžio, ypač dėl teritorijų, esančių į Rytus nuo etnografinės Lenkijos²³¹. Aleksy Deruga buvo linkęs J. Piłsudskiego planus vadinti imperialistiniais, nors tarp federacijos narių įvardijo Lietuvos, Baltarusijos ir Ukrainos sudedamąsias dalis²³².

Annos Ciencialos manymu, J. Piłsudskiego politikos tapatinimas su imperializmu tarpukariu buvo parankus, skatinant antagonizmą tarp „piłsudskininkų“ ir „endekų“, todėl naudingas tarpukario Rusijos baltųjų ir raudonųjų revoliucionierių politinei propagandai, o vėliau ir Lenkijos komunistiniam režimui²³³.

Józefas Lewandowski aiškino, kad federalistinė J. Piłsudskiego idėja buvo jam tik įrankis Lenkijos ekspansijai į Rytus užtikrinti, bet ne jo tikslas²³⁴. Cituodamas ištrauką iš lenkų 1919 m. laikraščio „Rząd i wojsko“ straipsnio, jis argumentuoja, kad jau tada buvo pastebėta, jog Lietuvos ir Ukrainos atžvilgiu formuojama Lenkijos politika, neturint tikslo palaikyti šių tautų valstybinių siekių, bet remiant socialinius ir egoistinius ten gyvenančių lenkų interesus,

²³⁰ *Łossowski P.* Dyplomacja drugiej Rzeczypospolitej: Z dziejów polskiej służby zagranicznej. Warszawa, 1992; *Garlicki A.* Józef Piłsudski 1867–1935. Warszawa, 1988; *Cisek J., Suleja W.* Ignacy Matuszewski w rokowaniach ryskich // Traktat ryski 1921 r. Po 75 latach / pod red. M. Wojciechowskiego. Toruń, 1998, s. 78.

²³¹ *Jabłoński H.* Narodziny drugiej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1962, s. 229.

²³² *Deruga A.* Polska polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918–1919). Warszawa, 1969, s. 86.

²³³ *Cienciala A.* Stosunki polsko-sowieckie-federalizm-polityka polska 1914–1921 // *Zeszyty Historyczne*. 1970, z. 18, s. 215.

²³⁴ *Lewandowski J.* Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego (XI 1918–IV 1920). Warszawa, 1962, s. 81.

todėl lietuviams ir ukrainiečiams nėra priimtina²³⁵. Taip pat Sergiuszas Mikuliczius, cituodamas J. Piłsudskio žodžius, pasakytus ir užrašytus atsiminimuose amžininkui, grindžia, kad jo geopolitinė koncepcija sudarė dvigubas turinys: „Turiu du planus – didesnę ir mažesnę. Didesnis – tai karinė sąjunga prieš bolševikus su visomis tautomis, kurios įeina į rusų imperiją, laisvu jų apsisprendimu dėl suverenumo, kai tik tai bus įmanoma. Mažasis – tai sudedamoji pirmojo dalis – susitarimas tarp Rusijos ir Lenkijos pagal surengtą plebiscitą Lietuvoje ir Baltarusijoje. Jeigu nepavyktų įgyvendinti pirmojo, apsiribosiu mažuoju <...> rytinė Lenkijos siena neturi būti nei istorinė (1772), nei etnografinė (1914), bet tokia, kuri galėtų užtikrinti amžiną taiką tarp abiejų pusių.“²³⁶ Taigi, kur ir kokias ribas turėjo apimti jo geopolitinė koncepcija, nėra aišku: nei pagal federalistinę viziją, nei pagal jo vykdytą politinę praktiką.

Tačiau žinant, kad J. Piłsudskis niekada nebuvo patenkintas Rygos sutartimi, manytina, kad Lenkijos rytinės sienos riba turėjo siekti daug labiau į Rytus nuo šia sutartimi nustatytos sienos. Po 1926 m. gegužės mėnesio perversmo J. Piłsudskio pasiūlyta „tarpjūrio“ koncepcija apėmė daug platesnę erdvę, negu ATR 1772 m. sienos, taip pat ir pretenzijas atkurti Jogailaičių Lenkiją plačiausiomis jos istorinėmis ribomis. S. Mikuliczius teigia, jog pagal J. Piłsudskio geopolitinę koncepciją Lenkijos sienos turėjo siekti mažiausiai Dnieprą, kad būtų galima kovoti su bolševikais ir apsaugoti nuo jų Europą, ir tokiai vizijai įgyvendinti pirmiausia reikėjo pripažinti Lietuvos savarankiškumą, todėl tam buvo vykdomas jo federalistinis planas²³⁷.

Atsižvelgiant į neaiškų J. Piłsudskio geopolitinės vizijos sienų kontekstą, istoriografijoje skirtingai yra vertinama 1921 m. Lenkijos su bolševikine Rusija pasirašyta Rygos taikos sutartis. Vieni istorikai tai interpretuoja, kaip jo federalistinės vizijos sužlugdymą ir jos pabaigą, kiti – kaip vizijos įgyvendinimo kliūtį, bet ne baigtį. Nuomonės šiuo klausimu skiriasi iki šiol. Pavyzdžiui: J. Piłsudskio biografas W. Suleja mano, kad po Rygos sutarties jis

²³⁵ Ten pat, p. 83.

²³⁶ Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1971, s. 25.

²³⁷ Ten pat, p. 34.

neatsisakė federalistinės idėjos, bet siekė jos kitais būdais²³⁸. J. Borzęckio nuomone, svarbu yra kalbėti ir apie Rygos sutarties padarinius, kadangi Lenkija iš federalistinės valstybės tapo tautine valstybe ir tai turėjo ilgalaikių geopolitinių padarinių²³⁹.

J. Piłsudskio ir jo idėjų vertinimai atskleidžia šaltinių, nuomonių gausą ir išskylančius sunkumus interpretuojant jo, kaip konspiracinės asmenybės, pažiūras. Tačiau galime pastebėti, kad pastarųjų dešimtmečių istoriografija, skirta J. Piłsudskio politinės minties raidai ir praktinei veiklai aptarti, leidžia teigti, kad jo federalistinė vizija siekė apsaugos, noro ir pastangų sukurti veiksmingą buferį prieš rusiškąjį ekspansionizmą.

A. Nowakas teigia, kad J. Piłsudskis siekė atkurti politinę ATR naujais pagrindais ir apsaugoti ją nuo Rusijos, sukuriant „Dominijų imperiją“, vadindamas J. Piłsudskio geopolitinę viziją taip, kaip ją savo laiku buvo pavadinęs M. Römeris²⁴⁰. „Dominijų imperija“ turėjo apimti valstybes nuo Baltijos ir Juodosios jūros tarpvalstybinės sąjungos pagrindais. Kaip tvirtina A. Nowakas, tai turėjo būti ne federacija, bet tikrą tikriausia imperija, sudariusi viršautinę valstybės struktūrą, kurios visi nariai turėjo būti lojalūs jai ir imperatoriui²⁴¹. Tuo tarpu Marek Kornatas teigia, kad J. Piłsudskis, nors nebuvo „idėjinis federalistas“, bet svarbiausias jo Rytų politikos tikslas buvo sukurti nepriklausomas nuo Rusijos valstybes, pirmiausia, Ukrainą²⁴². Šiuo požiūriu tikriausiai galime kalbėti apie tai, kad federacinė sąjunga galėjo pretenduoti į imperijos statusą ir toks J. Piłsudskio koncepcijos apibūdinimas nėra kalidingas, nes jo siekta pasitelkus kitas valstybes sukurti naują galią Vidurio ir Rytų Europoje.

²³⁸ Suleja W. Józef Piłsudski. Wrocław, 2004, s. 197–250.

²³⁹ Borzęcki J. The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation on Intermar Europe. London, 2008, p. 276, 282.

²⁴⁰ Nowak A. Geopolityczne koncepcje Józefa Piłsudskiego // Przekłete miejsce Europy? Dylematy polskiej geopolityki / pod red. J. Kłoczkowskiego. Kraków, 2009, s. 150.

²⁴¹ Nowak A. Wizja polityczna Józefa Piłsudskiego // Józef Piłsudski. Wyobrażenia i dzieło polityczne / pod red. J. Machnika i A. Nowaka. Kraków, 2006, s. 23.

²⁴² Kornat M. Bolszewizm i sowiecka politika zagraniczna w interpretacji Józefa Piłsudskiego // Józef Piłsudski. Wyobrażenia i dzieło polityczne / pod red. J. Machnika i A. Nowaka. Kraków, 2006, s. 39.

Tarptautinė aplinka įtariai ir netgi su nepasitenkinimu žiūrėjo į J. Piłsudskio federalistinius planus, baimindamasi Lenkijos galios padidėjimo ir naujų su tuo susijusių permainų Europos Rytuose²⁴³.

J. Piłsudskio geopolitinė vizija rėmėsi didelėmis jo ambicijomis, kurių neatsisakyta visą tarpukarį. Keitėsi tik priemonės jai įgyvendinti. Pastebima ir tai, kad tarpukariu Lenkijos rytines sienas lėmė ne Antantė, bet šios Europos dalies politiniai ir socialiniai veikėjai, taip pat elito politinė vaizduotė²⁴⁴.

Šių laikų J. Piłsudskio palikimo tyrinėtojas Jacek Ciszek yra tikras, kad federacine programa siekta atkurti istorinius ryšius su Lietuva, Baltarusija ir Ukraina, ir tai buvo atsakas į Rusijos imperializmą, o kreipimasis „Į buvusios LDK gyventojus“ vertintinas kaip specifinio patriotizmo išraiška ir LDK su Lenkija, kaip visumos, suvokimo deklarasavimas²⁴⁵. J. Piłsudskio LDK, kaip Lenkijos tęstinumo, suvokimui linkęs pritarti ir A. Nowak²⁴⁶. Iš praktinės J. Piłsudskio politinės veiklos išplaukia Lietuvos ir Baltarusijos, kaip visumos ir kaip Lenkijos istorinio tęstinumo, supratimas.

Dėl J. Piłsudskio konspiracijos pomėgio, išlikusio negausaus rašytinio palikimo, daugiausia Lenkų socialistų partijos programinio pobūdžio straipsnių ir oficialių jo, kaip Lenkijos vadovo, kalbų, nustatyti, kas iš tiesų buvo šis lenkų tautos politikas, kokią tiksliai formą turėjo įgauti jo federacija, yra gana sudėtinga, todėl šiais klausimais nuomonės keičiasi iki šiol. Nesutariama tiek dėl jo paties vertinimo, tiek dėl jo federalistinės koncepcijos. Lenkų istoriografija, operuodama ribotu jo asmeniniu rašytiniu palikimu, interpretuoja jo vizijas labai skirtingai, remdamasi daugiausia išlikusiais oficialiais tarpvalstybiniais dokumentais ir kitų amžininkų atsiminimais. Pastebėtina, kad sukaupta „Piłsudskio epopėjos“ istoriografija pati savaime verta atskiros analizės, nes joje pagal skirtingus laikotarpius, atsižvelgiant į tuometės

²⁴³ *Daugiau žr.: Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1971, s. 233–237; Lungren-Nielsen K. The Polish Problem at the Paris Peace Conference. A Study of the Policies of the Great Powers and the Poles, 1918–1919. Odense, 1979.*

²⁴⁴ *Nowak A. Historie politycznych tradycji: Piłsudski, Putin i inni. Kraków, 2007, s. 186.*

²⁴⁵ *Ciszek J. Federalizm w polityce Józefa Piłsudskiego // Acant. 2011. Prieiga per internetą: <<http://akant.org/dodatki/531-janusz-ciszek-federalizm-w-polityce-jozefa-pisudskiego->>.*

²⁴⁶ *Nowak A. Geopolityczne koncepcje Józefa Piłsudskiego // Przekłete miejsce Europy? Dylematy polskiej geopolityki / pod red. J. Kloczkowskiego. Kraków, 2009, s. 138.*

Lenkijos geopolitinę padėtį ir valstybės oficialią geopolitinę strategiją, atsiskleidžia tam tikros J. Piłsudskio interpretacinės tendencijos. Vertinant šiuo požiūriu, istorinės politikos ir istorijos politizavimo distinkcijos tyrimai galėtų atskleisti išsamesnį politikų ir istorikų sąveikos poveikį lenkų geopolitinei minčiai ir istoriografijai.

Apibendrinant istoriografijos J. Piłsudskio politikos vertinimus, galima teigti, kad jo geopolitinė koncepcija dalijama į du etapus ir apima du tikslus, kurie atitinkamai lėmė LDK ir Lietuvos vaidmenį joje. Pirmas etapas – apima federacinę koncepciją, kurios pagrindu siekta LDK restitucijos iš Lietuvos ir Baltarusijos žemių pagal istorinius ryšius ir politinį pragmatizmą, vengiant tiesioginės sienos su Rusija. Antras etapas – susijęs su platesne federacija ir galios santykių Rytų Europoje Lenkijos naudai užtikrinimu, kurios svarbiausiu subjektu turėjo tapti Ukraina. Tikėtina, kad LDK restitucijos vizijos suaktualinimas turėjo tikslą įtikinti tokio plano naudingumu „Kauno Lietuvą“. Problema iškilo tada, kai paaiškėjo, kad tarpukario Lietuva nesieja savo istorinės tradicijos su visais LDK laikotarpiais, juo labiau su tais, kurie susiję su Lenkija.

J. Piłsudskio geopolitinė strategija buvo nukreipta prieš bet kokią Rusiją, nesvarbu, ar ji būtų bolševikinė, ar ne. Jo planuotoji „geopolitinė-strateginė revoliucija“, arba imperinė alternatyva prieš rusų dominavimą Rytų Europoje, jam nepavyko jokia forma: nei sudarant federacinius planus, nei kuriant kitas sąjungas.

Ukrainos vieta J. Piłsudskio geopolitinėje koncepcijoje taip pat iki galo liko neatskleista. Tačiau daugėja argumentų, kad jis suprato Ukrainos geopolitinę reikšmę regione, tik nesugebėjo to pasiekti. Galbūt, šis suvokimas būdingas vėlesniųjų laikų intelektualiam elitui, nes, kaip matyti, Ukraina po Antrojo pasaulinio karo tapo vienu iš svarbiausių akcentų J. Giedroyc'o geopolitinėje koncepcijoje.

J. Piłsudskio federalistines idėjas, „tarpjūrių“ koncepciją šiuolaikinė lenkų istoriografija vis dažniau vadina prometėjizmu, turėjusiu tikslą nuo

Sovietų Rusijos atplėšti Baltarusiją, Ukrainą, Krymą ir Kaukazo valstybes²⁴⁷, etniniu pagrindu įgyvendinant jo geopolitinę viziją.

Taigi, lenkų istoriografų J. Piłsudskio politinės praktikos ir geopolitinės jo vizijos analizė leidžia tvirtinti, kad jo geopolitinė koncepcija iš esmės buvo skirta lenkų ir rusų santykiams Europos Rytuose sureguliuoti ir užkirsti kelią Rusijos dominavimui šioje erdvėje.

1.4. Prometėjizmas – federalizmo tęsinys ar naujas Lenkijos Rytų politikos turinys?

Prometėjizmas – politinis judėjimas, kuris atsirado po 1917 m. Rusijos revoliucijos, kai ant carinės Rusijos griuvėsių susikūrė naujos valstybės. Nors šios valstybės egzistavo trumpai, nepriklausomybės idėja liko gyva ir ją toliau plėtojo ir puoselėjo po visą Europą išsibarstę emigrantai. Judėjimas vienijo Sovietų Rusijos tautų nepriklausomo valstybingumo siekius deklaruojančius išeivius, kovojančius prieš savo tautiečių priespaudą. Jų norėta suskaidyti Sovietų Rusiją į tautines valstybes ir taip sumažinti jos dydį iki Maskvos kunigaikštystės ribų²⁴⁸.

Iš išlikusių J. Piłsudskio bendradarbių atsiminimų aiškėja, kad jau 1917 m. jis primindavęs bendraminčiams, kad ieškotų artimų kontaktų su Rusijoje gyvenančiomis tautinėmis grupėmis, pradedant nuo lietuvių ir net už Kaukazo²⁴⁹. Lenkų politinėje mintyje prometėjizmas yra siejamas su gruzinų, ukrainiečių, azerbaidžaniečių ir kitų tautų išsivadavimu iš Sovietų Rusijos jungo²⁵⁰.

Politinį pagrindą prometėjizmas Lenkijoje įgavo XX a. trečiąjį dešimtmetį, suartėjus pavergtų tautų išeiviams su Lenkijos valdžios pareigūnais. Kaip institucija šią idėją įgyvendino „Prometėjiškasis judėjimas“,

²⁴⁷ Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1971, s. 15; Albert A. Najnowsza Historia Polski 1914–1993. T. 1. Warszawa, 1995, s. 251.

²⁴⁸ Prometeizm. Wielka Encyklopedia PWN / pod red. J. Wojnowskiego. T. 22. Warszawa, 2004, s. 340.

²⁴⁹ Baranowski Wł. Rozmowy z Piłsudskim 1916–1931. Warszawa, 1938. Rozmowa w mieszkaniu przy ul. Służewskiej 3 marca 1917 r., s. 76.

²⁵⁰ Lewandowski J. Między historią a współczesnością // Zeszyty Historyczne. 1975, z. 33, s. 28. Grzywacz A., Mazur G. Ruch Prometejski w Polsce // Zeszyty Historyczne. 1994, z. 110, s. 74–85.

apėmėš Kaukazo, Vidurio Azijos tautas, ukrainiečius, Kubanės ir Dono kazokus, Krymo ir Volgos totorius. Akimirksniu prigijusį judėjimo pavadinimą, pagal graikų mitą apie Prometėją, sugalvojo Tadeusz Sztaetzelis, lenkų pulkininkas, Lenkijos užsienio reikalų ministerijos pareigūnas, vėliau – karo atašė Ankaroje²⁵¹.

1921 m. Varšuvoje Włodzimierzo Wakaro, ekonomisto ir publicisto, iniciatyva buvo įsteigta pirmoji prometėjiška organizacija Lenkijoje – „Związek Zbliżenia Narodów Odrodzonych“. Šioje organizacijoje dominavo lenkai, tarp kurių paminėtini: Tadeusz Hołowko, Antonis Bolesław Dobrowolskis, Irena Kosmowska, Witoldas Kamieniecki, Jędrzej Moraczewski, Stanisław Stempowski, Stanisław Siedlecki ir Joachim Wołoszynowski.

Po 1926 m. gegužės perversmo prometėjizmo judėjimo reikalų tvarkymas perduotas Lenkijos užsienio reikalų ministerijos Rytų skyriui (lenk. *Wydział Wschodni Ministerstwa Spraw Zagranicznych*). Judėjimui aktyviausiai atstovavo diplomatas Romanas Knollis, Juliusz Łukasiewicz, Wacław Jędrzejewicz, minėtas Tadeusz Sztaetzelis ir tuometis Užsienio reikalų ministerijos Rytų skyriaus vadovas Tadeusz Hołowko. Vėliau judėjimo gretas papildė politikai: Walery Sławek, Aleksander Prystor, Janusz Jędrzejewicz, Bronisław Pieracki, Adam Koc ir Marian Zyndarmas-Kościałkowski. Visus juos vienijo įsitikinimas, kad Lenkijos patrauklumas tarp Rytų Europos tautų priklauso nuo tautinių problemų Lenkijos viduje sprendimo, todėl aktyviai pasisakydavo už kultūrinės autonomijos projektus Lenkijos ribose.

1926 m. išeiviai įkūrė „Prometėjo organizaciją“ Paryžiuje, kuri sutelkė Kaukazo, Ukrainos, Turkestano, Krymo totorių tautų išeivius ir buvo finansuojama Lenkijos valdžios. 1928 m. įkurtas „Prometėjo klubas“, kuriam priklausė tik Rytų Europos tautų elitas. Lenkai klube galėjo dalyvauti tik garbės nario teisėmis. Klubas turėjo savo atstovybes Paryžiuje ir Helsinkyje.

²⁵¹ Kornat M. Ruch prometejski – ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej // Nowa Europa Wshodnia. 2008, Nr. 2, s. 77.

Nuo 1930 m. Lenkijoje kas mėnesį pradėtas leisti prometėjiško judėjimo žurnalas „Wschód“, kurio pirmąjį numerį redagavo Jerzy Giedroycas, o ryškiausiu publicistu ir vėlesniu redaktoriumi tapo jo bičiulis Włodzimierz Bączkowski. T. Snyderis yra pastebėjęs, jog be prometėjinės patirties J. Giedroyco biografijoje, veikiausiai nebūtų ir ULB koncepcijos²⁵².

Taigi, prometėjizmas turėjo ne tik institucinę struktūrą ir tam skiriamą Lenkijos valstybinį finansavimą, bet jam prijautė autoritetingi tarpukario Lenkijos publicistai, tarp kurių paminėtini: Leonas Wasilewski, vieno įtakingiausio tarpukario Lenkijos laikraščio „Kurier Poranny“ redaktoriai – Wincentas Rzymowski ir Wojciechas Stpiczyński, Leonas Stachurskis, šio laikraščio atstovas Kaune, Adolfas Maria Bocheński ir Stanisławas Stempowski, vėlesni J. Giedroyco redaguojamų žurnalų publicistai. Teigiama, kad tezė, jog Lenkijos reikšmė Europoje priklauso nuo jos padėties Rytuose – kurią vėliau suformulavo Jerzy Giedroycas, – buvo prometėjizmo šalininkų iškelta ir kartojama jau XX a. 4 dešimtmety²⁵³. Vis dėlto XX a. trečią dešimtmetį šis judėjimas išgyveno krizę dėl vis smarkiau Lenkijoje įsigalinčių nacionalistinių tendencijų.

Tarpukario Vilniuje veikęs Rytų Europos mokslinių bandymų institutas (lenk. *Instytut Naukowo Badawczy Europy Wschodniej*)²⁵⁴ (toliau – Institutas)

²⁵² Daugiau žr.: Snyder T. Tajna wojna. Henryk Józefski i polsko sowiecka rozgrywka o Ukrainie. Krakow, 2008.

²⁵³ Kornat M. Swianiewicz, Lenin i totalitaryzm, czyli użyteczność historii idei w poszukiwaniu zrozumienia Rosji // Nowa Europa Wschodnia. 2008, nr. 1, s. 69.

²⁵⁴ „Instytut Naukowo – Badawczy Europy Wschodniej“ buvo įsteigtas 1930 m. vasarį Vilniuje. Jame daugiausia dirbo Stepono Batoro universiteto Teisės ir socialinių mokslų fakulteto personalas. Tai buvo didžiausias lenkų institutas, tuo metu vykdęs sovietologinius tyrimus. Instituto buvo įsteigta privati Politikos mokslų mokykla, kuri specializavosi tik Rytų Europos ir sovietologijos srityje. Įdomu yra tai, kad daugelis šios mokyklos stipendininkų buvo karininkai. 1933 m. mokykloje mokėsi apie 120 klausytojų. Mokykla ir Institutas veikė dabartinės Lietuvos Mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos patalpose. Institutas nuo 1933 m. leido žurnalą „Rocznik Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie“. 1938 m. išėjo paskutinis trečias tomas. Du pirmieji tomai prieinami Lietuvos Mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Senosios periodikos skyriuje. Institute dirbo: Sfenas Ehrenkreutzas, Stanisławas Arnoldas, Henrykas Łowmiański, Wiktoras Sukiennickis, Marianas Zdziechowski, Janas Kucharzewski, Czesławas Bobrowski, Stefanas Glaseras, Ludwikas Kolankowski, Zygmuntas Szempliński, Stanisławas Baczyński, Leonas Wasilewski, Henrykas Kaweckis, Aleksandras Hertzas, Janas Otrębski, Władysławas Studnickis, Mykolajus Kowalewski ir Stanisławas Zabieło bei mokslininkai iš Suomijos, Estijos, Latvijos ir Vokietijos. Po 1939 m. karo institutas ir mokykla savo veiklos neatnaujino, o visi rinkiniai buvo perimti sovietų ir išvežti į Rusiją. Ši mokslinė institucija buvo finansiškai ir formaliai nepriklausoma nuo Stepono Batoro universiteto, nors beveik visas kolektyvas buvo suburtas iš SBU akademinio personalo. Instituto įkūrimo motyvas

yra nurodomas kaip viena iš prometėjizmo idėjos įgyvendinimo institucijų²⁵⁵. Instituto tyrimai vyko trimis kryptimis. Jo vadovas istorikas Włodzimierz Wielhorskis analizavo Baltijos šalių ir lenkų bei lietuvių santykius, Wiktoras Sukiennickis nagrinėjo Sovietų Sąjungos valdymo sistemą, Stanisławas Swianiewiczus tyrinėjo ekonomikos problematiką.

Yra žinoma, kad Instituto veiklą trikdė Vilniaus vaivadijos Saugumo skyrius. Tokio susidomėjimo priežastimi įvardijamas Instituto darbuotojų susidomėjimas sovietine tematika ir tai, kad asistentais Institute dirbo politiniai emigrantai Franciszekas Anczewiczus ir Luksza (iš „Kauno Lietuvos“). Pastarasis buvo neva įsipainiojęs į pasikėsinimą prieš Lietuvos premjerą Voldemarą²⁵⁶.

Aprašydamas šią instituciją, Cz. Miłoszas atsimena, jog „Instituto aplinka buvo atvira federacinėms idėjoms ir nenoriai reagavo į centralizuotus Varšuvos užmojus“, nes nagrinėjo ne tik Sovietų Sąjungos ekonomiką ir politiką, bet taip pat „valstybines ir tautines Rytų kaimyno samplaikas“²⁵⁷. Rytų tyrimo institutas tuo metu buvo svarbus tyrimo centras LDK teritorijų tautoms pažinti, nes tuo metu Vilniuje nebuvo daugiau jokios institucijos, kuri akademiškai domėtusi tautiniais santykiais Rytų Europos regione. Stepono Batoro universitete tada nebuvo nei lietuvių, nei baltarusių, nei ukrainiečių literatūros katedrų.

buvo nauja politinė situacija, susiklosčiusi po Versalio taikos konferencijos. Pirmuoju šios institucijos direktoriumi buvo Janusz Jędrzejewiczus. Jam pasitraukus į Varšuvą ir tapus švietimo ministru, vėliau – premjeru, direktoriaus postą perėmė Władysławas Wielhorskis. Valdybos pirmininku buvo Stefanas Ehrenkretzas, paskutinysis Stepono Batoro universiteto rektorius. Instituto pavadinimas galėtų nusakyti ir instituto tyrimo objektą, tačiau atrodo, kad šį kartą buvo pasinaudota stereotipiniu Europos dalijimo į Vakarus ir Rytus šablonu, pritaikant pavadinimą neatlikus gilesnės šio pavadinimo reikšmės analizės. Tačiau galimas ir kitas racionalus šio instituto pavadinimo ir tyrimo objekto pasirinkimo paaiškinimas, kuris atskleidė jame dirbusių asmenybių pozicijas. Instituto Vykdomąją trijų asmenų tarybą sudarė J. Piłsudskio brolis Janas Piłsudskis, jau minėtas Stefanas Ehrenkretzas ir „krajowcas“ Witoldas Abramowiczus. Parengta pagal: Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie w fotografiach 1919–1939. Materiały do tradycji Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. T. II. / opr. A. Supruniuk., M. A. Supruniuk. Toruń, 2009, s. 16; Kornat M. Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie (1930–1939) i jego wkład w rozwój polskiej sowietologii // *kwartalnik Historyczny*. R. CVII, 2000. Prieiga per internetą: < http://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=39_50&from=FBC >.

²⁵⁵ Mikulicz S. *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1971, s. 217–218.

²⁵⁶ Swianiewicz S. *Wspomnienia o Wiktorze Sukiennickim* // *Zeszyty Historyczne*. 1983, z. 66, s. 60.

²⁵⁷ Miłosz Cz. *Išvyka į dvidešimtmetį*. Vilnius, 2003, p. 20–21.

Prometėjizmas yra laikomas išplėstine J. Piłsudskio federalizmo koncepcija santykiams su Rytų kaimynais sureguliuoti²⁵⁸, antirusiškos lenkų politinės minties srovės tradicija arba neįgyvendintos J. Piłsudskio federalistinės koncepcijos tąsa. Vienu prometėjizmas vertinamas kaip lenkų imperializmo silpnumo proveržis,²⁵⁹ kitų – kaip atsakas į bolševikų tautinę politiką ir Rusijos ekspansionizmą²⁶⁰. Prometėjizmo šalininkai siekė sukurti politinę programą, kuri užtikrintų paramą ir bendradarbiavimo galimybę Sovietų Rusijos pavergtoms tautoms, pasikeitus geopolitinių jėgų pusiausvyrai. Tačiau prasidėjęs karas prometėjizmą nutraukė.

Manytina, kad prometėjizmo judėjimo rėmimas, nepaisant pasirašytų su Rusija paliaubų, liudijo vis dar pašlijusius ir laikinus taikius lenkų ir rusų santykius. Judėjimo palaikymas atskleidė, kad visą tarpukario Lenkijos laikotarpį negalvota, jog esanti geopolitinė padėtis ilgai išliks nepakitusi.

Atsižvelgiant į asmenybes, formavusias prometėjizmo koncepciją, ir ją vykdžiusių institucijų lygmenį, galime laikyti prometėjizmą „piłsudskinės stovyklos“ Rytų politikos programa. Tai leidžia manyti, jog J. Piłsudskis neatsisakė savo planų dėl Rusijos imperinės galios sutriuškinimo ir vienu iš būdų tai įgyvendinti tapo jo ir Lenkijos parama Sovietų Sąjungos tautų nacionalinių valstybių sukūrimo siekiams palaikyti.

²⁵⁸ Prometeizm. Wielka Encyklopedia PWN / pod red. J. Wojnowskiego. T. 22. Warszawa, 2004, s. 340.

²⁵⁹ *Lewandowski J.* Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji wschodniej piłsudczyków 1921–1926. Warszawa, 1967, s. 98.

²⁶⁰ *Kornat M.* Ruch prometejski – ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej // Nowa Europa Wshodnia. 2008, nr. 2, s. 85.

II. VILNIJOS FEDERALISTINĖ MINTIS

Tarpukario Vilniaus lenkų visuomenėje vyravo trys politinės srovės: konservatyvioji, „krajovcų“ ir federalistų, kurios visos pripažino daugiaetniškumo principo svarbą norint suvienyti ATR. Pirmajai srovei Vilniuje priklausė Stanisławas Mackiewiczus (1896–1966) ir jo redaguojamas ir leidžiamas žurnalas „Słowo“ (1922–1939). Antrajai srovei – Ludwikas Abramowiczus (1879–1939) ir jo leidžiamas dienraštis „Przegląd Wileński“ (1921–1939), Mykolas Römeris (1880–1945) ir Józefas Mackiewiczus (1902–1985).

S. Mackiewiczus²⁶¹ – Vilnijos lenkas patriotas, garsus lenkų publicistas, gimęs 1896 m. Peterburge, 1960 m. Lenkijos literatų sąjungos nario anketoje, skiltyje tautybė, įrašęs „lenkas-lietuvis“ (lenk. *Polak-Litwin*).²⁶² Jo brolis Józefas Mackiewiczus – taip pat rašytojas ir publicistas, gimęs 1902 metais, vadinamas „krajovcu“, 1974 m. Kanzaso universiteto iniciatyva pasiūlytas į kandidatus Nobelio premijai gauti. Premijos, kuriai buvo pristatytas, jis negavo, bet kaip ir jo vyresnysis brolis paliko gausų rašytinį palikimą, kuris daugiausia yra sietinas su Vilniumi, kur ilgą laiką gyveno ir dirbo. Abu laikė Vilnių savo gimtuoju miestu, kuris pelnė ypatingą vietą jų publicistinėje ir geopolitinėje mintyje kaip istorinės Lietuvos („*Litwa historyczna*“) dalis.

²⁶¹ *Stanisław Mackiewicz* (1896–1966) gimė Peterburge, 1907 m. su šeima persikėlė į Vilnių, į įsigytus namus tuometinėje Vitebsko g. 1, Rasose. Vilniuje S. Mackiewiczus pradėjo lankyti caro Aleksandro I vardo gimnaziją, kuri veikė Stepono Batoro universitete (SBU), vėliau elitinę N. A. Vinogradovo gimnaziją. Čia mokėsi ir studijavo taip pat jo jaunesnysis brolis Józefas. Istorikas Marianas Zyndarmas Kościałkowski rekomendavo jaunajam Stanisławui studijuoti istoriją. Tačiau jis įstojo į Varšuvos universitetą studijuoti teisę, kurią baigė 1924 m., jau SBU. Mackiewicziai buvo susigiminiavę su tarpukario „Kauno Lietuvos“ Lozoraičių šeima, tėvo sesers dukrai Vincentinai tapus garsaus tarpukario Lietuvos politiko, užsienio reikalų ministro Stasio Lozoraičio žmona. Manoma, jog 1939 m. S. Mackiewiczui traukiantis į Paryžių per Kauną jam labai padėjo Lietuvoje gyvenantys giminės. Vėliau persikėlė į Londoną, kur 1946–1950 m. leido savaitraštį „Lwów i Wilno“. Prieiga per internetą prie visų savaitraščio numerių: <<http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/publication?id=551>>. 1956 m. grįžo į Lenkiją. Pasirašydavo Cat slapyvardžiu, pagal Kiplingo apysaką apie katiną, vaikščiojantį vieną savo keliais, kuris prigijo jam kaip pavardė. Parengta pagal: *Jeruzelski J.* Stanisław Cat-Mackiewicz 1896–1966, Wilno–Londyn–Warszawa. Warszawa. 1994, wyd. II. Apie S. Mackiewiczų ir „Słowo“ laikraštį atsiminimuose žr.: *Zbyszewski W. A.* Gawędy o ludziach i czasach przedwojennych. Warszawa, 2000, s. 210–241.

²⁶² *Jeruzelski J.* Stanisław Cat-Mackiewicz 1896–1966, Wilno–Londyn–Warszawa. Warszawa, 1994, wyd. II, s. 122.

S. Mackiewiczius iš Vilniaus išvyko 1939 m. rugsėjį, J. Mackiewiczius visiems laikams iš jo pasitraukė 1944 m.

2.1. S. Mackiewicziaus pažiūros ir jų sklaida „Słowo“ puslapiuose

S. Mackiewiczius biografų dažniausiai yra apibūdinamas kaip politinis žurnalistas ir konservatyvus politikas, turėjęs tris tėvynes: mažąją – Vilnių, didesnę – Istorinę Lietuvą ir didelę – „Rzeczypospolitą“²⁶³. Jis kilęs iš LDK aristokratų šeimos, savo politines pažiūras plėtojo ATR aristokratų konservatizmo ir pilietinės bajoriškosios savimonės pagrindu.

Geopolitines idėjas jis grindė imperializmu ir Lenkijos ekspansijos į Rytus būtinumu, nes manė, kad Lenkijos ekspansija į Vakarus po Pirmojo pasaulinio karo nebuvo įmanoma, todėl jai liko ekspansija į Rytus, į rytines teritorijas, priklausiusias ATR iki padalijimų. Jis taip pat palaikė mintį, kad reikia suvienyti visas ATR padalytas teritorijas²⁶⁴. Ekspansionizmą, prilygindamas jį imperializmui, S. Mackiewiczius laikė vieninteliu keliu, kuris galėjo užtikrinti Lenkijai, atsidūrusiai tarp Rusijos ir Vokietijos galybių, nepriklausomybę ir saugumą, ir vienintele LDK restitucijos galimybe, sujungus Lietuvos ir Baltarusijos žemes. LDK kartu su tarpukario Lenkija ir Ukraina turėjo sudaryti vieną valstybinį darinį. Lenkijos imperializmo tikslas turėjo būti viršvalstybinio ir viršetninio darinio sukūrimas. Todėl jis teigė, kad reikia siekti visų tautų, gyvenančių Lenkijos valstybėje, suvienijimo²⁶⁵, nes tik lygiavertis politinis organizmas Rusijos ir Vokietijos imperializmui turi galimybę išsilaikyti²⁶⁶.

Lenkų ekspansionizmui įgyvendinti Vilniaus konservatoriai siūlė konfrontuoti su Sovietų Rusija, kurią laikė esminiu ir grėsmingiausiu Lenkijos

²⁶³ Ten pat, p. 141.

²⁶⁴ Mackiewicz S. Problemat kresowy // Słowo. 1922, nr. 58.

²⁶⁵ Mackiewicz S. Doktryna Jakuba Bainvilla // Słowo. 1925, nr. 119.

²⁶⁶ Mackiewicz S. Historia Polski od 11 listopada 1918 roku do 17 września 1939 roku. Warszawa, 1989, s. 134.

priešu²⁶⁷. Šis nusistatymas lėmė, kad Vilnijos konservatorių nuostatos gerokai skyrėsi nuo kitų Lenkijos konservatorių, kurie išvelgė Lenkijos priešus Vokietijoje ir palaikė mintį užmegzti glaudesnius santykius su Sovietų Rusija. Dėl šių pozicijų Vilnijos „Słowo“ buvo kaltinamas „germanofiliškų“ vizijų kūrimu (veikiausiai ir dėl to, jog laikraštyje provokiškas pažiūras dėstė Władysławas Studnickis) ir politinės realybės trūkumu. Tačiau, kaip pastebi J. Gzella, niekas nebandė atsakyti į klausimą, kokios pasekmės kiltų, jei Vilniaus konservatoriai kooperuotųsi su sovietais ir Antrojo pasaulinio karo išvakarėse antivokiškoje koalicijoje sudalyvautų Lenkija, arba jei būtų įdiegti jų planai dėl komunistinio režimo Europoje, prieš kuriuos visada aršiai pasisakė „Słowo“ redakcija²⁶⁸.

S. Mackiewiczus tapatino ATR su imperine valstybe, todėl joje išvelgė politinį modelį tarpukario Lenkijai. Tai paminėjus verta pabrėžti, kad jo imperializmo suvokimas neatitiko tuo metu vyravusio supratimo. Anot jo, imperializmas – tai sugebėjimas valdyti plačias teritorijas, vengiant asimiliacijos ir suteikiant teisę skirtingoms tautoms prisidėti kuriant valstybę bendradarbiaujant²⁶⁹. Tai lėmė suvokimą, jog teritorinis patriotizmas turi būti laikomas nacionalinio patriotizmo pagrindu, nes prisirišimas prie teritorijos vyksta sąmonės lygmeniu, kurios pagrindu turėtų būti formuojamos sąsajos su kalba, kultūra ar istorija, nes antraip „nacionalinis patriotizmas taptų vien tik abstrakcija, kuri remiasi idėja, bet ne esybe“. Dėl šių pažiūrų sanklodos jis išskyrė du lietuvių tipus: tautinį-valstybinį, kuriam atstovavo Kauno lietuviai, ir „krašto“, prie kurių priskirdavo ir save, tvirtindamas, kad lietuvių bajorijos įpėdiniai turi daugiau teisių vadintis LDK paveldėtojais negu tuometiniai „Kauno Lietuvos“ lyderiai²⁷⁰.

²⁶⁷ *Galędek M.* Wielkie Księstwo Litewskie w myśli politycznej Stanisława Cata-Mackiewicza // Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego / pod red. T. Bujnickiego i K. Stępnika. Lublin, 2005, s. 142.

²⁶⁸ *Gzella J.* Między sowietami a Niemcami. Koncepcje polskiej polityki zagranicznej konserwatystów wileńskich zgrupowanych wokół „Słowa“ (1922–1939). Toruń, 2011, s. 455.

²⁶⁹ *Mackiewicz S.* Dwa składniki patriotyzmu // *Słowo*. 1927, nr. 46.

²⁷⁰ *Mackiewicz S.* Nic co jest litewskiego // *Słowo*. 1927, nr. 230.

Anot jo, jungiančiąja LDK žemių grandimi ATR laikais, be karaliaus, buvo lenkų šlėkta, kurią sudarė „skirtingi etniniai elementai“, todėl LDK gyvavo taip ilgai, kaip ilgai išliko materialinė šios grupės galia²⁷¹. Asmeniškai pats atstovaudamas šiai socialinei grupei, gynė jos interesus ir siekė išsaugoti jų autochtoninę reikšmę ryškėjančių nacionalistinių permainų laikotarpiu.

S. Mackiewiczius savo įžvalgas dėl Lenkijos ateities grindė lenkų istorinės politinės sistemos tradicijomis, būtent, monarchizmu, nors yra autorių, kurie teigia, kad tokį jo pasirinkimą lėmė ne nuostatos, bet būtinybė, kadangi nebuvo jokių kitų šiuolaikinių politinės sistemos alternatyvų, kurios atitiktų jo vizijas²⁷². S. Mackiewiczius buvo tikras, jog Lenkija turi tapti Respublikine monarchija, nes tai – tas vardiklis, kuris užtikrintų jai stabilumą, o ne tarppartinį antagonizmą²⁷³, todėl ATR atgautoms rytinėms žemėms S. Mackiewiczius turėjo parengęs funkcionavimo modelį, kuris buvo paremtas LDK atkūrimu dinastinės unijos su Lenkija pagrindu²⁷⁴.

Pagrindines savo pažiūras S. Mackiewiczius išdėstė Vilniuje lenkų kalba leistame laikraštyje „Słowo“. Pirmasis jo numeris pasirodė 1922 m. rugpjūčio 1 d., antradienį. Jame buvo skelbiama, kad perimami bankrutavusio laikraščio „Gazeta Krajowa“ įsipareigojimai, jį perpirkus ir įsteigiant „Słowo“. Vėliau išėivijoje atsidūręs S. Mackiewiczius pirmuosius „Słowo“ leidybos metus prisimindamas rašė: „Kai steigėme mūsų „Słowo“, tada skirtingomis spalvomis degė mūsų programa – „Kaunas, Minskas. Atimtos žemės. Autochtonizmas. Lauk su demokratiniiais prievaizdais. Kresų žemvaldžiai „*fara de se*“ – šias žemės apgins, atstatys, sulenkins.“²⁷⁵

S. Mackiewiczius tapo įsteigto laikraščio redaktoriumi, nuo 1923 m. vasario mėnesio – leidėju, o prieš pat karą ir formaliu savininku.

Pradžioje „Słowo“ buvo Vilniaus lenkų konservatyviajai minčiai Lenkijos spaudoje atstovaujantis laikraštis ir kaip lenkų politinės partijos

²⁷¹ Mackiewicz S. Wielkie Księstwo Litewskie // Słowo. 1928, nr. 228.

²⁷² Jeruzelski J. Stanisław Cat-Mackiewicz 1896–1966, Wilno–Londyn–Warszawa. Warszawa, 1994, wyd. II, s. 122.

²⁷³ Mackiewicz S. Naczelnik Rzeczypospolitej // Słowo. 1922, nr. 12.

²⁷⁴ Mackiewicz S. Realny program w sprawie litewskiej // Słowo. 1927, nr. 51.

²⁷⁵ Mackiewicz S. Artykuł do czytania tylko dla Wileńczuków // Słowo. 1933/07/28.

„Stronnictwo Prawicy Narodowej“ padalinys. Vėliau „Słowo“ tapo S. Mackiewicziaus ir jo artimiausių bendraminčių koncepcijų sklaidos priemone ir arena. Pirmaisiais leidybos metais „Słowo“ rašė Stanisławas Wańkowiczius, Czesławas Jankowskis, visą laikraščio leidybos laikotarpį aktyviai reiškėsi Władysławas Studnickis. Savo įžvalgas šiame laikraštyje taip pat skelbė Edwardas Woyniłłowiczius ir Marjanas Zdziechowskis, kurių straipsniai buvo skirti daugiausia Lenkijos politikai arba tarptautinės politikos apžvalgai, konservatizmo privalumams ir trūkumams atskleisti.

„Słowo“ laikraštis Lenkijos konservatyviosios pakraipos spaudoje ilgainiui užsitikrino svarias pozicijas, pritraukė ne tik garsius Vilnijos publicistus, bet ir jaunuosius Krokuvos konservatorių brolius Adolfą Marią ir Aleksandrą Bocheńskių bei Adolfą ir Aleksandrą Pruszyńskių. Visi jie buvo toji jungiamoji grandis, kuri vienijo ne tik tarpukario Vilnių ir Krokuvą, bet ir tarpukario konservatyviąją federalizmo srovę su Jerzy Giedroyc'o pokario emigracinėmis koncepcijomis, pradėtomis skelbti jo tarpukariu redaguotame leidinyje „Bunt Młodych“, kuriame aktyviai rašė ir Adolfas Maria Bocheńskis, labai vertinamas ir „vunderkindu“ vadinamas vyresniosios konservatorių kartos atstovo S. Mackiewicziaus²⁷⁶.

„Słowo“ laikraščio tyrinėtojai pastebi, kad laikraščio raidą galima suskirstyti į tris laikotarpius, nulėmusius laikraščio tematiką ir jo skleidžiamos politinės minties raidą²⁷⁷, tai yra:

1) 1922–1926 m. laikotarpis, kai laikraštyje buvo atstovaujama politinės partijos pažiūroms. Laikraščio leidyba tada priklausė nuo jo pagrindinių rėmėjų paramos, tarp kurių įvardijami žemvaldžiai: Eustachijus Sapiega, Aleksandras Meysztowiczius, Janas Tyszkiewiczius, Albrechtas Radziwiłłas, Marianas Zdziechowskis, Stanisławas Wańkowiczius, Marianas Broel-Plateris ir Tadeusz Dembkowskis.

²⁷⁶ Apie A. M. Bocheński rašė: *Mackiewicz-Cat S. Wunderkind // Lwów i Wilno. 1948 m. lapkričio 7 d., gruodžio 26 d.* Prieiga per internetą: < <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/publication/7746?tab=1>>.

²⁷⁷ *Wójtacki M.* „Słowo“ Stanisława Cata-Mackiewicza. *Dziennik konserwatystów wileńskich w latach 1922–1939.* Toruń, 2009, s. 15.

2) 1926–1935 metų laikotarpis, kai laikraščio puslapiuose buvo remiama Józefo Piłsudskio politika, o pats S. Mackiewiczius 1928–1935 m. atstovavo BBWR (lenk. *Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem*) interesams Lenkijos Seime.

3) 1935–1939 metų laikotarpis, kai „Słowo“ tapo opozicine valdžios atžvilgiu spauda ir labiausiai konfiskuojamu periodiniu leidiniu rytinėse tarpukario Lenkijos teritorijose.

Pastebima, kad per septyniolika leidybos metų „Słowo“ išsikovojo reikšmingą vietą tarpukario Lenkijos spaudoje ir publicistikoje. Iš provincialaus laikraščio provincialiam mieste tapo visos Lenkijos laikraščiu, tai tarpukariu pavyko tik Marianui Dąbrowskiui, leidusiam laikraštį „Ilustrowany Kurier Codzienny“²⁷⁸.

Vilnijos žiniasklaidoje, kartu su „Słowo“, svarias pozicijas užėmė liberalusis sanacinis arba „propiłsudskinis“ laikraštis „Kurier Wileński“, kuriam vadovavo redaktorius Kazimierz Okuliczus ir „endekų“ leidžiamas laikraštis „Dziennik Wileński“.

Nuo 1931 m. rudens iki 1932 m. gegužės mėnesio „Słowo“ beveik pusmetį leido priedą „Żagary“, jame buvo spausdinami autoriai: Teodoras Bujnickis, Jerzys Zagórkis ir būsimasis Nobelio premijos laureatas Czesławas Miłoszas²⁷⁹.

Atsimindamas S. Mackiewiczų, J. Giedroycas kalbėjo, jog apie 1937 m. „Słowo“ buvo gana pelningas laikraštis, visiškai nepriklausomas nuo Aleksandro Meysztowicziaus ir Albrechto Radziwiłło dotacijų²⁸⁰. 1938 m. „Słowo“ komandoje, sudarytoje iš redakcijos, įsikūrusios dabartinės Pilies ir Barboros Radvilaitės gatvių sankryžoje, administracijos, spaustuvės ir kito personalo, dirbo jau net apie 100 žmonių²⁸¹. Pirmaisiais metais laikraščio

²⁷⁸ Jeruzelski J. Stanisław Cat-Mackiewicz 1896–1966, Wilno–Londyn–Warszawa. Warszawa, 1994, wyd. II, s. 47.

²⁷⁹ Daugiau apie šį faktą: Ten pat, p. 67.

²⁸⁰ Supruniuk M. A. Uporządkować wspomnienia. Nieautoryzowane rozmowy z Jerzym Giedroyciem. Toruń, 2011, s. 36.

²⁸¹ Jeruzelski J. Stanisław Cat-Mackiewicz 1896–1966, Wilno–Londyn–Warszawa. Warszawa, 1994, wyd. II, s. 47.

tiražas siekė 2–3 tūkstančius, vėliau kaip ir „endekų“ laikraščio „Dziennik Wileński“ – 10 tūkstančių egzempliorių²⁸². Šalia „Słowo“ Lenkijoje tuomet buvo leidžiami dar keli konservatyviosios pakraipos laikraščiai: Poznanėje „Dziennik Poznański“, kurio tiražas 12–15 tūkstančių egzempliorių, o XX a. 4-ą dešimtmetį – net 20 tūkstančių egzempliorių, Krokuvoje – „Czas“, kurio tiražas 6–8 tūkstančiai egzempliorių, vėliau sumažėjęs iki 4 tūkstančių, Varšuvoje – „Dziennik Powszechny“, vėliau pervadintas į „Dzień Polski“²⁸³.

Populiariausiomis „Słowo“ temomis buvo polemizavimas su lietuvių nacionalistais dėl jų tautinių emancipacinių siekių, vidaus politikoje – antiendekiškumas, išorės santykiuose – Rygos sutarties kritika ir svarstymai apie J. Piłsudskį ir jo politiką²⁸⁴. Tačiau nei vienas iš paminėtų konservatyviųjų laikraščių taip nepalaikė J. Piłsudskio politikos, kaip vilnietiškas „Słowo“²⁸⁵.

1923 m. „Słowo“ perspausdinus J. Piłsudskio pranešimus, skaitytus SBU, kuriuose jis kalbėjo ir apie Vilniaus užėmimą, S. Mackiewiczus sureagavo rašydamas, kad „per medžius nematome miško“, paaiškindamas, jog J. Piłsudskis, imdamasis atkurti istorinę *restitutio in integrum* su 1772 m. sienomis, norėjo tai daryti pusiau bolševikinėmis priemonėmis, todėl prieštaravimas tarp idėjos ir metodo sustabdė jį pusiaukelėje, „nusvirus lenkų kardui ties Širvintomis, Giedraičiais ir Baranovičiais“²⁸⁶. S. Mackiewiczui atrodė, kad LDK atkūrimas, kaip tai darė J. Piłsudskis, buvo nerealus, nes LDK, kaip visumą, suprato tik išsilavinusių socialinių klasių tinklas, kurį J. Piłsudskis „leido plėšyti“²⁸⁷. Manė, kad kovojant su bolševizmu reikėjo veikti reprezentuojant tikrąją aukštesniąją LDK tradiciją – aukšto lygio kultūrą ir ekonomiką, jos ekspansijos patrauklumą, užtikrinant tautinėms mažumoms apsaugą, kurią laikė tradiciniu lenkų imperializmo metodu²⁸⁸.

²⁸² Prasa polska 1918–1939 / pod red. J. Łojaka. Warszawa, 1980, s. 45–46.

²⁸³ Tiražo skaičiai nurodomi skirtingi, žr. *Jeruzelski J.* Stanisław Cat-Mackiewicz 1896–1966, Wilno–Londyn–Warszawa. Warszawa, 1994, wyd. II, s. 50.

²⁸⁴ Ten pat, p. 65; *Mackiewicz S.* Prezydent Rzeczypospolitej // *Słowo*. 1922, nr. 107.

²⁸⁵ *Zbyszewski W. A.* Gawędy o ludziach i czasach przedwojennych, Warszawa, 2000, s. 215.

²⁸⁶ *Mackiewicz S.* Mus mnie woła // *Słowo*. 1923, nr. 311.

²⁸⁷ *Mackiewicz S.* Ze szkicownika politycznego // *Słowo*. 1923, nr. 314.

²⁸⁸ *Mackiewicz S.* Historia nieprawdopodobnego zdarzenia // *Słowo*. 1923, nr. 260.

S. Mackiewiczius nuolat stengėsi reabilituoti imperializmo sampratą suteikiant jai teigiamą atspalvį, kartu pagrįsdamas, kad tik imperinės valstybės statusas tarp Vokietijos ir Rusijos gali garantuoti Lenkijai savarankiškumą.

S. Mackiewiczui labiausiai buvo nepriimtinas Vokietijos imperializmas, siekiantis asimiliuoti ir sunaikinti kitoniškumą²⁸⁹. S. Mackiewiczius vadovavosi J. Piłsudskio nuostata, atmetančia bet kokias Lenkijos akcijas kartu su Vokietija prieš Lietuvą²⁹⁰. Tuo tarpu M. Zdziechowski, bolševikinę Rusiją laikė totalinės destrukcijos sistema²⁹¹ dėl visuotinos demokratinių politinių struktūrų pertvarkos²⁹².

1923 m. „Słowo“ redakcija paskelbė, kad nepitaria federaciniams projektams, kurie dėl J. Piłsudskio skaitytų paskaitų SBU vėl tapo populiarūs. „Słowo“ taip pat referuotas S. Swianiewicziaus pranešimas su priedu apie jo nepriimtinumą redakcijai²⁹³. S. Swianiewiczius šiame pranešime dėsto, kad tarpukario Lenkija buvo sudaryta iš dviejų Lenkijų: iš Jogailaitiškosios tradicijos, kurios pagrindu 1919 m. balandžio 10 d. buvo paskelbtas atsišaukimas į LDK piliečius, ir Lenkijos, be Jogailaitiškosios tradicijos, kuri buvo daug didesnė negu pirmoji²⁹⁴. Abi Lenkijos nuolat tarpusavyje kovojo. Jis taip pat manė, kad Rygos sutartis pamynė federalizmo tradiciją, kurios nesilaikė susiformavęs rusų federalizmas, vertinamas kaip maskvietiškojo imperializmo tipas²⁹⁵.

Lucjanas Żeligowski kėlė „Słowo“ redaktoriui simpatiją, todėl ir Vilniaus užėmimas, kaip karinės operacijos faktas, laikraščio puslapiuose buvo pristatomas teigiamai. Šį generolą ir Vilniaus užėmimą atsimindamas,

²⁸⁹ Mackiewicz S. Credo polityki narodowościowej // Słowo. 28 XII 1922, nr. 123.

²⁹⁰ Daugiau žr.: Mackiewicz S. O jedenastej - powiada aktor - sztuka jest skończona. Polityka Józefa Becka. Warszawa, 2012, s. 218.

²⁹¹ Szpoper D. Sukcesorzy Wielkiego Księstwa, Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939. Gdańsk, 1999, s. 198.

²⁹² Miknys R. Marianas Zdziechowski ir krajojeinė idėja // Lietuvos mokslo akademijos metraštis. 2008, t. 31, p. 234.

²⁹³ Redakcja. Przemówienie Swianiewiczza. Federalizm // Słowo. 1923, nr. 316.

²⁹⁴ Ten pat.

²⁹⁵ Ten pat.

Cz. Miłoszas rašė šmaikštaudamas, kad tarpukariu L. Żeligowski buvo labiau žinomas Lietuvoje negu Lenkijoje²⁹⁶.

Pirmaisiais metais „Słowo“ daug dėmesio skyrė Vilniaus klausimui²⁹⁷ ir Vidurio Lietuvos problematikai. Vilniaus klausimas „Słowo“ buvo prilygintas ne Lenkijos vidaus, bet užsienio ir net geopolitinės reikšmės klausimui, kadangi buvo teigiama: „kas užvaldys Vilnių, tas lengvai gali atsidurti prie Varšuvos sienų“²⁹⁸.

S. Mackiewiczius, palankiai sutikęs Vidurio Lietuvos plano sukūrimą, pasiūlė jos organizavimo formą atskiroje studijoje, tikėdamasis, kad ji taps politinės ir kultūrinės įtakos artimoms teritorijoms centru²⁹⁹. Šios studijos leidėjo Ludwiko Chomińskiego prakalboje S. Mackiewiczius įvardytas kaip neokonservatorius, o jo Vilnijos autonomijos pasiūlymas kaip vienas pirmųjų realių pasiūlymų dėl Vidurio Lietuvos³⁰⁰.

S. Mackiewiczius tikėjosi Vilnijos autonomijos, pagrįstos savarankiškais įstatymais, veikiančios pagal atskiras sąlygas, kai tuo tarpu „endekai“ reikalavo Vilnijai vietinės savivaldos statuso kaip ir kitiems Lenkijos regionams. Dėl ekonominių ir kitų skirtumų, atsiradusių po ATR padalijimų, toks vientisas teritorijų traktavimas, anot S. Mackiewicziaus, buvo neracionalus³⁰¹, kadangi Lenkija niekada nesukūrė vieno savo kultūros ar politinės minties židinio ir jų visada buvo keletas. Vilnius iš kitų miestų, anot jo, išsiskyrė savo patriotizmu, Krokuva – mokslu, Poznanė – darbu, o Varšuva niekada tarp jų nepirmavo. Vėliau, prijungus Vidurio Lietuvą prie Lenkijos, jis visgi pripažino, kad jo dievinamas miestas prarado savo reikšmę ir autoritetą tapdamas eiliniu Lenkijos provincijos miestu³⁰².

²⁹⁶ Żeligowski i upiory przeszłości. Z Czesławem Miłoszem i Tomaszem Venclovą rozmawia Elżbieta Sawicka // *Rozmowy polskie 1979–1998*. Kraków, 2006, s. 338.

²⁹⁷ *Zdziechowski M.* W perspektywie dziejowej // *Słowo*. 1922/08/03.

²⁹⁸ Ten pat.

²⁹⁸ Ten pat.

²⁹⁹ *Mackiewicz S.* Statut Litwy Środkowej. Wilno, 1922, s. 7.

³⁰⁰ *Chomiński L.* Od wydawcy // *Mackiewicz St.* Statut Litwy Środkowej. Wilno, 1922, s. 3–4.

³⁰¹ *Mackiewicz S.* Regjonalizm // *Słowo*. 1923/02/04, nr. 153.

³⁰² *Mackiewicz S.* Czy likwidujemy Wilno? // *Słowo*. 1927, nr. 246.

Atsižvelgiant į tarptautinę padėtį, geopolitinius planus, keitėsi ir „Słowo“ pozicijos dėl ATR rytinių teritorijų. S. Mackiewiczius pasisakė už ATR rytinių ginčytinų teritorijų prijungimą prie Lenkijos arba, palaikydamas J. Piłsudskio federalistinę idėją, siūlė ant Sovietų Sąjungos nuolaužų sukurti valstybes, kurios sudarytų su Lenkija politinę-karinę sąjungą. Abi S. Mackiewicziaus siūlomos koncepcijos buvo susijusios su LDK atkūrimu, dėl to, pirmiausia, reikėjo normalizuoti santykius su tarpukario Lietuva.

S. Mackiewiczius buvo tikras, jog lietuviai yra įsitikinę, kad jų tautinė emancipacija nesusiformavo dėl Lenkijos įtakos, todėl iševijoje rašė, jog federalizme, Jogailaičių idėjoje lietuviai matė tik grobuoniškas lenkų imperializmo žnyples³⁰³. Nors pats pasisakė už federalizmą, 1926 m. jis perspėjo, jog federalizmo kūrimas tuometėmis sąlygomis turėtų reikšti karą, nes reikėtų atimti iš Rusijos Minską, Mohylevą, galbūt Kijevą ir atgauti Kauną³⁰⁴. Toliau savo knygoje jis dėsto, kad tarpukariu niekada nebuvo iškeltas tikslas suteikti visišką laisvę nuo Rusijos išlaisvintoms tautoms, ir tikina, kad viltasi, jog valstybės, besiribojančios su Rusija, lengvai pakliūs į Lenkijos įtaką ir lenkai galės jas polonizuoti taip, kaip lenkų šlėkta anksčiau polonizavo Lietuvą ir Rusiją³⁰⁵.

Todėl jis buvo tikras, kad Lenkijos federalistinės valstybės sukūrimas 1922 m. ribomis būtų absurdiškas, nes tai reikštų miniatiūrinių Lietuvos ir Baltarusijos „paravalstybinių“ organizmų sukūrimą su lietuvių arba baltarusių tautų persvara juose, kurie orientuotųsi į savo nacionalinių valstybių interesus, tad iš anksto būtų pasmerkti žlugti³⁰⁶. Nepaisant to, kad S. Mackiewiczius ir pasisakydavo už federalizmo tarpukario sąlygomis nerealumą, šios idėjos niekada neatmetė. Nors 1940 m. apie federalistinę politiką tarpukariu jis teigė,

³⁰³ Mackiewicz S. Historia Polski od 11 listopada 1918 roku do 17 września 1939 roku. Warszawa, 1989, s.: 106, 142.

³⁰⁴ Mackiewicz S. Sprzeczne wiadomości // Słowo. 1926/12/21

³⁰⁵ Mackiewicz S. Historia Polski od 11 listopada 1918 roku do 17 września 1939 roku. Warszawa, 1989, s. 107.

³⁰⁶ Mackiewicz S. Spotęgowanie błędów // Słowo. 1926, nr. 192.

kad pasirašius Rygos sutartį ji buvo sunaikinta ir vėliau galbūt dar gyvavo literatūroje, bet tik ne realiame gyvenime³⁰⁷.

Jogailaičių unija laikraštyje buvo atsimenama kaip idealas ir siektina vertybė, turėjusi atkurti buvusią uniją su Rusia, Lietuva ir Latvija arba net išplėsti ją į Čekiją, Vengriją ir Rumuniją iki pat Jugoslavijos, Bulgarijos ir Graikijos pietuose ir iki Estijos ir Suomijos šiaurėje³⁰⁸. Vėliau, S. Mackiewiczus tvirtino, kad unijos projektas 1916–1918 buvo dar nepribrendęs ir ankstyvas, bet 1922 m. jis jau buvo pavėluotas³⁰⁹.

S. Mackiewiczus buvo įsitikinęs, jog Vilnijos žemė priklauso pakraščiu, arba „kresų“, teritorijai, kuri šimtmečiais kovojo su Maskvos imperializmu³¹⁰. „Kresų“ teritoriją jis laikė pagrindu ginčui tarp Lenkijos ir Rusijos, nes šioms teritorijoms visada buvo būdingos tautinės problemos, kurioms spręsti buvo siūlomas ne vienas originalus sprendimas, tarp kurių buvo ir Jogailaičių idėja.

S. Mackiewiczus kritikavo „endekus“, kurie atsisakė ATR rytinių teritorijų ir kurie vadino tai „išsilaisvinimu iš praeities klaidų“³¹¹. Kaltindamas „endekus“ dėl Rygos sutarties pasirašymo laikė tai didžiausia Lenkijos diplomatijos klaida³¹². Jis nuogaštavo, kad dėl Rygos sutarties pirmą kartą nuo Jogailaičių laikų rusų valstybei pavyko perkelti savo sieną taip toli į Rytus ir pavyko tai ne dėl karinio susirėmimo, bet savanoriškai lenkams atsisakius Baltarusijos³¹³. Rygos traktatą kritikavo ir M. Zdziechowski „Słowo“ publikuotoje ištraukoje iš naujai išleistos jo knygos. Rygos sutartį pavadindamas „naująja Targovica“, jis vylėsi, kad ateityje žlugus Sovietų Sąjungai galima bus šią sutartį peržiūrėti ir perkelti Lenkijos sieną iki Dniepro ir Berezinos³¹⁴. Dėl Rygos sutarties, kaip ir S. Mackiewiczus, jis labiausiai

³⁰⁷ Mackiewicz S. Historia Polski od 11 listopada 1918 roku do 17 września 1939 roku. Warszawa, 1989, s. 130.

³⁰⁸ Lutosławski W. Hałsa wyboru // Słowo. 1922, nr. 14.

³⁰⁹ Mackiewicz S. Pospolite Ruszenie // Słowo. 1922, nr. 124.

³¹⁰ Mackiewicz S. Zadania Ziemi Wileńskiej // Słowo. 1922, nr. 49.

³¹¹ Mackiewicz S. Problem kresowy // Słowo. 1922, nr. 58; Mackiewicz S. Jedność obozu konserwatywnego // Słowo. 1922/11/21, nr. 94.

³¹² Mackiewicz S. Z dnia przedwyborczego // Słowo. 1922, nr. 47.

³¹³ Mackiewicz S. Problem kresowy // Słowo. 1922, nr. 58.

³¹⁴ Zdziechowski M. Zbrodnia ryska // Słowo. 1922/11/12.

kaltino „endekus“, išsigandusius baltarusių ir ukrainiečių tautinių judėjimų³¹⁵. Pripažinęs federalistinės idėjos pralaimėjimą Rygoje, vis dėlto jis nemanė, kad negalima jos atkurti ateityje, nes dar 1926 m. rašė, kad tai tinkamas ateities planas, kuriame turėjo atsidurti Minskas ir Kaunas, o galbūt netgi Kijevas³¹⁶. Taigi, tai buvo ATR restitucijos, J. Piłsudskio federalistinės vizijos pagrindimas.

S. Mackiewiczius labai aktyviai ragino palaikyti baltarusių emancipaciją, kuri, anot jo, buvo remiama „Kauno Lietuvos“ ir rusų monarchistų, todėl laikė paramą baltarusiams lenkų politiniu interesu, siūlydamas tartis su baltarusių antibolševikais ir stačiatikiais. Jis rekomendavo kurti iš stačiatikiškos Baltarusijos dalies vadinamąją „Priešrusiją“. Šis darinys neturėjo tapti „buferine“ valstybe, nes jos teritorija būtų buvusi prijungta prie Lenkijos valstybės³¹⁷.

Po 1926 m. įvykių „Słowo“ atidžiai stebėjo tautinę Lenkijos politiką ir aštriai kritikavo, kad nėra tautinių mažumų nacionalinės politikos, kuri palikta formuoti ir įgyvendinti tik vietinei valdžiai. Aštrėjant tautiniams konfliktams, „Słowo“ pozicijos buvo artimesnės liberalioms T. Hołówko ir Voluinės valdytojo H. Józewskio koncepcijoms nei stiprios rankos šalininkams, nes tam lenkus įpareigojo „Jogailaičių idėja“³¹⁸.

S. Mackiewiczius 1791 m. gegužės 3 d. konstituciją laikė tik politine programa, kuria buvo siekiama naujų socialinių santykių konstravimo be kraujo praliejimo, primindamas, kad ja siekta atkurti monarchiją, kurios nepavyko įgyvendinti dėl Rusijos³¹⁹.

„Słowo“ laikėsi antinacionalistinės politikos. Nacionalizmas, kaip tikino S. Mackiewiczius, tai lenkų nacionalinės idėjos menkinimas, kuris verčia

³¹⁵ Mackiewicz S. Echa zbrodni // Słowo. 1923, nr. 197.

³¹⁶ Mackiewicz S. Oczywiście // Słowo. 1926, nr. 240.

³¹⁷ Mackiewicz S. Przedrosja // Słowo. 1923, nr. 189.

³¹⁸ Jeruzelski J. Stanisław Cat-Mackiewicz 1896–1966, Wilno–Londyn–Warszawa. Warszawa, 1994, wyd. II, s. 55.

³¹⁹ Mackiewicz S. Święto idei dynastycznej // Słowo. 1923, nr. 222.

lenkus apsiriboti etninėmis lenkiškomis teritorijomis, išsižadėti Baltosios Rusijos, Ukrainos, Livonijos ir Kauno³²⁰.

Nors „Słowo“ laikraštyje rašyta įvairiomis temomis, daugiausia buvo pristatomi ir nagrinėjami užsienio ir tarptautiniai santykiai. Ambasadorių konferencijai 1923 m. kovo 15 d. paskelbus nutartį dėl neutralios zonos panaikinimo ir sienos tarp Lietuvos ir Lenkijos, Lenkijos ir Sovietų Rusijos nustatymo į vakarus nuo geležinkelio Gardinas–Daugpilis, S. Mackiewiczui sprendimas atrodė laikinas, ypač dėl to, jog Rusijos užsienio reikalų ministras G. Čičerinas nepripažino Ambasadorių konferencijos nuostatų³²¹.

Nuo pat „Słowo“ leidybos pradžios viena iš pagrindinių temų, gvildenamų laikraštyje, buvo lietuvių ir lenkų santykių sureguliovimo problema, kuriai buvo skiriamas ypatingas dėmesys. Laikydamas Lietuvos politiką grėsminga, S. Mackiewiczus nuolat aiškino, jog „Lenkija be Vilniaus, o Vilnius be „Kauno Lietuvos“ išlikti negalės. Pagal „Słowo“ publicistų reiškiamas pozicijas, Lietuva turėjo susijungti su Lenkija federaciniais arba unijos ryšiais³²². Tačiau suvokdami, jog taikiai susitarti nepavyks, jie rašė, kad geranoriškumu pagrįstas susitarimas bus įmanomas tik tada, kai „Kauno valstybei“ teks gelbėti savo nepriklausomybę prašant lenkų pagalbos³²³.

„Słowo“ nuolat informuodavo apie įvykius „Kauno Lietuvoje“ ir lenkų mažumos padėtį laikraščio skiltyse: „Wiadomości polityczne“, „Z Litwy Kowieńskiej“, „Z Kowieńszczyzny“ arba „Na Litwie“.

„Słowo“, teigiamai įvertinęs Lietuvos konstituciją, ypač joje paskelbtą referendumo teisę ir plačias galimybes tautinėms mažumoms, sukritikavo ūkio reformą, kartu atkreipė dėmesį, jog abiejų valstybių konstitucijos yra vienodo lygio, ir stebėjosi, kaip taip gali nutikti senas valstybingumo tradicijas turinčiai Lenkijai ir du milijonus skaičiuojančiai jaunajai lietuvių tautai³²⁴.

³²⁰ Mackiewicz S. Młodzież i nacjonalizm // Słowo. 1923, nr. 168.

³²¹ Mackiewicz S. Uznanie granicy wschodniej // Słowo. 1923/03/16.

³²² Mackiewicz S. Tylko unia dynastyczna // Słowo. 1932/03/27.

³²³ Mackiewicz S. Generał Żeligowski // Słowo. 1922/10/3.

³²⁴ Mackiewicz S. Konstytucja państwa Kowieńskiego // Słowo. 1922, nr. 43.

Daug dėmesio „Słowo“ puslapiuose buvo skiriama lenkų tautinės mažumos pretenzijoms Lietuvoje referuoti. Laikraštyje buvo paskelbtas Kauno lenkų pranešimas Tautų Sąjungai dėl persekiojimo ir ūkio reformos Lietuvoje. Laikraštis taip pat palaikė lenkų mažumos dalyvavimą Lietuvos Seime. Pastaruosius įvykius aptardavo Czesławas Jankowski, kuris pasirašydavo slapyvardžiu „Libertus“, ir vėliau fragmentiškai pateikdavo žinių apie Lietuvą paryžietiškoje J. Giedroyco „Kulturoje“.

S. Mackiewiczius „Słowo“ puslapiuose reikalavo iš Lenkijos valdžios spręsti: neutralios juostos klausimą, etninių lenkiškų teritorijų prijungimo prie Lenkijos ir lenkų mažumos persekiojimo Lietuvoje problemas³²⁵. „Słowo“ skaitytojai buvo supažindinami su lietuviškuose laikraščiuose minėtomis problemomis rašiusių autorių straipsnių vertimais.

S. Mackiewiczius baiminosi „Kauno Lietuvos“ karinio įsiveržimo į Vilniją, todėl daug rašė apie lenkų kariuomenę ir jos padėtį³²⁶. Jis Klaipėdos užėmimą vertino kaip tiesioginę grėsmę Vilnijos kraštui³²⁷. Tautų Sąjungai 1923 m. vasario 3 d. pasiūlius neutralaus ruožo sprendimą, „Słowo“ jis buvo sukritikuotas³²⁸.

1922–1923 m. „Słowo“ daugiausia diskutuota dėl Vilniaus priklausomybės ir dėl neutralaus ruožo³²⁹. „Słowo“ gana vienareikšmiškai pasisakydavo dėl neutralaus ruožo teritorijos prijungimo prie Lenkijos, pagrįsdamas savo teiginius Lietuvos pozicijų silpnumu tarptautinėje arenoje, nes tai, anot jų, liudijo Tautų Sąjungos svarstymai pripažinti Klaipėdos kraštą laisvo miesto statusu³³⁰. Neramumai ties Širvintomis, nustačius neutralųjį

³²⁵ Mackiewicz S. Skargi polskie // Słowo. 1923, nr. 136.

³²⁶ Mackiewicz S. Program wojenny polski // Słowo. 1922, nr. 91; Mackiewicz S. Klaipėda // Słowo, 1923, nr. 135; Mackiewicz S. Pretensje i obawy // Słowo. 1923, nr. 184.

³²⁷ Mackiewicz S. Point des reveries // Słowo. 1923, nr. 137; Mackiewicz S. Zacieśnianie obręczy // Słowo. 1923, nr. 149.

³²⁸ Apie neutraliojo ruožo dalybas daugiau žr. *Łossowski St.* Ostatni akt kształtowania granic Drugiej Rzeczypospolitej – podział pasa neutralnego pomiędzy Polską a Litwą w lutym 1923 r. // *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo – Wschodniej*. T. 36, 2002, s. 28–36.

³²⁹ Neutralus ruožas – tai 10–12 kilometrų pločio teritorija nuo Latvijos iki Varėnos rajono, kuris buvo nustatytas 1920 m. lapkričio 29 d. nutraukus karinius veiksmus tarp Lietuvos Respublikos ir Vidurio Lietuvos.

³³⁰ *Libertus* [Czesław Jankowski]. Sprawa pasa neutralnego // Słowo. 1922/09/20.

ruožą, paskatino S. Mackiewiczų užimti agresyvią poziciją Lietuvos atžvilgiu, nutraukiant taikią Lenkijos politiką.

Laikraščio puslapiuose Klaipėdos tema buvo aktualizuojama neatsitiktinai, nes šis uostas buvo svarbus Lenkijai dėl prekių plukdymo Nemuno upe. 1923 m. sausio 23 d. Klaipėdą užėmus lietuviams, „Słowo“ sureagavo labai emociškai ir kaltino juos Versalio sutarties akto laužymu bei Lenkijos politikus neveiklumu dėl šio fakto³³¹. „Słowo“ nepasitenkinimą lėmė tai, jog nutarus prijungti Klaipėdą, kaip autonominį vienetą, prie Lietuvos, Lenkija neteko savo prekių tranzito galimybių, nes dar nebuvo užmegztų Lenkijos ir Lietuvos diplomatinių santykių.

Padalijus neutralųjį ruožą ir nustačius Lenkijos ir Lietuvos sieną, „Słowo“ padaugėjo publikacijų, skirtų Lenkijos santykiams su kitomis Baltijos – Estijos ir Latvijos – valstybėmis.

Tarp lietuvių „Słowo“ buvo laikomas nepalankiu „Kauno Lietuvai“ laikraščiu, nors jo puslapiuose ir buvo deklaruojamas abipusio dialogo poreikis³³², tačiau tikėjimo nepriklausomos Lietuvos ateitimi jame nebuvo³³³. Santykiams normalizuoti pirmaisiais „Słowo“ leidybos metais buvo siūloma spręsti konfliktą karo keliu, užimant „Kauno Lietuvą“. Vėliau šią koncepciją pakeitė nuosaikesnis lenkų ir lietuvių sąjungos projektas, kuris turėjo būti vainikuotas abiejų valstybių unijos sudarymu. Problemų, susijusių su tarpukario Lietuva akcentavimą lėmė įsitikinimas, jog tik Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių ryšiai su Lenkija gali padėti įgyvendinti planus susilpninti Rusiją ir užtikrinti Lenkijos saugumą³³⁴.

S. Mackiewiczus buvo tikras, kad Lietuvos politika turi būti formuojama kartu su Lenkija, bet ne prieš ją dėl bendros istorinės tradicijos ir dėl savarankiškumo, kurį galėjo Lietuvai užtikrinti tik sąjunga su Lenkija³³⁵. Plėtodamas savo koncepcijas, jis rėmėsi valstybingumo ir pilietinio veiksnio

³³¹ Mackiewicz S. Klajpeda // Słowo. 1923, nr. 135; *Libertus* [Czesław Jankowski]. Zacieśniane obręczy // Słowo. 1923/I/30.

³³² Mackiewicz S. Litwa nie może być antypolską // Słowo. 1927, nr. 254.

³³³ Mackiewicz S. Wobec nowych gwałtów // Słowo. 1924, nr. 70.

³³⁴ Mackiewicz S. Szkodnicy sprawy polskiej // Słowo. 1932/07/06.

³³⁵ Mackiewicz S. Litwa nie może być antypolską // Słowo. 1927, nr. 254.

svarbos pirmumu etninių interesų atžvilgiu ir pateikė argumentus, kad visos tautos turi veikti išvien dėl bendros „Rzeczypospolitos“ politikos ir interesų, kadangi tai turi tapti pagrindu LDK integracijai. Taip pat jis pastebėjo, kad Lietuvos lenkai, kurie nekalba lietuviškai, taip pat turi teisę jais vadintis, nes daugelis tradicijų, susiformavusių čia nuo katalikybės iki tautinio atgimimo, jo manymu, turi lenkišką charakterį arba yra Lenkijos sklaidos į Rytus pasekmė³³⁶.

S. Mackiewicziaus minties tyrinėtojai nustatė, kad jo mintimis niekad nebandyta vadovautis. Jį ir „Słowo“ laikraštį atsimindamas, J. Giedroycas teigė nemanaš, kad Vilnijos konservatoriai turėjo kokią nors įtaką tarpukariu: „A. Meysztowiczus, kaip teisingumo ministras, buvo silpnas, tačiau tokie, kaip: Tarnowkis, Janusz as Radziwiłłas³³⁷, palaikė „pišsudskininkus“ iki pabaigos³³⁸.

S. Mackiewiczus, apibendrindamas savo pažiūras ir įvardydamas, kuo jos skiriasi nuo jaunųjų lenkų konservatorių, rašė: „<...> Galvojau XVIII amžiaus ATR kategorijomis ir man lietuvis ar baltarusis buvo toks pat Rzeczypospolitos pilietis kaip aš. Nenorėjau jiems nei pakenkti, nei atimti jų politinių teisių, kurias pats turėjau, bet nemaniau, kad šios tautos turi siekti atkurti savarankiškas valstybes, bet jos turėtų atsidurti bendrame su mumis valstybiniame organizme, geriausiai atkurtoje LDK, sujungtoje, kaip įmanoma, glaudžiau su Lenkija. Mano samprata rėmėsi valstybingumo kategorija, kuri buvo man aukščiau už tautos kategoriją. A. M. Bocheńskis tuo tarpu galvojo tautinėmis kategorijomis. Buvo tarp mūsų tas skirtumas, kuris egzistavo tarp Vilniaus ir Lvovo. Turėjau reikalų su lietuviais, maža tauta, nesugebanti sukurti didelės valstybės su baltarusiais, tauta, linkusi į asimiliaciją. Pats buvau iš lietuvių–baltarusių kaip ir visa lenkų šlėkta Lietuvoje. A. M. Bocheńskis, atvirkščiai, nesijautė esąs ukrainietis, bet pripažino jų teisę į nepriklausomą

³³⁶ Mackiewicz S. Historia Polski od 11 listopada 1918 roku do 17 września 1939 roku. Warszawa, 1989, s. 139.

³³⁷ Apie J. Radziwiłło politinę karjerą rašyta: Durka J. Rokowania Janusza Radziwiłła z dworami cesarskimi w sprawie polskiej w 1918 r. // Zeszyty Historyczne. 2005, z. 151, s. 3–23.

³³⁸ Supruniuk M. A. Uporządkować wspomnienia. Nieautoryzowane rozmowy z Jerzym Giedroyciem. Toruń, 2011, s. 31.

valstybingumą ir net manė, kad kuo didesnė bus toji valstybė ir panašesnė į imperiją, tuo Lenkijai bus tik geriau, nes tik taip galima išardyti rusų galybę <...>, tada Lenkija vadovaudamasi politinio reliatyvizmo principais pajudėtų vienu žingsniu į priekį link savo imperinės galios užtikrinimo.³³⁹ Taigi, S. Mackiewiczius nurodė ir tai, kad tarpukariu dėl nepavykusios LDK restitucijos lenkų geopolitinė mintis pradėjo krypti vis labiau į pietus, o Lenkijos galios užtikrinimo „raktas“ atsidūrė ne Vilniuje, bet Ukrainoje. Kaip vėliau rašė Juliuszas Mieroszewskis: „nugalėti imperinę Rusiją galima buvo tik Ukrainoje“³⁴⁰.

S. Mackiewiczius nesugebėjo reikiamu laiku suprasti, kad reikšmingas vaidmuo politikoje atitenka kitiems socialiniams sluoksniams, ne tik lenkų žemvaldžiams, nepastebėjo ir susiformavusios miestietiškosios ir valstietiškosios kilmės inteligentijos sluoksnio, todėl toliau manė, kad ATR ir LDK restitucijos klausimų sprendimo reikalai priklauso nuo lenkų šlėktos, o Lietuvos ir Lenkijos konfliktą dėl Vilniaus laikė konfliktu tarp savųjų³⁴¹.

Visada laikė J. Piłsudskį tikru „Litwinu“, kuris, anot jo, manė, kad lenkų kovos su Rusija – tai kova dėl Lietuvos ir Rusios³⁴². Vilniaus konservatoriai 1926 m. palaikė J. Piłsudskio įvykdytą perversmą, tačiau po jo mirties perėjo į opoziciją ir mėgino ieškoti kompromiso su ankstesniu politiniu priešu – tautos demokratiniu judėjimu³⁴³.

Nors S. Mackiewiczius palaikė J. Piłsudskį ir jo federalistinius planus, bet kritikavo Lenkijos vidaus ir užsienio politiką, tikėdamasis liberalesnių nuostatų tautinių mažumų atžvilgiu ir decentralizacijos vietos savivaldos lygmeniu, palaikė mintį dėl Lenkijos imperinės galios ir monarchijos atkūrimo, numatydamas suvienytas LDK žemes glaudžioje sąjungoje su Lenkija.

³³⁹ Mackiewicz S. Kto mnie wołał, czego chciał. Londyn, 1948, s. 28–29.

³⁴⁰ Mieroszewski J. Modele i praktyka // Kultura. 1970, nr. 4/271, s. 25.

³⁴¹ Daugiau apie J. Piłsudskį ir jo „lietuviškosios programos“ vertinimą žr.: Mackiewicz S. Historia Polski od 11 listopada 1918 roku do 17 września 1939 roku. Warszawa, 1989, s. 141–148.

³⁴² Mackiewicz S. Klucz do Piłsudskiego. Warszawa, 1922, s. 165.

³⁴³ Szpoper D. Sukcesorzy Wielkiego Księstwa, Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939. Gdańsk, 1999, s. 333.

Vilniaus konservatorių mintį pertraukė 1939 m. rugsėjo mėnesį prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas, išblaškęs į skirtingas pasaulio vietas jos kūrėjus.

2.2. „Gazeta Codzienna“ (1939–1940) tarp valstybingumo ir „krajovciškumo“

S. Mackiewicziaus jaunesnysis brolis Józefas³⁴⁴ turėjo kitokią koncepciją dėl LDK, negu jis. Józefas Mackiewiczius pirmiausia buvo įsitikinęs, kad „LDK vienodai draskė tiek lietuviai, tiek baltarusiai, tiek lenkai, nes visumos nereikėjo niekam.“³⁴⁵ Nors beveik visą tarpukario laikotarpį J. Mackiewiczius rašė „Słowo“ laikraščiui, daugiausia rengdamas reportažus apie Lietuvą, savo pažiūras išdėstė tik vėliau paties redaguotame nuo 1939 m. lapkričio iki 1940 m. gegužės mėnesio lenkų kalba leistame laikraštyje „Gazeta Codzienna“. Nors pats kaip rašytojas tapo populiarus dar 1938 m., debiutavęs reportažų apie Lenkijos „kresus“ serija „Bunt rojstów“ apie socialinius ir religinius Vilnijos konfliktus. Nuo to laiko jis ėmė domėtis politika, kuriai skyrė vis daugiau dėmesio savo kūryboje.

1939 m. rugsėjo mėnesį įžengus Raudonajai Armijai į Lenkiją, J. Mackiewiczius su savo gyvenimo moterimi Barbara Toporska pasitraukė į Kauną, kur Lietuvos Vyriausybė atvėrė sienas lenkų karo pabėgėliams. Ten

³⁴⁴ *Józef Mackiewicz* (1902–1985) gimė, kaip ir brolis Stanisławas, Sankt Peterburge. Buvo trečias vaikas šeimoje. Nuo 1907 m. apsigyveno su šeima Vilniuje, kur lankė rusų privačią Vinogradovo mokyklą, po Pirmojo pasaulinio karo – lenkų gimnaziją. 1914 m. mirus tėvui, pablogėjus šeimos finansinei padėčiai, 1919–1921 m. kaip savanoris dalyvavo lenkų ir bolševikų kare. Po karo įstojo į Varšuvos universitetą studijuoti orinologijos, vėliau studijas tęsė Vilniaus Stepono Batoro univeritete, bet jų taip ir nebaigė. Nuo 1923 m. rašė brolio redaguotam „Słowo“ laikraščiui. 1934 m. susipažino su „Słowo“ žurnaliste Barbara Toporska, su kuria gyveno iki gyvenimo pabaigos. Už tariamą kolaboravimą su vokiečiais neva redaguojant jų leidžiamą laikraštį „Goniec Codzienny“ buvo nuteistas lenkų pagrindžio teismo mirties bausme, sprendimas suspenduotas 1943 m. pavasarį. 1944 m. drauge su Barbara pasitraukė į Vakarų, iš pradžių į Italiją, nuo 1947 m. gyveno Londone, nuo 1955 m. į Miuncheną. Nuo 1946 m. spausdinosi brolio Londone redaguotame savaitraštyje „Lwów i Wilno“, nuo 1951 m. pradėjo bendradarbiauti su J. Giedroycu ir jo „Kultura“. Palaikė ryšius su lietuvių, baltarusių, ukrainiečių ir rusų išeiviais. 1945 m. išleido knygą apie Katynės žudynes. 1955 m. išleista knyga „Droga do nikąd“, kurioje atskleidžiama Vilnijos gyvenimo okupacijos metais panorama, 1965 m. „Lewa wolna“, skirta lenkų ir bolševikų karui 1919–1920 m. Jo atsiminimų pagrindu paskelbtos knygos: „Droga Pani“ (1984) ir „Fakty, przyroda i ludzie“, kurios pasirodė 1984 m. Mirė nuo širdies smūgio. Palaidotas Londone. Parengta pagal: *Tomczak A. Józef Mackiewicz (Nota biograficzna) // Zmagania z historią. Życie i twórczość Józefa Mackiewicza i Barbary Toporskiej / pod red. N. Kozłowskiej i M. Ptasińskiej. Warszawa. 2011, s. 13–19.*

³⁴⁵ *Mackiewicz J., Toporska B. Droga Pani. Londyn. 1984, s. 41.*

laikraštyje „Lietuvos žinios“ paskelbė straipsnį „Mes Vilniečiai“, kuriame išreiškė pritarimą dėl sovietinės miesto okupacijos pakeitimo lietuviškąja, tikėdamasis, kad Vilniaus perdavimas Lietuvai sutelks lietuvius ir lenkus bendradarbiauti bendro pavojaus akivaizdoje³⁴⁶. Vilnijos lenkai taip nemanė, todėl įvertino tokį J. Mackiewicziaus gestą kaip išdavystę ir nuo tada jis beveik nuolat buvo jų puolamas ir šmeižiamas. Perėmus Vilnių lietuviams, sugrįžo į Vilnių, kur pradėjo „Gazeta Codzienna“ leidybą. Laikraštis buvo vienas iš dviejų (pasirodydavo dar „Kurier Wileński“) tuo metu leidžiamų lenkų laikraščių Vilniuje.

1939 m. lapkričio 25 d., šeštadienį, išėjo pirmasis keturių puslapių laikraščio „Gazeta Codzienna“, su lietuvišku pavadinimo priedu „Kasdienis laikraštis“, numeris. Laikraštį leido Bolesławas Szyszkowski, redagavo Józefas Mackiewiczus, spausdino leidykla „Lechija“. Pirmąją laikraščio numerio antraštę lydėjo citata: „Įaugome į šią žemę nuo amžių ir niekas nesugebės jos atvaizdo išrauti mums iš širdies.“³⁴⁷ Laikraščio įvadiniame tekste, kurio autorius buvo pats J. Mackiewiczus, pažadėta skleisti tik tiesą, pridūrus, kad iš žurnalistų lūpų tai turėtų nuskambėti kaip banalybė; visada kalbėti Vilniaus piliečių, o ne tautinių ar politinių grupių vardu. Tiesos sakymas į akis, be šablonų, šališkumo, be melo ir fikcijų – vertybės, kurių pažadėta laikytis. Kalbėdamas skaitytojams iš „Gazeta Codzienna“ puslapių, J. Mackiewiczus rašė norėdamas pabrėžti ir įtikinti kitus, kad tai daro „iš savo namų ir dėl savo namų“.

„Gazeta Codzienna“ dominavo Vilniaus miesto, teritorijos aplink jį ir įvykių, vykstančių jame, temas. Laikraštyje Vilnius dažnai buvo pristatomas kaip atskirų ir bendrų atsiminimų miestas, kaip daugeliui tautų šventa vieta, lyg Meka³⁴⁸. Daug rašyta apie kultūrinius lietuvių ir lenkų santykius bei lenkų kultūrą Vilniuje, neeskaluojant skaudžios „Vilniaus problemos“. Laikraštyje informuota apie naujienas ir iš Lietuvos, ir iš viso pasaulio. Skyriuose

³⁴⁶ Mackevičius J. Mes Vilniečiai // Lietuvos žinios. 1939, nr. 234.

³⁴⁷ Mackiewicz J. Będziemy mówili prawdę // Gazeta Codzienna. 1939, nr. 1.

³⁴⁸ Chomiński L. Wilno // Gazeta Codzienna. 1939, nr. 28.

„Wiadomości z dnia“ ir „Wolna trybuna“ buvo spausdinamos oficialios Lietuvos aukštų pareigūnų išverstos kalbos, kurių komentuoti nesiimdavo. Atskirais atvejais šio laikraščio redakcija perspausdindavo verstinius lietuvių autorių straipsnius³⁴⁹. „Gazeta Codzienna“ buvo spausdinami straipsniai iš Kauno spaudos, kurie buvo skirti ATR istorijai.

Laikraštyje pasirodė Michała Józefowicziaus atsiminimų serija pavadinimu „Vilnius, mano vaikystės miestas“³⁵⁰, čia publikuotos atskiros J. Mackiewicziaus kūrybinių ištraukos³⁵¹. Taip pat buvo nagrinėjamas Stepono Batoro universiteto uždarymo klausimas³⁵², paskelbti ir W. Studnickio istoriniai pasakojimai apie kai kuriuos namus Vilniaus Vokiečių gatvėje³⁵³.

„Gazeta Codzienna“ skaitytojas galėjo rasti ne tik informacijos, bet ir žinių, kurias pristatydavo išmanantys problemas ir temas profesionalai. Tarp tokių paminėtini Janas Szczepanas Otrębskis (1889–1971), kalbininkas, slavistikos ir baltistikos žinovas, kuris skaitytojams pateikdavo daugiausia žinių apie pasaulio kalbas, ypač akcentuodamas lenkų ir lietuvių fonetikos skirtumus ir sunkumus, su kuriais susiduria besimokantys lietuvių kalbos slavai³⁵⁴. Lietuvių ir lenkų kalbos santykį jis atskleidė per fonetikos panašumus ir skirtumus, apibendrinamas, kad tam tikrų žodžių ir posakių panašumus šioje teritorijoje lėmė unija, kuri nebuvo atsitiktinumas, jeigu gyvavo tiek amžių³⁵⁵.

³⁴⁹ *Sruoga B.* O współpracy Kowna z Wilnem (perspausdinta iš „Vairo“) // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 98; 1940, nr. 99; 1940, nr. 100; 1940, nr. 102; 1940, nr. 103; 1940, nr. 105; 1940, nr. 116; 1940, nr. 122; 1940, nr. 134; 1940, nr. 165.

³⁵⁰ *Józefowicz M.* Wilno, miasto mego dzieciństwa // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 71, nr. 89, nr. 98, nr. 106.

³⁵¹ *Mackiewicz J.* Ludzie stąd. Fragment // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 95.

³⁵² *Józefowicz M.* Sprawa uniwersytetu Wileńskiego // *Gazeta Codzienna*. 1939, nr. 11. Sprawa uniwersytetu S. B. w Wilnie // *Goniec Codzienny*. 1939, nr. 18; *F.Hr.* Rozmowa o Uniwersytecie z Rektorem prof. M. Birzyską // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 20.

³⁵³ *Studnicki – Gizbert W.* Kamiennice przy ul. Niemieckiej. Szkic historyczny // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 51, nr. 66.

³⁵⁴ Janas Otrębskis daugiausia rašė apie lietuvių ir lenkų kalbų panašumus ir skirtumus, žr.: *Otrębski J.* Język litewski a polski // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 34; Czy język litewski jest trudny // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 39; Społeczeństwo wobec lingwisty // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 51; O wyrazach obcych // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 65; O języku międzynarodowym // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 66.

³⁵⁵ *Otrębski J.* Język litewski a polski // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 34.

Pirmajame laikraščio straipsnyje komentuodamas 1939 m. lapkričio 28 d. lietuvių kariuomenės į Vilnių įžengimą, J. Mackiewiczius šį faktą įvertino kaip rūsčios pasirinkimo dilemos tarp SSRS ir Lietuvos būtinumą. Aiškindamas, kad politinis realizmas reikalavo sąžiningai pripažinti faktą, jog iš SSRS rankų Vilnius pereina į krikščioniškas Lietuvos rankas. J. Mackiewiczius palankiai vertino Vilniaus perdavimą Lietuvai ne tik dėl susidariusios galimybės „sugrįžti namo“ (buvo emigravęs į Kauną), bet ir kaip visų krikščionių laimėjimą³⁵⁶.

„Gazeta Codzienna“ daug kalbėta apie tautinius santykius. Peiktas šovinizmas, teigiant, jog „dažniausiai skirtingų tautų nacionalistai tarpusavyje sugeba susikalbėti, bet šovinistai – niekada. Todėl lenkų šovinistas niekada nepripažins Lietuvos teisių į Vilnių nei Gediminaičiams, nei Jogailaičiams“³⁵⁷. J. Mackiewiczius laikėsi daugiakultūriškumo pripažinimo nuostatos ir kritikavo lietuvių diskurse pasitaikančius tvirtinimus, jog: „Vilniuje nėra jokių kaimynų ir jų indėlio, nes jame gyvena vien sulenkėję lietuviai.“³⁵⁸ „Gimstame ir mirštame nuo amžių šioje žemėje ir tai yra mūsų neįgytos, bet paveldėtos teisės“ – taip 1940 m. skelbė „Gazetos Codziennos“ 42 numerio antraštė.

Anot J. Mackiewicziaus, lietuviai žiūri į lenkus kaip į priešus arba kaip į tautinę mažumą, su kuria galima kalbėti jos nebijant, nes jie neturi jokios valstybinės apsaugos. Lietuvių polonofobija laikoma ne organiniu, bet konjunktūros reiškiniu, kuris praeina. Taip įvyko sovietams užėmus Vilnių. J. Mackiewiczius buvo tikras, kad istoriniai procesai turi su laiku nunykti – vardan naujų tikslų ir sprendimų, apimančių abi tautas³⁵⁹.

Šiame laikraštyje plačiai buvo aptariami Lietuvos pilietybės suteikimo klausimai³⁶⁰, lenkų advokatų įtraukimo į praktikuojančių advokatų sąrašą

³⁵⁶ Mackiewicz J. Będziemy mówili prawdę // Gazeta Codzienna. 1939, nr. 1.

³⁵⁷ Szyszkowski B. Stosunek uczuciowy Litwinów do Polaków // Gazeta Codzienna. 1940, nr. 16.

³⁵⁸ Szyszkowski B. Idea i jej karykatura // Gazeta Codzienna. 1939, nr. 5.

³⁵⁹ Szyszkowski B. Stosunek uczuciowy Litwinów do Polaków // Gazeta Codzienna. 1940, nr. 16.

³⁶⁰ Bujnicki T. O interpretację ustawy o obywatelstwie litewskim. Wywiad z profesorem dr. Michałem Römerem // Gazeta Codzienna. 1940, nr. 73; M. Obcokrajowcy // Gazeta Codzienna. 1940, nr. 98, Sprawa obcokrajowców. Wywiad „Gazety Codziennej“ z naczelnikiem miasta i powiatu pułkownikiem Szlepetysem // Gazeta Codzienna. 1940, nr. 99.

trukdžiai³⁶¹. Diskutuota dėl Vilnijos žemės ir Rytų Lietuvos sąvokų vartojimo adekvatumo³⁶², vėliau aiškintasi dėl pavadinimų „Wilno“ ir „Vilnius“ vartosenos³⁶³. J. Otrębskis šioje vietoje atsiminė Stepono Batoro universiteto profesorių Feliksą Koneczny, kuris buvo pasiūlęs Lietuvos valstybę vadinti „Letuva“, pritaikant jos lietuvišką pavadinimą, ir taip atskirti šią valstybę nuo istorinės Lietuvos. Panašiai į lenkų kalbą jis norėjo įtraukti žodį „letuvis“ ir atskirti jo reikšmę nuo žodžio „Litwin“. Šių pasiūlymų visgi nepalaikė nei lenkai, nei lietuviai, kurie profesoriaus pasiūlymus įvertino kaip įžeidimą. Tai atsimindamas J. Otrębskis siūlė susitaikyti su skirtingais pavadinimais, nes pavadinimui prigyti reikia tiek pat laiko, kiek ir jam pašalinti iš vienos kartos vartosenos. Minėti aspektai ir siekis lygiomis teisėmis vartoti lenkų kalbą institucijose buvo nuolatinės laikraščio temos.

„Gazeta Codzienna“ prisimindavo ir primindavo apie „krajovcus“ ir jų idėjas. „Krajovciškumą“ priešpriešinant siauram „Vilniaus krašto“ supratimui, buvo ieškoma atsakymų dėl „krašto“ ribų, klausiant, ar Lietuva 1920 m. liepos mėnesio ribomis – tai yra tos sienos, su kuriomis galima ir reikia sutikti. Sąvokai „kraštas“ buvo suteikiama daug platesnė reikšmė nei „Vilniaus kraštas“. „Kraštas“ „Gazetai Codzienna“ kolektyvui ir pačiam J. Mackiewiczui reiškė visą buvusią LDK teritoriją su centru Vilniuje. „Kraštas – tai buvusios LDK žemės, tai tradicija tautų, kurios Vilnių laikė savo sostine, tai lietuviško, lenkiško, baltarusiško kraujo samplaika su žydiškomis, totoriškomis, karaimiškomis, sentikiškomis priemaišomis.“³⁶⁴

„Gazeta Codzienna“ „krajovcus“ laikė tais, kurie vieninteliai siekė bendrumo ir sutarimo krašte, stebėdamiesi, kad tokių anuomet liko mažai ir vadinami jie buvo „Polacy tutejsi“ vardu³⁶⁵.

Anot „Gazeta Codzienna“, žmogaus santykis su „krajovciškumu“ nustatomas ne vien pagal kalbą, bet, pirmiausia, pagal biologinį-jutiminį

³⁶¹ *Szyszkowski B.* Niemi adwokaci // *Gazeta Codzienna*. 1939, nr. 25.

³⁶² *Otrębski J.* Spór o nazwę // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 87.

³⁶³ *Otrębski J.* Wilno czy Vilnius // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 91. O nazwach niektórych krajów i narodów // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 128.

³⁶⁴ *Bolecki W.* Ptasznik z Wilna. O Józefie Mackiewicz (Zarys monograficzny). Kraków, 2007, s. 177.

³⁶⁵ *Chomiński L.* Krajowcy // *Gazeta Codzienna*. 1939, nr. 7, nr. 8.

santykį su teritorija, jos praeitimi, jos dvasiniais ir materialiniais lobiais³⁶⁶. Todėl „krajovciškumas“ laikytas sintetinė kultūros rūšimi, kuriai skirtingos kalbos vartojimas nebuvo ir neturėjo būti kliūtis, trukdanti dirbti vienos valstybės labui, ir pateikiama daugiakalbystės pritaikymo praktinių pavyzdžių: Belgijoje gyvena flamandai ir valonai, Prancūzijoje šalia prancūzų gyvena bretonai ir baskai, o Šveicarijoje sėkmingai vartojama trikalbystė.

Laikraštyje „Gazeta Codzienna“ J. Mackiewiczus patvirtino, jog niekada nepalaikė savo brolio S. Mackiewicziaus politinių pozicijų, todėl niekada „Słowo“ nerašė apie J. Piłsudskį³⁶⁷. Šios diskusijos nesiėmė plėtoti ir laikraštyje „Gazeta Codzienna“, solidarizuodamasis su redakcijos kolektyvu, nes nebuvo tikras, ar jie tokios diskusijos norėtų. Skirtingai negu brolis, J. Mackiewiczus teigiamai vertino žydus³⁶⁸.

Jis tikėjo, jog per Vilnių pavyks nutiesti tiltą visų LDK ir Vilniaus tautų bendradarbiavimui. Tikėta, jog „idėjos, nors ir prigesintos, užguitos realybės, apmirusios kasdienėje apyvartoje, su laiku nenustoja būti idealais, o papūtus palankiam vėjui gali atgyti ir iš naujo pakeisti tikrovę“³⁶⁹ Tikėta, kad idėjos turi sparnus, kuriuos politika nuolat laužo ir tempia žeme³⁷⁰.

Idėjos žmogumi Vilnijos bendruomenėje „Gazeta Codzienna“ laikė „Słowo“ publicistą Wacławą Studnickį. Nors ir buvo priduriama, kad jo idėjos, kaip ir jis pats, nepripažino kompromisų. „O ar galima nepripažinti kompromisų užsienio politikoje“, – klausė J. Mackiewiczus³⁷¹. Skirtingai nuo W. Studnickio, jis buvo įsitikinęs, kad dėl naujų idėjų ir koncepcijų būtina laužyti senas nuostatas ir nebijoti skelbti naujų. Manydamas, kad politiniai įsitikinimai labiausiai yra priklausomi nuo globalios politikos konjunktūros,

³⁶⁶ Szyszkowski B. Czy dobry wzór // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 2.

³⁶⁷ Mackiewicz J. Odpowiadam przeciwnikom, ale nie oszczercom // *Gazeta Codzienna*. 1939, nr. 9, s. 3.

³⁶⁸ Mackiewicz J. Koniec legendy // *Gazeta Codzienna*. 1939, nr. 16.

³⁶⁹ Chomiński L. Jak przyszłość odpowie na terażniejszość // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 4.

³⁷⁰ Jundziłł Z. Tragedja idei // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 56.

³⁷¹ Mackiewicz J. Na politycznej fali // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 35.

todėl nuolat kintantys³⁷², jis taip pat kaip ir brolis S. Mackiewiczius kritikavo lenkus dėl nesugebėjimo tarpusavyje susitarti³⁷³.

J. Mackiewiczius buvo tikras, kad visos tautos ateityje išliks kaimynystėje, tik kis pati kaimynystės forma, nes suvokė, kad tvirtų sienų tarp tautų nėra net ir ten, kur jas įtvirtina pati gamta.

Nuo 1940 m. sausio 6 d. pakito „Gazeta Codzienna“ formatas. Jis tapo didesnis, buvo spausdinama daugiau reklamos, kuri turėjo padėti laikraščiui išsilaikyti.

1940 m. sausio 24 d. laikraščio antraštėje buvo klausama – „Ar kada nors savo istorijoje Lenkija turėjo tokias iškarpytas sienas?“ J. Mackiewiczius tvirtino, kad „lenkai tautinėje politikoje padarė didelę klaidą, nepalaikydami lietuvių teisių turėti savarankišką politinę mintį. Galiausiai tai neigiamai atsiliepė lietuvių psichikoje, bet nesutrukdė jiems sukurti savosios valstybės. Lenkai, nepalaikydami graikų katalikiškojo ukrainiečių judėjimo, prarado realius sąjungininkus Rytuose ir taikydami skirtingą politiką Ukrainos atžvilgiu – Voluinėje ir Lvove, bet vientisą baltarusių atžvilgiu, pasirinko blogiausią įmanomą veiklos taktiką.“³⁷⁴

„Gazeta Codzienna“ bandyta įrodyti ir tai, jog lietuvių baimės ir priekaištai dėl polonizacijos nėra visiškai pagrįsti, nes lietuviai iš pradžių „rutenizavosi“, tik vėliau buvo polonizuoti. Šią temą gvildendamas, J. Mackiewiczius atsimindamas rašė apie prieš karą recenzuotą Wiktora Piotrkowicziaus knygą, kurioje buvo nurodyta 700 tūkstančių Lenkijos „tutejszych“ – gyventojų, be aiškios tautinės tapatybės, kuriuos laikė baltarusiais³⁷⁵. Pasisakyti „tutejszų“ tema „Gazeta Codzienna“ pakvietė žinomą, kaip įvardytą redakcijos prieraše, baltarusių visuomeninį veikėją dr. Janą Stankiewiczį, kuris pasitelktas paaiškinti minėtą problematiką³⁷⁶. Autorius pastebi, kad „tutejszais“ save vadina tik baltarusiai, nes nei vienas

³⁷² Ten pat.

³⁷³ Mackiewicz J. Fikcyjne wielkości i mali dnia powszedniego // Gazeta Codzienna. 1940, nr. 4.

³⁷⁴ Mackiewicz J. Wyjaśnić w sprawie „tutejszych“ // Gazeta Codzienna. 1940, nr. 22

³⁷⁵ Ten pat.

³⁷⁶ Stankiewicz J. Do wyjaśnienia sprawy „tutejszych“ // Gazeta Codzienna. 1940, nr. 51

lenkų naujakurys, nei žydas ar kalbantis lenkiškai žemvaldys taip savęs nevadintų. Savo argumentus autorius grindžia Lietuvos statutu, kuris po Liublino unijos draudė imigraciją iš Lenkijos ir Ukrainos į LDK.

Lietuvos nepriklausomybės 22 metų sukakčiai paminėti 1940 m. vasario 16 d. išspausdintame straipsnyje J. Mackiewiczius išreiškė įsitikinimą dėl Lietuvos nepriklausomybės būtinumo, čia pat primindamas daug metų trukusį konfliktą dėl Vilniaus, pridurdamas, kad nepaisant įvairių nesklandumų lenkai niekada nepretendavo į Lietuvos nepriklausomybę, nes nepriklausoma Lietuva buvo ir yra reikalinga ne tik Lietuvai, bet ir Lenkijai. Jo manymu, tokia samprata turėjo suvienyti.

1940 m. vasario mėnesį „Gazeta Codzienna“ įsiplieskė debatai su „Vilniaus balso“ laikraščiu dėl pastarajame publikuoto straipsnio dėl J. Mackiewicziaus reakcijos į prieš tai „Vilniaus balse“ išspausdintą S. Domaniso straipsnį apie atskleistą antilietuvišką lenkų pogrindžio organizaciją Vilniuje. J. Mackiewicziaus kritikos sulaukė S. Domaniso pasiūlymas lietuviams su lenkais, gyvenančiais Lietuvoje, elgtis bekompromisiškai, rūsčiai ir šaltai. Tame pačiame numeryje buvo publikotas ir Kazimiero Valecko atviras laiškas J. Mackiewicziumi³⁷⁷, kuriame K. Valeckas prisiminė, kad „Vilniečiams nesusiklostė dėl Mackiewiczų (kalbama apie Stanisławą ir Rafałą), kurie dėl keisto sutapimo tapo tiek lenkų, tiek lietuvių viešosios nuomonės atstovais Vilniuje. Laimei, Vilnius turėjo dar vieną Mackiewiczų, rašė K. Valeckas, žinomą visiems kaip apsisprendusį „krajovcą“. Kartu K. Valeckas laiške nuogaštavo dėl Lietuvos lenkų elito politikos nuoseklumo trūkumo, kuris lėmė pozicijų ir vaidmens praradimus kuriant Lietuvos valstybingumą.

„Lietuvos vaizdinį matome kaip idealųjį paveikslą, kurio mums neatims nei tie iš „Vilniaus balso“, kurie kaltina mus antilietuviškai nusiteikusių lenkų organizacijų palaikymu, nei tie, kurie mus apkalbinėja dėl grėsmės pakenkti

³⁷⁷ Valeckas K. List otwarty do p. J. Mackiewicza // Gazeta Codzienna. 1940, nr. 40; Redakcja. Gazeta Codzienna wciąż „broni spiskowców“ a uciekać będzie do morza // Gazeta Codzienna. 1940, nr. 44.

lenkų nacionaliniams interesams³⁷⁸, – į priekaištus reaguodamas rašė J. Mackiewiczius.

Į polemiką įsitraukė ir B. Toporska, kurios teigimu, dėl „Vilniaus balso“ panašaus pobūdžio tekstų ir raginimų, pavyzdžiui, S. Domaniso, reikia tikėtis, kad Vilniuje atsiras daugiau endekų negu Varšuvoje. Ji rašo, kad Lietuvos nepriklausomybės nestabilumas reikštų Lenkijai didesnę katastrofą negu Čekijos griūtis, todėl primena, kad istoriją reikia ne tik žinoti, bet ir ją mylėti, reikia lygiagrečiai su ja gyventi, mokėti ja žavėtis ir domėtis, kovoti su ja ir tuo pačiu ją aktualizuoti. Giname lenkus „tutejszych“, nes ginti lenkų, lietuvių ar baltarusių interesų jau nebereikia³⁷⁹, – tęsdama savo mintis B. Toporska taip pat pareiškė, kad „Gazeta Codzienna“ atstovauja lojaliems Lietuvos piliečiams³⁸⁰. Kaip ir jos vyras, B. Toporska pasisakė prieš lenkų Lietuvoje traktavimą kaip „lenkų mažumą“.

Laikraštyje „Gazeta Codzienna“ buvo prisimintas Ludwikas Abramowiczius ir jo idėjos. Jo mirties metinėms atminti laikraštyje pasirodė jam skirtų straipsnių, kuriuose jis vadinamas lenku, vienodai mylėjusiu Lenkijos didybę ir Lietuvos nepriklausomybę. Taip pat prisiminta „krajovciškumo“ koncepcija, kurią M. Römeris aiškino kaip „kresų“ koncepcijos priešingybę, pasižyminčią politiniu išskirtinumu³⁸¹. „Krajovcų“, kaip M. Römeris rašydamas prisipažino, jis daug nepažinojęs ir tokiais laikė vienintelį Bolesławą Szyszkowską ir kunigą Tołłoczeko³⁸².

L. Abramowiczius buvo pristatomas kaip tas, kuris niekada nesusitaikė nei su teritoriniu LDK, nei su istorinės Lietuvos kultūros išdaliniu³⁸³. J. Mackiewiczius klausė, ar nevertėtų ne tik priešpriešinti „krajovciškumo“ koncepcijos „kresų“ koncepcijai, bet ir apsvarstyti, kaip „krajovciškumo“

³⁷⁸ Mackiewicz J. Rzecz ważna // Gazeta Codzienna. 1940, nr. 38.

³⁷⁹ Toporska B. Polityka mniejszościowa // Gazeta Codzienna. 1940, nr. 42.

³⁸⁰ Toporska B. Czy jesteśmy lojalnymi obywateliami Litwy? // Gazeta Codzienna. 1940, nr. 53.

³⁸¹ Römer M. Nie ma Liudwika Abramowicza // Gazeta Codzienna. 1940, nr. 45; Mackiewicz J. I ja żałuję, że go niema ... // Gazeta Codzienna. 1940, nr. 45.

³⁸² S. Swianiewiczus mini, kad kun. Tołłoczko buvo iškeldintas iš Vilniaus, Vilniaus vaivados Liudwiko Bociańskio nurodymu, nes susirašinėjo su Lvovo metropolitu Szczeptyckiui, žr.: Ostatni obywatel Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ze Stanisławem Swianiewiczem rozmawia Marek J. Karp // Res Publica. 1987, nr. 6, s. 37–38.

³⁸³ Mackiewicz J. I ja żałuję, że go niema ... // Gazeta Codzienna, 1940, nr. 45.

konceptija dera su valstybės politika. „Gazeta Codzienna“ straipsniuose nuolat buvo reiškiami mintis: per kieno prizmę interpretuojami įvykiai Vilniuje ir kad vilniečiams reiktų skirti, ar reiškiniai ir procesai krašte vertinami atsižvelgiant į „krašto“ ar pagal „kresų“ sampratą.

J. Mackiewiczius kritikuodamas M. Römerio teiginį, kad kitos Lietuvos, kaip Lietuva, nėra, drįso tuo suabejoti klausdamas: jeigu tuometinė Lietuva – tai toji išsvajotoji L. Abramowicziaus Lietuva, tada su Lietuvos valstybe ir jos tauta būtų paprasčiau sugyventi, jeigu būtų žinoma, kad išreiškia tuos pačius idealus kaip ir jis, o ne etnografinės valstybės siekius³⁸⁴.

Valstybingumo ir „krajovciškumo“ santykis buvo gvildenamas ne tik atsiminimuose apie L. Abramowiczių, bet ir vėlesniuose laikraščio numeriuose. Iš „Gazeta Codzienna“ straipsnių turinio atrodo, kad tokių pasvarstymų būta daugiau lietuvių viešojoje erdvėje, ir tai paskatino šį klausimą nagrinėti ir lenkų kalba leidžiamoje spaudoje. Tarkime, B. Szyszkowski siūlė nesupriešinti sąvokų „valstybė“ ir „kraštas“, nes jos viena kitą papildo, todėl neįvertinti „krašto“ politikos gali tik monolitinės valstybės, kurių visa teritorija yra vienoda pagal etninę, kalbinę ir kitus kriterijus³⁸⁵. Tame pačiame straipsnyje autorius kritikavo tarpukario Lenkijos politiką dėl nesugebėjimo taikyti skirtingą krašto politiką ne tik Vilniuje, bet taip pat Baltarusijoje ir Ukrainoje³⁸⁶.

Diskusijoje dėl „krajovciškumo“ pasisakė ir L. Abramowicziaus duktė Zofija. Jos pastebėjimu, ji nežinanti, ką apie jos tėvo idėjas galvoja Lietuvoje, bet Lenkijoje dėl jų tik kilnota pečiais ir tik po tėvo mirties jo idėjos vėl buvo prisimintos, sukeldamos daugiau diskusijų ir interpretacijų, negu tėvui esant gyvam. Atsimindama tėvą, Zofija kalbėjo apie jo nedalomo Vilniaus, neatskiriamo nuo LDK, suvokimą, kaip apie Lietuvos lenkų (užsimena ir apie šio tipo genezės poreikį), lietuvių ir baltarusių „krašto“, kaip bendrą organizmą, perskirtą dirbtinomis sienomis. Dukra tikėjosi, kad atsiras ir

³⁸⁴ Ten pat.

³⁸⁵ Szyszkowski B. Kiedy część szkodzi całości // Gazeta Codzienna. 1940, nr. 88.

³⁸⁶ Ten pat.

„krajovců“ lietuvių, nors nesitikėjo, kad tai įvyks greitai, nes tam prireiktų apriboti tautinį egoizmą dėl LDK visumos. Kaip ir tėvas, ji nesitikėjo, kad „krajovciškumo“ idėja bus įgyvendinama artimiausiu laiku.

Tuo tarpu Wacławas Gizbertas Studnickis, atsimindamas L. Abramowiczų, prisipažino, kad per vėlai suprato jo idėjas, atsižvelgdamas į tų metų įvykius ir išgyvenimus, tikėjo, kad L. Abramowicziaus idealai virs tikrove³⁸⁷.

Laikraštyje „Gazeta Codzienna“ buvo skaitytojams pristatytas L. Abramowicziaus straipsnis: „Kada nustojo egzistuoti LDK“, 1926 metais skelbtas „Przegląd Wileński“ ir pasirašytas Karolo Wagos pseudonimu³⁸⁸. Redakcijos prieraiše pastebėta, kad šio straipsnio perspausdinimą nulėmė vyraujančios lenkų istoriosofijoje nuostatos, jog 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija panaikino LDK savarankiškumą, panaikindama federacinę valstybę, apie ką priešingai rašė L. Abramowiczius.

1940 m. laikraštyje „Gazeta Codzienna“ buvo aptarta ir naujoji Lietuvos vyriausybė, vadovaujama Justo Paleckio. Nuo 1940 m. liepos mėnesio laikraštyje buvo juntama sovietinės propagandos įtaka ir pasirodydavo tik pavieniai bendro pobūdžio J. Mackiewicziaus straipsniai.

Būdamas jau emigracijoje, 1940 m. atsimindamas, J. Mackiewiczius rašė, kad „lietuvių cenzūra draudė vadinti LDK vardu tuometines teritorijas, padalytas per sovietinę ir hitlerinę okupaciją. Draudė skleisti politinę LDK restitucijos idėją <...>, šiuo laikotarpiu lietuvių politika Vilniuje buvo daugiau „antikraštietiška“, negu „antilenkiška“³⁸⁹. Išeivijoje jis regis dar labiau įsitikino, kad tiek lenkų, tiek lietuvių politika tarpukariu buvo iš esmės klaidinga, nes neįvertintas nei Vokietijos galios augimas, nei komunizmo grėsmė, nei LDK, kaip visumos, galimybė ir jos galima galia.

Kai bolševikai vėl užėmė Vilnių 1940 m., jis pasitraukė iš viešojo gyvenimo ir apsigyveno užmiestyje. Po metų Vilnių okupavę vokiečiai pasiūlė

³⁸⁷ Studnicki G. W. Człowiek samotny // Gazeta Codzienna. 1940, nr. 56.

³⁸⁸ Waga K. [Abramowicz Liudwik]. Kiedy przestało istnieć W. Ks. Litewskie // Gazeta Codzienna. 1940, nr. 106.

³⁸⁹ Mackiewicz J., Toporska B. Droga Pani. Londyn. 1984, s. 38.

jam ir Waławui Studnickiui redaguoti laikraštį vokiečių kalba. Abu atsisakė, bet J. Mackiewiczius 1941 m. publikavo keletą ištraukų iš rengiamos spaudai knygos apie bolševikų laikus Vilniuje, hitlerinės Vokietijos leistame Vilniuje laikraštyje „Goniec Codzienny“, už kuriuos jam vėliau teko aiškintis beveik visą likusį savo gyvenimą, nes už juos buvo apkaltintas dėl kolaboravimo su vokiečiais. „Goniec Codzienny“ skelbtų tekstų autorystė buvo nurodoma labai retai. Tačiau tą kartą autorių buvo nesunku nustatyti, nes buvo pažymėta, jog feljetonų serijos „Pranašas iš Papiškių“ tekstai yra žinomo Vilniaus literato J. M.³⁹⁰

1942 m. pasirodė J. Mackiewicziaus knyga apie sovietinę Vilnijos okupaciją – „Prawda w oczy nie kole“. 1943 m. aptikus vokiečiams Katynėje netoli Smolensko lenkų karininkų palaikus, vyko ten kaip palaikų ekshumavimo stebėtojas. Vėliau „Goniec Codzienny“ apie tai pasirodė interviu su juo. Kai 1944 m. vokiečiai pradėjo trauktis iš Vilniaus, jis emigravo į Vakarų.

Beveik metus „Gazeta Codzienna“ laikraštyje buvo skleidžiama ypač XX a. pradžioje LDK teritorijoje populiarus „krajovciškumo“ idėja. Laikraštyje iškilusios diskusijos atskleidė komplikotą daugiatautės erdvės visuomenės patriotizmo suvokimą, kuris netilpo į etnopolitinės tautos ir vienos valstybės interesų rėmus. Vėliau savo kūrinyje „Lewa wolna“ J. Mackiewiczius prabilęs vieno knygos veikėjo lūpomis kalbėjo: „Egzistuoja trijų rūšių patriotizmas: tautinis, doktrininis ir peizažinis. Tautinį domina tik žmonės, kurie gyvena tame peizaže, bet ne peizažas. Doktriniam nerūpi nei žmonės, nei peizažas, o tik doktrinos įskiepijimas. Galiausiai, tik peizažiniame patriotizme <...> telpa visuma, nes ir oras, ir miškai, ir laukai, ir žmogus jame yra peizažo sudėtinės dalys.“³⁹¹ Peizažinis patriotizmas buvo J. Mackiewicziaus geopolitinės vizijos pagrindas, skirtingai negu kitų, laikomas geopolitinėmis ir istorinėmis

³⁹⁰ J. M. [Józef Mackiewicz]. Prorok z Popiszek // Goniec Codzienny. 1941, nr. 68, nr. 69, nr. 70, nr. 71.

³⁹¹ Mackiewicz J. Lewa wolna. Londyn. 1994, s. 407.

realijomis³⁹². Šis peizažo supratimas atitiko jam gimtąją teritoriją – ne Lietuvos, ne Lenkijos, bet istorinę Lietuvą – LDK³⁹³.

Vienoje iš paskutinių J. Mackiewicziaus knygų prakalboje B. Toporska parašė, kad „LDK buvo jam toji giminė, kurią jis laikė savąja, nors seniai dingusi iš žemėlapių, bet nepaisant naujų valstybių atsiradimo, funkcionavo žmonių atminties mozaikoje, kol nepalaužė jos iš viršaus nuleistas nacionalizmas ir priešiškas bet kokiai įvairovei bolševizmas.“³⁹⁴

J. Mackiewiczui nepavyko bent iš dalies įgyvendinti „krajovciškos“ idėjos jo peizažinio patriotizmo pagrindu, nei pamatyti atgaivintos LDK. Jis daugelio buvo kaltinamas už tariamą kolaboravimą, nepriimtinas už „nepatogią tiesą“. Tačiau tarp jo kritikų atsirado ir rėmėjų, iš jų J. Giedroycas ir Cz. Miłoszas. Jam mirus, Lenkijoje prasidėjo svarstymai dėl jo kūrybos ir palikimo dalybų. Tada Cz. Miłoszas „Kulturoje“ paskelbė jam skirtą straipsnį, simboliškai pavadindamas „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pabaiga“. Anot Cz. Miłoszo, J. Mackiewicziaus pozicijos skyrėsi nuo visų federalistinių koncepcijų, taip pat ir nuo J. Piłsudskio tuo, kad visos jos rėmėsi lenkų ir Lenkijos interesais³⁹⁵. Visa tai J. Mackiewiczui niekada nebuvo priimtina, nes pats deklaravo virštautinius interesus ir pažiūras.

2.3. Tarpukario Vilnijos minties tąsa išėivijoje. J. Mackiewicziaus ir

O. Haleckio debatai

Prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas skaudžiai palietė Vilnijos visuomenės ir jos elito kasdienybę ir jų likimus. Dauguma Vilnijos lenkiškai kalbančių elito atstovų karo metais ir netrukus po jo pasitraukė į Vakarų: iš pradžių – į Lenkiją, iš ten vieni keliavo į Didžiąją Britaniją, kiti į Romą ar į

³⁹² *Malinauskas J.* Juozapas Mackevičius (Józef Mackiewicz) – Vilnietis, nemėgęs XX amžiaus // *Naujasis židinys–Aidai*. 2007, nr. 8–9, p. 370.

³⁹³ *Sucharski T.* „Patriotyzm pejzažu“ Józefa Mackiewicza w Buncie Rojstów // *Słupskie Prace Filologiczne*. 2004, nr. 3, s. 158.

³⁹⁴ *Toporska B.* Przedmowa // *Mackiewicz J. Fakty, przyroda i ludzie*. Londyn. 1994, s. 12.

³⁹⁵ *Miłosz Cz.* Koniec Wielkiego Xsięstwa (O Józefie Mackiewiczu) // *Kultura*. 1989, nr. 5/500, s. 104.

Vokietiją. Nauja geopolitinė tikrovė smarkiai pakoregavo ir lenkų geopolitinę mintį.

Antrojo pasaulinio karo metais Lenkija neteko 179 000 km² teritorijų, kitaip 46,1 proc. rytinių tarpukario teritorijų, bet atgavo 103 000 km² šalies vakaruose. Antrojo pasaulinio karo teritoriniai pokyčiai iš esmės reiškė radikalų atotrūkį nuo Lenkijos dominavimo Europos Rytuose. Lenkų geoistorikas Piotras Eberhardtas tai pavadino „ryšių su praeitimi nutraukimu“³⁹⁶. Karo metais praradus Rygos sutartimi 1921 m. prijungtas teritorijas, lenkų atmintyje aktualizavosi „kresų“, t. y. „netektų Lenkijos teritorijų“ samprata, bet ne LDK. Reikia pripažinti tiesą istorikui R. Gaidžiui, kuris pastebi, kad „kresai“ visada atrodė daug realiau negu tolima ir archajiška LDK³⁹⁷.

Po 1945 metų žlugo ir visos viltys dėl Vidurio ir Rytų Europos federalistinių projektų. Europa pasidalijo į du priešiška nusineikusius blokus – demokratinius Vakarus ir komunistinius Rytus. Beveik visa Vidurio Europa atsidūrė toje pačioje geopolitinėje erdvėje kaip ir Rytų Europa. Susiklosčius tokiai situacijai, Europos Vakarai pradėjo suvokti visas valstybes į rytus nuo Labos kaip politiškai ir kultūriškai vieningą erdvę – Europos Rytus. Prireikė daug laiko ir pastangų, kad šios dualistinės nuostatos būtų atsisakyta.

Į Londoną pasitraukę „krajovcrais“ vadinami Kazimierz Okuliczius, Zymnuntas Jundziłlas, Wiktoras Sukiennickis ir Stanisławas Swianiewiczus įsteigė ten Vilniaus Stepono Batoro universiteto bendruomenę. R. Miknys priskiria juos feodalinėi-aristokratinėi konservatizmo srovei, kuriems Istorinė Lietuva su jo centru Vilniumi reiškė integralią visumą, pagrįsta teritoriniu, ekonominiu ir kultūriniu bendrumu³⁹⁸.

³⁹⁶ Eberhardt P. Linia Curzona jako wschodnia granica Polski – geneza i uwarunkowania polityczne // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. T. XLVI, 2011, s. 155.

³⁹⁷ Gaidis R. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos idėja ir tautiniai atgimimai. Vieno Lietuvos lenko perspektyva // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai / sud. A. Bumblauskas, G. Potašenko. Vilnius. 2009, p. 148.

³⁹⁸ Miknys R. Vieningos Europos samprata krajovcų ideologijoje (XX a. pirmoji pusė) // Europos idėja Lietuvoje: istorija ir dabartis. Vilnius, 2002, s. 151.

1953 m. jų surengtos konferencijos pagrindu buvo išleista studija, skirta išimtinai LDK. Joje K. Okulicziaus straipsnyje, skirtame LDK padalijimų klausimui nagrinėti, nurodyti trys reikšminiai šios istorinės valstybės dalybų laikotarpiai. Tai 1915 m. – nutrūko etniniai lietuvių ryšiai su Istorine Lietuva; 1923 m. – lenkų politikai neišsprendė baltarusių klausimo; 1940 m. – sovietų kariuomenė užėmė Baltarusiją ir Lietuvą. Taigi, autoriui, kitaip negu vilniečiui J. Mackiewiczui, geografinė LDK tikrovė, kurią sudarė Lietuvos ir Baltarusijos teritorijos, pasibaigė ne 1915, bet 1940 metais.

Atsimindamas tarpukario laikotarpį, Z. Jundziļlas išeivijoje nuogaštavo, kad „mišrios ATR rytinės teritorijos tarpukariu buvo unifikuojamos kaip vientisa lenkų teritorija, supaprastinus tų teritorijų lokalų išskirtinumą³⁹⁹.

Svarstymus dėl Jogailaičių idėjos ir LDK vaizdinio po Antrojo pasaulinio karo atnaujino ir tarpukario publicistas J. Mackiewiczus lenkų pokario emigrantų Londone lenkų kalba leistame savaitraštyje „Wiadomości“. Jame autorius kritiškai pasisakė prieš Europos dalybas į Rytus ir Vakarus, tai laikė dirbtiniu ir nulemtu vidinių katalikų bažnyčios prieštaravimų, bet ne natūraliu istorinio proceso rezultatu⁴⁰⁰. 1957 m. į polemiką dėl idėjos įsitraukė ir istorikas O. Haleckis, tik iš dalies pritardamas J. Mackiewicziaus pozicijai dėl Europos dalybų dirbtinumo, nes buvo linkęs vertinti šį suskirstymą kaip Vakarų civilizacijos plėtrą į Rytus ir jos unikalius rezultatus. Tarp tokių jis įvardijo Jogailaičių idėją, kuri atsirado dėl susidūrimo su Rytų civilizacija, todėl, anot jo, jau viduramžiais Lietuvai teko rinktis: arba Vakarus, arba Maskvą⁴⁰¹. Abu deklaravo antikomunistines pozicijas ir grindė Jogailaičių dinastijos valdomų teritorijų išskirtinumą ir atskirtį nuo Europos Rytų, tik skyrėsi jų pozicijos dėl LDK civilizacijos požymių. O. Haleckio teigimu, LDK tapo civilizuota po krikšto. Anot jo, šis faktas išgelbėjo ją nuo integracijos į

³⁹⁹ Jundziłł Z. Z dziejów polskiej myśli politycznej na ziemiach b. W. X. Litewskiego // Alma Mater Vilnensis. T. 5, 1958, s. 78.

⁴⁰⁰ Mackiewicz J. Tak Zwany Wschód europejski // Wiadomości. 1957, nr. 20 (581). Prieiga per internetą: <<http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication?id=642&from=&dirids=1&tab=1&lp=2&QI=>>>. Po metų šių debatų pagrindu publikavo straipsnį paryžietiškoje „Kulturoje“: Mackiewicz J. „Gdybym był chanem ...“ // Kultura. 1958, nr. 6(128).

⁴⁰¹ Halecki O. Wschód europejski, Polska a Rosja // Wiadomości. 1957, nr. 39 (600). Prieiga per internetą: <<http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication?id=7631&tab=3>>>.

Rytus. J. Mackiewicziaus nuomone, LDK tapo civilizuota dar iki katalikiškojo krikšto, nes dauguma jos visuomenės jau tada išpažino pravoslavų tikėjimą.

1960 m. „Kulturoje“ J. Mackiewiczius vėl aktualizavo LDK vaizdinį savo svarstymais, rašydamas, kad: „Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė formaliai buvo panaikinta 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijoje, visiškai prijungta prie carinės Rusijos imperijos 1795 m., suteikus jai „Šiaurės–Vakarų krašto“ pavadinimą, ir faktiškai jos geografinis likimas pasibaigė 1915 m. Nuo to laiko LDK niekada nebuvo grąžinta į ankstesnės visumos ribas, kurias sudarė Vilniaus, Kauno, Gardino, Minsko, Vitebsko ir Mohylievo administracinės gubernijos. LDK buvo išdraskyta į lietuvių, lenkų ir baltarusių, vėliau – bolševikų dalis“⁴⁰². Taip teigdamas, publicistas iliustravo fizinės LDK teritorijos dalybų procesą, kuris atspindėjo tarpukariu vykusį diskursą dėl LDK dalybų.

Išėivijoje didėjo susidomėjimas erdvės ir jos geopolitinės reikšmės nustatymu tautų ir Europos istorijoje. Federacijos, kaip galimybės išsilaisvinti nuo Vokietijos ir Rusijos apsupties, vėliau išsivaduojant iš sovietinio bloko, neatsisakė nei J. Mackiewiczius⁴⁰³, nei O. Haleckis.

Erdvė jiems abiem reiškė daug daugiau – ne tik valstybes, esančias joje. Atrodo, kad įvertinę istorines permainas, kurias patyrė valstybės, jų kintančias sienas, bet nekintančią tam tikrų teritorijų visumos geopolitinę reikšmę Europos istorijoje, jie galėjo argumentuoti savo antikomunistines nuostatas ir reikalauti sovietiniame bloke atsidūrusių valstybių teisių į savarankiškumą dėstydami istorinius argumentus.

Europos sampratai ir jos ribų nustatymo klausimui nagrinėti buvo skirta O. Haleckio 1950 m. išleista knyga „Europos istorijos ribos ir ežios“. Istoriko manymu, šiuolaikinę Europą labiausiai paveikė antika, o krikščionybės atsiradimas Europoje turėjo įtakos ne tik europietiškam mąstymui, bet ir pačios Europos sienų formavimuisi. Anot jo, lemtingas krikščionybės plėtros faktas

⁴⁰² Mackiewicz J. Ostatnie dni Wielkiego Księstwa // Kultura. 1960, nr. 4(150), s. 118.

⁴⁰³ Mackiewicz J. Prawda w oczy nie kole. Londyn, 2002. Prieiga per internetą: <http://www.pogon.lt/czytelnia-dziel-juz-mackiewicza/105.html>.

buvo ne naujos žemės ir tautos, bet naujų bendruomenės narių tarpusavio skirtumai, kuriu pagrindu formavosi naujos tautinės kultūros, kurios bendrai sukūrė galutinę europietiškos civilizacijos išraišką. Paradoksalu yra tai, kad pirmas elementas, lėmęs jos atsiradimą, buvo vienijantys veiksniai – ypač krikščioniškas tikėjimas, nors taip pat labai svarbūs buvo diferencijavimo veiksniai, stipresni už geografinius ir netgi kalbinius ar etninius skirtumus.

Atsižvelgiant į geografinį išsidėstymą, anot O. Haleckio, Rytų Europa buvo labiau nei Vakarai priklausoma nuo išorinių pavojų, dėl kurių dalis Rytų Europos amžiams neteko ryšių su likusios europietiškosios bendruomenės dalimi. Tačiau tik toks Rytų Europos likimas ilgus amžius leido saugiai ir netrukdomai vystytis Vakarų Europai. O. Haleckis buvo įsitikinęs, kad Rytų Europa turi būti laikoma integralia senosios Europos dalimi, nors jos istorija turi būti interpretuojama dvejopai. Pirmiausia, kaip istorija tų rytinių slavų ir tų laikotarpių, kurie iš tikrųjų patenka į Europos istoriją. Antra, kaip įvairių tautinių grupių tarp Rusijos ir Vakarų Europos istorija.

O. Haleckio argumentuose atskleisti šie Rytų ir Vakarų Europos pagrindiniai skirtumai:

- 1) Vakarų Europa iš esmės buvo romėniška ir germaniška, o Rytų – beveik visa slaviška.
- 2) Vakarų Europa susiformavo ant Vakarų imperijos griuvėsių, tuo tarpu Rytų Europa kūrėsi iš to, kas liko po Rytų imperijos ir iš tos dalies žemyno, kuris sugebėjo išsaugoti nepriklausomybę nuo dviejų imperijų.
- 3) Rytų Europa dėl savo įvairialypės kultūros nėra vientisa, todėl greta viena kitos gyvuoja graikų, romėnų antikos ir krikščioniškos europiečių tradicijos.
- 4) Rytų Europai nebūdinga monolitinė visuma, bet ji pasižymi skirtingų valstybių regioninėmis federacijomis, kurios dažnai virsdavo visos Europos skydu, saugodamos pastarosios tikėjimą ir kultūrą nuo pasikartojančių Azijos išpuolių.

Lygiagrečiai dvigubam Europos padalijimui O. Haleckis įveda Vidurio Europos regiono sampratą, tarp jos išskirdamas papildomai Vidurio ir Vakarų Europą, kurią sudarė vokiečių kraštai, ir Vidurio Rytų Europą (angl. *East Central Europe*), kurią sudarė tautos į Rytus nuo Vokietijos. Tokį Europos padalijimo pagrįstumą, anot O. Haleckio, liudijo tai, kad abi Europos dalis (Vakarų ir Rytų) sudaro labai skirtingi regionai. Vakarų Europoje yra regionai, kurie ne tik geografiškai, bet ir istoriškai yra „mažiau vakarietiški“, palyginti su kitais. Panaši padėtis susiklostė ir Rytų Europos regionuose, tarp kurių yra „mažiau rytinių“.

O. Haleckis taip pat grindžia, kad ne tik Vakarų ir Rytų Europos regionai nėra visiškai vienodi, bet taip pat vientisumo stinga ir Vidurio Europai, todėl siūlė žvelgti į ją per Vidurio Vakarų ir Vidurio Rytų prizmę.

Esminis vaidmuo Vidurio Rytų Europoje, anot O. Haleckio, tenka Lenkijai, kuri Jogailaičių dinastijos valdymo laikotarpiu federacijos pagrindais buvo apėmusi visą Vidurio Rytų Europos regioną.

O. Haleckiui nekelia abejonių trijų Baltijos šalių – Lietuvos, Latvijos ir Estijos – priskyrimas Vidurio Rytų Europai. Baltarusijos ir Ukrainos atvejais O. Haleckis neišsako aiškios savo pozicijos, bet pateikia tris jų traktavimo galimybes Europos istorijoje pagal:

- 1) priklausomybę Rusijai;
- 2) nepriklausomybę nuo Rusijos – kaip Rytų Europa *a priori*;
- 3) istorinius ryšius.

Pagal O. Haleckį, labiausiai įtikinamas buvo trečiasis argumentas, kurio laikantis šios valstybės priskirtinos prie Vidurio Rytų Europos. Vėlesniame savo darbe, skirtame Vidurio Rytų Europos istorijai nagrinėti, jis pripažino, kad Kijevo Rusios susikūrimas buvo vienas iš svarbiausių žingsnių formuojantis Vidurio Rytų Europai⁴⁰⁴.

1963 metais O. Haleckis grįžo prie Jogailaičių unijos analizės, nes manė, kad ji yra federalizmo problematikos nagrinėjimo pagrindas, ir grindė tai

⁴⁰⁴ Halecki O. *Bordelands of Western Civilization. A History of East Central Europe*. La Vergne, 1980, p. 59.

įsitikinimu, jog Europos rytinės sienos driekiasi taip toli, kaip toli siekia Jogailaitiškoji federacija, sudaryta 1569 metais Liubline⁴⁰⁵. Antrindamas O. Haleckiui, P. Wandyczius teigia, jog lenkų federalistinis palikimas yra ignoruojamas ir neįvertinamas Vakarų istoriografijos, nes šis palikimas nuo Vakarų skyrėsi vienu esminiu skirtumu, jog sudarė sąlygas regionalizmui, stiprinamam tautinių principų, ir jį rėmė⁴⁰⁶.

Tokie istoriko svarstymai lėmė Europos regionų konceptualius pamąstymus, kuriais siūlė istorikų bendruomenei atsisakyti dualistinio Europos vaizdavimo tarp Vakarų ir Rytų ir taikyti trijų istoriškai susiklosčiusių regionų Vakarų, Vidurio ir Rytų skirstymą. Dėl tokio O. Haleckio mokslinio įdirbio ilgus amžius vyravusi dvigubos Europos koncepcija pamažu ėmė trauktis „įvairesnės“, regiono prasme, Europos link, o Jogailaičių idėja pradėta laikyti visų jos tautų bendro sugyvenimo rezultatu ir siektinu pavyzdžiu komunistiniame bloke atsidūrusioms valstybėms. Pokario intelektualų debatų pagrindu ATR pamažu pradėta vertinti ne vien kaip lenkų „Jogailaičių Lenkija“.

Knygos „Europos istorijos ribos ir ežios“ 2002 metų leidimo lenkų kalba prakalboje lenkų istorikas J. Kłoczowski rašo, kad O. Haleckis tarsi užbaigia diskusiją, plėtojamą lenkų, čekų, vengrų ir kitų istorikų XX amžiaus trečiąjį ir ketvirtąjį dešimtmetį, dėl tokių sąvokų kaip Rytų Europa, slaviška Europa, Vidurio ar Vidurio ir Rytų Europa⁴⁰⁷. O. Haleckio pateiktos įžvalgos paplito ne tik Amerikoje, bet ir šiuolaikinėje Lenkijoje, taip pat Lublino Vidurio-Rytų Europos tyrimo institute, su jo vadovu J. Kłoczowskiu priešakyje.

Dualistiniam Europos supratimui priešinosi ne tik O. Haleckis ir J. Mackiewiczus, bet ir politiniai išėiviai intelektualai iš Vidurio ir Rytų Europos.

⁴⁰⁵ *Haleckis O.* Historia Europy - jej granice i podziały. Lublin, 2002, s. 93.

⁴⁰⁶ *Wandycz P. S.* O federalizmie i emigracji. Reminiscencje o rzeczach istotnych i błahych. Lublin, 2003, s. 113.

⁴⁰⁷ *Kłoczowski J.* Przedmowa do wydania polskiego // *Haleckis O.* Historia Europy - jej granice ..., s. 7.

Vieną svariausių politinių idėjų, kaip priešpriešą komunistinei santvarkai, sovietmečiu iškėlė Vengrijos, Čekijos, Lenkijos politinės minties kūrėjai, kurie tvirtino, atsižvelgdami į tarpukario istoriją, kad Europoje egzistavo regionas, kuris, kitaip nei Rytų Europa, ne pats pasirinko komunizmą⁴⁰⁸. Taip jau XX a. septintąjį dešimtmetį grupė rašytojų, su čekų romanistu, disidentu Milanu Kundera⁴⁰⁹, vengrų politiniu mąstytoju Istvanu Bibo⁴¹⁰ ir lenkų poetu Czesławu Miłoszu⁴¹¹ priešakyje, iškėlė geopolitinę „Centrinės Europos“ koncepciją, siekdami paneigti įsigalėjusius stereotipus, pagal kuriuos Vidurio Europos valstybės politiškai buvo tapatinamos su Rytų Europa, ir iš esmės sugriauti Vakarų ir Rytų Europos priešpriešą. Anuomet M. Kundera rašė, kad Vidurio Europa – tai „atplėšti Vakarai“, kurie dūsta Vakarų pasaulio pakrašty, nes yra praradę – Čekiją, Vengriją, Slovakiją ir Lenkiją⁴¹².

Tokioje išeivijos aplinkoje palaipsniui buvo suvokiama bendra Vidurio Europos šalių grėsmė ir bendro susitarimo ją įveikti reikšmė. Tokių refleksijų atsiradimas turėjo sudaryti sąlygas kaimyninių santykių, įsitvirtinusių stereotipų, etnocentrizmo ir nacionalizmo revizijai. O. Haleckio atveju siekta į Europą ir jos istoriją žvelgti kuo labiau iš platesnės perspektyvos, nes ypač XX a. įvykiai įtikino, kokia gali būti klaidinga regioninė, etninė ar socialinė

⁴⁰⁸ *Bumblauskas A.* Bumblauskas A. Lithuania and Europe's Historical regions // Lithuanian Foreign Policy Review. 2005/1, p. 190.

⁴⁰⁹ *Milan Kundera* (gim. 1929 m.) – čekų prozininkas, dramaturgas, poetas, eseistas, Prahos menų akademijos Filmų fakulteto profesorius, dėstęs pasaulio literatūrą. Po 1968 metų balandžio įvykių Prahoje neteko dėstytojo darbo, o jo knygos buvo uždraustos visoje šalyje, dėl jo narystės radikaliame pasipriešinimo komunistinei valdžiai „Prahos pavasario“ judėjime. 1979 m. dėl studijos „Juoko ir užmaršties knyga“ neteko Čekoslovakijos pilietybės, o jo knygas uždraudė spausdinti. Šiuo metu rašytojas yra Prancūzijos pilietis, kur ir gyvena.

⁴¹⁰ *Istvan Bibo* (1911–1979) – vengrų politinis veikėjas, teisininkas, politologas. 1956 m. parašęs deklaraciją dėl Vengrijos politinės ir ekonominės krizės, 1957 m. areštuotas, amnestija jam suteikta tik 1963 metais.

⁴¹¹ *Czesław Miłosz* (1911–2004) – lenkų poetas, prozininkas, eseistas ir vertėjas. Gimė Lietuvos Šetenuose. Vilniuje baigė gimnaziją, 1929–1934 m. studijavo teisę Stepono Batoro universitete Vilniuje. 1931 m. su bendraminčiais įkūrė literatūros grupę „Žagary“, kuri veikė iki 1934 m. 1937 m. persikėlė gyventi į Varšuvą, nuo 1951 m., paprašęs Prancūzijos valdžios politinio prieglobsčio, liko gyventi emigracijoje. Paryžiuje bendradarbiavo su J. Giedroyco vadovaujamu Literatūros institutu, kur išleido savo visas emigracijoje parašytas knygas. Vidurio Europos problematika labiausiai atsispindi jo knygoje „Gimtoji Europa“ (1959). 1960 m. persikėlė į JAV. 1980 m. apdovanotas Nobelio literatūros premija. 1995 m. apdovanotas Lietuvos Didžiojo kunigaikščio Gedimino II laipsnio ordinu už nuopelnus Lietuvai. Mirė 2004 metais Krokuvoje.

⁴¹² *Kundera M.* Zachód porwany: eseje i polemiki. Wrocław, 1984, s. 18; *Kundera M.* Atplėšti Vakarai, arba Vidurio Europos tragedija // Literatūra ir menas. 1989 m. kovo 4 d.

žiūros į pasaulio procesus prieiga⁴¹³. Nuo 1946 metų tokios užduoties ėmėsi iš pradžių Romoje, o nuo 1947 metų Maisons-Laffitte priemiestyje netoli Paryžiaus įsikūręs Literatūros institutas, vadovaujamas lietuvių kilmės politinio lenkų išeivio J. Giedroyco.

Tarpukario Vilnijos minties fenomenas, matyt, yra tai, kad dėl asimiliacijos grėsmės ir siekio išsaugoti etninę arba valstybinę tapatybę kilęs priešiškus lėmė komplikuotus darinius, kaip – „krajovcai“, „kraštas“ ar „kresai“. Jie susiformavo dėl vidinių tos pačios erdvės skirtingų visuomenės vertinimų, kurie buvo veikiami ne tik nacionalizmo, bet ir sudarė sąlygas formuotis regionalizmui, lėmusiam siekius priklausyti platesnei, ne tik etninei, bendruomenei. Taip buvo padėti dvigubos tapatybės pamatai. Ši tapatybė yra svarbi šių laikų aktualija, reikalaujanti konkrečių sprendimų ypač dėl emigracijos nenutrūkstamų srautų. Pasaulis, kuriame norėjo gyventi J. Mackiewiczus ir O. Haleckis, turėjo pasižymėti pliuralizmu, kalbine, etnine ir kultūrine įvairove, bet tuo laiku tai buvo perdėm sunkiai suvokiami dalykai, kurie šiuolaikiniams Europos Sąjungos piliečiams yra tapę priimtini, todėl siektini kaip norma.

⁴¹³ *Stobeczki R.* Twórczość emigracyjna Oskara Haleckiego (1891–1973). Próba charakterystyki // *Studia z dziejów Polski i Europy w XIX i XX wieku / pod red. J. Farysia.* Gorzów Wielkopolski. 2004, s. 592.

III. JERZY GIEDROYCO ULB DOKTRINA IR LIETUVA

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui ir įsitvirtinus tarptautiniams pokario susitarimams, kai Marshallas paskelbė savo planą, kaip atstatyti Vakarų Europą, o Stalinas įgyvendino savo sumanymą sovietizuoti Vidurio ir Rytų Europą, Paryžiuje pamažu formavosi alternatyvi Vidurio Rytų Europos vizija, kurią įgyvendinti nuo 1946 metų imta iš pradžių Romoje, o nuo 1947 metų – Maisons-Laffitte priemiestyje netoli Paryžiaus įsikūrusioje leidykloje – Literatūros institute, vadovaujamame politinio lenkų išeivio Jerzy Giedroyco⁴¹⁴.

Pavergtų sovietinės Rusijos Vidurio ir Rytų Europos valstybių išeiviai prieštarigai ir neramiai vertino naują geopolitinę Europos realybę, todėl bendros grėsmės suvokimas ir pastangų jai įveikti reikšmė tarp jų brendo palaipsniui. Esant tokioms išeivijos nuotaikoms J. Giedroycas, kurio lietuviška kilmė, baltarusiškas vaikystės kraštas, giminės kultūrinė ir demokratinė veikla

⁴¹⁴ *Jerzy Giedroyc* (1906–2000), gimęs liepos 27 d. Lietuvos Minske, dabartinėje Baltarusijoje, yra kilęs iš LDK kunigaikščių Giedraičių giminės. Jis kaip ir jo tėvo brolis, bet skirtingai negu tėvas, kuris sakėsi esąs lietuvių kilmės lenkas, laikė save sulenkėjusiu lietuviu (J. Giedroyco dėdė Jonas Giedraitis buvo tarpukario Kauno politinis veikėjas, kovojęs už nepriklausomą Lietuvą, pusbrolis Michaląs Giedroycas, Oxfordo universiteto istorijos profesorius, taip pat save laikė sulenkėjusiu lietuviu, kurio darbai, skirti Vidurio ir Rytų Europai, išlieka J. Giedroyco šešėlyje. Apie tai žr. *Daniłowicz R. Jakiś Giedroyc z Paryża // Polityka*. 2007, Nr. 4 (2589), s. 80–82. Straipsnis papildytas lietuvių komentarais, žr. *Butkevičius Z. Kažkoks Giedraitis iš Paryžiaus // Šiaurės Atėnai*. 2007, nr. 839).

J. Giedroycas mokėsi Minske, vėliau Maskvoje, o Zamoyskio gimnaziją baigė jau Varšuvoje, kur su tėvais persikėlė 1919 m. 1920 m. dalyvavo kare su bolševikais. Nuo 1924 m. pradėjo studijuoti Varšuvos universiteto Teisės fakultete. Teisės studijas baigė 1929 m. 1930–1931 ten pat studijavo istoriją. Nuo 1928 m. dirbo Ministrų Tarybos spaudos tarnyboje. Čia įsitraukė į J. Piłsudskio gerbėjų jaunimo organizaciją „Myśl Mocarstwowa“. Po metų įsteigė žurnalą tuo pačiu pavadinimu. 1929–35 m. dirbo Žemės ūkio ministerijos spaudos sekretoriumi. 1931–1937 leido ir redagavo dvisavaitinį žurnalą „Bunt Młodych“, kuris nuo 1937 pakeitė pavadinimą į „Polityka“ ir kaip savaitraštis ėjo iki 1939 m. Kilus Antrajam pasauliniam karui, pasitraukė į Rumuniją, kur tapo Lenkijos ambasadoriaus Rogerio Raczynskio asmeniniu sekretoriumi. 1940 m. dirbo Čilės pasiuntinybės Bukarešte Lenkijos skyriaus vadovu, Anglijos pasiuntinybės bendradarbiu, atsakingu už Lenkijos reikalus Rumunijoje. 1940 m. Anglijos pasiuntinybės jis buvo išvežtas į Stambulą, kur įstojo savanoriu į lenkų kariuomenę ir išvyko į Palestiną. Nuo 1941 iki 1944 m. vadovavo kariuomenės vado Anderso II lenkų korpuso Propagandos biuro ir Karo spaudos skyriui. 1945 m. ėjo Lenkijos emigracinės vyriausybės Londone Informacijos ministerijos Europos departamento direktoriaus pareigas. 1946 m. Romoje įkūrė leidyklą – Literatūros institutą, kur išleido pirmąjį ketvirtinį „Kultūros“ numerį. 1947 m. persikėlė į Prancūzijos Maisons-Laffitte priemiestį netoli Paryžiaus. Čia gyveno iki gyvenimo pabaigos. 1953 m. jis inicijavo „Kultūros“ bibliotekos leidimą – leidybinę seriją, skirtą politinio ir memuarinio pobūdžio literatūrai. Mirė 2000 m., palaidotas Paryžiuje. Už nuopelnas apdovanotas aukščiausiu Lenkijos – Baltojo erelio ordinu, kurį atsiimti atsisakė dėl netinkamos jo manymu Lenkijos politikos po 1989 m.; 1997 m. jam suteikta Lietuvos garbės pilietybė, 1998 metais apdovanotas Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino ordino Didžiuoju kryžiumi – ketvirtuoju pagal svarbą Lietuvos valstybės apdovanojimu. Parengta pagal: *Giedroyc J. Autobiografia na cztery ręce / opr. K.Pomian*. Warszawa. 2006, UNESCO – šimtosios Jerzio Giedroyco (1906–2000) gimimo metinės. Jerzy Giedroyc metai. 2006.

Ukrainoje⁴¹⁵ buvo neatsiejama jo asmenybės dalis ir paskata jo svarbiausioms iniciatyvoms, dienos šviesą ir viešąją nuomonę pasiekdavo pirmiausia dėl jo pusamžį redaguojamų ir leidžiamų žurnalų „Kultura“ (1947–2000) ir „Zeszyty Historyczne“ (1962–2010).

Pirmąjį žurnalo „Kultura“ ketvirtinį numerį 1947 m. J. Giedoycas išleido dar Romoje. Tačiau Roma politinei ir kultūrinei veiklai jam pasirodė ne itin tinkama vieta, daugiausia dėl italų komunistinės partijos dominavimo ir didelio nuotolio nuo Lenkijos ir Didžiosios Britanijos, kurioje buvo susitelkusi dauguma lenkų pokario išeivių⁴¹⁶. Todėl 1947 m. vasarą J. Giedoycas su keliais entuziastais ir būsimais ilgamečiais bendražygiais, dar vadinamais „nematoma redakcija“: Józefu Czapskiu, Zofija ir Zygmuntu Hertzu bei Gustawu Herlingu-Grudzińskiu, persikelia į Paryžių. Netoli Paryžiaus, Maisons-Laffitte vietovėje, susiranda, kaip vėliau paaiškėjo, beveinę visam likusiam kūrybiniam ir asmeniniam gyvenimui. Čia jau 1947 m. liepą jis išleidžia antrąjį žurnalo „Kultura“ numerį⁴¹⁷.

Paryžiaus lokalizacija garantavo J. Giedoycui kontaktų palaikymą, bet kartu ir savarankiškumą, nes trukdė Londono lenkų išeiviams, o svarbiausia,

⁴¹⁵ *Giedroyć M.* Ród Giedroyciów i tradycje Rzeczypospolitej Wielu Narodów // Aktualność przesłania paryskiej „Kultury“ w dzisiejszej Europie. Zbiór studiów / pod red. Ł. Jasina, J. Kłoczowskiego, A. Gila. Lublin. 2007, s. 35–38; apie kilmę žr. *Kosman M.* Jerzy Giedroyc – człowiek instytucja // Z rozważań nad kulturą polityczną w Polsce. 2001, cz. 2, s. 101–109.

⁴¹⁶ *Pomian K.* W kręgu Giedroycia. Warszawa. 2000, s. 25.

⁴¹⁷ Susipažinus su visais „Kulturos“ numeriais nuo 1947 iki 2000 m. (iš viso pasirodė 637 numeriai) galima konstatuoti akivaizdų faktą – per pusę šimtmečio pasikeitė žurnalo charakteris ir stilius. Iš periodinio leidinio, leisto emigracijoje, „Kultura“ vis labiau tapo sovietinės Lenkijos „valstybiniu“ leidiniu. Tai patvirtina nagrinėjamų problemų tematika ir vis didėjantis autorių iš Lenkijos būrys. Iš visuomeninio-kultūrinio žurnalo persiformavo į politinį leidinį, nors kultūrinės žurnalo dalies, ypač literatūros, niekada neatsisakė. „Kulturos linija“ nuolat keitėsi. Tai lėmė politinė padėtis, santykiai su emigracija, šalies opozicija ir artimiausias J. Giedroyco bendradarbių ratas. „Kultura“ Lenkijoje iki 1989 metų buvo draudžiamas žurnalas. 1968 m. Sovietų Sąjungos „Literatūros laikraštyje“ (*Кольцинский Я.* Темная игра Ежи Гедройца // Литературная газета, 7 февраля, 1968, с. 15) pasirodė straipsnis, pavadintas „Tamsus pono J. Giedroyco žaidimas“, kuriame tikinta, kad „Kultura“ yra amerikiečių žvalgybos organas, o visi straipsniai, kurie pateko į jos puslapius pro „geležinę uždangą“, yra tikri falsifikatai. Sovietinė propaganda neapsiribojo tik straipsniais, siekdama susidoroti su laisvuoju žodžiu. 1970 m. vasario 10 d. Varšuvos teisme buvo nagrinėjama penkių jaunų intelektualų byla, kaltinamų diversine veikla prieš Liaudies Lenkiją ir jos santvarką. Iš tikrųjų buvo teisama „Kultura“, kurią šie žmonės per Tatrų kalnus gabendavo į Lenkiją (šis procesas buvo vadinamas „proces taterników“). Tokių procesų Liaudies Lenkijoje buvo užregistruota nemažai, juos visus aptarinėjo ir sekė susirūpinusi „Kultura“: Proces 5-ciu młodych intelektualistów // *Kultura*. 1970, nr. 3/270, s. 38–40; Proces przeciw książkom // *Kultura*. 1971, nr. 11/290, s. 98–115. Apie tai taip pat rašė *Burnetko K.* Oskarżony: Jerzy Giedroyc // *Tygodnik Powszechny*. 2000, nr. 39, s. 18.

Lenkijos emigracinei Vyriausybei – tiesiogiai kištis į jo reikalus. Šios aplinkybės leido sukurti vieną svarbiausių, o gal net ir svarbiausią kultūrinių ir mokslinių publikacijų leidybinę lenkų instituciją išeivijoje. Pradėti leidybinę veiklą paskatino įsitikinimas, priešingas vyravusiam lenkų išeivių požiūriui Londone, kad politinis Europos padalijimas užtruks ne vienerius metus. Nuo lenkų daugumos požiūrio šis J. Giedroyco įsitikinimas dar skyrėsi ir tuo, kad nesiekė išsaugoti politinių tarpukario Lenkijos institucijų, bet siekė daryti įtaką komunistinės Lenkijos vidaus politikai⁴¹⁸.

„Kulturos“ redaktorius J. Giedroycas visada buvo pagrindinė ašis, apie kurią sukosi visi šios leidyklos planai ir darbai. Jis pats nustatydavo redakcijos „liniją“ ir priimdavo svarbiausius sprendimus⁴¹⁹. Tačiau J. Giedroycas visada tvirtino, jog lemiamą balsą „Kulturoje“ turi minėtoji „nematoma redakcija“: „Kiekvienas iš mūsų, „nematomos redakcijos“ narių, susitapatina su „Kultura“, tačiau „Kulturos“ negalima tapatinti nė su vienu iš mūsų, nes „Kultura“ yra kažkas daugiau nei kiekvienas iš mūsų“⁴²⁰. Minėtą redakciją nuo 1949 metų papildė Londone gyvenantis žurnalistas ir publicistas Juliuszas Mieroszewskis⁴²¹, vėliau pavadintas J. Giedroyco *porte parole* ir atlikdavęs žurnalo „Kultura“ atstovo Londone pareigas, šiandien vadinamas vienu talentingiausių ir reikšmingiausių lenkų pokario išeivijos politiniu publicistu. Politinę „Kulturos“ liniją ir polemiką su sovietine Lenkija dažniausiai tvarkė būtent jis⁴²².

⁴¹⁸ Snyder T. Tautų Rekonstrukcija. Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569-1999. Vilnius. 2008, s. 250.

⁴¹⁹ Pomian G. Wizja Polski na łamach Kultury 1947–1976. Lublin, 1999, s. 17.

⁴²⁰ Mieroszewski J. 15-lecie „Kultury“ // Kultura. 1962, nr. 7/117–8/178, s. 211.

⁴²¹ Juliusz Mieroszewski (1906–1976) – žurnalistas, aštrios plunksnos publicistas, garsaus tarpukario leidinio „Iliustrowany Kurier Codzienny“ (I. K. C) Krokuvoje bendreredaktorius. Antrojo pasaulinio karo metais dirbo „Ku Wolnej Polsce“, „Orzeł Biały“ ir „Parady“ redakcijose; po karo apsigyveno Londone, 1950–1976 m. „Kulturos“ korespondentas Londone, Lenkijos bendradarbiavimo su Rytų kaimynais - ULB programos bendraautorius. Daugiau apie jį: Wandycz P. O Juliuszu Mieroszewskim // Zeszyty Historyczne. 1986, z. 78, s. 223–226; Osadczuk B. ULB o Mieroszewskim // Kultura. 1977, nr. 7/358-8/359, s. 207-210.

⁴²² Be J. Mieroszewskio, žurnale politinei linijai iki Sovietų Sąjungos žlugimo daugiausia atstovavo Gustawas Herlingas-Grudziński, Jerzys Stempowski, Henrykas Łobodowski, Józefas Mackiewiczus, Józefas Czapskis, Antonis Bobkowski, Stanisławas Vincenzas, Czesławas Miłozas, Waclawas Zbyszewskis, Marianas Wańkowiczus, Zbigniewas Brzeziński, Janas Vittlinas, Leopoldas Ungeris, Kazimierz Okuliczus. Griuvus komunistiniam blokui, žurnalą papildė margas publicistų

Dėl autorių įvairovės „Kultura“ nebuvo nei dešinėsios, nei kairiosios pakraipos žurnalas. Tačiau dažnai ji buvo vadinama kairiojo sparno liberalių pažiūrų leidiniu, tikriausiai dėl paties J. Mieroszewskio asmeninių pažiūrų (dažnai jam klijuojama socialisto etiketė)⁴²³. Tuo metu pats J. Mieroszewskis tvirtino, kad „Kultura“ nėra nei socialistinis, nei revizionistinis, nei neomarksistinis leidinys, kadangi tarnauja vieninteliam tikslui – Lenkijos nepriklausomybei⁴²⁴.

J. Giedroyco paskatintas J. Mieroszewskis ėmėsi darbų šiam tikslui įgyvendinti. Dėl nepalankios geopolitinės padėties reikėjo iš tiesų įtikinamų ir rimtų argumentų, kad būtų pripažinta esama ir konstruojama būsima nauja geopolitinė tikrovė. Sudėtinu geopolitinės tikrovės ir permainų veiksmu tapo ULB teritorija ir jai skirta koncepcija – lenkų bendradarbiavimui su ukrainiečių, lietuvių ir baltarusių tautomis, kuri ilgai peraugo į geopolitinę Maisons-Laffitte išėivijos programą nepriklausomai Lenkijos partnerystei su suvereniomis ULB valstybėmis paskatinti ir pagrįsti. ULB koncepcija šiandien vertinama nevienodai: vieni vadina ją „Giedroyco planu“⁴²⁵, kiti – net doktrina⁴²⁶.

Pokario politinių procesų vertinimo Europoje pagrindu „Kultūros“ puslapiuose buvo formuojami J. Giedroycui ir jo bendradarbiams priimtini geopolitikos principai ir jos definicija. Geopolitiką jie laikė ne vien tikslo nustatymu ir įgyvendinimu, bet ir veiksmų programa, kuri negali peržengti moralinių normų ar pažeisti kitų tautų interesus⁴²⁷. Todėl, nagrinėjant J. Giedroyco koncepcijas, reikia atsižvelgti į jo trumpalaikes ir ilgalaikes koncepcijas, tarp kurių kaip pagrindinės ilgalaikės programos įvardijamos:

ratas iš pokomunistinių valstybių. Tai geriausiai atspindi „Kultūros“ naujų autorių skaičius ir Literatūros instituto leidybinės serijos bibliografija.

⁴²³ Dailidka Z. Apie Institut Litteraire ir Kultūros žurnalą // Metmenys. 1967, nr. 13, p. 93.

⁴²⁴ Romanowski A. Giedroyc czyli Polska // Tygodnik Powszechny. 2000, nr. 39, s. 25.

⁴²⁵ Rodkiewicz W. Jubileusz paryskiej „Kultury“ w Kijowie // Kultura. 1997, nr. 10/601, s. 102.

⁴²⁶ Doktryna ULB – koncepcja Giedroycia i Mieroszewskiego w XXI wieku. Komentarz międzynarodowy Pułaskiego. Prieiga per internetą: <http://pulaski.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=203&Itemid=61&lang=pl>.

⁴²⁷ Mieroszewski J. Na ruinach „przedmurza“ // Kultura. 1962, nr. 5/175, s. 101.

evoliucionizmas (skirtas taikiai komunistinio režimo transformacijai)⁴²⁸ ir ULB⁴²⁹.

Geopolitikos sampratos pagrindų buvo formuojama ne tik adekvati reakcija į esamus ir praeities įvykius, bet ir moralinis ULB pamatas, paties J. Giedroyco vadinamas „politiniu realizmu“. Pastebima, kad politinio realizmo suvokimas leido Lietuvą, Baltarusiją ir Ukrainą traktuoti ne pagal jų tradicinius ryšius su lenkų tauta, bet būsimosios Lenkijos saugumo požiūriu⁴³⁰.

Beveik visi J. Giedroyco tyrinėtojai pripažįsta jo politinį realizmą, nes jis niekada netikėjo, kad Europa grįš į tą padėtį, kuri egzistavo iki 1939 m. rugsėjo, ir kartojo, kad „1939 m. atvėrė mums akis, kad nesame ir negalime būti pasauline galybe <...>, jeigu norime padėti Sovietų Sąjungos tautoms atsikratyti izoliacijos, privalome patys išsivaduoti iš mąstymo ribotumo, įsigalėjusio per šimtmečius, iš tipiškai lenkiškų įsitikinimų, izoliuojančių mus nuo kitų tautų, ir liautis galvoję apie neva išskirtinį savo vaidmenį, kažkokią be galo ypatingą misiją.“⁴³¹ Cz. Miłoszas pritardamas jam stebėjosi Lenkijos išėivijos ir lenkų tautos nepagrįstu tikėjimu atkurti Lenkiją, kokia ji buvo iki 1939 metų, nors tuo laikotarpiu tai objektyviai buvo neįmanoma⁴³². Toks požiūris leido ne tik reikalauti pripažinti 1939 m. sienų neliečiamumą, bet ir svarstyti ankstesnių ir galimai būsimų Lenkijos sienų pagrįstumą. Apie tai kalbėdamas J. Mieroszewskis primindavo, kad geopolitika – tai ne tik Rusija, bet taip pat Lenkija, Ukraina, Lietuva, Baltarusija, nors geopolitika paverčia Lenkija satelitine valstybe, ji taip pat lemia tai, kad rusai sudaro vos 50 proc. visų Sovietų Sąjungos gyventojų⁴³³.

Lenkijos geopolitinė padėtis turėjo įtakos jos kultūrai, todėl vertė ją permąstyti ir įvertinus pasiekimus protingai panaudoti Lenkijos suverenumui

⁴²⁸ Daugiau žr.: *Mieroszewski J. Ewolucjonizm / opr. R.Habielski. Paryž. 1964; Mieroszewski J. Spór // Kultura. 1959, nr. 3/137, s. 75-83.*

⁴²⁹ *Kornat M. Realizm środków, idealizm wizji // Przekłete miejsce Europy? Dylematy polskiej geopolityki / pod red. J. Kloczkowskiego. Kraków, 2009, s. 230.*

⁴³⁰ *Snyder T. Tautų rekonstrukcija. Lietuva. Lenkija. Ukraina. Baltarusija 1569–1999. Vilnius, 2008, p. 252.*

⁴³¹ *Degutienė E. Ar Jerzy Giedroyco propaguota santarvė išsklaidys liguistą antipatiją? // Kultūros barai. 2011, nr. 5, p. 11.*

⁴³² *Giedroyc J., Miłosz Cz. Laiškai. 1952–1963. Vilnius, 2010, p. 12.*

⁴³³ *Mieroszewski J. Polska Ostpolitik // Kultura. 1973, nr. 6/309, s. 68-79.*

užtikrinti. Ne kartą J. Mieroszewskio sakytą, kad „lenkų kultūra negali būti grynai nei vakarietiška, nei rytietiška, bet privalo išlikti rytietiškai vakarietiška, nes tokia buvo suformuota per ilgametį istorinį procesą. <...> atmetus šį pavyzdį, mūsų kultūra nusiristų iki provincialaus regionalizmo <...>, todėl būtina puoselėti šį dvilypumą, kuris vienintelis gali mus apsaugoti nuo nuvertėjimo tiek politinė, tiek kultūrine prasme“⁴³⁴. Taip žurnale „Kultura“ formavosi Lenkijos tilto geopolitinės tapatybės supratimas, priešingas tarpukario Vakarų Europos bastiono tapatybei. Toks Lenkijos geopolitinės padėties suvokimas ir politinės tapatybės konstravimas suponavo lenkams prielaidą, kad už Lenkijos sienų taip pat yra „civilizacija“ ir, be Rusijos, yra su kuo turėti reikalų Rytuose.

Tačiau „Kultura“ geopolitines refleksijas pradėjo ne nuo Rytų politikos, bet nuo Vakarų svarstymo⁴³⁵. Tai iš dalies galėjo būti nulemta J. Giedroyco tarpukario redakcinės patirties ir Antrojo pasaulinio karo geopolitinių padarinių. Todėl XX a. penkto dešimtmečio pabaigoje ir šešto dešimtmečio pradžioje „Kultura“ aktyviai pasisakė už Vidurio ir Rytų Europos federaciją laikantis suvienytos Europos rėmų⁴³⁶. Tokioje federacijoje, kaip manyta, Vokietijos ir Lenkijos santykiai turėjo lemti besiformuojantį politinį klimatą šioje Europos dalyje, dėl to pirmuosius penkerius metus „Kultura“ daugiau dėmesio skyrė Vokietijos ir Lenkijos santykiams, taip pat pastarosios vakarinių sienų neliečiamumui užtikrinti⁴³⁷.

Tačiau Lenkijos pokario sienų neliečiamumas buvo susijęs ne tiek su jos vakarinėmis, kiek su jos rytinėmis sienomis ir Rusijos problematika jas svarstant. Rytinių teritorijų praradimas Antrojo pasaulinio karo pradžioje lenkų visuomenės daugumai buvo nepriimtinas ir „atrodė kaip tragedija, su kuria

⁴³⁴ *Mieroszewski J.* Materiały do refleksji i zadumy. Paryż. 1976, s. 57, *Mieroszewski J.* O banalach i „cudach“ w polityce // *Kultura*. 1972, nr. 4/295.

⁴³⁵ *Mieroszewski J.* Niemcy... // *Kultura*, 1954, nr. 4/78, s. 3-13.

⁴³⁶ *Mieroszewski J.* Budujemy dom // *Kultura*. 1954, nr. 10/84, s. 9.

⁴³⁷ Kaip pastebi I. Hofman, Vokietijai kaip ir suvienytai Europai buvo skiriama beveik tiek pat dėmesio, kiek ir ULB koncepcijai. Tai patvirtina jos knygoje pateikta lentelė apie pasirodžiusių publikacijų šiomis temomis skaičių, žr. *Hofman I.* Polska. Niemcy. Europa. Lublin. 2009, s. 327–328.

buvo sudėtinga susitaikyti⁴³⁸. Tokią padėtį lėmė tai, kad daugelis lenkų išeivių buvo kilę būtent iš rytinių tarpukario Lenkijos pakraščių.

Šiai problematikai atskleisti „Kulturoje“ pasirodė vėliau publicistikos kanonu laikoma serija įspūdingų J. Mieroszewskio straipsnių, pavadintų ULB koncepcijos vardu⁴³⁹.

Verta prisiminti, kad šiuo laikotarpiu Europoje buvo dedamos pastangos sutelkti Vakarų Europą saugumo ir taikos, ekonominio augimo, laisvės ir mobilumo vardan. Vakarų Europos integracija pradėta 1950 m. gegužės 9 d. Roberto Šumano deklaracija, kurioje pasiūlyta Prancūzijai, Vokietijai ir kitoms Vakarų Europos valstybėms įsteigti viršvalstybinę instituciją, kuri tvarkytų jų anglių ir plieno pramonę. Šios deklaracijos pagrindu 1951 m. balandžio 18 d. Paryžiuje įsteigta Europos anglių ir plieno bendrija, kurią sudarė Belgija, Italija, Liuksemburgas, Nyderlandai, Prancūzija ir Vakarų Vokietija.

Taigi, susidarius tokioms aplinkybėms Vakarų Europoje, nestebina, kad „Kulturoje“ imta svarstyti Vidurio Rytų Europos sutelkimo galimybes. Labiausiai tinkamas pasirodė federacijos, kuri apsaugotų šio regiono valstybes nuo Vokietijos ir Rusijos įtakos, projektas. Apie tai, kad žurnale „Kultura“ iš tiesų buvo svarstomi federacijos planai, nors jiems įgyvendinti aplinkybės buvo visai nepalankios, kalbama 1951 m. J. Mieroszewskio laiške J. Giedroycui, kuriame jis praneša, jog susitikęs su tuomečiu Lenkijos Prezidentu emigracijoje Edwardu Raczyńskiu (1891–1993) iš jo sužinojo, jog Rytų Europa dėl sovietinės vasalizacijos orientuojasi į Vokietiją, o Rusija šių satelitinių teritorijų nežada atiduoti be karo, todėl federacijos galimybės yra labai menkos⁴⁴⁰. Nepaisydama tokios informacijos, „Kultura“ ryžosi pratęsti šio regiono integracijos programą, bet jau ne iš išorės, o iš vidaus – skatindama lenkų ir ULB tautų dialogą dėl būtinų pokyčių šioje Europos dalyje, iš pradžių tarp išeivių, vėliau, įvykus „atlydžiui“ sovietiniame bloke, su tų valstybių piliečiais.

⁴³⁸ Kornat M. Jerzys Giedroycas ir XX amžiaus lenkų politinės idėjos // Naujasis židinys–Aidai. 2009, nr. 7, p. 255.

⁴³⁹ Giedroyc J., Stempowski J. Listy 1946–1969 / opr. A. S. Kowalczyk. Warszawa. Cz. I. 1998, s. 10.

⁴⁴⁰ Giedroyc J., Mieroszewski J. Listy 1949–1956 / opr. K. Pomian. Warszawa. Cz. I. 1999, s. 186.

Programinį ULB koncepcijos 1952 m. „Kulturos“ numerį pradėjo Józefo Łobodowskio (1909–1988), poeto, vertėjo, publicisto, straipsnis, kuriame deklaruojamas tikėjimas dėl lenkų ir ukrainiečių bendradarbiavimo ir pirmą kartą išspausdinta Bohdano Osadczo „Ukrainiečių kronika“. Turbūt neatsitiktinai J. Giedroycas taip sudėliojo to numerio straipsnių eiliškumą, o J. Mieroszewskis ULB akronimą pradėjo nuo Ukrainos, nes būtent ši valstybė ilgainiui tapo reikšminiu šios koncepcijos elementu⁴⁴¹. Išskirtinę Ukrainos vietą lenkų geopolitinėse koncepcijose vėliau taikliai apibrėžė „Kulturos“ autorius, JAV politologas Zbigniewas Brzeziński⁴⁴² sakydamas, kad „be Ukrainos Rusija – ne imperija“⁴⁴³.

Šį numerį papildė ir tuo metu dar niekam nežinomo, o šiandien plačiai cituojamo skaitytojo Józefo Majewskio, aukštosios dvasinės seminarijos Pretorijoje, Pietų Afrikoje, auklėtinio laiškas, kuriame dalydamasis savo įspūdžiais iš JAV vykusio Polonijos suvažiavimo, jis lenkams pasiūlė atsisakyti pretenzijų į Vilnių ir Lvovą⁴⁴⁴.

⁴⁴¹ Hofman I. Polska. Niemcy. Europa. Program zachodni paryskiej Kultury. Lublin, 2009, s. 33.

⁴⁴² Zbigniew Brzeziński - politikas, diplomatas, gimęs 1928 m. Varšuvoje, 1977–1981 m., buvo JAV prezidento Džono Karterio patarėjas nacionalinio saugumo klausimais, o Bilo Klintono prezidentavimo laikotarpiu (1993–2001) skatino NATO plėtrą Europos Rytuose, todėl galima sakyti ilgą laiką turėjo įtakos JAV geostrategijai Rytų Europoje.

⁴⁴³ Daugiau apie Ukrainos vietą JAV geopolitikoje rašė: Olchawa M. Imeprialna rozgrywka. Ukraina w geopolitycznej strategii Stanów Zjednoczonych. Kraków, 2009.

⁴⁴⁴ <...> esame linkę šykštauti, jeigu ne stačiai apgaudinėti. Bemaž trys ketvirtadaliai lenkų, gyvenančių išeivijoje, yra kilę iš vadinamųjų rytinių pakraščių. Daugelis Volynėje, Polesėje ir Podolėje po žemės reformos įsikūrė kaip lenkų „kolonistai“, kiti – nuo amžių čia gyvenusių lenkų šeimų, buvusios bajorijos palikuonys. Rytiniai pakraščiai kartu su keliais milijonais rusų (ukrainiečių), baltarusių ir lietuvių atiteko atgimusiai Lenkijai pagal Rusijos traktatą. Vilnius šiaurėje, Lvovas pietuose – kaip tik šie „grynai lenkiški“ miestai pridarė mums daugiausia rūpesčių ir pagimdė priešų. Taip kaip mes, lenkai, turime teisę į Wrocławą, Szczeciną ir Gdańską, taip ir lietuviai teisėtai reikalauja Vilniaus, o ukrainiečiai Lvovo. Istoriniai argumentai įrodo, kad šie miestai niekada nebuvo lenkiškosios prigimties. Nors negalima paneigti fakto, kad prieš 1939 m. dauguma Vilniaus ir Lvovo gyventojų laikė save lenkais, tačiau smarkiai apsirinka tie, kurie mano, kad šie miestai kada nors turėtų būti sugrąžinti Lenkijai. Lietuviai Vilniaus neatsisakys niekada, ir, kol mes jiems Vilniaus neatiduosime, tol tarp mūsų tvyros nesantaika. Savo ruožtu ukrainiečiai nepadovanos mums Lvovo. Po paskutiniojo karo rytiniai pakraščiai buvo „išvalyti“ nuo lenkų. Užgriuvus trečiajam pasauliniam karui ir galbūt sugriuvus Sovietų Sąjungai, mūsų apetitas Lvovui ir Vilniui apskritai turėtų praeiti. Tegul lietuviai, kuriems teko blogesnis likimas nei mums, džiaugiasi savo Vilniumi, o Lvove tesiplaiksto mėlyna ir geltona vėliava. Tuo tarpu mes nukreipkime akis į Wrocławą, Szczeciną ir Gdańską ir statykime Lenkiją jos pačios žemėje. Tuomet mūsų rytiniai ir šiauriniai kaimynai ims tikrai mumis pasitikėti. Bendradarbiaujant Ukrainai ir Lietuvai Vidurio Europos federacija taps faktu <...>, cit. iš: Majewski J. List do redakcji // Kultura. 1952, nr. 11/61, s 158.

Šis laiškas paskatino oficialiai ir viešai pripažinti „Kulturai“ Rytinių Lenkijos sienų neliečiamumo svarbą šios valstybės ateičiai. Tačiau šio laiško paskelbimas visai nereiškė, kad J. Giedroycas apie tai nesvarstė anksčiau. Dar 1949 m. jis rašė rašytojui Andrzejui Bobkowskiui (1913–1961): „noriu pradėti realizuoti konkrečias užduotis, kurių visi bijo imtis, kaip pvz., federacija su Lietuva, bet tuomet kaip dėl Vilniaus, susitarti su Ukraina, bet kaip tai suderinti su Rygos sutartimi?“⁴⁴⁵ Ar Rygos sutartis – tai sakralinė kategorija, o gal reiktų padiskutuoti dėl jos prasmės“, – klausė J. Giedroycas⁴⁴⁶. Kad tai buvo konceptualūs klausimai ir kaip lėtai kintantis buvo rytinių Lenkijos sienų pagal 1939 m. ribas pripažinimas, liudija 1990 m. gegužės 14 d. Lenkų emigracinės vyriausybės pareiškimas, kad rytinė Lenkijos siena buvo nustatyta 1921 m. Rygos sutartimi ir yra legali siena tarp Lenkijos ir Sovietų Sąjungos. Ši siena gali būti pakeista tik laisvų ir suverenių šių valstybių parlamentų abipusiu nutarimu⁴⁴⁷.

Dėl išspausdinto J. Majewskio laiško kilo tiek teigiamų, tiek neigiamų atgarsių. Vieni skaitytojai rašė, jog reikia pripažinti didelį „Kultūros“ redakcijos nuopelną, kad ji ryžosi nuveikti juodą darbą, rengdama pagrindą būsimai federacijai tarp Vidurio ir Rytų Europos išeivių ir stengiasi pakeisti šių tautų mentalitetą, siekdama, kad ateityje jos suprastų, kas jas sieja, ir įveiktų tai, kas jas skiria⁴⁴⁸. Kiti skaitytojai barė „Kulturą“ už šio laiško paskelbimą ir net atsisakė šio žurnalo prenumeratos. Gausybė skaitytojų laiškų, skelbtų kiekviename „Kultūros“ numeryje, liudija, koks svarbus ir intensyvus buvo jų indėlis į žurnalo kūrimąsi ir jo savitos „linijos“ formavimą. Tai buvo neatsitiktiniai, nes žurnalo prenumeratoriai buvo pagrindinis finansinis žurnalo „Kultura“ šaltinis, todėl į jų nuomonę visada buvo atidžiai įsiklausoma.

„Kultura“ kritikos nepabūgo ir 1953 m. pirmajame numeryje žurnalo redakcijos vardu oficialiai pareiškė, kad pritaria J. Majewskio laiške išdėstytai

⁴⁴⁵ Rygos taikos tarp Lenkijos, Sovietų Rusijos ir Ukrainos sutartimi Vilniaus kraštas, Vakarų Ukraina ir Vakarų Baltarusija atiteko Lenkijai.

⁴⁴⁶ *Giedroyc J., Bobkowski A. Listy 1946–1961 / opr. J. Zieliński. Warszawa, 1997, s. 76.*

⁴⁴⁷ *Stanowisko rządu RP na uchodźstwie // Kultura. 1990, nr. 7/514–8/515, s. 214.*

⁴⁴⁸ *Ginwitt S. List do redakcji // Kultura. 1953, nr. 5/67, s. 156.*

pozicijai ir sieks ją įgyvendinti, ragina sukurti tamprų frontą iš emigracijoje esančių išeivių prieš Rytų Europos sovietizaciją⁴⁴⁹. Taip „Kultura“ per pirmąjį leidybos dešimtmetį užėmė poziciją, kad Vilnius turi priklausyti Lietuvai, o Lvovas – Ukrainai, kadangi manė, kad tik tokia lenkų laikysena gali pagerinti jų santykius su tautomis į rytus nuo Lenkijos, nes, kaip tikėta, tik tarpusavio bendradarbiavimas gali sustiprinti visų jų pozicijas dėl Rusijos, nepaisant pastarosios ideologinės orientacijos⁴⁵⁰.

Po šios „Kultūros“ redakcijos deklaracijos J. Mieroszewskis ir toliau įtikinėjo lenkus, kad, nepripažinus rytinės sienos ir reikalaujant Vilniaus ar Lvovo, gresia sulaukti tokių pat reikalavimų iš vokiečių, iškeldintų iš Wrocławo ir Szczecino⁴⁵¹. Jam antrindamas, sociologas Feliksas Grossas (1906–2006)⁴⁵² aiškino, kad reikalinga Vidurio ir Vidurio Rytų Europos integracija, kurios diktatūros sąlygomis neįmanoma įgyvendinti, todėl žvelgiant į ateitį yra būtinas šios Europos dalies tautų bendradarbiavimas įveikiant Rusiją⁴⁵³.

1972 m. minint „Kultūros“ 25 metų sukaktį, rašytojas Józefas Czapskis (1896–1993), išdėstydamas žurnalo tikslus taip pat kalbėjo ir apie žurnalo kryptį ir teigė, kad „negalime laukti, kol padės Vakarai – šito mus pirmiausia išmokė paskutiniai trisdešimt metų <...>. Politikos be aukų nebūna. Santykius su kaimynais visada vertinome kaip pirmaeilius, todėl, be dėmesio ULB,

⁴⁴⁹ *Redakcja. Nieporozumienie czy tani patriotyzm // Kultura. 1953, nr. 1/63, s. 83.*

⁴⁵⁰ *Giedroyc J., Mieroszewski J. Listy 1946–1986 / opr. K. Pomian i J. Krawczyk. Warszawa, 1994, s. 256.*

⁴⁵¹ *Mieroszewski J. Geoideologia // Kultura. 1964, nr. 12/206, s. 3-12, Mieroszewski J. Materiały do refleksji i zadumy // Kultura. 1956, nr. 3/101, s. 75-83, nr. 4/102, s. 73-78.*

⁴⁵² Manytina, kad J. Giedroycas neatsitiktinai pradėjo bendradarbiauti su F. Grossu, gyvenusiu Vilniuje 1939–1941 m., kuris tuo metu buvo Vidurio ir Rytų Europos Planavimo tarybos JAV generaliniu sekretoriumi, todėl puikiai išmanė šio regiono reikalus ir žinojo JAV pozicijas šiais klausimais. Tarybos tikslas buvo sukurti pagrindus naujam Vidurio ir Rytų Europos valstybių funkcionavimui, kuriam kaip formavimo mechanizmas siūlomas buvo federalizmas, o jo pagrįstumas argumentuojamas 1942 m. Lenkų išeivijos vyriausybės lešomis įsteigto Lenkų mokslo instituto Amerikoje, po karo veikusio kaip nepriklausoma mokslo įstaiga, kurios XX a. 6 dešimtmetį pirmininku buvo O. Haleckis, o direktoriumi F. Grossas, tyrimo išvadomis. Pirmąsias savo įžvalgas dėl federalistinio modelio Vidurio Rytų Europai priimtumo F. Grossas buvo išdėstęs dar 1945 m. knygoje, kuri pasirodė tada, kai šios Europos dalies valstybių likimas jau buvo nulemtas. F. Grosso palikimas dar tik atrandamas, plačiau apie jį žr.: *Gross F. Wartość, nauka i świadectwa epoki / opr. J. Kurczewska. Warszawa, 2002, s. 9–32; apie jo federalistines koncepcijas žr. Łukasiewicz Sł. Trzecia Europa. Polska myśl federalistyczna w Stanach Zjednoczonych 1940–1971, 2010, s. 222–249.*

⁴⁵³ *Gross F. Uwagi o Europie Wschodniej // Kultura. 1958, nr. 10/132, s. 101.*

siekėme sudominti lenkus Čekoslovakijos reikalais, politika be praeities nuoskaudų su Vokietija <...>, reikia ne tik normalizuoti, bet sukurti draugiškus santykius su Rusija, tačiau laikantis ne Dmowski politikos, kuri užbraukė Rusijos imperijos tautų nepriklausomybės siekius.⁴⁵⁴

ULB akronimas, pirmą kartą pavartotas tik 1974 m. J. Mieroszewskio straipsnyje, kuriame jis konstatavo: „<...> jei paprastumo dėlei teritoriją, apimančią Ukrainą, Lietuvą ir Baltarusiją, pavadintume ULB, tai turėtume pripažinti, kad praeityje – o iš dalies ir šiandien ULB teritorija buvo kai kas daugiau nei Lenkijos ir Rusijos „nesantaikos obuolys“. ULB teritorija lemdavo rusų ir lenkų santykių formą ir skirdavo mums arba imperialisto arba satelito vaidmenį, todėl Lenkija visada stengėsi šiose teritorijose dominuoti arba kariniu keliu, arba federalistiniais planais, nes istorija ją mokė, kad Rusija, vadovaujanti šiose teritorijose, tampa neįveikiama konkurente. Iš laimėjusios konkurentės – Rusijos – negalima tikėtis nieko kito – tik pavergimo.“⁴⁵⁵

Skirtingai negu Lenkijos emigracinės vyriausybės, „Kulturoje“ netrukus po karo buvo suvokta, kad siekiant garantuoti Lenkijai suvereniją ir saugią ateitį tarp Vokietijos ir Rusijos yra būtina susitarti su tautomis, esančiomis į rytus nuo jos sienos, ir palaikyti jų nacionalinius siekius, nes tikėta ne tik Sovietų Sąjungos griuvimu, bet ir jos demokratizavimo būtinumu, todėl bendradarbiavimui ir palankumui su ULB tautomis užtikrinti ir draugiškiems ryšiams su Rusija palaikyti reikėjo paaukoti Vilnių ir Lvovą, nes juos atimant tikėtis partnerystės būtų buvę naivu. Lygiaverčių partnerių bendrystė turėjo užtikrinti ir lenkų ir rusų imperialistinių siekių pažabojimą, nes „tik „neimperialistinei Rusijai ir neimperialistinei Lenkijai gali pavykti atkurti ir sutvarkyti tarpusavio santykius, o ukrainiečiams, lietuviams ir baltarusiams ateityje turi būti suteikta visiška teisė pasirinkti, nes to reikalauja rusų ir lenkų interesai.“⁴⁵⁶

⁴⁵⁴ Czapski J. Dwadzieścia pięć lat // Kultura. 1972, nr. 7/298–8/299, s. 5.

⁴⁵⁵ Mieroszewski J. Rosyjski „kompleks polski“ i obszar ULB // Kultura. 1974, Nr. 9/324, s. 7-8.

⁴⁵⁶ Ten pat, p. 12.

J. Mieroszewskis buvo tikras, kad negalima kalbėti apie lenkų ir rusų santykius neatsižvelgus į ULB teritoriją. Todėl jis pridurdavo, kad kiek rusai visada nepakankamai įvertindavo ir iki šiol neįvertina ukrainiečių, tiek jie visada pervertindavo ir iki šiol pervertina lenkus, kurie visada jiems yra konkurentai⁴⁵⁷.

Visa tai buvo daroma dėl stiprios ir savarankiškos Lenkijos. Mūsų politikos tikslas yra ne kova dėl Ukrainos ar Lietuvos nepriklausomybės, bet Lenkijos suverenumo užtikrinimas – rašė J. Mieroszewskis⁴⁵⁸. Taip formuojamas tikslas Lenkijos suverenumo garantą susiejo ne su jos pačios, bet ULB teritorija. Iš čia radosi poreikis įtikinti ULB tautas dėl bendradarbiavimo ir, svarbiausia, dėl bendros politikos formavimo. Todėl dėl rytinių Lenkijos sienų su rytiniais kaimynais revizijos negalėjo būti nei kalbos, juo labiau, kad baimintasi dėl galimos šių valstybių sąjungos su Vokietija⁴⁵⁹.

ULB koncepcijai skirtuose straipsniuose J. Mieroszewskis dar kartą primindavo žurnalo „Kultura“ suprantamos politikos principus sakydamas, kad lenkai turi ne tik kartą ir visiems laikams atsisakyti Vilniaus ir Lvovo, taip pat bet kokios politikos ar planų, kurių tikslas būtų, tinkamai progai pasitaikius, dominuoti Rytuose, nepaisant tautų, esančių į Rytus nuo Lenkijos⁴⁶⁰.

Aiškėja, kad po Antrojo pasaulinio karo ULB teritorija „Kultūros“ buvo vertinama ne tik kaip nesantaikos erdvė tarp lenkų ir rusų, kuri lemia vienu ar kitu pranašumą, bet ir ginčytinos žemės, kurios taip pat galėtų priklausyti ir kitoms tautoms.

Šiandien neabejojama, kad XX a. pabaigoje atgavusioje nepriklausomybę Lenkijoje santykių su kaimynais kelrodžiu tapo J. Giedroyco įsitikinimas, kad Lenkijos situacija Europoje ir pasaulyje priklausys nuo jos padėties Rytų Europoje⁴⁶¹. Nes, kaip tvirtino J. Mieroszewskis, kuo tvirtesnė bus toji padėtis, tuo Lenkija bus svarbesnė Vakarams, nes ji yra Vakarams

⁴⁵⁷ Ten pat.

⁴⁵⁸ *Mieroszewski J.* Polska Ostpolitik // *Kultura*. 1973, nr. 6/309, s. 69.

⁴⁵⁹ *Mieroszewski J.* Polska Westpolitik // *Kultura*. 1973, nr. 9/312, s. 45-56.

⁴⁶⁰ Ten pat.

⁴⁶¹ *Snyder T.* Tautų rekonstrukcija. Lietuva. Lenkija. Ukraina, Baltarusija 1569–1999. Vilnius. 2008, p. 256-283.

reikalinga tam, kad sugebėtų palaikyti su Rusija gerus santykius ir padėtų Europai bei Amerikai įkomponuoti ją į demokratinių valstybių visumą⁴⁶².

Manytina, kad Europos kaimyninių tautų santykių svarbos suvokimas ir teritorijų į rytus nuo Lenkijos įprasminimas lenkų geopolitikoje yra vienas iš istorinių J. Giedroyco ir J. Mieroszewskios nuopelnų, o ULB programa – naujos istorinės prasmės lenkų valstybingumui suteikianti paradigma⁴⁶³.

Nepriklausomos, paremtos demokratiniais pagrindais ir draugiškais ryšiais su artimiausiais rytiniais kaimynais Lenkijos vizija, kuri, atsižvelgiant į kelis dešimtmečius dominuojantį sovietinį režimą Lenkijoje, tiek daliai lenkų išsivijios, tiek sovietinės visuomenės atrodė lyg utopija. Pagal įtikinamus J. Giedroyco ir J. Mieroszewskio argumentus, pasiūlytas nepriklausomos Lenkijos ir ULB valstybių bendradarbiavimas turėjo garantuoti visiems suverenumą ir Lenkijos lyderystę Vidurio Rytų Europoje.

Pastebima, kad Maisons-Laffitte sukurta ULB programa leido šiuolaikinei Lenkijai, geriau už kitas Vidurio ir Rytų Europos valstybes, suprasti, kad net Europos Sąjungos viduje ir už jos ribų yra kaimynai, nuo kurių nepabėgsi ir kurių nuotaikų negalima ignoruoti, nors be jų gyvenimas būtų kur kas malonesnis⁴⁶⁴. Regis, todėl šiuolaikiniam Lenkijos vaidmens Europoje ir Vidurio Rytų Europoje suvokimui atskleisti buvo ir išlieka svarbios J. Giedroyco, J. Mieroszewskio ir Literatūros instituto bibliotekos išleistų žurnalų ir knygų serijos. Jų dėka pusamžį konstruojama geopolitinė Lenkijos kaimynystės programa, suformuluota siekiant bendradarbiauti su ULB subregionu, pagrindė moderniosios Lenkijos „tilto“ geopolitinės tapatybės istorinę ir šiuolaikinę reikšmę, atskleisdama ATR heterogeniškumą ir kartu jos geopolitinį integralumą.

⁴⁶² *Mieroszewski J.* Rosja-Niemcy-Ameryka // Kultura. 1961, nr. 4/162, s. 56.

⁴⁶³ *Habielski R.* Realizm, wizje i sny romantyków. O pisarstwie Juliusza Mieroszewskiego // *Mieroszewski J.* Finał klasycznej Europy. Lublin, 1997, s. 23–33.

⁴⁶⁴ *Ашерсон Н.* Друзья, братья и партнеры: будущие коалиции внутри Европейского союза // Европа. Т. 5, 2005, nr. 4 (17), с. 17.

ULB koncepcija buvo J. Giedroyco vizijos, skirtos „galios persvarai Rytų Europoje pakeisti“⁴⁶⁵, reikšminis veiksnys, kuris turėjo užtikrinti Lenkijai saugumą, o Vidurio Rytų Europos regionui demokratinį stabilumą, kartu paskatinti lenkų ir rusų sutarimą. Lenkijai šiame procese turėjo būti pavestas įkvėpėjos vaidmuo, nes manyta, kad draugystė su Vakarų valstybėmis yra vertinga ir reikalinga, bet nesuteikia Lenkijai visiškų saugumo garantijų, todėl jai reikia aiškios ir nuoseklios Rytų politikos“⁴⁶⁶.

Maža to, Lenkijos stabilumas ir saugumas nebuvo priimtinas pažeidžiant lenkų rytinių kaimynių interesus. ULB teritorija turėjo padėti suvaidinti Lenkijai svarbų vaidmenį Rytų Europoje ir tik nuo šio vaidmens turėjo priklausyti jos padėtis Vakaruose, todėl buvo kartojama: „lenkai turi suprasti, kad mūsų pozicija Europoje priklausys nuo mūsų pozicijos Rytuose ir tik tada būsime vertinami kaip kertinis Rytų Europos akmuo, tik tada mūsų pozicija Vakaruose bus stipri.“⁴⁶⁷

3.1. Jerzy Giedroyco Rytų politikos genezė: tarpukario intelektualų geopolitinės įžvalgos ir jų kritika

J. Giedroyco Rytų politikos ir ULB koncepcijos genezės tyrimų išvadose dažniausiai nurodomi du tarpukariu jo redaguoti leidiniai: „Bunt Młodych“ (1931–1937)⁴⁶⁸ ir jo tęsinys, pakitusiu pavadinimu „Polityka“

⁴⁶⁵ Kornat M. Realizm środków, idealizm wizji. O geopolitycznej wizji Jerzego Giedroycia ir Juliusza Mieroszewskiego // *Przekłete miejsce Europy? Dylematy polskiej geopolityki* / pod red. J. Kloczkowskiego. Kraków, 2009, s. 235.

⁴⁶⁶ Mieroszewski J. *Polska Westpolitik* // *Kultura*. 1973, nr. 9/312, s. 47.

⁴⁶⁷ Kaletowa. L. Instynkt państwowy. Rozmowa z Jerzym Giedroyciem, redaktorem „Kultury“ // *Polityka*. 1999, nr. 35, s. 30–31.

⁴⁶⁸ J. Giedroycas, redaktoriaus karjerą pradėjęs tarpukariu, tada redagavo kelis provyriausybinės pakraipos žurnalas: „Dzień Akademicki“, vėliau jo pavadinimą pakeitė į „Bunt Młodych“. Šis dvisavaitinis žurnalas (nuo 1931 m.) buvo įkurtas konservatyvios jaunimo organizacijos „Myśl Mocarstwowa“, turint tikslą palaikyti J. Piłsudskio programą. Kaip šio leidinio kolektyvą J. Giedroycas įvardijo: Ksawery ir Mieczysława Pruszyński, Kazimierz Studentowicz, Paweł Skwarczyński, Adolfą ir Aleksandrą Bocheński, Stanisławą Swianiewiczų ir Vilnijos grupę (plačiau nenusakdamas, ką turėjo omenyje), tačiau iš publikacijų žurnale galima spėti, kad tai buvo Stanisławas Mackiewicz, Piotras Duninas-Borkowski, Konstantas Trzczyński, Józefas Winiewicz, Ryszardas Warg (Jerzys Niezbrzycki), taip pat Paweł Zdziechowski, o nuo 1936

(1937-1939)⁴⁶⁹. Tokioms išvadoms pritarė ir pats J. Giedroycas, teigdamas, kad „Asmeniškai man egzistuoja minties visuma – „Bunt Młodych“, „Politykos“ ir „Kultūros“ idėjų tęsinys. Nepakito tikslai, metodai, toks pat išliko redagavimo stilius <...>, pasikeitė tik žmonės“⁴⁷⁰. Kokie buvo tie tarpukario tikslai, kokių metodų buvo siūloma imtis norint juos įgyvendinti ir kuo pasižymėjo J. Giedroyco redagavimo stilius tarpukariu? Išsiaiškinti tai nėra paprasta, nes kaip ir išeivijoje J. Giedroycas savo vardu nėra daug rašęs. Be to, tarpukariu jis dar nebuvo toks garsus, koks tapo vėliau, o kai jis išgarsėjo, tarp gyvųjų jau buvo likę nedaug iš tų, kuriais jis žavėjosi, kurių įžvalgomis domėjosi ir jas vertino, kas galėtų būti pakalbintas.

Tie, kurie ne vieną kartą lankėsi Maisons-Laffitte, prisimindavo ilgus dešimtmečius nepakitusį J. Giedroyco kabinetą. Knygų lentynose, tarp knygų, stovėjo Vilniaus Aušros Vartų Švenčiausiosios mergelės Marijos paveikslas, dešinėje sienos pusėje kabėjo J. Piłsudskio portretas, kairėje – A. Czartoryskio⁴⁷¹. Pastaruoju žavėjosi dėl jo užsienio politikos ir domėjimosi Rytų reikalais, o J. Piłsudskiu – dėl jo Rytų ir tautinės politikos, kuris buvo jam pavyzdys, bet, kaip pats prisipažino, jo tiesioginiu sekėju niekada netapo⁴⁷². Taigi, neatsitiktinai tarp J. Giedroyco pažiūroms didžiausią įtaką dariusiųjų iki „Kultūros“ pasirodymo įvardijamos dvi ryškios tarpukario Lenkijos asmenybės: maršalas Józefas Piłsudskis ir politinis publicistas Adolfas Maria Bocheńskis⁴⁷³.

m. prie jų prisidėjo Stafanas Kisielewskis ir Stanislawas Stomma: *Supruniuk M. A. Uporządkować wspomnienia. Nieautoryzowane rozmowy z Jerzym Giedroyciem*. Toruń. 2011, s. 45-46.

⁴⁶⁹ „Polityka“ pasirodė pirmą kartą 1937 m. kovo 10 d., paskutinis numeris išėjo 1939 m. rugsėjį. Pavadinimas buvo pakeistas tik dėl kolektyvo amžiaus pokyčių. Tai humoristiškai eilėse yra įamžinęs Tadeusz Hollendras, kuris rašė: „Młodzi się już zestarzel, Hier begraben is der Hund, wołą więc politykować, niz uprawiać bunt“: *Supruniuk M. A. Uporządkować wspomnienia. Nieautoryzowane rozmowy z Jerzym Giedroyciem*. Toruń, 2011, s. 56.

⁴⁷⁰ Ten pat, p. 50.

⁴⁷¹ *Giza H. M. Ostatnie lato w Maisons-Laffitte*. Wrocław, 2007, s. 9.

⁴⁷² Ten pat, p. 51.

⁴⁷³ *Adolf Maria Bocheński* (1909–1944) – politinis publicistas, karininkas, „Bunt Młodych“ ir „Polityka“ publicistas, vienas iš talentingiausių XX a. 4 dešimtmečio lenkų politinių rašytojų. Jis mokėsi namuose, išlaikęs abiturus egzaminus, 1927 m. įstojo į Paryžiaus *Escole des Sciences Politiques* Diplomatinijos fakultetą, kurį baigė po trejų metų. Parvykęs į Lenkiją pradėjo veikti konservatyvioje jaunimo organizacijoje „Myśl Mocarstwowa“. Čia susipažino su J. Giedroycu ir pradėjo rašyti „Bynt Młodych“. S. Mackiewiczus vadino jį „stebuklingu vaiku-vunderkindu“. A. M. Bocheńskis niekada nepalaikė idėjos jauniesiems lenkų konservatoriams veikti be

J. Giedroycas nuo jaunystės žavėjosi vyresniosios kartos sulenkėjusio lietuvio maršalo J. Piłsudskio asmenybe dėl jo politinio realizmo ir gebėjimų suteikti jam romantines formas⁴⁷⁴, priimti nepopuliarius sprendimus ir nebijoti viešosios nuomonės reakcijos⁴⁷⁵. Asmeniškai susitikę jie buvo tik kartą, kai atvyko pas jį drauge su bičiuliais – Rogeriu Raczyńskiu ir Rowmundu Piłsudskiu, tolimu maršalo giminaičiu – audiencijos. Šį susitikimą atsimindamas J. Giedroycas pasakojo, kad išėjęs iš savo kabineto į priimamąjį J. Piłsudskis pasisveikinęs kiekvienam paspaudė ranką ir, pasakęs: „Toks gražus oras, šiuo laiku einu pasivaikščioti – viso gero“, išėjo jų nepriėmęs⁴⁷⁶. Nepaisant šitokio akibrokšto, J. Giedroycas nenustojo žavėtis jo idėjomis. Labiausiai jam imponavo jo federalistinė vizija, kurios įgyvendinimo, jo manymu, pastarasis atsisakė po Rygos sutarties. Nuo to laiko, anot J. Giedroycas, J. Piłsudskis jau buvo kitas žmogus, nustojęs tikėti Lenkijos valstybės ilgaamžiškumu, neturėjęs jokių planų ateičiai, siekdamas tik vilkinti nepriklausomybės pabaigą⁴⁷⁷.

J. Giedroycas negalėjo pateisinti, kad J. Piłsudskis numarino federacinę idėją dėl nesugebėjimo keisti pažiūrų, kadangi pats buvo žmogus, kuris visada stengėsi kovoti iki galo, net tada, kai reikalas atrodė pralaimėtas⁴⁷⁸. J. Giedroycui politinė praktika ir programos niekada nebuvo sakramentai, kurių negalima keisti, todėl propagavo gebėjimą prisiderinti prie naujų ir esamų tarptautinės politikos pokyčių⁴⁷⁹. Tikriausiai todėl „Bunt Młodych“, o vėliau „Politykoje“ išryškėjo J. Giedroycas ir jo suburto kolektyvo kritika

S. Mackiewicziaus. Žuvo Ankaroje, išminuodamas miną. Apie jį daugiau žr.: Zanim powstała Kultura. Antologia tekstów Adolfa Marii Bocheńskiego poświęconych polskiej polityce wschodniej / opr. K. M. Ujazdowski. Lublin, 2006, s. 5–11; *Bocheński A.* O ustroju i racji stanu Rzeczypospolitej / opr. A. Kosicka-Pajewska. Warszawa, 2000, s. 5–29; *Ujazdowski M. K.* Piotr Dunin-Borkowski o Adolffie Bocheńskim // *Zeszyty Historyczne*. 2006, z. 157, s. 14–24.

⁴⁷⁴ *Berberyusz E.* Książę z Maisons - Laffitte. Gdańsk, 1995 s. 64.

⁴⁷⁵ Sto lat polskiego losu. Z Jerzym Giedroyciem rozmawia Krzysztof Masłoń // *Plius Minus*. 1999, nr. 53. Prieiga per internetą: <<http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje21/text18p.htm>>.

⁴⁷⁶ *Supruniuk M. A.* Uporządkować wspomnienia. Nieautoryzowane rozmowy z Jerzym Giedroyciem. Toruń, 2011, s. 27.

⁴⁷⁷ *Giedroyc J.* Autobiografia na cztery ręce / opr. K. Pomian. Warszawa. 2006, s. 46.

⁴⁷⁸ Ten pat, p. 54.

⁴⁷⁹ *Lazari A.* Jerzego Giedroycia wołanie na puszczy. Polska polityka wschodnia w rozumieniu Redaktora „Kultury“ // *Przegląd*. 2006 nr. 30. Prieiga per internetą: <http://www.przegląd-tygodnik.pl/pl/artukul/jerzego-giedroycia-wolanie-na-puszczy>, taip pat žr. *Mieroszewski J.* Materiały do refleksji i zadumy. Paryž. 1976, s. 110–122.

praktinei J. Piłsudskio ir „piłsudskininkų“ vykdomai politikai tarpukariu⁴⁸⁰. J. Piłsudskio politikos analizė tarpukariu ateityje apsaugojo jį nuo tų klaidų, kurias padarė kaip ir jis, lietuvių kilmės, J. Piłsudskis.

Visą „Bunt Młodych“ kolektyvą, anot ilgamečio J. Giedroyco bičiulio Konstanto Aleksandro Jeleńskiego⁴⁸¹, labiausiai vienijo bendras suvokimas, kad „nostalgija dėl Jogailaičių imperijos, tos unijos lygių su lygiais, kvepėjo kolonializmu, kuris po lietuvių dinastijos skeptru lėmė lietuvių ir ukrainiečių elito polonizavimą“⁴⁸². Ši jaunų intelektualų skleidžiama bendros praeities padarinių kitoms tautoms savivoka, pirmiausia skatino jų kritiką tuometinės Lenkijos tautinių mažumų politikai, ypač ukrainiečių atžvilgiu, nes manyta, kad tautinių mažumų problemos arba veda link federalistinės valstybės pertvarkos, arba tampa nuolatiniu valstybės silpnumo šaltiniu⁴⁸³, ir abi šias problemas reikia spręsti. Nepatenkintų tautinių mažumų griauinančią jėgą anksti supratęs J. Giedroycas vėliau biografijoje pareiškė: „Valstybė buvo man pagrindinė vertybė. <...> buvau įsitikinęs, kad ją iš vidaus gali išsprogdinti tik skirtingų tautų siekiai, todėl su jomis buvo būtina susitarti, jeigu Lenkijos valstybė turėjo apskritai egzistuoti. „Piastų“ koncepcija buvo man iš esmės nepriimtina, nes laikiau, kad ji „sumažina“ Lenkiją <...>, taip pat žinojau, kad Lenkija nesutverta būti nei imperija, nei Čekoslovakija“⁴⁸⁴.

Šioje vietoje verta priminti, kad po Rygos sutarties, kurią J. Giedroycas vertino kaip J. Piłsudskio federalistinės politikos fiasko, prie Lenkijos buvo prijungtos teritorijos, esančios į Rytus nuo jos, kurios buvo gausiai apgyvendintos ne lenkų tautybės piliečių, todėl reikalavo aiškios politikos tautinių mažumų atžvilgiu. Tautinių mažumų politikos sprendimų

⁴⁸⁰ Nowak A. Pomnik Jerzego Giedroycia. Prieiga per internetą: <<http://www.nowe-panstwo.pl>>.

⁴⁸¹ *Konstanty Aleksander Jeleński* (1922–1987) – publicistas, vertėjas, Kultūros Laisvės kongreso darbuotojas ir šios organizacijos žurnalo „*Przewuse*“ leidybos organizatorius, ilgametis žurnalo „Kultura“ bendradarbis.

⁴⁸² *Jeleński A. K. O „Kulturze“ dla Francuzów // Giedroyc J., Jelenski K. A. Listy 1950–1987 / opr. W. Karpiński. Warszawa, 1995, s. 481.*

⁴⁸³ *Bocheński A. M. Granice relatywizmu politycznego // Bunt Młodych, 1936, nr. 90/91, cit. iš: Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R. Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 279.*

⁴⁸⁴ *Giedroyc J. Autobiografia na cztery ręce / opr. K. Pomian. Warszawa. 2006, s. 45.*

ieškojo ir A. M. Bocheńskis, o jo sprendimų paiešką aktyviausiai reprezentavo J. Giedroyco redaguojami žurnalai.

A. M. Bocheńskis kritiškai buvo nusistatęs prieš Jogailaičių idėją, sakydamas, kad „lenkai, kurie ją skelbia (Jogailaičių idėją tarpukario Lenkijoje skleidė ir palaikė S. Mackiewiczius ir W. Bączkowskis), mano esantys mažesnių Rytų Europos tautų bičiuliai ir galvoja, kad jiems padeda, kalbėdami apie Jogailaičius. Tuo tarpu ta pati Jogailaičių idėja šioms tautoms yra didžiausios kaliausės ir agresyviausio lenkų imperializmo simbolis <...> jeigu lietuviai buvo asimiliuoti, tai įvyko beveik be bruzdėjimų. Atėmę jiems tautinę savimonę, palikome jiems bent valstybinės tradicijos tęstinumą. Rus'iai Jogailaičių idėja nepaliko net šešėlio valstybingumo. <...> jeigu Jogailaičių idėja lietuvių akyse atrodo kaip istorinės draugystės išraiška, kuri baigėsi jų tautos prarijimu, tai ukrainiečių akyse ji atrodo kaip apiplėšimas, <...> supraskime, kad nei lietuviai, nei ukrainiečiai, nei baltarusiai neturi mažiausio noro tapti lenkais – ir gerbkime jų valią“⁴⁸⁵. Tačiau tam, kad „šios tautos laikytų Lenkiją skydu nuo Rusijos ir Vokietijos imperializmo, pirmiausia reikėjo įrodyti, kad, gyvendami su jais po vienu stogu, galime užtikrinti jų nepriklausomą kultūrinį, politinį ir ekonominį būvį. Tačiau, be deramos tautinės politikos, be aiškios federacinės koncepcijos, sudėtinga būtų kalbėti apie tikrai didžią lenkų užsienio politiką“⁴⁸⁶. Siekdami šias problemas spręsti, A. M. Bocheńskis drauge su J. Giedroycu siūlė suteikti ukrainiečiams Rytų Galicijoje autonomiją.

Kalbėdamas apie lenkų kultūros asimiliuojantį poveikį rytiniams kaimynams, A. M. Bocheńskis taip pat pastebėjo, kad lenkų asimiliuotieji sluoksniai jau seniai prarado monopolį dėl vadovavimo kitoms tautoms, todėl kultūrinis savininkiškumas ateities politikoje negalėjo pagelbėti⁴⁸⁷.

⁴⁸⁵ *Bocheński A. M.* Aktualność idei jagiellonskiej // Bunt Młodych. 1937, nr. 116, cit. iš: Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R. Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 334–341.

⁴⁸⁶ *Czerwinski F.* [Bocheński A.M.] Polski imperializm ideowy // Polityka, 1938, nr. 148, cit. iš: Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R. Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 385.

⁴⁸⁷ *Bocheński A. M.* Aktualność idei jagiellonskiej // Bunt Młodych. 1937 ..., s. 341.

Beveik taip pat kaip ir A. M. Bocheński, tik pateikdamas konkrečių pavyzdžių, XX a. 7 dešimtmety J. Mieroszewskis teigė, kad „Jogailaičių idėja“ tik lenkams neturi nieko bendro su imperializmu. Abiejų Tautų Respublika lėmė lietuvių bajorijos polonizavimą, o ryškiausias meilės Tėvynei aktas – „Lietuva, Tėvyne mūsų, Tu didvyrių žeme“ – buvo parašytas ne lietuvių, bet lenkų kalba. Lenkai, matyt, net negalėtų įsivaizduoti tokios situacijos. Rusai bandė mus rusifikuoti, bet jiems nepavyko iš mūsų atimti nei vieno poeto ar rašytojo, o netgi atvirksčiai, rusų spaudimas XIX a. paskatino lenkų literatūrą ir kalbą suklestėti.⁴⁸⁸

J. Mieroszewskis pastebėjo tai, ko nebuvo įžvelgęs A. M. Bocheński, būtent lenkų kultūros patrauklumą ir jos gebėjimą atsilaikyti prieš kitas kultūras. Lenkų kultūros imponavimą pabrėždavo ir J. Giedroycas, teigdamas, kad nėra panaudojamos visos lenkų kultūros galimybės, ypač santykiuose su Rusija, todėl sakydavo, kad „Reikia turėti omenyje vaidmenį, kurį iki šiol lenkas, lenkiškumo tradicija vaidina Rusijoje <...>. Labai įdomu yra tai, ką Stalinas pasakė, regis Churchillui: „Mes atsimename, kad Maskvoje lenkai buvo net du kartus, bet niekas kitas, Napoleonas nepasiekė, lenkai buvo.“ Ir tai yra reikalai, iš kurių nedarome išvadų, žavime, bet nuolat esame vertinami kaip pavojus.⁴⁸⁹

Nėra visai aišku, kaip galima būtų vertinti šias J. Giedroyco užuominas. Tačiau jis visuomet buvo tikras, kad Lenkijos vaidmenį Vidurio Europoje turėjo padėti įkūnyti lenkų kultūra, literatūra, kalba, kaip galimybė pasiekti Vakarų⁴⁹⁰. Aišku taip pat yra ir tai, kad santykių su Rusija pagerinimas jam rūpėjo visada, ir jis buvo visiškai tikras, kad per kultūrą galima formuoti tarptautinius ir politinius santykius⁴⁹¹. Tikriausiai todėl, paklaustas apie

⁴⁸⁸ *Mieroszewski J.* Rosyjski „kompleks polski“ i obszar ULB // *Kultura*. 1974, nr. 9/324, s. 7.

⁴⁸⁹ *Supruniuk M.A.* Uporządkować wspomnienia. Nieautoryzowane rozmowy z Jerzym Giedroyciem. Toruń, 2011, s. 47.

⁴⁹⁰ Ten pat, s. 19.

⁴⁹¹ *Giza H.M.* Ostatnie lato w Maisons-Laffitte. Wrocław, 2007, s. 57.

Lenkijos rytinės sienos ribas po padalijimų, „brėžė“ ją ten, kur baigėsi lenkų tradicija, t. y. mažiausiai ties Smolensku ir Kijevu⁴⁹².

Pritardamas A. M. Bocheńskio ir J. Mieroszewskio įžvalgoms, XX a. pabaigoje J. Giedroycas atsiminė, ką kalbėjo jo bičiuliai, sakydamas, kad „tarpukariu nebuvo atsižvelgta į tai, kad ukrainiečiai ar lietuviai „Jogailaičių idėją“ suprato kaip gryniausią lenkų tradicinio imperializmo formą, nežavėjo jų lenkų nuolatinis apeliavimas į Jogailos tradiciją, o tai, kas lenkams buvo šlovingi istorijos puslapiai, lietuviams, ukrainiečiams, baltarusiams buvo jų istorijos tamsūs puslapiai“⁴⁹³.

Tarpukariu dauguma rašiusių J. Giedroyco redaguojamuose žurnaluose buvo kilę iš ATR rytinių žemių. Jų patirtis ir ryšiai su ten gyvenusiomis tautomis ir jų nacionalinės nuotaikos leido suprasti šių tautų baimę, matant Lenkijos politines programas ar pasiūlymus.

1934 m. „Kurier Lwowski“ pateikė „Bunt Młodych“ charakteristiką, kurioje parašyta: „Tai yra savaitraštis sanacinės pakraipos, išsiskiriantis iš daugelio kitų sanacijos leidinių tuo, kad jo redaktoriai daugiau galvoja, daugiau skaito ir pasižymi geresniais rašymo gebėjimais, tuo tarpu kai kitiems pakanka tik skambių šūkių ir mokėjimo išsigalvoti.“⁴⁹⁴ Kaip matome, jau tada buvo vertinamas J. Giedroyco redaktoriaus talentas. Jis pats nors ir nerašė, bet laikė save tuo, kas inspiruoja ir suteikia leidiniams kryptį⁴⁹⁵.

Skleidžiamos „Bunt Młodych“, o vėliau „Politykoje“ koncepcijos siekė stiprios Lenkijos. Ji turėjo įgyti tokią valstybinę galią, kuri užtikrintų galimybes nepaisyti kitų valstybių valios, bet leistų primesti jiems savąją⁴⁹⁶. A. M. Bocheńskis buvo tikras, kad Lenkija turi išugdyti tokią galią, kad,

⁴⁹² *Supruniuk M.A.* Uporządkować wspomnienia. Nieautoryzowane rozmowy z Jerzym Giedroyciem. Toruń, 2011, s. 17.

⁴⁹³ III Rzeczpospolita oczami realisty. Z J. Giedroyciem rozmawiał Krzysztof Burnetko // Tygodnik Powszechny. 1998, nr. 3/18.

⁴⁹⁴ Kurier Litewski. 3 maja 1934, cit. iš *Bocheński A.* O ustroju i racji stanu Rzeczypospolitej / opr. A. Kosicka-Pajewska. Warszawa, 2000, s. 10.

⁴⁹⁵ *Supruniuk M.A.* Uporządkować wspomnienia. Nieautoryzowane rozmowy z Jerzym Giedroyciem. Toruń, 2011, s. 44.

⁴⁹⁶ *Bocheński A. M.* Granice relatywizmu politycznego // Bunt Młodych, 1936, nr. 90/91, cit. iš: *Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R. Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 272.*

nepaisant jos geografinės padėties, niekas jai negalėtų grėsti. Todėl jis teigė, kad tolimesnių rytinių „kresų“ užėmimas ne tiek susilpnintų Rusiją, kiek ją nuteiktų prieš Lenkiją. „Galima sakyti, kad jeigu kažkokio stebuklo vedami užimtume Rytų Prūsiją ir Baltarusiją, tai būtų vienas iš būdų, kuris sunaikintų Lenkijos ateitį“⁴⁹⁷.

Nuo 1937 m. „Bunt Młodych“ pakeitus pavadinimą į „Polityką“, Redakcijos kreipimesi skelbiama, kad jie atstovauja imperialistams, bet naujojo pokario tipo ir ragina pasinaudoti reta vokiečių ir rusų antagonizmo galimybe⁴⁹⁸. „Naujojo imperializmo tipo“ jie neapibūdino, bet iš publikacijų aišku, kad pagrindinis skirtumas tarp senojo ir naujojo imperializmo buvo tas, jog naujasis pokario tipo imperializmas skyrėsi nuo kaimynų vokiečių ir rusų imperializmo. Todėl „Politykoje“ Lenkiją ir Vidurio Rytų Europos valstybes svarbiausia vienijančia grandimi buvo pripažinta kultūra.

Lenkijos ir Vidurio Rytų Europos jėga turėjo būti kuriama ne politinės prievartos ar agresijos, bet politinių kompromisų padedama, bendradarbiaujant ir akcentuojant bendrus interesus. Ir visų svarbiausia, tai turėjo būti daroma, remiantis bendradarbiavimu su kitomis tautomis, kurioms kaip ir lenkams grėsė vokiečių ar rusų imperializmas. Ši samprata buvo glaudžiai susijusi su įgyvendinama valstybės prometėjiška idėja, kuria remiantis buvo siekiama Sovietų Rusijos žlugimo ir Vokietijos decentralizacijos. Todėl vėliau A. M. Bocheński pripažino, jog Jogailaičių idėjos tarpukariu atsisakyta, nes ji buvo suvokta kaip programa, gresianti asimiliacija tautinėms mažumoms, todėl ji buvo pakeista prometėjizmo definicija, skelbiančia kaimyninių tautų teisę į valstybingumą⁴⁹⁹. Reikia nepamiršti, kad prometėjizmas taip pat buvo viena iš tarpukario Lenkijos politikos programų, kurią vėliau „Kulturoje“ kritikavo J. Mieroszewskis. Jam atrodė, kad „pišsudskininkai“ suprato prometėjizmo

⁴⁹⁷ *Bocheński A. M.* Istotna treść nacjonalizmu polskiego // *Polityka*, 1938, nr. 156, cit. iš: *Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R.Habielski, J. Jeruzelski. Lublin. 2008, s. 396.*

⁴⁹⁸ *Zespół „Polityki“.* Nie będziemy Polski bronić! // *Polityka*, 1937, nr.120 cit. iš: *Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R. Habielski, J.Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 359.*

⁴⁹⁹ *Bocheński A. M.* Między Niemcami a Rosją. Warszawa. 1994, s. 133.

programą kaip Sovietų Sąjungos griovimą iš vidaus, bet ne kaip išsivadavimo politiką, skirtą ukrainiečiams, lietuviams ir baltarusiams⁵⁰⁰. Tikriausiai dėl šių A. Bocheńskio ir J. Mieroszewskio įžvalgų „Kulturos“ Rytų politika yra apibūdinama kaip revizuotas tarpukario prometėjizmas.

1937 metais „Polityka“ išleido A. M. Bocheńskio studiją, skirtą Lenkijos padėčiai tarp Vokietijos ir Rusijos apžvelgti⁵⁰¹. Joje aptardamas vokiečių ir rusų antagonizmą, autorius daro prielaidą dėl artimiausiu metu Lenkijai gresiančio vokiečių ir rusų susitarimo, nukreipto prieš ją. Šioje knygoje autorius numato, kad Lenkija artimiausioje ateityje turės pasirinkti: arba kovoti ir su Rusija, ir su Vokietija vienu metu, arba ištvirti šių valstybių tarpusavio konfliktą.

A. M. Bocheńskis, skirtingai negu S. Mackiewiczus ir R. Dmowski, manė, kad dėl vokiečių ir rusų antagonizmo tampa saugi Lenkijos padėtis ir susidaro sąlygos išsaugoti jos nepriklausomybę, todėl siūlė dėti visas pastangas, kad šis priešiškus nemažėtų ir panaudoti jį savo tikslams⁵⁰². Jis ragino Lenkiją tapti revizionistine valstybe, t. y. imtis visų įmanomų priemonių, kad viena iš priešiškų pusių būtų susilpninta ir esant palankioms geopolitinėms aplinkybėms, galiojantis tarpukario galios pasiskirstymas Europoje galėtų būti pakeistas. A. M. Bocheńskis netikėjo, kad galima susitarti su Vokietija ir Rusija vienu metu ir su abiem palaikyti gerus santykius. Todėl politinį reliatyvizmą siūlė iš pradžių taikyti tik vieno priešo – tuometinės Rusijos – atžvilgiu, o ne dviem frontais⁵⁰³. Rusijos valstybės susilpninimas, išskaidant ją į naujus politinius darinius, pirmiausia, Ukrainos, turėjo tapti ta priemone, kuri padėtų Lenkijai išvengti gresiančios nelaimės – pavergimo⁵⁰⁴.

⁵⁰⁰ *Mieroszewski J.* Polska Ostpolitik // *Kultura*. 1973, nr. 6/309, s. 73.

⁵⁰¹ *Bocheński A. M.* Miedzy Niemcami a Rosja. Warszawa: Polityka. 1937.

⁵⁰² *Bocheński A. M.* Wytyczne polskiej polityki zagranicznej // *Bunt Młodych*, 1934, nr. 52, cit. iš: *Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R. Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 195.*

⁵⁰³ *Bocheński A. M.* Granice relatywizmu politycznego // *Bunt Młodych*, 1936, nr. 90/91, cit. iš: *Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R. Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 275–276.*

⁵⁰⁴ *Ten pat*, p. 279.

Galimybė sukurti Ukrainą, pagal A. M. Bocheński, buvo prarasta 1920 m. balandžio mėnesį Varšuvoje, J. Piłsudskiui ir S. Petliurai pasirašius Ukrainos Liaudies Respublikos be Vakarų Galicijos įkūrimo konvenciją, kuri, anot jo, tapo Rygos sutarties pagrindu⁵⁰⁵. Kaip ir J. Giedroycas, 1920 metus jis laikė nepanaudotais geopolitinėms permainoms įgyvendinti. Tai buvo vieninteliai metai tarpukariu, kai, jų manymu, buvo galima sunaikinti Rusijos imperinę galią⁵⁰⁶. Abu buvo tikri, kad J. Piłsudskio žygis į Kijevą galėjo suteikti Ukrainai nepriklausomybę, o Lenkijai galią⁵⁰⁷.

Tuo tarpu lenkų „endekų“ partijos lyderis R. Dmowski manė, kad jaunajai lenkų tautai, kuri dar privalo pribrešti savo lemčiai, geriau kaip kaimyną turėti galingą valstybę, netgi jeigu ji yra svetima ir labai priešiška, negu tarptautinį viešnamį⁵⁰⁸. Jis taip sakė, turėdamas omenyje mažas valstybes.

Skirtingai nuo R. Dmowskio, A. M. Bocheńskis kaip ir W. Studnickis ragino Lenkiją suartėti su Vokietija, todėl labai palankiai vertino Lenkijos užsienio reikalų ministro Józefo Becko politiką, dar ir todėl, kad pastarasis stengėsi veikti nepriklausomai nuo Prancūzijos įtakos⁵⁰⁹. Tačiau dėl tokios pozicijos negalime A. M. Bocheńskio laikyti germanofilu, nes Lenkijos suartėjimas su Vokietija turėjo atlikti tik funkcinį vaidmenį skatinant Rusijos ir Vokietijos nesantaiką⁵¹⁰.

1938 m. „Politykos“ lėšomis buvo išleista sklaidai brošiūra, pavadinimu „Polska myśl imperialna“ („Lenkijos imperinė mintis“), kurioje buvo raginama nesudaryti sąlygų Vokietijai ir Sovietų Sąjungai bendradarbiauti, o vykdant

⁵⁰⁵ *Bocheński A. M. Rozważania historyczno-polityczne // Bunt Młodych. 1933, nr. 40 cit. iš: Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R. Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 117–118.*

⁵⁰⁶ *Bocheński A. M. Wyprawa kijowska lekciją polityczną // Bunt Młodych. 1934, nr. 57 cit. iš: Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R. Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 215.*

⁵⁰⁷ *Od Redakcji. Tezy historyczne // Bunt Młodych. 1935, nr. 76 cit. iš: Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R. Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 263.*

⁵⁰⁸ *Dmowski R. Świat publiczny i Polska. Warszawa. 1931, s. 272.*

⁵⁰⁹ 1931 m. Lenkija pasirašė nepuolimo sutartį su Rusija, 1934 m. – su Vokietija.

⁵¹⁰ *Ujazdowski K. M. Polska państwem rewizjonistycznym. Koncepcje geopolityczne Adolfa Bocheńskiego // Przekłete miejsce Europy? Dylematy polskiej geopolityki / pod red. J. Kloczkowskiego. Kraków, 2009, s. 179.*

užsienio politiką atsisakyti viešosios nuomonės abejonių ir prireikus imtis sprendimų, nepriimtinių daugumai⁵¹¹.

„Politykoje“ nuolat buvo akcentuojama, kad tarp Rusijos ir Vokietijos gali išsilaikyti tik didelė ir stipri, o ne vidutinė valstybė. Nors tikslai iš tiesų buvo imperiniai, bet norint juos pasiekti nebuvo skleidžiamas teritorinis ekspansionizmas, skirtingai negu tai darė tarpukariu S. Mackiewiczius. Dar pastarojo biografas pastebėjo, kad jau „Bunt Młodych“ skyrėsi nuo „Słowo“ tuo, jog pirmiausia siekė stiprinti Lenkiją iš vidaus, o ne iš išorės⁵¹². Tačiau „Politykoje“ taip pat rašęs S. Mackiewiczius neigiamai atsiliepdavo apie Lenkijos vykdomą tautinių mažumų asimiliacijos politiką, todėl J. Giedroycas, kaip ir jo kolega A. M. Bocheńskis, jau tada galvojo apie galimybę sutelkti kokį nors potencialą teritorijose tarp Vokietijos ir Sovietų Rusijos, kuris galėtų suteikti Lenkijai didesnių apsaugos šansų,⁵¹³ taip pat nuramintų joje gyvenančias mažumas dėl galimos nepalankios politikos jų atžvilgiu šioje šalyje ateityje.

A. M. Bocheńskis, nors ir pasisakė prieš teritorinį imperializmą ir federaciją, kurioje dominuotų Lenkija, neatmetė Jogailaičių tradicijos, nes pabrėždavo, kad dėl dviejų tautų sąjungos federacijoje jų reali galia neproporcingai padidėja kiekvienai tautai atskirai. A. M. Bocheńskio Lenkijos vizija buvo susijusi su vizija apie „didelę daugiatautę valstybę“.

Šiandienos istoriografija A. M. Bocheńskio geopolitinę koncepciją vadina neofederalizmu, kuris reiškia, kad kitos tautos dėl sąjungos su Lenkija turėjo pasirinkti ir apsispręsti laisva valia. A. M. Bocheńskio neofederalizmas reiškė modernios valstybės pasirinkimą, kuris remtųsi laisvu noru bendradarbiauti su kitomis artimomis tautomis dėl kultūrinių tradicijų ir bendrų politinių interesų ir būtų paremtas lygiavertės partnerystės principais. „Politykoje“ buvo grindžiama mintis, kad valstybės elgesį ir jos politiką

⁵¹¹ *Żebrowski M.* Dzieje sporu. „Kultura“ w emigracyjnej debacie publicznej lat 1947–1956. Warszawa, 2007, s. 17.

⁵¹² *Jeruzelski J.* Stanisław Cat-Mackiewicz 1896–1966, Wilno–Londyn–Warszawa. Warszawa, 1994, wyd. II, s. 201.

⁵¹³ *Korek J.* Paradoxy paryskiej Kultury. Styl i tradycje politycznego myślenia. Lublin, 2000, s. 453.

labiausiai lemia jos interesai. Tai suponavo mintį dėl lenkų geopolitinių koncepcijų revizijos poreikio ir jų perspektyvų numatymo. Taip pat sakydavo ir J. Giedroycas, kritikuodamas šiuolaikinės Lenkijos užsienio, ypač Rytų politikos, nekonkretumą.

Atskaitos tašku „neofederalistiniam bendradarbiavimui“ turėjo tapti dabartis ir realūs politiniai įvykiai, todėl atsisakyta sentimentų dėl praeities ir buvusių politinių programų kopijavimo. Manoma, kad istorija tai – ne tas veiksnys, kuris turėtų lemti pozityvias politines programas, kadangi politinę aplinką sudaro nuolat kintanti ir sudėtinga tarptautinių santykių visuma, o praeities pavyzdžiai iš esmės gali būti pritaikomi tik labai retais atvejais⁵¹⁴.

1938 m. „Politykoje“ sutarta vykdyti programą, kuri darytų įtaką viešajai nuomonei už Lenkijos ribų. Pripažinus, kad dėl Vokietijos ir Rusijos ideologijų pobūdžio tai nėra įmanoma, nutarta daryti įtaką Vakarų demokratinėms valstybėms, mažesnėms tautoms ir valstybėms, išsidėsčiusioms ruože tarp Vokietijos ir Rusijos. Su kiekvienu nauju straipsniu „Politykoje“ buvo juntama vis labiau artėjanti grėsmė. Vis dažniau rašyta apie kaimynų, bet ir apie Lenkijos „imperialistinius gabumus“. 1939 m. Kazimierz Studentowiczius pažymėjo, kad „Prabudusi tautinė savimonė siekia sukurti nuosavą valstybę dėl politinių ir visuomenės reikmių, tačiau jungimasis į imperijas iš esmės kyla iš valstybinių poreikių. Mažai tautai, vien savo jėgomis vis sunkiau suspėti su materialia pažanga, tačiau ji už jokią kainą nenori prarasti nepriklausomybės <...> priešingai nei vokiečiai, lenkai dėl savo tradicinės religinės ir tautinės tolerancijos pasižymi didžiuliais imperialistiniais gabumais. Jeigu mes tam tikru laiku ir paskendome savo imperialistiniuose reikaluose <...> tai dėl nesugebėjimo tinkamai organizuoti militaristinę, politinę ir ūkinę struktūrą. Mūsų geografinė padėtis turėjo įtakos ne tikrai imperialistinių galimybių, tačiau ir nepriklausomybės praradimui <...> Reikia aiškiai įsisąmoninti, kad nuo grobikiško Vokietijos ir Rusijos imperializmo turime apsisaugoti savo imperializmu, iš esmės kitokiu, paremtu Lenkijos

⁵¹⁴ *Bochenski A. M. Argumenty historyczne w polityce zagranicznej // Polityka. 1939, nr. 3–4.*

sukūrimu, kaip parama pietryčių Europos tautoms. Todėl turime nenusisukti nuo tradicinio tolerancijos kelio bei kitoms tautoms pritaikyti politines santvarkas, kurios, priklausydamos nuo stipresnės valdžios, neprarastų tų garantijų, be kurių laisvos žmonijos vystymasis tampa daug sunkesnis⁵¹⁵. Šis straipsnis nebuvo vienintelis, kuriame kalbėta apie Lenkijos imperializmą. Kritikuojant teritorinę ekspansiją ir militarizmą ieškota Lenkijai kitokio imperializmo varianto, nes buvo suvokiama, kad nors valstybės sutelkimas ir karinės pajėgos gali užtikrinti saugumą ir padėti išsaugoti nepriklausomybę, bet niekada neužtikrintų platesnės įtakos. Imta kalbėti apie imperializmą, priešingą Vokietijos ir Rusijos imperializmui, kuris remtųsi tolerancija ir pagarba kitų valstybių suverenumui.

Artėjant Antrajam pasauliniam karui, 1939 m. pradžioje, „Politykos“ redakcijos parašyta: „Turime pasirengti aktyvesnei politikai Rytuose. Tam yra reikalinga sėkminga vidaus politika, kuri remtųsi mažų ir vidutinių Rytų ir Vidurio Europos tautų susitelkimu prieš gresiantį imperializmą, bendradarbiavimu, paremtu abipuse pagarba kultūroms ir atskiroms tautoms⁵¹⁶“.

1967 m. J. Mieroszewskis, perskaitęs A. Bocheńskio knygą „Tarp Vokietijos ir Rusijos“, J.Giedroycui parašė: „Adžio klydo dėl kelių pagrindinių dalykų, kuriuos perėmė iš „Krokvos mokyklos“ (istorikų). Neturiu galvoje susitaikymo su vokiečiais, nors toje situacijoje būtų buvę prasmės tai daryti. Adžio tuo tarpu (pasikliaudamas Stancykais) skelbė, kad bent vienos iš mūsų kaimynių palaužimas būtų Lenkijai naudingas. Antrasis pasaulinis karas įrodė šio teiginio klaidingumą. Visiškas Vokietijos sutriuškinimas reiškė visišką Lenkijos priklausomybę nuo Rusijos. Todėl nepalaikau Rusijos sutriuškavimo dėl tų pačių priežasčių.<...> Pertvarka ir modernizavimas, o ne iširimas, turi

⁵¹⁵ *Studentowicz K. Zdolności imperializmu polskiego // Polityka. 1939, nr. 185, cit. iš: Miłosz Cz. Išvyka į dvidešimtmetį. Vilnius, 2003, p. 324-327.*

⁵¹⁶ *Redakcja. Bilans 1938 r. w polityce zagranicznej // Polityka. 1939, nr.175 cit. iš: Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R. Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 422.*

būti mūsų tikslas Rusijos atžvilgiu. <...> tačiau nepaisant skirtumų, mūsų „prototipas“ yra Bocheńskis, o ne Dmowski⁵¹⁷.

J. Giedroyco redaguojami tarpukario žurnalai ilgainiui buvo pripažinti visuomenės, o į jo nuomonę, kurią jis formavo ir skeidė, įdėmiai įsigilindavo ne tik valstybei vadovaujantys politikai, bet ir idėjiniai jų oponentai⁵¹⁸. Akivaizdu yra tai, kad tarpukario J. Giedroyco leidiniuose vienareikšmiškai atsisakyta teritorinio imperializmo ir pasisakyta už galimybę sukurti Lenkijos rytuose mažas valstybes, tarp kurių daugiausia įtikinėta dėl Ukrainos. Šis tikslas vienijo visus J. Giedroyco redaguojamus žurnalus. Idėja, kad Lenkijos galia ir padėtis tarptautinėje arenoje priklauso nuo sugebėjimo sukurti bendrą frontą prieš vokiečių ir rusų imperializmą, kuriame Lenkija vaidintų pagrindinį vaidmenį ir turėtų užtikrintas sienas bei suverenumą, tapo ULB koncepcijos atskaitos tašku.

Nors Lenkijos išeiviams „kresai“ buvo jos nepriklausomybės atributas, o jų paveldimumas – tikėjimas stiprios Lenkijos atgimimu⁵¹⁹, dėl Lenkijos suverenumo, kartu ir dėl ULB jų atsisakyta ne tik „Kulturoje“, bet jau ir tarpukario redaguotuose leidiniuose. Skirtingai negu Londone, Paryžiuje ir toliau kovota dėl ukrainiečių teisių į nepriklausomybę pripažinimą⁵²⁰.

1998 metais reportaže J. Giedroycas teigia: „Daugiausia įkvėpimo man teikė, net jeigu ir pasidaviau J. Piłsudskio pažiūrų įtakai, istorija, būtent Abiejų Tautų Respublikos istorija. Jos vizija nebuvo iki galo įgyvendinta, nes nesugebėjome į ją įtraukti Ukrainos, nesugebėjome užtikrinti protingo bendradarbiavimo su lietuviais, o tai labai pakenkė mūsų ateičiai. „Kultura“ gimė visiško pralaimėjimo akimirka ir tada naujos vizijos sukūrimas atrodė

⁵¹⁷ Hofman I. Polska. Niemcy. Europa. Program zachodni paryskiej Kultury. Lublin, 2009, s. 28.

⁵¹⁸ Apie tarpukario žurnalų įtaką, žr.: *Król M.* Style politycznego myślenia. Wokół „Buntu Młodych“ i „Polityki“. Paryż. 1979; neseniai pasirodžiusi studija: Zanim powstała Kultura. Antologia tekstów Adolfa Marii Bocheńskiego poświęconych polskiej polityce wschodniej / pod red. M. K. Ujazdowskiego. Lublin, 2006.

⁵¹⁹ Hofman I. Polska. Niemcy. Europa. Program zachodni paryskiej Kultury. Lublin, 2009, s. 35.

⁵²⁰ Apie Ukrainą „Bunt Młodych“ ir „Politykoje“ daugiau žr.: *Habielski R.* Dialog jest możliwy // Nowa Europa Wschodnia. 2009, nr. 5, s. 133-146.

utopija. Dabar jau yra aišku, kad tokią viziją reikėjo sukurti ir įgyvendinti, o jeigu tai daroma atkakliai, galima tikėtis ir rezultatų.⁵²¹

Pagal „ULB“ koncepciją, buvo reikalaujama atsisakyti lenkų tradicinio imperializmo, nes tik tada galima būtų susitaikyti su Lenkijos rytiniais kaimynais ir reikalauti Rusijos atsižadėti imperializmo ir galvoti apie šios šalies demokratizavimą. Apie tokius santykius su Rusija, išvelgiant joje ne priešą, bet partnerį, tarpukariu negalvota ir tai regis buvo dar vienas naujos realybės ir ankstesnių klaidų konceptualus J. Giedroyco ir J. Mieroszewskio permąstymas, leidęs tikroviškai ir moderniai formuluoti šiuolaikinę Lenkijos geopolitiką.

Manytina, kad „ULB“ kaip ir A. M. Bocheńskio koncepcijomis buvo siekiama šiuolaikinėmis sąlygomis atnaujinti „Jogailaičių idėją“, dialektiškai ją kritikuojant ir atmetant tarpukario imperialistinę jos formą su Lenkija kaip hegemonė priešakyje. J. Giedroycas mąstė kategorijomis, kurių pasisėmė iš tarpukario lenkų konservatyviosios politinės minties, todėl nesiekė atkurti *status quo* iki Antrojo pasaulinio karo pradžios, ir tai yra reikalo esmė⁵²².

„Kultura“, skirtingai negu „Bunt Młodych“ ir „Polityka“, buvo ne tik lenkams skirtas leidinys. „Iš pat pradžių „Kultura“ buvo rytų europietiškas žurnalas, man visada problema buvo ne vien Lenkija, bet ir Rytų Europa. Stengiausi visada rūpintis lenkų reikalais, atsižvelgdamas į Rytų Europos perspektyvą. Man visada rūpėjo Rytai – Varšuvos, Kijevo ir Maskvos gubernijos. Nedomino manęs grynai administraciniai padalijimai, per kuriuos buvo neįvertinti tautiniai kriterijai⁵²³. Veikiausiai dėl to reikia pritarti T. Snyderiui, kuris manė, kad J. Piłsudskis norėjo sukurti federaciją, kuri apimtų aukštąją Lenkijos kultūrą, o J. Giedroycas rėmėsi tautine valstybe, kuri

⁵²¹ Dzieło Giedroycia: Nasze zadania na przyszłość. Rozmawia W. Bartoszewski, B. Geremek, P. Kłoczowski, A. S. Kowalczyk, K. Czyżewski, W. P. Duda // Przegląd Polityczny. 2001, nr. 51, s. 96.

⁵²² Giedroyc J., Miłosz Cz. Laiškai 1952–1963. Vilnius, 2010, p. 14.

⁵²³ Supruniuk M. A. Uporządkowane wspomnienia. Nieautoryzowane rozmowy z Jerzym Giedroyciem. Toruń, 2011, s. 213.

buvo svetima ankstyvajai moderniajai tradicijai⁵²⁴. Nors reikia pripažinti, kad J. Giedroycas pripažino lenkų kultūros įtaką ir jos panaudojimo būtinybę tarptautiniuose santykiuose, manydamas, kad ji yra „langas į Europą“, bet, skirtingai negu J. Piłsudskis, nesiekė jos dominavimo nei kitų tautų, nei valstybių atžvilgiu.

J. Giedroycas sakė, kad jo Rytų politikos koncepcijos nuo J. Piłsudskio skyrėsi tuo, kad jis negalvojo apie jokiais federacijas, nes Rytų Europos valstybių nepriklausomybė jam rūpėjo labiausiai. Žavėdamasis tarpukario Lenkijos vadovu, J. Giedroycas visgi pripažino, kad J. Piłsudskis nesugebėjo įvertinti sunkumų, o labiausiai to, kad „rytinės tautos mūsų bijo“⁵²⁵. J. Giedroycas federaciją vertino per J. Piłsudskio federacinę praktiką, todėl natūralu, kad negalėjo apie ją kalbėti teigiamai Rytų tautų akivaizdoje. Jie nebūtų to supratę nei anksčiau, nei dabar, kadangi federalizmas šioms tautoms asocijavosi su lenkų ir Lenkijos dominavimu ATR rytinėse teritorijose ir skaudžiais federalizmo padariniais tarpukariu.

J. Giedroycą ir J. Piłsudskį labiausiai vienijo noras matyti stiprią Lenkiją. Abu dėl šio tikslo nepabijoję užsitraukti visuomenės nepalankumo. J. Giedroycas vadino save ATR palikuoniu, J. Piłsudskis – „Litwinu“. Abiem rūpėjo baltarusių, ukrainiečių, lietuvių problemos, tačiau nors abu domėjosi tuo dėl stiprios Lenkijos, tik vienas iš jų ryžosi nacionalinį suverenumą patikėti tų tautų, bet ne lenkų atstovams ar Lenkijai.

J. Giedroycui, kitaip negu J. Piłsudskiui, savo veiksmais pavyko atskleisti tas vertybes, kurias maršalas skelbė lietuviams, bet tų sumanymų neįvykdė. J. Giedroycas plėtojo tokią santykių su Lietuva ir Ukraina filosofiją, kuria J. Piłsudskis piktnaudžiavo arba nesugebėjo joje suvaldyti lenkiškojo egoizmo, užgožusio jo sentimentus, susijusius su lietuvių kilme⁵²⁶. Nuo pat „Kultūros“ pirmųjų dienų J. Giedroycas tvirtai ir ryžtingai pasisakė už Lenkijai

⁵²⁴ *Snyder T.* Tautų rekonstrukcija. Lietuva. Lenkija, Ukraina. Baltarusija 1569-1999. Vilnius. 2008, p. 253.

⁵²⁵ *Giza H. M.* Ostatnie lato w Maisons-Laffitte. Wrocław, 2007, s. 32.

⁵²⁶ *Makauskas B.* Netekome dvasingo Lietuvos bičiulio. In *memoriam Jerzy Giedroyc //Aušra*. 2001, nr. 3, p. 20.

draugiškos Lietuvos suverenumo pripažinimą, nors ir sunkia lenkams kaina, taigi, akivaizdus J. Piłsudskio ir J. Giedroycio koncepcijų skirtumas.

Manytina, kad J. Piłsudskio politikos ir R. Dmowskio koncepcijų kritika tapo idėjinio „ULB“ koncepcijos pagrindu. Pats J. Giedroycas abiejų šių politikų Lenkijos vizijas vertino skeptiškai, ypač po Jaltos ir Potsdamo susitarimų, ragindamas lenkus jų atsisakyti, atsižvelgiant į naujai susiklosčiusią pokario situaciją, teigdamas, kad politinė praktika ir programos nėra sakramentai, kad reikia gebėti prisiderinti prie naujų ir esamų pokyčių tarptautinėje politikoje⁵²⁷. Remdamasi tokia nuostata, „Kultura“ ne kartą keitė savo nuomonę, nes tikėjo, kad reikia ne tik mokėti išsaugoti principus, bet ir išmokti keisti pažiūras⁵²⁸.

3.2. Lietuva ir lietuvių–lenkų dialogas „Kultūros“ puslapiuose (1955–2000)

Praėjus trejiems metams, kai žurnale „Kultura“ buvo paskelbtas J. Majewskio laiškas, kuriame pasiūlyta lenkams atsisakyti Vilniaus ir Lvovo, ir šį pasiūlymą palaikė žurnalo komanda, 1955 m. jo puslapiuose pradėtas lietuvių ir lenkų dialogas, išspausdinus lietuvių filosofo Juozo Girniaus (1915–1994) straipsnį „Lenkų ir lietuvių dialogo siekiant“. Straipsnyje autorius suabejoja dėl lietuvių ir lenkų santykių vertinimo, vien kaip politinės problemos, ir pareiškia esąs įsitikinęs, kad tam, kad atsirastų tinkamų politinių sprendimų, būtina sukurti tarpusavio supratimo pagrindus, kuriems, pirmiausia, reikia geros valios ir dialogo⁵²⁹. J. Girnius taip pat buvo įsitikinęs, kad lietuvių

⁵²⁷ Lazari A. Jerzego Giedroycia wołanie na puszczy. Polska polityka wschodnia w rozumieniu Redaktora „Kultury“ // Przegląd. 2006, nr. 30. Prieiga per internetą: < <http://www.przegląd-tygodnik.pl/index.php?site=artykul&id=11026> > taip pat žr. Mioszowski J. Materiały do refleksji i zadumy. Paryž, 1976, s. 110–122.

⁵²⁸ Hofman I. Ukraina, Litwa, Białoruś w publicystyce paryskiej „Kultury“. Poznań, 2003, s. 279.

⁵²⁹ <...> iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad lenkų ir lietuvių santykiai yra grynai politinė problema <...>, manau, kad mūsų tautų santykių negalima svarstyti kaip grynai politinės problemos, nes jie nebuvo vien paprasti politiniai ryšiai, o kai kas daugiau, esmingiau. Jei mūsų santykiai radikaliai pasikeis ir mūsų kaimynystės problema bus sėkmingai išspręsta, šitai nebus nacionalistinius prietarus puoselėjančių politikų nuopelnas. Manau, kad tai padarys abiejų tautų žmonės, sugebėję pasukti tarpusavio supratimo keliu ir išsivadavę iš destruktivos prisiminimų apie neseną praeitį įtakos, iš praeities prisiminimų, pilnos absurdiškų nesupratimų ir konfliktų. <...> Daug dalykų skiria lenkus ir lietuvius. Šie dalykai turi politinių aspektų, kurių išspręsti, žinoma, prireiks ir politinių priemonių – konferencijų, pasitarimų, sutarčių. Tačiau norint, kad tie sprendimai būtų iš tikrųjų atrasti, o ne

ir lenkų santykiai sunormalės tik išsprendus Vilniaus klausimą. Akivaizdu, kad šią problemą, arba rytinių Lenkijos sienų klausimą, galutinai neišspręsta ir vis dar svarstyta laikė ne tik lenkų, bet ir lietuvių išeiviai.

Lenkijos suverenumo garantu laikytinos ULB teritorijos skatino „Kulturos“ susirūpinimą dėl šio regiono tautų išlikimo ir jų valstybių ateities. Lenkijai rūpėjo ne tik tai, kad šios tautos atkurtų savo nepriklausomą suverenumą, bet ir norėtų bendradarbiauti su Lenkija, nes tik tada ji galėjo tikėtis užtikrinti savo suverenumą ir suvaidinti „nepaskutinį“ geopolitinį vaidmenį Rytų Europoje. Poreikis įgyvendinti ULB koncepciją paskatino „Kulturoje“ užmegzti dialogą ne tik su lietuviais, bet ir su baltarusiais, ir ukrainiečiais⁵³⁰. Nuo 1955 iki pat 1999 metų „Kulturos“ puslapiuose rengta „Ukrainiečių kronika“, o lenkų ir ukrainiečių dialogą kūrė Jerzys Stempowski (jo slapyvardis – Paweł Hostowiec), Bohdan Osadczuk, Włodzimierz Bączkowski, Borys Lewyckij, Andrzej Vincenzas, Benedykt Heydenkornas, Dominikas Morawskis, Władysław Zeliński, Józef Darskis ir kiti. Išlikusioje J. Giedroyco susirašinėjimo su ukrainiečių išeivija medžiagoje atsispindi nepaprastai atkaklios jo pastangos dėl abipusio šių tautų sutarimo, geriausių ukrainiečių rašytojų ir publicistų paieškų ir spausdinimo „Kulturoje“⁵³¹. Visa tai buvo daroma iš įsitikinimų, kad tik susipažinus su ukrainiečiais ir jų kultūra galima tikėtis kokybiškai naujo šios tautos supratimo.

1977 m. „Kulturoje“ paskelbtas oficialus dokumentas – deklaracija dėl Ukrainos nepriklausomybės, kurią pirmą kartą pasirašė ir rusų atstovai⁵³². Nors

primesti, mums visiems reikės tarpusavio supratimo <...>. Trokšdami laisvės sau, neturime linkėti vergijos savo kaimynui. Reikalaujame savo teisių, negalime atimti šios teisės iš kitų. <...> Gražus geros valios ženklas yra „Kultura“ kvietimas, kad savo nuomonę išsakytų lietuviai. Gali būti, kad šio puikaus nepriklausomo žurnalo redakcija sulauks aštrios kai kurių savo bendrataučių kritikos, kaip kad ir mus, lietuvius, dažnai puola „savi“. *Girmius J. W poszukiwaniu dialogu polsko-litewskiego // Kultura. 1955, z. 10/96, s. 16.*

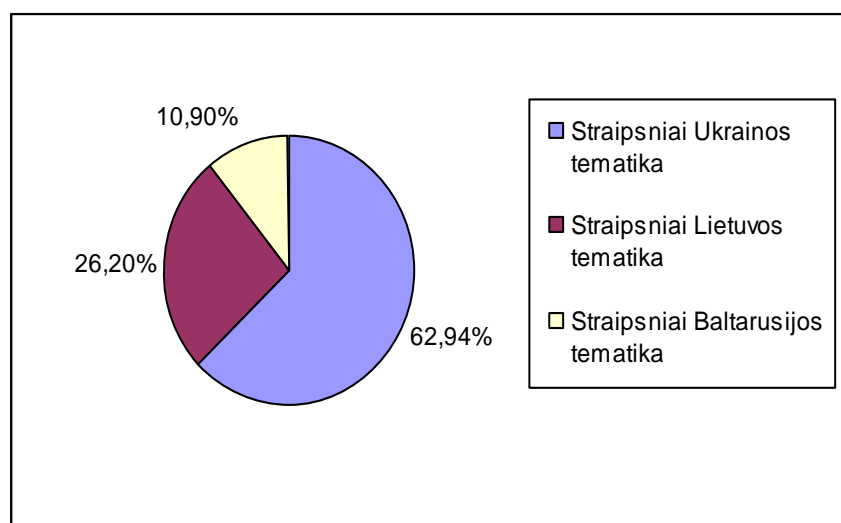
⁵³⁰ Daugiau apie tai rašė: *Hofman I. Ukraina. Litwa. Białoruś w publicystyce paryskiej „Kultury“.* Poznań, 2003.

⁵³¹ *Giedroyc J. Emigracja ukraińska. Lisy 1950-1982 / opr. B. Berdychowska. Warszawa, 2004.*

⁵³² Deklaraciją, be rusų, pasirašė: J. Giedroycas, Józefas Czapskis, Gustawas Herlingas-Grudziński, Józefas Łobodowksis, Dominikas Morawskis, Aleksandras Smolaras ir Zbigniewas Byrskis, čekų laikraščio „Svedectvi“ redaktorius Pavelas Tigridas ir vengrų leidinio „Irodalmi Ujsag“ redaktorius Tibor Meray. *Giedroyc J. Emigracja ukraińska. Lisy 1950–1982. Warszawa, 2004, s. 47.*

sutariama, kad formuojama J. Giedroyco Rytų politikos koncepcija turėjo įtakos šiuolaikinės Lenkijos politikai ir ukrainiečių išėivijai, bet abejojama dėl jos poveikio šiuolaikinei Ukrainai ir jos oficialiai politikai⁵³³.

Nuo 1955 iki 1992 m. „Kultura“ skelbė ir „Baltarusių kroniką“, kurią rengė Andrzejus Vincenzas, Włodzimierzus Brylewskis ir Józefas Darskis. Tačiau, skirtingai negu Ukrainai ir Lietuvai, Baltarusijai skirtų straipsnių buvo mažiausiai (žr. 3-ią paveikslėlį).

3 pav. Straipsnių Ukrainos, Lietuvos, Baltarusijos tematika, paskelbtų „Kulturoje“ 1952–2000 metų laikotarpiu, palyginimas procentais (neįtrauktos „ULB“ kronikos)*

*Parengta autorės pagal bibliografiją iki 1996 metų. Nuo 1996 m. remtasi „Kultūros“ numerių savarankiška peržiūra.

„Kulturoje“ užmegzti lenkų dialogai su ULB tautomis, skelbiamos aktualiausių šioms tautoms informacinio pobūdžio įvykių kronikos turėjo paskatinti tarpusavio supratimą ir sutarimą dėl bendrų geopolitinių tikslų. Šios dvi iniciatyvos šiandien pagrįstai yra laikomos atskiriomis publicistinėmis formomis „Kultūros“ ULB koncepcijai įgyvendinti⁵³⁴.

Dialogas „Kulturoje“ vyko ne tik tarp lenkų ir ULB tautų, bet ir su rusais, vokiečiais, čekais, slovakais ir kitais, tik kitokio masto. Eidama lenkų ir

⁵³³ Ten pat, p. 53. Abejones iš dalies iliustruoja ir tai, kad Ukrainos Prezidentas Leonidas Kučma suteikė J. Giedroycui žemiausio rango Ukrainos medalį už nuopelnus šiai šaliai.

⁵³⁴ Hofman I. Kroniki emigracyjne paryskiej „Kultury“. Rekonesans badawczy // Politologia. 2002, s. 87–99.

ULB dialogo keliu „Kultura“ visada laikėsi trijų esminių kriterijų, kurių stengėsi nepažeisti:

1. Rūpintis viskuo, kas dedasi Lenkijoje.
2. Kritikuoti ir objektyviai vertinti Lenkijos istoriją ir dabartį.
3. Laikytis nuostatos, kad pliuralizmas yra veiksmingiausia profilaktika, kuri saugo nuo kultūrinės šizofrenijos⁵³⁵.

Šie principai turėjo užtikrinti „Kulturai“ tai, kad ji neturėtų nieko bendro su tarpukario lenkiškuoju prometėjizmu, krikščioniškąja lenkų „priešpilio teorija“ ar antirusišku panslavizmu⁵³⁶, būtų atvira ir prieinama. Tautoms ir valstybėms už „geležinės uždangos“ šis žurnalas turėjo tarnauti kaip tikras laisvės balsas, nepalietas jokios propagandos, todėl sovietinės valdžios struktūrų ilgą laiką buvo draudžiamas ir nuolat juodinamas.

„Kulturoje“ pranešta, kad J. Girniaus straipsnis sulaukė tam tikro atgarsio emigraciniuose lenkų sluoksniuose, bet beveik negirdomis buvo praleistas lietuviškajame egzilyje⁵³⁷. Po pusmečio „Kulturoje“ pasirodė atsakas į J. Girniaus straipsnį. Jį parengė tarpukario Lenkijos valstybės 1933–1937 metais neoficialusis atstovas Kaune Tadeuzas Katelbachas (1897–1977)⁵³⁸. Jame autorius taip pat pritaria Lvovo ir Vilniaus išsižadėjimui, neabejodamas, kad artimoje ateityje lenkams teks sugyventi su laisva Lietuva, Baltarusija ir Ukraina ir iki to laiko teks „visoms tautoms sudėti ant altoriaus savas aukas“ dėl išsivadavimo iš primestos nelaisvės⁵³⁹. T. Katelbachas siūlė abiem valstybėms atsikratyti bendro priešų pančių, bet nepasiūlė, kaip spręsti lietuvių ir lenkų konfliktą, išskyrus pateiktą vienintelį raginimą buvusioms ATR tautoms solidarizuotis prieš Sovietų Sąjungą. Šis faktas J. Giedroyco kritikų įvardijamas kaip vienas esminių minėtos koncepcijos populiarumo priežasčių

⁵³⁵ *Zubrzycki J.* Czym jest dla mnie Polska // *Kultura*. 1994, nr. 3/558, s. 22.

⁵³⁶ *Poleski M.* Polska polityka // *Kultura*. 1986, nr. 1/460–2/461, s. 39.

⁵³⁷ *Trumpa V.* Lietuviai ir lenkai // *Metmenys*. 1970, nr. 19, p. 138.

⁵³⁸ Daugiau apie T. Katelbachą jo biografijoje: *Cenckiewicz Sł.* Tadeusz Katelbach (1897–1977): biografia polityczna. Warszawa, 2005.

⁵³⁹ *Katelbach T.* Dialog polsko–litewski // *Kultura*. 1956, nr. 1/99, s. 89.

iki Sovietų Sąjungos žlugimo, kuri tapo nebeaktuali „praradus“ bendrąjį priešą. Dėl to ši koncepcija po 1990 m. vadinama mitu⁵⁴⁰.

Tame pačiame numeryje Jerzys Iwanowski (1878–1965), Vidurio Lietuvos 1920–1922 metais užsienio reikalų ministras, teigė, kad lietuvių ir lenkų ginčas, kaip ir daugelis kitų tarptautinių ginčų, gali būti sėkmingai išspręstas tik etniniu pagrindu, jeigu bus veikiama išvien. Vilnių siūlė atiduoti visoms trimis LDK etninėms grupėms – lenkams, lietuviams ir baltarusiams, kurios turėtų tapti jų kondominiumu⁵⁴¹.

1962 m. pasirodė Kazimierzo Okulicziaus (1890–1981), politiko, tarpukario Vilniaus laikraščių „Gazeta Wileńska“ ir „Kurier Wileński“ redaktorius, Lenkų emigracinės vyriausybės teisingumo ministro, straipsnis. Jame pristatydamas Buenos Airėse nuo 1925 m. lenkų leidžiamo savaitraščio „Lenkijos balsas“ 1962 m. specialųjį dešimties puslapių numerį, skirtą Lietuvai bei lietuvių ir lenkų santykiams, rašė, kad toks faktas, kuris prieš pusę amžiaus galėjo būti nepastebėtas, 1962 m. atrodo nekasdienis ir išskirtinis įvykis⁵⁴². K. Okulicziaus straipsnis liudija, kad nors ULB ir Lenkija buvo sovietizuotos, išėivijoje bendram priešui susitelkiama buvo palaipsniui. Anot autoriaus, toks žingsnis lietuvių egzilyje bylojo apie naują lietuvių ir lenkų santykių perspektyvą, nes leidinyje sutarta dėl santykių norminimo, siekio atsikratyti senų stereotipų ir abiem pusėms naujai pažvelgti į konfliktus, ypač dėl Vilniaus, nes tik tai galėtų padėti išspręsti daugelį įsisenėjusių problemų⁵⁴³.

⁵⁴⁰ Kurcz Zb. Mit Giedroyciowski wobec wyzwań polskiego sąsiedztwa na Wschodzie // Pogranicza i multikulturalizm w warunkach Unii Europejskiej / pod red. K. Krzysztofiaka, A. Sadowskiego. Białystok, 2004, s. 195-209.

⁵⁴¹ <...> Inteligentiškas lietuvis, trokšdamas lavintis arba gyventi gyvenimą, neišsitenkantį tarp šalies sienų, turėjo užmegzti ryšį su Lenkija, nes Lenkija buvo tas langas, per kurį į Lietuvą prasiskverbėdavo Vakarų kultūrinis gyvenimas. Praplėsti savo horizontus buvo galima tik per lenkų kultūrą. Šiandien, kai Lietuvos kultūra rado deramą vietą intelektualaus pasaulio santykiuose, kai jos troškimu siektis tolyn užsiverčia vis daugiau LDK piliečių, daugelis lenkų, net ne lietuvių kilmės, prisijungia prie jos jausdamiesi atsidavę kraštui, kuriame gimė ar augo. <...> Dėl specifinių gyvenimo, aplinkos ir gamtos sąlygų, religinių tradicijų, gyventojų, su kuriais lenkai sugyveno istorinėje Lietuvoje, susiformavo naujas lenko-lietuvio tipas. <...> Visos trys LDK tautinės grupės pateikia gausybę teisinių ir ekonominių įrodymų, kad Vilnius priklauso jiems ir visų jų argumentai gali būti teisingi. <...> Tad ar įmanoma šį ginčą išspręsti neskriaudžiant kurios nors šalies? Ne.“ Žr.: Iwanowski J. Dialog polsko-litewski // Kultura. 1956, nr. 1/99, s. 80–88.

⁵⁴² Okulicz K. Problem w uśpieniu // Kultura. 1962, nr. 10/180, s. 93.

⁵⁴³ Ten pat.

Atrodo, kad K. Okuliczius kaip ir J. Girnius tikėjo, kad lenkų ir lietuvių santykius galima išspręsti tik išsprendus Vilniaus klausimą.

Praėjus beveik dešimtmečiui ir 1974 metais J. Mieroszewskiui „Kulturoje“ paskelbus savo garsųjį straipsnį „Rusiškasis „lenkų kompleksas“ ir ULB teritorija“, 1976 m. „Kultūros“ ketvirtasis numeris viliojo skaitytojus skyriaus antrašte „Sudėtingas dialogas“. Jame pasiūlyti trys iš eilės – lietuvių ir dviejų lenkų – straipsniai.

Pirmasis – J. Dainausko – straipsnis redakcijos išnašose pažymėtas kaip ištiesai pateiktas laiškas, pradedamas autoriaus nuostaba ir pasipiktinimu dėl „Kultūros“ redakcijos 1975 m. publikuoto pareiškimo „Irzlus praeities aidas“ turinio⁵⁴⁴. J. Dainauskas pasigenda „Kultūros“ redakcijos geros valios, lenkams priekaištauja dėl nenoro beužsimezgančiame dialoge matyti ir pripažinti iš „broliškos“ lenkų pusės patirtas lietuvių tautos skriaudas praeityje, nesugebėjimą pamatyti analogijos savo pačių skriaudų iš vokiečių pusės ir palyginti jas su lietuvių skriaudomis iš lenkų pusės dėl per daug paviršutiniško skriaudų „užmiršimo“ siūlymo. J. Dainauskas taip pat pastebi ir tai, kad „dialogas galės pretenduoti į kokią nors sėkmę tik tada, kai iš Lenkijos pusės jame dalyvaus gryniesi lenkai, o ne lietuvių kilmės lenkai pagal „adoptaciją“, nes pastarieji lietuvių reikalams niekada neįstengs būti dori ir objektyvūs. <...> juolab kai šie nori tartis su lietuviais Lenkijos vardu, tam trukdo „kraujo balsas“⁵⁴⁵.

Antrasis šio skyriaus straipsnis – Cz. Miłoszo – buvo pateiktas laiško forma, kaip atsakymas į J. Dainausko jam iš anksto pasiųstąjį savojo straipsnio nuorašą. Pradžioje Cz. Miłoszas pasisako abejojęs, kad „jaunosios lenkų ar lietuvių kartos domėtusi lietuvių ir lenkų ginču, kuris jau priklauso praeičiai ir, jeigu jo likusių nuoskaudų visgi atsirastų, „laiko tėkmė su jomis susidorosianti“. <...> jeigu sugeba draugauti lenkai ir ukrainiečiai, nors

⁵⁴⁴ „Kultūros“ redakcijos pareiškime reaguota į „Tėviškės Žiburiuose“ pasirodžiusio skaitytojo D. Dagio laišką, kuriame jis komentavo J. Giedroyco interviu ir kritikavo jo neigiamas nuostatas dėl P. Česnulio pasirodžiusios knygos „Nužmogintieji“: *Redakcja. Litwa. Zgrzytliwie echo przeszłości // Kultura. 1975, nr. 10/337, s. 120–121.*

⁵⁴⁵ *Dainauskas J. Zgrzytliwie ognisko przeszłości // Kultura. 1976, nr. 4/343, s. 64.*

praeityje skerdė vieni kitus, juo labiau yra įmanoma netgi natūrali lenkų ir lietuvių draugystė.⁵⁴⁶ Tam esąs reikalingas objektyvus ilgalaikio ginčo vaizdas, kuriam, anot Cz. Miłoszo, J. Dainausko straipsnis savo vienašališkumu galįs būti parankus. Cz. Miłoszas priduria, kad pagrindine šio straipsnio yda laikąs įkarštį, kuriuo autorius nubraukia daugiakultūrę LDK praeitį, dėl kurios nereikėtų kamuotis⁵⁴⁷.

Trečiojo to paties dialogo skyriaus straipsnio autorius K. Okuliczius pačioje pradžioje prisipažįsta esąs straipsnio, išprovokavusio J. Dainausko aštrųjį atsiliepimą, autorius. K. Okuliczius stebisi jausmine J. Dainausko dinamika, kurios šaltinis esą praeityje nugrimzdę įvykiai. „Tartum jie būtų vakardienos įvykiai, tartum Lietuva nebūtų įgyvendinusi šiuo laikotarpiu savo svarbiausiojo siekio tautai suvienyti – sostinės atgavimo. <...> pirmoji nauja lenkų ir lietuvių pokario karta išaugo savo dabartinėse tėvynėse arba emigracijoje <...> ir turbūt menkai domisi vieni kitais <...>, todėl tegu ta naujoji, arba pirmoji laisva, karta kuria tarpusavio santykius – jeigu panorės – pagal savo poreikius ir vaizduotę, palikime tai jai“, – rašo autorius⁵⁴⁸. Baigdamas straipsnį K. Okuliczius apibendrina, kad „lietuvių ir lenkų problemą XX amžiuje, ypač jos krizę 1918–1922 metais, reikia matyti ir vertinti iš istorinės perspektyvos. Visas tas laikotarpis esąs jau uždaras ir jo tiesioginio tęsinio nebus. Pirmoji lietuvių ir lenkų karta, išaugusi jau dabartinėse jų tėvynėse arba išėivijoje, todėl siūloma palikti pirmajai laisvajai kartai reguliuoti savitarpio santykius pagal jų nuomonę, netemdyti savo karčiais priekaištais ir taip jau nelinksmų jų gyvenimo akiračių“⁵⁴⁹.

20-ies puslapių „Sudėtingo dialogo“ skyrių „Kultūros“ redakcija papildė trumpu 1975 m. gruodžio 15 d. istorikės Vandos Daugirdaitės-Sruogienės laišku. Šiame laiške autorė apgailestauja dėl „Kultūros“ redakcijos netakto, paskelbus pirmąjį straipsnį, pavadintą „Iržlus praeities aidas“ 1975 m. gruodžio mėnesį, kuriuo, jos nuomone, buvo atnaujintos begyjančios lietuvių ir lenkų

⁵⁴⁶ *Miłosz Cz. Dziwna polemika // Kultura. 1976, nr. 4/343, s. 77.*

⁵⁴⁷ Ten pat, p.78.

⁵⁴⁸ *Okulicz K. Ostatnie słowo oskarżonego // Kultura. 1976, nr. 4/343, s. 82.*

⁵⁴⁹ Ten pat.

santykių žaizdos. Ji laiške kartu pataria „Kronikos litewskos“ autoriui J.Žagielliui naudoti savo apžvalgoms rimtesnius lietuvių laikraščius ir žurnalus, pvz.: „Metmenis“, „Aidus“, „Sėją“ ar dienraštį „Draugas“, tikėdamasi, kad žurnalas „Kultura“ ateityje vengsias spausdinti straipsnius, kenkiančius dviejų kaimyninių tautų tarpusavio supratimui⁵⁵⁰.

Matyt, po to, kai Vilniaus klausimas, nors gal netobulai ir ne visiškai abiem pusėms tinkamai, buvo išspręstas ir kai abi tautos panašiai kovojo dėl laisvesnio ir savarankiškesnio gyvenimo, su lenkais ne tik nėra jokio pagrindo nesišnekėti, bet vienoks ar kitoks su jais bendradarbiavimas gali būti vieniems ir kitiems tik naudingas – 1970 m. žurnale „Kultura“ rašo Vincas Trumpa⁵⁵¹. Akivaizdu, kad bendradarbiavimo naudingumu neabejojo nei lenkų, nei lietuvių intelektualai emigracijoje, nes jie suprato lietuvių ir lenkų dialogo problemos bendrumus, bet vis dar pasigirdavo sentimentų dėl netolimos praeities ir kaltinimų dėl jų.

Šiems dalykams neliko abejingi ir vieni žinomiausių Lenkijos ir Lietuvos poetai: Cz. Miłoszas ir T. Venclova. Nors, V. Trumpos manymu, Vilniaus klausimas iš dalies išspręstas, bet jis liko pagrindine ašimi, apie kurią vis dar sukasi lietuvių ir lenkų santykiai⁵⁵². Du poetai, užaugę tame pačiame mieste, nutarė pasidalyti savo įspūdžiais ir mintimis apie jį. Tiesa, miestas, kuriame augo Cz. Miłoszas, priklausė tų metų Lenkijai, o T. Venclovos miestas buvo jau Lietuvos TSR sostinė. Jų straipsnis apie Vilnių bei lietuvių ir lenkų santykius, taip pat pateiktas kaip laiškas, vėliau išverstas, pasirodęs ir lietuvių išeivijos leidiniuose⁵⁵³, dar šiandien nuolat perspausdinamas ir cituojamas kaip lietuvių ir lenkų dalykiško dialogo klasikinis pavyzdys.

Cz. Miłoszas laiške apgailestauja dėl nesugebėjimo tarpukario laikotarpiu įvertinti nei J. Piłsudskio federalizmo, nei suprasti „krajovcų“, nes

⁵⁵⁰ *Daugirdaitė-Sruogienė V.* List do redakcji // *Kultura*. 1976, nr. 4/343, s. 83.

⁵⁵¹ *Trumpa V.* Lietuviai ir lenkai // *Metmenys*. 1970, nr. 19, p. 137.

⁵⁵² Ten pat.

⁵⁵³ *Miłosz Cz., Venclova T.* Vilnius kaip dvasinio gyvenimo forma // *Metmenys*. 1979, nr. 29, p. 10–52; arba *Miłosz Cz., Venclova T.* Dialog o Wilnie // *Kultura*. 1979, nr. 1/376–2/377, s. 3–35.

lietuviai viso to nemėgo ir būtų geriau taręsi su tautininkais⁵⁵⁴. Tačiau, kaip tvirtina E. Aleksandravičius, pokario lietuvių išėvijai Cz. Miłoszo pateiktas lietuvių tarpukario nuotaikų vertinimas jau nebetiko – „emigracijoje nebeieškota aiškaus priešo, jo vadinamojo „anima naturaliter endeciana“, ir lietuviai jau buvo tolerantiškesni daugiakultūriam praeities tipui, „krajovcams“, LDK piliečiams ir kitiems komplikuotiems atvejams. Imta nebesibaiminant pripažinti turėjus ką nors bendra su lenkais, bendrus istorijos puslapius, bendrus vargus ir pagaliau bendrus visuomeninius, politinius ar kultūrinius veikėjus⁵⁵⁵.

T. Venclova savo laiške argumentuoja, kad Lietuva be Vilniaus yra valstybė efemeridė, o su Vilniumi atgauna visą savo praeitį ir visą istorinę atsakomybę⁵⁵⁶. Kiek per anksti kalbėti apie tą demokratinę Lietuvą, – teigia T. Venclova savo straipsnyje. Vis dėlto jis mano, kad reikia ją turėti omenyje „kaip galimybę ir kaip užduotį“. Jis taip pat aiškina, kad tokios perspektyvos akivaizdoje abi pusės turi mąstyti apie naujus lietuvių ir lenkų santykius.

Cz. Miłoszo ir T. Venclovos dialogas „Kultūros“ puslapiuose tapo pavyzdžiu visiems, kurie mažiausiai norėjo nedraugiškų lietuvių ir lenkų santykių, buvusių praeityje, atgaivinimo.

Nepriklausomos Lietuvos ir Lenkijos valstybių atkūrimas buvo radikalus posūkis lietuvių ir lenkų santykiuose. Iki tol pradinis atskaitos taškas lietuvių ir lenkų dialogui buvo tarpukario laikotarpis, išsiskiriantis konfliktu dėl Vilniaus, Vidurio Lietuvos ir diplomatinių santykių užmezgimo problemomis, kurios, net „Kulturoje“, retkarčiais vis dar kurstė neblėstančią polemiką šiomis temomis. Nors šis laikotarpis abiejų pusių buvo jautriai sureikšminamas, vis dėlto tai išryškindavo ir jų pastangas surasti šių sunkumų sprendimus, tai taip pat liudija lietuvių ir lenkų dialogo raida „Kultūros“ puslapiuose.

⁵⁵⁴ Miłosz Cz., Venclova T. Dialog o Wilnie // Kultura. 1979, nr. 1/376–2/277, s. 15.

⁵⁵⁵ Aleksandravičius E. Adomo Mickevičiaus Lietuva // Darbai ir dienos. 1999, nr. 9/18, p. 22.

⁵⁵⁶ Miłosz Cz., Venclova T. Dialog o ..., s. 32.

J. Giedroycas ir jo kolektyvas puikiai suprato, kad negali skatinti jokių teritorinių pakeitimų, bet turi reikalauti pripažinti Lenkijos vakarinių ir rytinių sienų *status quo*. Tai vertė žurnalą „Kultura“ nustatyti naujas bendradarbiavimo taisykles, pagal kurias būtų formuojami nauji santykiai ir modernioji lenkų politinė mintis, nes Vakaruose atsidurdavo vis daugiau emigrantų iš sovietinio bloko, su kuriais siekta konkrečių susitarimų dėl jų tautinių reikalų⁵⁵⁷.

XX a. 8–9 dešimtmetį „Kultura“ vis aktyviau pradeda nagrinėti Sovietų Sąjungoje ryškėjantį tautų nacionalinio išsivadavimo siekį. Z. Brzeziński, apžvelgdamas šias problemas, „Kulturoje“ įspėja, kad Marksas pavadino caro imperiją „tautų kalėjimu“, Stalinas pakeitė ją „tautų kapinėmis“, Gorbačiovo laikais jos taps „tautų vulkanu“⁵⁵⁸. Šio įsitikinimo vedamas Z. Brzeziński buvo tikras, kad ateities geopolitinės koncepcijos turi būti formuluojamos remiantis tautų apsisprendimo ir žmogaus teisėmis⁵⁵⁹.

Nuo XX a. 9 dešimtmečio į lietuvių ir lenkų išsivijos dialogą vis labiau įsitraukdavo ir šių tautų sovietinių valstybių piliečiai. Tai keitė dialogo turinį, kuris buvo papildomas to laikotarpio realijų aptarimu ir mintimis apie artimiausią ateitį, neapsiribojant praeities stereotipų nagrinėjimu. K. Okuliczius 1975 m. teigė, kad „<...> lietuvius labiausiai jaudina lietuvių ir lenkų santykių praeitis nei ateitis. Galima net manyti, kad labiau tautos, jos kultūros išlikimas nei valstybės“⁵⁶⁰, ir sakydamas taip 9 dešimtmetį tikriausiai būtų klydęs, nes šių tautų bendradarbiavimo, artimesnio pažinimo, nepriklausomybės ir abipusės pagalbos tikslai, deklaruoti sunkiame „Kultūros“ dialoge, pamažu pradėjo virsti realybe.

Nors „Kultura“ vis dar informuodavo apie pasitaikančią lenkų aroganciją ir lietuvių agresyvumą, demonstruojant kraštutinį nacionalizmą,⁵⁶¹ ir tai, žinoma, neprisidėjo prie geranoriško dialogo. Todėl J. Giedroycas

⁵⁵⁷ *Mieroszewski J.* Europa zneutralizowana? // *Kultura*. 1955, nr. 5/91, s. 113.

⁵⁵⁸ *Brzeziński Z.* Postkomunizm i dążenia narodowościowe // *Kultura*. 1989, nr. 12/507, s. 52.

⁵⁵⁹ *Z. Brzeziński* geopolitinė koncepcija išdėstyta jo knygoje: *Nebevaldomas pasaulis: globalinė sumaištis XXI amžiaus išvakarėse*. Vilnius, 1998.

⁵⁶⁰ *Szuldrzyński P.* Rozmowa z Kazimierzem Okuliczem // *Kultura*. 1980, nr. 6/393, s. 17.

⁵⁶¹ *Kosobudzki T.* Stracona szanse // *Kultura*. 1994, nr. 5/560, s. 15.

raginimas, kad modernus bendradarbiavimas turi būti vykdomas „be ksenofobijos, be provokuojančių revizionistinių aspiracijų, be jokių užslėptų intencijų, atvirai ir aiškiai“, regis ir šiandien reikalauja įsiklausymo.

Nuo 1980 iki pat 2000 metų „Kultura“ nuolat aktyviai stebėjo ir informavo apie įvykius Lietuvoje, įvairias iniciatyvas, susijusias su Lietuva Vakaruose ir Lenkijoje. „Solidarumo“ judėjimo metais J. Giedroycas priminė lenkams, primiršusiems jo branginamus brolybės, laisvės, pliuralizmo idealus, sakydamas, kad, be nepriklausomos Lietuvos, lygiateisės Lenkijos sąjungininkės, lenkams nebus lemta sugrįžti į istorijos puslapius⁵⁶².

9-ąjį dešimtmetį „Kulturoje“ padaugėjo informacijos apie įvairias lenkų iniciatyvas, skirtas paramai Lietuvai kovojant dėl jos nepriklausomybės. Daugelis lenkų ir lietuvių mokslininkų ir intelektualų mano, kad tokie veiksmai buvo galimi tik todėl, kad „Kultura“ tam padėjo pagrindus⁵⁶³.

1980 metais Baltijos šalių aneksijos 40-ečiui atminti Krokuvos lenkų organizacija „Akcja na rzecz Niepodległości“ paskelbė atsišaukimą, kuriame buvo pasmerktas sovietinis imperializmas ir paskelbtas solidarumas su Baltijos šalimis, ir pasisakė už jų nepriklausomybę⁵⁶⁴.

1986 gruodžio 10 d. liberaldemokratų partija „Niepodległość“, politinis judėjimas „Wyzwolenie“ bei politinė grupė „Wola“ paskelbė pareiškimą, kuriame siūlė ukrainiečių, lietuvių, baltarusių nepriklausomoms visuomeninėms bei politinėms organizacijoms veikti išvien ir parengti bendrą tai patvirtinantį dokumentą. Pareiškimе pasmerkti visi padalijimai, aneksijos, okupacijos ir „įtakos sritys“, vykę šiose ir dėl šių žemių, atsisakyta pretenzijų į teritorijas, iki 1939 m. priklausiusias Lenkijai, argumentuojant, kad būtų nuskriaustas tų teritorijų įtvirtintas naujas tapatumas, galiausiai pripažinę esamas sienas, pasmerkė tuos, kurie jas nustatė⁵⁶⁵. Sudarytojai tikėjosi sulaukti

⁵⁶² Giedroyc J., Mieroszewski J. Listy 1946-1986. T.1 / wydał K.Pomian i J.Krawczyk. Warszawa, 1994, s. 126.

⁵⁶³ Miknys R. In memoriam. Jerzy Giedroycas – Lietuvos kunigaikštis Paryžiuje ... (1906.07.27-2000.09.14) // Lietuvos istorijos metraštis. 2001, nr. 1, p. 298-299.

⁵⁶⁴ Akcja na rzecz niepodległości. „Braciom na otuchę“ // Kultura. 1981, nr. 10/409, s. 120.

⁵⁶⁵ Oświadczenie organizacji „Wyzwolenie“, „Niepodległość“ i „Wola“ // Kultura. 1987, nr. 6/477, s. 165.

dokumento vertinimų, kontrapasiūlymų arba polemikos iš tautų, kurioms jie buvo skirti. Deja, „Kulturos“ puslapiuose tolesnis šio pranešimo likimas neatskleistas.

1990 m. pradžioje „Solidarumo“ iniciatyva Krokuvoje buvo įsteigtas Pagalbos komitetas Lietuvai, kuris įkūrė Lietuvos informacijos ir kultūros centrą „Solidarumo“ patalpose Aukštojoje pedagoginėje mokykloje. Šio centro tikslas buvo atstovauti Lietuvos kultūriniais poreikiams. Centras palaikė ryšius su lenkų organizacijomis Lietuvoje ir „Sąjūdžiu“⁵⁶⁶.

Artėjant Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo dienai, 1990 m. pavasarį J. Giedroycas išsiuntė į Varšuvą Lenkijos piliečių parlamentiniam klubui (atitikmuo – Seimo frakcija) kreipimąsi, kuriame kreipdamasis į Lenkijos Parlamentą, ragino juos pirmiems pripažinti netrukus nepriklausomybę paskelbsiančią Lietuvą. „Kreipiuosi į Seimo ir Senato narius, kad jie padarytų viską tam, kad Lenkija viena pirmųjų pripažintų šį aktą. Broliams lietuviams ir lenkams Lietuvoje esame skolingi, privalome pripažinti jų šalies nepriklausomybę vardan mūsų pačių laisvės“, – rašoma J. Giedroyco laiške⁵⁶⁷. Šis jo laiškas turbūt geriausiai iš jo viešų ir šiuo metu prieinamų pasisakymų iliustruoja jo požiūrį į bendrą praeitį, Lietuvos ir ULB reikšmę Lenkijai.

1990 m. kovo 11 d. oficialiai atkurta Lietuvos nepriklausomybė. Už šį aktą balsavo 124 Lietuvos Seimo nariai iš 130 dalyvavusių, visi 6 lenkų tautybės deputatai nuo balsavimo susilaikė, – pranešta „Kulturoje“⁵⁶⁸.

Netrukus po Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo Lenkijos intelektualų grupė įteikė atsišaukimą Lenkijos Tadeuszo Mazowieckio Vyriausybei, kuriame raginama kuo greičiau pripažinti Lietuvos nepriklausomybę⁵⁶⁹. Panašių raginimų buvo ir daugiau, tačiau jie liko be atgarsio. Todėl 1991 m. sausio mėnesį „Kulturoje“ buvo rašoma, kad T. Mazowieckio vyriausybė nepastebėjo ir nepasinaudojo jai suteikta galimybe

⁵⁶⁶ Centrum kultury i informacji Litwy // Kultura. 1990, nr. 11/518, s. 118.

⁵⁶⁷ Giedroyc J. Od Redakcji // Kultura. 1990, nr. 4/511, s. 1.

⁵⁶⁸ Darski J. Kronika litewska // Kultura. 1990, nr. 5/512, s. 84. Nuo balsavimo dėl Lietuvos nepriklausomybės Seime susilaikė parlamentarai: Stanisławas Akanowiczius, Leonas Jankielewiczius, Ryszardas Maciejkianiecas, Leonas Jankielewiczius, Walentyna Subocz ir Edwardas Tomaszewskis.

⁵⁶⁹ Orłoś K. Pytanie // Kultura. 1991, nr. 3/522, s. 103.

pripažinti Lietuvą nepriklausoma, kaip toji valstybė, kuri viena iš pirmųjų tapo Ribentropo–Molotovo pakto auka, todėl negalinti ir toliau kęsti šio pakto padarinių⁵⁷⁰.

Vietiniai lenkai Lietuvos išsivadavimą taip pat sutiko nevienareikšmiškai. J. Giedroycai didžiulį nerimą kėlė visų Lietuvos visuomenės sluoksnių pasyvumas dėl vietinių lenkų svaičiojimų, o dažnai net ir atvirai reiškiamo pritarimo lenkų organizacijoms Lietuvoje, kurios siekė, jeigu ne konflikto su lietuviais, tai bent atsiribojimo nuo Lietuvos valstybės⁵⁷¹. Tuometis Lietuvos vadovas Vytautas Landsbergis į tai interviu „Kulturai“ sakė, kad Lietuvos lenkų vadovai – tai žmonės, kurių politinis horizontas trumpas, o svarbiausia, kad jie gali pakenkti savo tautiečiams, lenkų mažumai, jeigu bruks jiems savo rusiškas preferencijas⁵⁷².

J. Giedroycas, pritardamas V. Landsbergiui, manė, kad skleidžiant mintį, jog Lietuvos lenkai yra lietuvių engiami, kad jų teisės ten diskriminuojamos, yra daroma didelė žala ne tik geriems abiejų valstybių santykiams, bet ir patiems ten gyvenantiems lenkams. Todėl jis nenustojo rūpintis lenkų tautinių mažumų inteligentijos ugdymu sakydamas: „Lenkijos ir Lietuvos nesantaikos kaulas yra Żeligowskio akcija ir tam tikros AK akcijos Vilniuje. Bet pagrindinė nelaimė yra lenkų inteligentijos trūkumas, kuri buvo arba sunaikinta, arba pasitraukė į Lenkiją. Liko vien valstiečiai, žmonės, neišprusę politiškai, paprasti, kurie negalėjo sukurti vadovaujančio sluoksnio, mąstančio politinėmis kategorijomis. Lengvai veikiami propagandos ir rusifikacijos. Kai iširo Sovietų Sąjunga, prieštaravo Lietuvos nepriklausomybei, rėmė Rusiją, leido vaikus į rusų, bet ne į lietuvių mokyklas, tai privedė iki tokių absurdu, kad lenkai Lietuvoje protestuoja prieš lietuvių kalbos įvedimą viešajame sektoriuje, nes jos nemoka. Bet tai yra valstybinė kalba, kurią reikia išmokti. Be to, dar žalinga lenkų universiteto Lietuvoje

⁵⁷⁰ Ten pat, p. 102.

⁵⁷¹ *Degutienė E.* Lenkams tebeaktualios J. Giedroyco mintys // Kultūros barai. 2001, nr. 3, p. 19.

⁵⁷² *Zieliński M., Landsbergis V.* Wyższa cena // Kultura. 1991, nr. 6/525, s. 86. Apie Lietuvos lenkų prorusiškumą „Kulturoje“ buvo informuojama „Kronika Litewska“ skiltyje.

idėja. <...> Yra lenkų švietimas Lietuvoje, yra daug mokyklų, du licėjai, tai yra tai, kuo reikia rūpintis ir ką reikia plėtoti.“⁵⁷³

„Kultura“, siekdama plačiai ir nuodugniai informuoti savo skaitytojus apie permainas Vidurio ir Rytų Europoje, perspausdindavo žinomiausių Europos leidinių straipsnius, informuojančius apie permainas šiame regione ir Vakarų viešosios nuomonės poziciją. Pateikdama medžiagą apie įvairius Europos įvykius, susijusius su Vidurio ir Rytų Europa, ji rodė savo susirūpinimą valstybėmis, kurios veržiasi iš „raudonojo slibino“ nagų.

1990 m. balandžio 21 d. „La Stampoje“ Barbara Spinelli, viena žinomiausių to meto italų politinių įvykių komentatorė, pareiškė susirūpinimą, kad Vakarų viešojoje nuomonėje vyrauja įsitikinimas, kad Lietuvos nepriklausomybės paskelbimas kovo 11 d. turės būti paaukotas „pervarkos“ labui⁵⁷⁴. Autorė „La Stampoje“ stebisi Europos neveiklumu, Sovietų Sąjungai panaudojus jėgą prieš Lietuvą, ir teigia, kad tokia padėtis iki šiol patvirtina Hitlerio ir Stalino pakto aktualumą. Ji ragina suteikti Lietuvai pagalbą lietuvių emigracijos pareiškimais, steigiant nepriklausomus fondus ir humanitarines organizacijas.

Lenkija delsė pripažinti Lietuvos nepriklausomybę *de jure* ir padarė tai tik 1991 m. rugpjūčio 26 d., bet Ukrainos nepriklausomybę pripažino pirmoji pasaulyje – 1991 m. gruodžio 2 d., todėl vertinant J.Giedroyco veiklą ir jo geopolitinę koncepciją, apie tai taip pat verta atsiminti.

1990 m. birželio mėn. „Kultūros“ numeryje pirmą kartą pasirodė antraštė „ULB pradeda realizuotis“ ir paskelbtas lietuvių ir lenkų Adomo Mickevičiaus organizacijos Didžiojoje Britanijoje kreipimasis, kviečiantis rinkti aukas iš nelaisvės ištrūkusiai Lietuvai⁵⁷⁵. Aukas buvo prašoma siųsti Nepriklausomos Lietuvos fondui į Švedijos banko sąskaitą. Pasirašė pirmininkas M. Bajorinas ir sekretorius E. Kudrevičius. Kiek pinigų surinkta ir koks buvo jų likimas „Kulturoje“ nerašyta, todėl nėra žinoma.

⁵⁷³ Supruniuk M. A. Uporządkować wspomnienia. Nieautoryzowane rozmowy z Jerzym Giedroyciem. Toruń, 2011, s. 196.

⁵⁷⁴ Spinelli B. Los litewskiej demokracji // Kultura. 1990, nr. 5/512, s. 155.

⁵⁷⁵ Apel Towarzystwa polsko-litewskiego w Wielkiej Brytanii // Kultura. 1990, nr. 5/512, s. 174.

Šiuo laikotarpiu neliko „Kultūros“ nepastebėtos žymių politikų iniciatyvos ir tarptautinės konferencijos, siekiančios Vidurio ir Rytų Europos regiono permainų. Kaip matyti „Kultūros“ puslapiuose – besikeičiančiai tarptautinei situacijai nebuvo abejingi ir Vakarų valstybių vadovai. 1990 m. lapkričio 7 d. Paryžiuje Prezidento Fransua Mitterrano iniciatyva surengta konferencija „Lietuva, Latvija, Estija – teisėti Europos bendrijos nariai“. Tačiau, Baltijos šalių delegacijoms atvykus į konferenciją, kaip Paryžiaus delegacijos svečiams, jie buvo iš jos išprašyti. Taip atsitiko dėl M. Gorbačovo reikalavimo, kuris nurodė Fr. Mitterranui rinktis: arba sovietų delegaciją konferencijoje arba Baltijos šalių⁵⁷⁶. Išprašyta iš konferencijos lietuvių delegacija, sudaryta iš Juozo Tumelio (Sąjūdžio Tarybos Pirmininkas) ir Emanuelio Zingerio (Aukščiausiosios Tarybos Užsienio reikalų komisijos pirmininkas), 1990 m. lapkričio 22 d. apsilankė „Kultūros“ redakcijoje ir susitiko asmeniškai su J. Giedroycu. Per susitikimą buvo aptarti lietuvių ir lenkų santykiai ir nutarta:

1. Turėti nuolatinį PAP („Polska agencja prasowa“) žurnalistą Vilniuje.
2. Vykdyti kultūrinius, mokslinius ir jaunimo atstovų mainus.
3. Suformuluoti Lietuvoje lenkų inteligentijos elitą⁵⁷⁷.
4. Siekti Lenkijos vyriausybės Lietuvos nepriklausomybės pripažinimo ir diplomatinių santykių užmezgimo⁵⁷⁸.

„Kulturoje“ tikėta, kad šiems tikslams įgyvendinti turėjo padėti visuomenės spaudimas. Po Baltijos šalių valstybių atstovų pašalinimo iš konferencijos Paryžiuje „Kultura“ pateikė rašytojo, dramaturgo Kazimierzo Orłosio⁵⁷⁹ laišką, parengtą skelbti Lenkijos laikraščiuose „Gazeta Wyborcza“ ir „Życie Warszawy“, kuriame autorius stebisi Paryžiaus konferencijoje

⁵⁷⁶ Informacja o pobycie delegacji litewskiej w Paryżu // Kultura. 1991, nr. 1/520–2/521, s. 134.

⁵⁷⁷ J. Giedroycas dažnai prabildavo apie lenkų elito trūkumą Lietuvoje dėl emigracijos į Vakarų ir nacionalistinės lietuvių politikos sovietmečiu, žr.: Teczki Giedroycia / opr. I. Hofman, L. Unger. Lublin, 2010, s. 77, s. 80–81.

⁵⁷⁸ Informacja o pobycie delegacji litewskiej w Paryżu // Kultura. 1991, nr. 1/520–2/521, s. 135.

⁵⁷⁹ K. Orłosias buvo Józefo ir Stanisława Mackiewiczų sesers Sewerynos sūnus. Apie tai daugiau žr.: Z Kazimierzem Orłosiem rozmawia Alvyda A. Bajor. Prieiga per internetą: <<http://www.tylkoprawda.akcja.pl/ojm035.htm>>.

dalyvavusio Lenkijos užsienio reikalų ministro pasyvumu dėl Baltijos šalių atstovų pašalinimo iš konferencijos⁵⁸⁰, tačiau šis laiškas nebuvo išspausdintas, teisinantis dideliu antplūdžiu medžiagos, susijusios su artimiausiais rinkimais Lenkijoje.

Praėjus metams po Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo, T.Venclova interviu „Kulturai“ pripažino, kad „lietuvių ir lenkų konfliktas pasirodė stipresnis, nei jam atrodė“ ir didžiąja dalimi tai lėmė lenkų politikų delsimą pripažinti Lietuvą *de jure*⁵⁸¹.

Kaip rašoma „Kulturoje“, Lenkijos visuomenės dalis organizavo įvairias socialines ir kultūrinės akcijas Lietuvai paremti, tuo tarpu jos politinis elitas deldė pripažinti Lietuvą *de jure*. Politikas ir Laisvosios Europos radijo ilgametis vadovas Janas Nowakas-Jeziorańskis (1915–2005) tai motyvuoja aiškindamas, kad „Lenkijos vyriausybė tuo metu elgėsi diplomatiškai, nes nenorėjo padaryti daugiau, negu darė Jungtinės Amerikos Valstijos, Anglija ar Prancūzija <...> dėl pačios Lenkijos tuometės situacijos, kuri vis dar buvo gana kritiška.“⁵⁸²

Tokį Lenkijos balansavimą „Kultura“ pasmerkė, tvirtindama, kad „Lenkija, kuri išduoda savo kaimynę, išduoda savo istoriją, o galiausiai ir savo ateitį. „Budrio kompleksas“ – neva „mažoji Lietuva“ negali priartinti Lenkijos prie Europos – gali sukelti tik daugiau problemų su galingu sovietiniu kaimynu, yra nepamatuotai klaidingas, nes neapsaugos Lenkijos nuo „Rytų pagrobimo“⁵⁸³. Toks perspėjimas ir priminimas lenkų politikų nepaveikė, nes Lenkija netapo nė viena iš pirmųjų dešimties valstybių, kurios pripažino Lietuvą *de jure*. Tai, žinoma, turėjo pasekmių lenkų ir lietuvių santykiams ir jų dialogui.

Permainos, vykusios sovietiniame bloke, Ukrainos, Lietuvos ir Baltarusijos nepriklausomybės paskelbimas sudarė galimybes atkurti

⁵⁸⁰ Orłoś K. Pytanie // Kultura. 1991, nr. 3/522, s. 103.

⁵⁸¹ Gorczyńska R., Venclova T. Powrót Litwy na orbitę europejską // Kultura. 1991, nr. 3/522, s. 105.

⁵⁸² Nowak-Jeziorański J., Torańska T. Rozmowa z Janem Nowakiem // Kultura. 1991, nr. 3/522, s. 112.

⁵⁸³ Kowalski R. Kompleks Budrysa // Kultura. 1991, nr. 7/526–8/527, s. 162.

valstybinius kontaktus ir plėtoti iniciatyvas. Iš „Kultūros“ puslapių sužinome apie įvairias kultūrinio pobūdžio lietuvių ir lenkų iniciatyvas nepriklausomose valstybėse: nuo lietuviškų knygų pristatymų⁵⁸⁴ iki bendrų konferencijų aptarimo⁵⁸⁵. Tačiau nėra aišku, kiek iš viso buvo tokių iniciatyvų ir kokio masto abipusio bendradarbiavimo rezultatai. „Kultura“ arba nenušviesdavo jų, arba pirmąjį dešimtmetį jų buvo visai nedaug, nes informacijos apie tai yra mažai. Paskelbdama kiekvieną net smulkiąsias Lietuvos ir Lenkijos kontaktą „Kultura“ regis siekė parodyti, kad jie yra ir kad tik gero noro ir abipusio pažinimo dėka galima artimesnė šių tautų ir valstybių sąveika.

XX a. pabaigoje imta kalbėti, kad J. Giedroyco pastangos buvo labiau pastebimos ir labiau vertinamos Lietuvoje negu Lenkijoje, o jo autoritetas Lietuvoje, kurią laikė savo „antrąją Tėvynę“, buvo ir tebėra milžiniškas⁵⁸⁶. Tai atsispindi 1991 m. surengtoje žurnalui „Kultura“ pristatyti skirtoje parodoje, kurioje buvo eksponuojamas Vytauto Landsbergio laiškas, parašytas lenkiškai J. Giedroycui: „Gerbiamasis Pone, jubiliejaus proga turiu garbės paspausti ranką atgimstančios Lietuvos draugui. Šimtas metų.“ Šis laiškas, kaip ir visa, kas J. Giedroyco buvo daroma, nebuvo pristatytas atsitiktinai, nes V. Landsbergis buvo vienintelis prezidentas iš ULB, dalyvavęs surengtoje parodoje ir savo dalyvavimu pripažinęs J. Giedroyco autoritetą⁵⁸⁷.

1993 m. besilankančiam Vilniuje „Kultūros“ bendradarbiui, lenkų kilmės žydų publicistui Leopoldui Ungerui (1922–2011) (slapyvardis – „Brukselczyk“) kažkas pacitavo J. Giedroyco „Notatki redaktora“ rubrikoje jo pateiktą mintį, kad „neįmanoma sukurti teisėtumo ant beteisiskumo pagrindų, teisingumo ant keršto, ateities ant neapykantos“. Reaguodamas į šią citatą, L. Ungeris atsakė, kad tikriausiai „Kulturą“ Lietuvoje skaito įdėmiau negu Varšuvoje⁵⁸⁸.

⁵⁸⁴ *Niemojewski M.* Tydzień książki litewskiej w Warszawie // *Kultura*. 1993, nr. 5/546, s. 134.

⁵⁸⁵ *Kulik A.* O Europę pojednania // *Kultura*. 1994, nr. 3/558, s. 93.

⁵⁸⁶ *Degutienė E.* Lenkams tebeaktualios J. Giedroyco mintys // *Kultūros barai*. 2001, nr. 3, p. 19.

⁵⁸⁷ *Unger L.* Kiedy słyszę słowo „Kultura“ // *Kultura*. 1991, nr. 10/529, s. 9.

⁵⁸⁸ *Unger L.* Widziane z Brukseli i z Wilna // *Kultura*. 1993, nr. 1/542–2/543, s. 9.

J. Giedroyco veikla, ypač lietuvių ir lenkų santykių plėtojimas, buvo tikras penas atsikuriančiam Lietuvos valstybingumui, nes jo veikiama lenkų visuomenė keitė savo pozicijas dėl Lietuvos, paremdama jos nepriklausomybės siekius. Tokia visuomenės pozicija turėjo įtakos politinio elito nuomonei, nustatant užsienio politikos taisykles su Rytų kaimynais. Minėtas penas lietuvių politinio elito buvo pastebėtas ir tinkamai įvertintas. Deja, J. Giedroyco žodžiai ir veiksmai pasiekdavo ne visus ir ne visada laiku, net ir pačią lenkų visuomenę Lietuvoje.

Reikia pastebėti, kad po 1989 metų J. Giedroyas, iki tol nemėgęs viešai kalbėti, ėmėsi tai daryti. Jam tekdavo dažnai išsakyti savo nuomonę dėl Lenkų universiteto Vilniuje įsteigimo žalos⁵⁸⁹, Lenkijos Senato lenkų finansavimo Lietuvoje, o ypač dėl „Wspólnota Polska“ dotacijų, kuriomis, anot J. Giedroyco, turėjo pasidomėti valstybės kontrolė⁵⁹⁰. Susirūpinimą jam taip pat kėlė tautinių mažumų padėtis: tiek Lietuvos lenkų Lietuvoje⁵⁹¹, tiek lietuvių situacija Lenkijoje⁵⁹².

Nepaprastai kritiškai vertindamas Lenkijos politiką dėl Vilniaus krašto, J. Giedroycas rašė: „<...> sudėtinga atsikratyti praeities. Patys esame tokio mąstymo pavyzdys. Kalbant apie Lietuvą, reikia neužmiršti jos kompleksų Lenkijos atžvilgiu. Lietuviai vis dar baiminasi, jog galime atimti iš jų Vilnių. Kiekvienas neatsakingas Lenkijos veikėjų pasisakymas traktuojamas rimtai. Problemos išspręsti anaip tol nepadeda aiškiai antilietuvišką politiką vykdančios organizacijos, o kadangi jų veikla yra Lenkijos valdžios

⁵⁸⁹ Ten pat.

⁵⁹⁰ *Giedroyc J.* Notatki redaktora // *Kultura*. 1994, nr. 7/562–8/563, s. 156.

⁵⁹¹ „Kulturoje“ buvo pastebėta, kad po Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo Lietuvos lenkų inteligentija atstovavo dviem politinėms pakraipoms Lietuvos valstybingumo atžvilgiu: pirmoji nelabai gausi grupė save vadino Lietuvos lenkais ir laikė Lietuvą tėvyne ir, nors turi lenkišką mokyklą, noriai mokosi lietuvių kalbos ir ieško sutarimo su lietuviais. Antroji, žymiai gausesnė, akcentuoja savo atskirumą, reikalauja lenkiškoms sritims suteikti ne tik kultūrinę autonomiją ir tam ieško pagalbos Lenkijoje: *Strumillo-Miłosz G.* Uniwersytet polski w Wilnie // *Kultura*. 1993, nr. 5/546, s. 92.

⁵⁹² J. Giedroycas manė, kad verta susipažinti su situacija Punske vietoje, lietuvių nusiskundimais, konfliktu su bažnyčia, pažiūrėti, kaip atrodo Lietuvos konsulas Seinuose. J. Giedroycui buvo įdomu, ką Suvalkų vaivada galvoja apie Rusijos reikalavimą sudaryti koridorių į Kaliningradą, kuris keltų milžinišką pavojų Lietuvai: *Giedroyc J.* Notatki redaktora // *Kultura*. 1998, nr. 3/606, s. 101.

finansuojama bei remiama, savaime suprantama, kad kelia lietuvių nepasitikėjimą.⁵⁹³

1995 m. Prezidento rinkimus Lenkijoje laimėjus Aleksandrui Kwaśniewskiui, J. Giedroycas parašė: „Lietuva buvo pirmoji valstybė, kurioje postkomunistai atėjo į valdžią. 1992 m. laimėjus rinkimus Demokratinei darbo partijai (atitikmuo – SLD), Lietuvos Prezidentu tapo šios partijos lyderis Algirdas Brazauskas, kuris, norėdamas parodyti, kad yra visos Lietuvos Prezidentas, paliko partiją, taip pabrėždamas savo ištikimybę socialdemokratinėms pažiūroms“⁵⁹⁴. Teigiamai vertindamas A. Brazausko prezidentavimą, J. Giedroycas teigė, kad A. Kwaśniewskis pasekė jo pavyzdžiu, todėl yra vilties, kad taip pat sėkmingai eis prezidento pareigas⁵⁹⁵.

Vėliau paaiškėjo, kad J. Giedroycas palankiai vertino A.Kwaśniewskio politiką, nors jam konkretumo Lenkijos Rytų politikoje nuolat trūko. Anot jo, „<...> užsienio politika turi būti viena, ne padalyta į Vakarų ir Rytų, reikia vienodai stengtis priartėti ne tik prie Vakarų struktūrų, bet rūpintis ir gerais santykiais su Rusija, Ukraina, Baltarusija bei Baltijos šalimis. <...> Tačiau Rytų politikoje ypač reikalingas konkretumas“⁵⁹⁶.

Baigdamas Prezidento kadenciją, A. Kwaśniewskis kalbėjo, kad Lenkijos ateitis priklauso nuo jos, kaip tarpininkės tarp Europos Sąjungos ir Rytų Europos, vaidmens, kurį laikė stiprios Lenkijos stiprioje Europoje receptu⁵⁹⁷.

Lenkijos ir Lietuvos valstybių atkūrimas XX a. pabaigoje tapo radikaliu posūkiu lenkų ir lietuvių santykiuose. Įtempti santykiai su Lenkija tarpukariu tapo atskaitos tašku lenkų ir lietuvių dialogui pokariu. Nors tarpukario įvykiai abiejų pusių buvo sureikšminami, vis dėlto vykusį polemiką išryškino pastangos surasti sprendimus šiems sunkumams įveikti. Tai patvirtina lenkų ir

⁵⁹³ Degutienė E. Lenkams tebeaktualios J. Giedroyco mintys // Kultūros barai. 2001, nr. 3, p. 18.

⁵⁹⁴ Giedroyc J. Notatki redaktora // Kultura. 1995, nr. 12/581, s. 100.

⁵⁹⁵ Hofman I. Polska. Niemcy. Europa. Program zachodni paryskiej Kultury, s. 40.

⁵⁹⁶ Redakcja „Kultury“. Jaka Polska na XXI wiek? // Kultura. 1995, nr. 10/579, s. 107.

⁵⁹⁷ Kwaśniewski A. Polska polityka wschodnia // Polska polityka wschodnia: materiały konferencji zorganizowanej w dniach 28-29 października 2005 roku we Wrocławiu. Wrocław, 2005, s. 15.

lietuvių dialogo raida „Kultūros“ puslapiuose⁵⁹⁸. Nenutraukti dialogo skatino J.Giedroyco lenkams ir jų kaimynams skiepijamas įsitikinimas, išsakytas dar kartą 1999 m., kad Lietuvos, Ukrainos, Slovakijos ir Baltarusijos nepriklausomybės išsaugojimas turi Lenkijai strateginę reikšmę, ir, jeigu visos šios valstybės vėl atsidurtų Rusijos įtakos zonoje, Lenkija vėl būtų sukaustyta žnyplėmis iš rytų, šiaurės ir pietų⁵⁹⁹.

Keletą kartų per metus žurnalas „Kultura“ pateikdavo aktualių žinių iš sovietinės Ukrainos, Lietuvos ir Baltarusijos apie ukrainiečius, lietuvius ir baltarusius, gyvenančius išeivijoje ir sovietiniame bloke, tam skirtose kronikose⁶⁰⁰.

Pirmą kartą „Kronika litewska“ (toliau Kronika) pasirodė 1969 metais, kurioje tvirtinta, kad lenkų išeivijos leidiniai operuoja skurdžiomis žiniomis apie šiuolaikinę Lietuvą, todėl atsižvelgiant į tai, kad pasaulyje yra nemažai išbarstytų „wilniukų“, kurie domisi gimtuoju kraštu, bus rengiama lietuvių spaudoje pasirodžiusios informacijos kompiliacija⁶⁰¹. Kaip paaiškėjo vėliau, pažinti Lietuvą skatino ne tik praeitis, bet ir artimiausia ateitis, nes manyta, kad sovietinės Lietuvos padėties išmanymas gali suartinti lenkų ir lietuvių tautas bendrų ir panašių problemų akivaizdoje.

Kronikai informaciją dažniausiai surinkdavo ir pateikdavo nuolatinis jos autorius tarpukario Lietuvos lenkų mažumos Kaune dienraščio „Dzień Kowieński“ (1919–1940) žurnalistas ir nuo 1936 m. redaktorius Edmundas Jakubowski, pasirašydavęs slapyvardžiu E. Żagiell, ir labai retai Jerzys Targalskis, slapyvardžiu Józefas Darskis⁶⁰².

⁵⁹⁸ Plačiau žr. *Stankevič B.* Jerzy Giedroyc / Jurgis Giedraitis ir Lietuva // Naujasis židinys–Aidai. 2004, nr. 12, p. 620–625.

⁵⁹⁹ *Giedroyc J., Nowak-Jeziorański J.* W odpowiedzi p. Andrzejowi Stelmachowskiemu // Kultura. 1999, nr. 10, s. 114.

⁶⁰⁰ Apie ULB kronikas rašė *Hofman I.* Ukraina, Litwa, Białorus w publicystyce paryskiej „Kultury“. Poznań, 2003.

⁶⁰¹ *Żagiell E.* Litwa współczesna // Kultura. 1969, nr. 7/262-8/263, s. 89.

⁶⁰² J. Targalskis iki šiol pasisako apie tai lenkų viešojoje erdvėje, yra išleidęs knygų apie šiuolaikinius Ukrainos, Baltarusijos, Estijos santykius: *Targalski J.* Ukraina. Historia, współczesność, konflikty narodowe. Warszawa, 1993; *Targalski J.* Białoruś. Historia, współczesność, konflikty narodowe. Warszawa, 1993; *Targalski J.* Estonia. Białoruś. Historia, współczesność, konflikty narodowe. Warszawa, 1993.

Kronikos turinį daugiausia sudarydavo „Eltos“ žinių apie Lietuvą pristatymas, ištraukų iš kai kurių išeivijos lietuvių laikraščių ar žurnalų citavimas. Kronikos leidimo laikotarpiu skaitytojams daugiausia žinių buvo teikiama apie:

- lenkų tautinės mažumos padėtį Lietuvoje;
- lietuvių išeivijos kultūrinę ir politinę veiklą;
- tikinčiųjų padėtį Lietuvoje;
- Lietuvos gyventojų pasipriešinimą sovietiniam režimui.

Nuo 1974 m. Kronikos rubrika tapo nuolatine žurnalo skiltimi. Nors Kronika buvo rengiama nuo XX a. 8 dešimtmečio vidurio, bet joje neliko neaptartų lietuvių mėginimų pabėgti iš Sovietų Sąjungos – aprašytas 1970 m. Simo Kudirkos pabėgimas iš rusų laivo, taip pat tėvo ir sūnaus Brazinskių atvejis⁶⁰³.

Daug dėmesio Kronikoje buvo skiriama partizaniniam judėjimui Lietuvoje. Ši medžiaga buvo pateikiama ne kaip patvirtinti faktai, o veikiau kaip atsiminimais paremta informacija. E. Žagiellis rašydavo stebėdamasis, kad net praėjus 11 metų po Antrojo pasaulinio karo Lietuvoje pasitaikydavo partizaninio pasipriešinimo atvejų⁶⁰⁴.

1975 m., vėl minint S. Kudirkos istoriją, sulaukė dėmesio sociologas ir filosofas Vaclovas Sevrukas (padėjęs S. Kudirkos motinai susisiekti su amerikiečių ambasada Maskvoje dėl sūnaus, vėliau buvęs lietuvių ir Maskvos disidentų ryšininku), kuris, gavęs leidimą išvažiuoti į Izraelį, pakeliui sustojo Romoje, kur badavo protestuodamas prieš įkalinimą be teismo tų lietuvių, kurie buvo kaltinami „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos“ platinimu⁶⁰⁵.

1979 m. žurnale „Kultura“ informuota apie Romo Kalantos ir Antano Kalinausko susideginimus Lietuvoje, Kronikoje išspausdinti paskutiniai

⁶⁰³ Žagiell E. Kronika litewska // Kultura. 1974, nr. 10/325, s. 106. 1970 m. spalio 15 d. tėvas ir sūnus Brazinskai užgrobė Sovietų Sąjungos aviakompanijos „Aeroflot“ keleivinį lėktuvą „An-24“, skridusį iš Batumio į Suchumį, ir privertė skristi į Turkiją. Lėktuve įvyko susišaudymas su įgulos nariais, 3 įgulos nariai buvo sužeisti, stiuardėsė žuvo. Turkijoje Brazinskai prašė politinio prieglobsčio, bet jo negavo ir buvo ten nuteisti.

⁶⁰⁴ Žagiell E. Kronika litewska // Kultura. 1979, nr. 1/376-2/377, s. 149.

⁶⁰⁵ Žagiell E. Kronika litewska // Kultura. 1975, nr. 3/330, s. 99.

pastarojo žodžiai, kuriuos jis sušuko prieš susidegindamas: „Už Lietuvą, laisvę ir Dievą. Netarnašiu jums.“⁶⁰⁶

Iš minėtų Kronikoje išspausdintų žinučių matome, kad joje buvo akcentuojamas lietuvių pasipriešinimas sovietiniam režimui Lietuvoje, pabrėžiama, kad pasipriešinimas yra masiškai palaikomas lietuvių visuomenės⁶⁰⁷. Informuojama, kad Lietuvoje nuolat atsiranda naujų pogrindžio spaudos leidinių, tarp jų vardijami: „Alma Mater“ ir „Perspektyvos“, kurie dėmesį sutelkia į kultūros reikalus, „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika“, atskleidžianti tikinčiųjų padėtį, „Aušra“, pristatanti aktualius įvykius ir politiką, nurodoma, kad visa pogrindžio spauda turi priėjimą prie užsienio leidinių, nors visa oficialioji leidyba Lietuvoje yra kontroliuojama „Glavlito“, kuriam vadovauja vien rusai⁶⁰⁸.

Nuo XX a. 9 dešimtmečio vidurio iki 1992 metų Kronika pateikdavo nemažai medžiagos apie lietuvių pasipriešinimą, daugiausia dėmesio skirdama manifestacijoms ir kitiems politiniams įvykiams Lietuvoje atskleisti.

Tikinčiųjų padėtis Kronikoje buvo dažniausiai pateikiama pagal „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos“ turinį, kuris, nuolat perduodamas į Vakarų ir verčiamas į penkias užsienio kalbas, patekdavo ir į E. Žagiellio rankas. Apie tikinčiųjų padėtį Lietuvoje buvo nemažai žinoma ir tikriausiai nieko naujo Kronika nepateikdavo skaitytojams, skaitantiems lietuviškąją spaudą, bet tai buvo svarbus šaltinis tiems, kurie tokios spaudos neskaitė ar negalėjo skaityti.

1979 m. Kronika rašė, kad lietuviai palankiai sutiko išrinktą naują popiežių Joną Paulių II, nes jo negalės paveikti sovietinė dezinformacija apie tikinčiųjų padėtį sovietiniame bloke, kadangi jis savo kailiu patyrė komunistinę realybę. Tačiau vėliau Kronikoje informuota ir apie tai, kad lietuviai abejojo, ar popiežius, būdamas lenkas, bus palankesnis lietuviams ir išspręs Vilniaus arkivyskupijos, kurios viena dalis yra Lietuvoje, o kita Lenkijoje, nors abi

⁶⁰⁶ Žagiell E. Kronika litewska // Kultura. 1979, nr. 4/379, s. 119.

⁶⁰⁷ Žagiell E. Kronika litewska // Kultura. 1980, nr. 7/394-8/395, s. 173.

⁶⁰⁸ Ten pat, p. 172.

priklauso lenkų bažnytinei provincijai, problemą⁶⁰⁹. Netrukus Kronikoje buvo rašoma, kad lietuvių dvejonės dėl popiežiaus lenko išsisklaidė. Palankumą popiežiui patvirtino informacija apie lietuvių vyskupų audiencijas, susitikimą su Lietuvos diplomatinės vadovu Stasiu Lozoraičiu ir su rusų diplomatu Andrejumi Gromyka dėl Lietuvos bažnytinės provincijos sudarymo⁶¹⁰.

1987 m. Kronikoje palankiai atsiliepta apie Lietuvos krikšto 600 metų jubiliejaus minėjimą Romoje, kuriame dalyvavo ir pats popiežius⁶¹¹.

Aptardamas lietuvių išeivijos veiklą, E. Žagiellis daugiausia žinių pateikdavo apie lietuvių emigrantus Amerikoje, nors informuodavo ir apie lietuvius Vokietijoje, Australijoje ir Izraelyje.

Skambaus atgarsio Kronikoje sulaukė Australijos ir Naujosios Zelandijos Baltijos šalių inkorporavimo į Sovietų Sąjungą pripažinimas *de jure*, t. y. 1974 m. aktas, kurį, kaip rašė E. Žagiellis, – lydėjo gausios baltų tautų protestų akcijos, gausiai remiamos išeivių iš sovietinio bloko⁶¹². Vėliau Kronika domėjosi visais panašaus pobūdžio protesto aktais, kurie buvo rengiami įvairiuose pasaulio žemynuose. Iš Kronikos sužinome apie protestus Kanberoje, Londone ir Niujorke. Rašydamas apie protestus Australijoje ir Naujojoje Zelandijoje, E. Žagiellis nurodo, kad visiems protestuojantiems šių valstybių pareigūnai aiškino jų valstybių sprendimą tuo, kad situacija šiose valstybėse yra stabili ir be atominio karo nesikeis, kad jie nepritaria tokiam inkorporavimo būdai, bet įvertina realią padėtį⁶¹³.

1976 m. Kronikoje buvo išspausdintas T. Venclovos 1975 m. gegužės 11 d. kreipimasis į Lietuvos komunistų partijos Centro komitetą, kuriame jis išreiškia savo nepasitenkinimą tuomete Lietuvos santvarka ir prašo leidimo jam ir jo šeimai emigruoti, nes tokioje sistemoje jis nemato galimybių savo kūrybai⁶¹⁴. Tame pačiame numeryje išspausdintas kreipimasis į Vakarų Europos ir sovietų intelektualus, pasirašytas „lietuvių“. Šiame pareiškime buvo

⁶⁰⁹ Žagiell E. Kronika litewska // Kultura. 1979, nr. 1/376-2/377, s. 150.

⁶¹⁰ Žagiell E. Kronika litewska // Kultura. 1979, nr. 4/379, s. 117.

⁶¹¹ Žagiell E. Kronika litewska // Kultura. 1987, nr. 6/477, s. 91.

⁶¹² Žagiell E. Kronika litewska // Kultura. 1974, nr. 10/325, s. 108.

⁶¹³ Žagiell E. Kronika litewska // Kultura. 1974, nr. 11/326, s. 103.

⁶¹⁴ Žagiell E. Kronika litewska // Kultura. 1976, nr. 3/342, s. 102.

prašoma padėti jiems kovojant už Lietuvos laisvę ir elementarias žmogaus teises, kurios Lietuvoje yra nuolat paminamos. Pateikiamas poeto-mokslininko M. Tamulionio (Kronikoje rašoma Tamonio – autorės pastaba) ir grafiko A. Tarabildos neaiškių mirties aplinkybių, kuriose įžiūrimas KGB rankų darbas, – pavyzdys⁶¹⁵.

E. Žagiellis buvo dėmesingas ir lietuvių emigracijos periodikai. Jis cituodavo ir aptardavo leidinius: „Metmenys“, „Draugas“, „Sėja“, „Lituanus“, „Tėviškės žiburiai“, ypač atkreipdamas dėmesį į tuos straipsnius, kuriuose buvo kalbama apie lietuvių ir lenkų santykius.

Kronika nuosekliai informuodavo apie disidentų suėmimus ir jų teismus, aprašydama visą istoriją nuo suėmimo iki tol, kol žmogus buvo nuteisiamas, sekdamas visą jo bylos eigą, pvz.: apie 1978 m. Viktoro Petkaus, Lietuvos disidentą ir Lietuvos Helsinkio grupės komiteto nario, suėmimą⁶¹⁶. Lietuvos Helsinkio komiteto steigėjų – fiziko Eitano Finkelšteino, kunigo Antano Garucko, poetės Onos Lukauskaitės-Poškienės ir poeto Tomo Venclovos – veikla nuolat buvo pristatoma Kronikoje.

1978 metais E. Žagiellis rašė, kad lietuvių emigracija, veikianti atvykusių disidentų iš Lietuvos, nūsuka nuo siauro nacionalizmo ir vis tolerantiškiau žiūri į kitų tautybių žmones, tikėdamasi, kad tai ateityje suvaidins svarbų vaidmenį kovojant už nepriklausomybę.

Nemažai duomenų Kronika pateikdavo ir apie Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK) veiklą, įvairias lietuvių išeivių ir jų organizacijų rengiamas konferencijas, minėjimus, knygų leidybą. Daug vietos Kronikoje buvo skiriama statistinei medžiagai apie gyventojų sudėtį Lietuvoje ir Vilniuje pateikti. Aptardamas Lietuvos lenkų padėtį iki XX a. 9 dešimtmečio vidurio E. Žagiellis dažniausiai susitelkdavo ties jų galimybėmis išpažinti savo religiją. Daug dėmesio šiuo laikotarpiu Kronikoje sulaukė Šv. Teresės parapijos vikaras Kazys Meilius ir jo neigiamas požiūris į Lietuvos lenkus⁶¹⁷. Kronikoje buvo

⁶¹⁵ Žagiell E. Kronika litewska // Kultura. 1976, nr. 3/342, s. 103.

⁶¹⁶ Žagiell E. Kronika litewska // Kultura. 1978, nr. 9/372, s. 86.

⁶¹⁷ Žagiell E. Kronika litewska // Kultura. 1980, nr. 12/399, s. 83.

nurodoma, kad iš 40 lenkų parapijų tik 8-iose dirbo kunigai, kurie kalbėjo lenkiškai, o dar XX a. 7 dešimtmetį ant Vilniaus bažnyčių durų buvo galima rasti iškaba, skelbiančią, kad pamaldos vyksta gyventojams, kalbantiems lietuviškai⁶¹⁸. Autorius rašo, kad tai yra ne nuo šiandienos žinomos nuomonės išraiška, kad Lietuvos lenkiškoji visuomenė – tai tik sulenkėję lietuviai, kurie turi būti gražinami prie lietuviybės⁶¹⁹. Lenkų kultūros Vilniuje ignoravimo apraiškų Kronika pateikdavo nemažai ir ne tik sovietinėje Lietuvoje, bet ir tarp lietuvių išeivių, kaip antai, aptardamas Vilniaus universiteto 400-ųjų metinių minėjimus emigracijoje, E. Žagiellis stebisi, kad juose nutylimas tarpukario laikotarpis, ir cituoja „Metmenis“, kuriuose taip pat klausiama, kodėl buvo pabrėžiama tik lietuviškoji šio universiteto veikla ir su tuo susiję žmonės, nors čia veikė, dirbo ir studijavo įvairių tautybių intelektualai⁶²⁰.

Apie tai rašydamas, E. Žagiellis dažnai prasitardavo, kad sunku rašyti apie paminėtus faktus, kuriant naujus lietuvių ir lenkų santykių pagrindus, tačiau, manė, kad nutylėti tokius svarbius įvykius vardan abipusio supratimo ir draugystės būtų dar žalingiau.

1986 m. Kronikoje buvo pastebėta, kad „<...> Sovietų Sąjungos lenkai tik Lietuvoje (nors Baltarusijoje ir Ukrainoje jų yra daugiau) turi, nors ir apribotą, galimybę išlaikyti savo kultūrą, nors ir „liaudies formoje“. Lietuvoje veikia 90 mokyklų, kuriose dėstomoji kalba yra lenkų, veikia Lenkų filologijos katedra Vilniaus universitete, šokių ir dainų kolektyvas „Wilija“, įkurtas 1955 m., „Wileńszczyzna“, įkurtas 1980 m., ir laikraštis „Czerwony sztandar“⁶²¹.

Kronikoje buvo pabrėžiama, kad labiausiai Lietuvos lenkų lenkiškumą parodo žmonių pamaldumas, ne kartą apgailestaujant, kad kai kurie lietuvių kunigai siekia iš bažnyčių pašalinti lenkų kalbą ir įvesti tik lietuviškąsias pamaldas⁶²². Tokius lenkų religinio gyvenimo aspektus ir jų problemas Kronika dažniausiai aprašydavo iki XX a. 9 dešimtmečio vidurio. Vėliau

⁶¹⁸ Ten pat.

⁶¹⁹ Žagiell E. Kronika litewska // Kultura. 1986, nr. 12/471, s. 94.

⁶²⁰ Žagiell E. Kronika litewska // Kultura. 1984, nr. 12/447, s. 98.

⁶²¹ Žagiell E. Kronika litewska // Kultura. 1981, nr. 8/407, s. 87.

⁶²² Žagiell E. Kronika litewska // Kultura. 1977, nr. 3/354, s. 114.

Kronikoje daugiau dėmesio skirta Lietuvos lenkų politinei orientacijai ir jų požiūriui į lietuvišką valdžią apžvelgti.

Iki Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo ir po jo lenkų tautinės mažumos veiksmai Lietuvoje buvo vadinami „penktąja kolona“, kurios pagalba sovietinė valdžia stengėsi destabilizuoti politinę situaciją šalyje⁶²³. Dar rūsčiau buvo pasisakoma apie Lietuvos lenkų politikų veiksmus Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo dieną, nors palankiai buvo aptariami lenkų, kurie palaikė Lietuvos nepriklausomybę, darbai.

Paskutinė Kronika pasirodė kartu su 1992 m. žurnalo „Kultura“ ketvirtuoju numeriu, kuriame buvo aptarti įvykė rinkimai į Lietuvos Seimą. Kronika baigiama sakiniu, jog yra tikima, kad lietuvių valdžia leis surengti rinkimus Vilniaus ir Šalčininkų rajonuose, kuriuose jie neįvyko⁶²⁴.

Nuo 1992 metų kronika neleista, tikriausiai dėl to, kad abiem tautoms atkūrus nepriklausomybę padaugėjo abipusių tiesioginių kontaktų, buvo pradėta leisti daugiau periodinės spaudos, todėl „Kultura“ kronikoje jokių naujų faktų negalėjo pateikti. Tai buvo kompensuota išsamesniais, labiau analitiniais straipsniais ir interviu su Lietuvos politikais apie Lietuvos padėtį ir politinę situaciją.

Apibendrinant leidinyje „Kronika litewska“ pateikiamą informaciją, susidaro, nors ir ne visai išsamus, bet gana objektyvus ir palankus Lietuvos ir lietuvių vaizdas. Tokį jos vertinimą pateikia ir lietuvių išėivijos leidiniai⁶²⁵.

Kronikos medžiaga, susijusi su įvairiais Lietuvos klausimais, dažniausiai buvo pateikiama chronologine seka, svarbių Lietuvos įvykių apžvalga joje nevēluodavo pasirodyti. Kronikoje buvo vengta komentarų ar vertinimų, nors retkarčiais, ypač XX a. 9 dešimtmetį, E. Žagielliui kildavo retorinių ir svarstytinų klausimų, kuriuos jis užduodavo skaitytojui, bet pats vengdavo į juos atsakyti. Žurnalo „Kultura“ kronika – tai Lietuvos ir lietuvių kasdienybės kelių dešimtmečių dokumentacija, svarbių Lietuvai (-os) įvykių ir

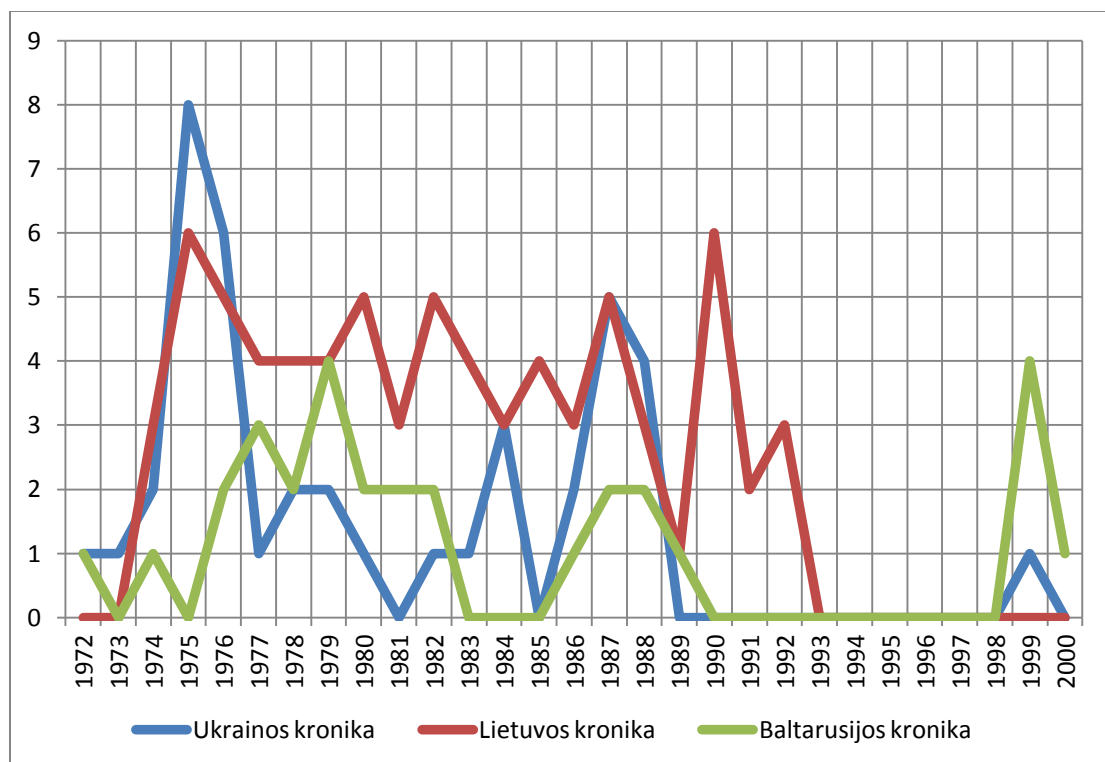
⁶²³ *Zieliński M.* Kronika litewska // Kultura. 1991, nr. 5, s. 17.

⁶²⁴ *Darski J.* Kronika litewska i białoruska // Kultura. 1992, nr. 4/535, s. 103.

⁶²⁵ *Grauslys A.* Ką rašė apie mus lenkų žurnalas „Kultura“ 1981 metais // Aidai. 1982, nr.5, p. 372.

faktų rinkinys, kuris buvo šaltinis tiems, kurie neturėjo galimybės susipažinti su gana autentiška medžiaga įvairiais klausimais, susijusiais su Lietuva ir lietuviais pasaulyje. Žurnalo „Kultura“ skyriuje „Kronika litewska“ visa tai buvo galima rasti.

Panašus vaizdas apie ukrainiečius ir baltarusius buvo formuojamas jiems skirtose kronikose (žr. 4 pav.). „Kultūros“ kronikos sukūrė lenkams šaltinį apie ULB tautas ir sovietinę jų realybę, formavo jų, kaip bendras su lenkais negandas išgyvenančių ir panašių tikslų siekiančių kaimynų, vaizdinį.

4 pav. Pasirodžiusių Ukrainos, Lietuvos ir Baltarusijos kronikų intensyvumas*

*Parengta autorės pagal bibliografiją iki 1996 metų. Nuo 1996 m. remtasi „Kultūros“ numerių savarankiška peržiūra.

„Kultūros“ puslapiuose užmegztas lenkų dialogas su ULB tautomis, dešimtmečius kronikose skelbtos žinios apie svarbiausius įvykius šioms tautomis kovojant dėl nepriklausomybės, leido lenkams susipažinti su panašiai mąstančiomis, dialogui ir bendradarbiavimui pasirengusiomis ir atviromis

tautomis. Tai įvertinęs Cz. Miłoszas paskutiniajame „Kulturos“ numeryje, kuris nustojo eiti J. Giedroyco prašymu jam mirus, išmintingai ir taikliai apibūdino jo įdirbį sakydamas, kad „J. Giedroyco mirtis – netektis ir lietuviams, ir gudams, ir ukrainams, tačiau jo dėka jau niekad, tikėkimės, nebedominuos lenkų etnocentristinis mąstymas.“⁶²⁶

3.3. Atmintina LDK „Zeszyty Historyczne“ puslapiuose (1962–2010)

„Istorija yra sustabdyta politikos tėkmė“, „negyvenamo namo užrašų juodraštis, bet ne gyvoji praeitis, pasikartojanti ateityje“, „politika yra istorijos tęsinys“ – tokias istorijos formules ne kartą galėjome skaityti „Kulturoje“. Politika ir istorija, istorija ir politika – tai ką reikėjo perprasti, kad būtų galima susikalbėti. Norint atskleisti ULB (geo)politinę koncepciją, be žurnale mezgamų tautų dialogų, ir jas suartinti, reikėjo pradėti istorijos ir istorinių įvykių, dėl kurių daugiausia buvo nesutariama, nagrinėjimą. Pirmiausia to siekta dėl pačių lenkų. J. Mieroszewskis, sakydamas, kad „70 ar net 80 procentų visos politikos – tai diskusija apie istoriją“⁶²⁷, darė prielaidą, jog laikydami politiką istorijos tęsiniu, negalime suprasti jokios tautos politikos, nesupratę kaip jos aiškina savo ir kitų tautų istoriją ar istorinius įvykius.

Nuo pat „Kulturos“ leidybos pradžios J. Giedroycą pasiekdavo nemažai atsiminimų ir pavienių istorikų profesionalų ir mėgėjų straipsnių istorijos temomis. Nors žurnalas buvo publicistinio, literatūrinio pobūdžio leidinys, jame visada atsirasdavo vietos istorijai. Straipsnių daugėjo, todėl žurnalo atskiros skilties, skirtos naujausiai Lenkijos istorijai, nepakako, o „Kulturos“ formos ir pobūdžio į istorinį žurnalą keisti nenorėta. Todėl 1960 m. „Kulturos“ redakcija sumanė pradėti leisti naują leidinį, skirtą tik istorijai. Po dvejų metų šis sumanymas buvo įgyvendintas, Literatūros institutui inicijavus naujausios

⁶²⁶ *Miłosz Cz.* Uwagi wdzięcznego współbiedniadnika // *Kultura*. 2000, nr. 6/636, s. 17.

⁶²⁷ *Mieroszewski J.* Rosyjski „kompleks polski“ i obszar ULB // *Kultura*. 1974, nr. 9/324, s. 9.

Lenkijos istorijos leidybinę seriją lenkų kalba „Zeszyty Historyczne“⁶²⁸. Jos sumanytoju ir redaktoriumi iki pat mirties buvo pats J. Giedroycas⁶²⁹. Žurnalas leistas nuo 1962 iki 2010 metų, iš pradžių buvo pusmetinis, o nuo 1973 m. – ketvirtinis. Iš viso išspausdintas 171 „Zeszyty Historyczne“ numeris. Žurnalo leidyba nutraukta po 48 metų viliantis, kad ji bus atnaujinta.

Žurnalo leidybai turėjo įtakos ir konceptualios priežastys. Dėl istorinių veikalų cenzūros sovietinėje Lenkijoje ir išeivijoje leidžiamų istorijos knygų, skirtų lenkų dvasingumui palaikyti H. Sienkiewicziaus stiliumi, buvo stokojama objektyvumo.

Žurnalo profilis ir tikslai buvo apibrėžti 1962 m. pasirodžiusiame pirmajame „Zeszyty Historyczne“ numeryje. Redakcijos pareiškime teigiama, kad leidinys skiriamas naujausiai Lenkijos istorijai, nes jo tikslas – objektyvios tiesos ieškojimas, o ne faktų pritaikymas politinėms ar istoriosofinėms koncepcijoms⁶³⁰. Taip pat nurodyta, kad žurnalas skelbs atsiminimus, dienoraščius, recenzijas, užsienyje publikuotų darbų, skirtų Lenkijos ir Rytų Europos istorijai, bibliografiją, dėmesingai apžvelgs lenkų emigracijoje išleistus istorijai skirtus leidinius. Matyti, kad „Zeszyty Historyczne“ labiausiai siekė atskleisti lenkų emigracijos pateikiamą Lenkijos istorijos vaizdinį, kartu įvertinant ir tai, kas apie lenkų praeitį skelbiama užsienyje, o vėliau ir tai, ką apie tai rašo sovietinė Lenkija. Kaip matome, užsibrėžtų tikslų žurnale buvo

⁶²⁸ Su „Zeszyty Historyczne“ turiniu iki 1994 m. supažindinama bibliografijoje: *Krawczyk J., Szymański J.* Bibliografia „Zeszyty Historyczne 1–110, 1962–1994. Paryž, 1996. Žurnalo numerių turinys selektyviai, bet trumpai aptariamas: *Hofman I.* W cieniu „Kultury“. Przewodnik tematyczny po „Zeszytach Historycznych“ // Szkic o paryskiej „Kulturze“. Warszawa, 2004, s. 200–225; *Mazur G.* Kronika „Zeszytów Historycznych“ // *Zeszyty Historyczne*. 2010, z. 171, s. 81–105. Plačiau apie žurnalą rašė: *Paczkowski A.* 25 lat „Zeszytów Historycznych“ // *Zeszyty Historyczne*. 1987, z. 82; *Wandycz P.* „Zeszyty Historyczne“ // *Jerzy Giedroyc-Redaktor-Polityk-Człowiek* / opr. K. Pomian, 2001, s. 276–287; *Jerzy Giedroycia* rozrachunki z historią i polityką. *Studia i szkice w czterdziestą rocznicę „Zeszytów Historycznych“* / red. Sł. M. Nowinowskiego i R. Stobieckiego. Łódź. 2005; *Stobiecki R.* Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945. Poznań. 2005, s. 103–105; *Tyrchan M.* „Zeszyty Historyczne“ *Jerzego Giedroycia* fenomen polskiego czasopiśmiennictwa historycznego // *Kultura paryska. Twórcy, dzieło, recepcja* / red. I. Hofman, 2007, s. 217–234; *Wandycz P.* O „Zeszytach Historycznych“ // *Zeszyty Historyczne*. 2010, z. 171, s. 70–80.

⁶²⁹ J. Giedroycui mirus, iki 2003 m. žurnalui vadovavo Zofija Hertz (1911–2003), apie jos veiklą „Kulturoje“ daugiau žr. „Zeszyty Historyczne“, 2003, nr. 145, nuo 2003 iki 2009 metų – Jacekas Krawczykas. Pastarajam pasitraukus iš pareigų, žurnalo redagavimo darbus iki jo leidybos nutraukimo vykdė Jerzy Giedroycio brolis Henrykas (1922–2010). Šiuo metų redaktoriaus pareigas eina publicistas Wojciechas Sikora.

⁶³⁰ *Redakcja.* Do czytelników // *Zeszyty Historyczne*. 1962, z. 1. s. 7.

laikomasi. „Zeszyty Historyczne“ nuolat buvo publikuojamos Lenkijoje pasirodžiusių knygų recenzijos⁶³¹. Paskutinį dešimtmetį iki „Zeszyty Historyczne“ leidybos nutraukimo 2010 m. padaugėjo straipsnių, skirtų „Kulturai“, jos bendradarbių biografijoms ir jų veiklos analizei⁶³².

Pagrindinį finansinį šaltinį žurnalo leidybai sudarė prenumeratorių įmokos. Po septynerių leidybos metų „Zeszyty Historyczne“ prenumeravo apie tūkstantis nuolatinų skaitytojų. Tačiau tiek skaitytojų nepakako, kad jis būtų leidžiamas, ir žurnalo redakcijai 1968 metais teko kreiptis į savo skaitytojus su raginimu aktyviau prenumeruoti, nes tolesnė žurnalo leidyba tiesiogiai priklausė nuo jų skaičiaus. Redakcija šiame kreipimesi dar kartą pakartojė „Zeszyty Historyczne“ tikslus: skelbti dokumentus ir objektyvius vertinimus, nesibaiminant nepopuliarių ar kontraversiškų temų, publikuoti tekstus „gyva“ kalba, vengti „pseudomokslinio žargono“ ar „sterilaus įnašo“ ir visa tai dėl tikros tiesos pažinimo⁶³³. Redakcijos kreipimasis sulaukė atgarsio. Žurnalo leidyba ne tik nebuvo nutraukta, bet atsirado net galimybių leisti žurnalą keturis kartus per metus⁶³⁴.

Tarp išėivijoje leidžiamos istorijai skirtos periodikos šis žurnalas išsiskyrė neribojamomis chronologinėmis ribomis, nuo tarpukario iki laikotarpio po 1945 metų, kuris buvo tabu tiems istorikams, kurie laikėsi 50 metų ar ilgesnio laikotarpio analizuojamo objekto atžvilgiu, straipsniams nekėlė redakcinių, mokslinių reikalavimų ir pasižymėjo liberaliu redagavimu. Tai lėmė žurnalo autorių įvairovę: nuo publicistų iki profesionalų istorikų, baigusių užsienio, taip pat, kiek vėliau, ir sovietinės Lenkijos aukštąsias

⁶³¹ Knygas dažniausiai recenzuodavo J. Łobodowski, S. Lewandowski ir P. Wandyczius. Daugiau apie tai: *Tyrchan M.* Recenzje krajowych publikacji historycznych na łamach „Zeszytów Historycznych“ do roku 1989 // *Zeszyty Historyczne*. 2005, z. 151, s. 47–78.

⁶³² *Ptasińska M.* Rzymskie lata Instytutu Literackiego // *Zeszyty Historyczne*. 2001, z. 137; s. 3–21; *Liberta P.* Józef Łobodowski (1909–1988). Szkic do biografii politycznej pisarza zaangażowanego // *Zeszyty Historyczne*. 2007, z. 160, s. 3–34; *Tyrchan M.* „Kultura“ a stan wojenny w Polsce // *Zeszyty Historyczne*. 2007, z. 162, s. 127–148; *Cichocka Z. A.* „Na zimno kalkulowana rewolucja“. „Kultura“ i kraj 1957–1958 // *Zeszyty Historyczne*. 2009, z. 167, s. 3–72; *Wiaderny B.* Krąg „Kultury“ wobec Niemiec, Niemcy wobec „Kultury“ (1947–1956) // *Zeszyty Historyczne*. 2009, z. 167, s. 98–126.

⁶³³ *Redakcja.* Do czytelników // *Zeszyty Historyczne*. 1968, nr. 14, s. 3.

⁶³⁴ *Redakcja.* Do czytelników // *Zeszyty Historyczne*. 1969, nr. 16, s. 3.

mokyklas⁶³⁵. Pristatant plačią referuojamą erdvę ir pateikiant skirtingus požiūrius į istorinius faktus, buvo siekiama „demitologizuoti“ Lenkijos istoriją ir užpildyti jos istorijos baltąsias dėmes, vadovaujantis Jerzy Giedroyc'o įsitikinimu, kad Lenkijos istorija yra melagingiausia iš jam žinomų⁶³⁶.

Nors „Zeszyty Historyczne“ nebuvo mokslinio tipo žurnalas ir dėl to neretai buvo kritikuojamas, vis dėlto šiandien vertinamas kaip vienas iš reikšmingesnių lenkų emigracijos periodinių leidinių, skirtų istorijai. Taip pat paminėtini leidiniai: „Teki Historyczne“ (1947–1985), redaguojamas žinomo istoriko Mariano Kukielio ir Bohdano Wrońskio, leidžiamas Lenkijos istorinės draugijos Didžiojoje Britanijoje; prezidento Leono Wasilewskio iniciatyva įkurtas „Niepodległość“⁶³⁷, nuo 1929 metų iki šiol leidžiamas Józefo Piłsudskio institute Londone ir Niujorke; „Antemurale“ (1954–1982) Romoje, skirtas daugiausia laikotarpiui po sausio sukilimo istorijai analizuoti⁶³⁸. Inicijuodamas „Zeszyty Historyczne“, J. Giedroycas, nebūdamas istorikas, paveikė lenkų istoriografiją⁶³⁹, o kritikuojamas žurnalo nemokslinis pobūdis tapo jo nepakartojamu privalumu – paskutiniame žurnalo numeryje parašė istorikas Piotras Wandyczius⁶⁴⁰.

„Zeszyty Historyczne“ „atrado“ ne tik mėgėjus istorikus, bet ir profesionalus, tarp jų ir Normaną Daviesą. „Zeszyty Historyczne“ jie pirmieji išspausdino interviu su Normanu Daviesu, kalbintu dabartinio Lenkijos užsienio reikalų ministro, taip pat spausdino Normano Davieso knygų

⁶³⁵ Stobiecki R. Wątki historiograficzne na łamach „Zeszytów Historycznych“ i paryskiej „Kultury“ (1962–1989) // Jerzy Giedroyc'a rozrachunki z historią i polityką. Studia i szkice w czterdziestą rocznicę „Zeszytów Historycznych“ / red. Sł. M. Nowinowskiego i R. Stobieckiego. Łódź. 2005, s. 22.

⁶³⁶ Giedroyc J. Autobiografia na cztery ręce/ opr. K. Pomian. Warszawa, 1999, wyd. 3, s. 199.

⁶³⁷ Daugiau apie jį žr.: „Niepodległość“ (1929–1939). Pismo twórcy, środowisko / red. P. Samuś. Płock. 2007; Czekał K. „Niepodległość“ (1929–1939). Pismo twórcy, środowisko // Zeszyty Historyczne. 2008, z. 163, s. 159–165.

⁶³⁸ Žurnalai trumpai apibūdinti: Lewandowski J. Emigracyjne periodyki historyczne. Teki Historyczne. Niepodległość // Zeszyty Historyczne. 1973, z. 23, s. 217–223; Juos lygino: Stobiecki R. Emigracyjne periodyki historyczne jako forma dialogu („Teki Historyczne“, „The Polish Review“, „Zeszyty Historyczne“ // Zeszyty Historyczne. 2010, z. 171, s. 106–119.

⁶³⁹ Kornat M. Jerzys Giedroycas ir XX amžiaus lenkų politinės idėjos // Naujasis židyns-Aidai. 2009, nr. 7, p. 258.

⁶⁴⁰ Wandycz P. O „Zeszytach Historycznych“ // Zeszyty Historyczne. 2010, z. 171, s. 80.

ištraukas⁶⁴¹, kai jų vertimų į lenkų kalbą dar nebuvo pasirodę. N. Davieso darbai sulaukė palankių recenzijų „Zeszyty Historyczne“ puslapiuose, palankiai apie jį atsiliepė ir pats J. Giedroycas, kuriam labiausiai rūpėjo, kad Vakaruose Vidurio ir Rytų Europos, taip pat ir Lenkijos istorija būtų pasakojama ne vien iš „didžiarusiškų pozicijų“⁶⁴².

XX amžiaus Lenkijos istorijos tyrinėtojams „Zeszyty Historyczne“ tapo turiningu šaltiniu gvildenant problemas, pvz.: tarpukario Lenkijos diplomatiniai santykiai, Antrojo pasaulinio karo pradžia, arba dar kitaip lenkų historiografijoje vadinama „Rugsėjo kampanija“, pasipriešinimo judėjimai, Varšuvos sukilimas, Lenkijos ir Sovietų Rusijos, Ukrainos ir Lietuvos ryšiai.

Ypatingą vietą šiame žurnale užėmė bendros lenkų, ukrainiečių, lietuvių ir baltarusių istorijos sankirtos, deja, iki šiol sistemiškai ir iš esmės neaptartos, nors tai, manytina, galėtų kokybiškai papildyti ULB koncepciją. Pažymėtina ir tai, kad abu J. Giedroyco redaguojami žurnalai sudaro reikšmingus kontekstus, kurie palengvina jų analizę, nes abu buvo leidžiami beveik vienu metu, redaguojami to paties žmogaus, juose skleidžiamos beveik tų pačių autorių mintys. Jeigu „Kultura“ gali būti nagrinėjama ir be „Zeszyty Historyczne“, tai pastarojo leidinio visumos paveikslą, be „Kulturos“, perprasti yra ganėtinai sudėtinga, kaip ir be jų genezės ar laikmečio, kada jie buvo leidžiami⁶⁴³. Ypač todėl, kad redakcija labai retai išreikšdavo savo poziciją „Zeszyty Historyczne“ puslapiuose dėl vieno ar kito teksto, todėl jų vertinimas retkarčiais aptinkamas „Kulturoje“ ir turtingame epistoliniame J. Giedroyco palikime. Visa tai padeda iliustruoti išsamų intelektualinį „Zeszyty Historyczne“ kontekstą.

⁶⁴¹ Człowiek z zewnątrz. Z Normanem Daviesem rozmawia Radek Sikorski // *Zeszyty Historyczne*. 1984, z. 68; *Davies N. Granice Polski w czasach Najnowszych* // *Zeszyty Historyczne*. 1984, z. 68. s. 12–47. „Zeszyty Historyczne“ pirmieji taip pat skelbė istorikų Danielio Beauvoiso ir Hanso Rooso darbus, daugiau apie tai: Anielstwo i imperializm. Rozmowa z prof. Danielem Beauvois // *Zeszyty Historyczne*. 1988, z. 85; *Kozłowska N. Profesor Hans Roos* // *Zeszyty Historyczne*. 1985, z. 71.

⁶⁴² *Malia M. Wiecznie powracająca Polska* // *Zeszyty Historyczne*. 1984, nr. 70. s. 3–29.

⁶⁴³ Apie Lietuvą kaip ULB koncepcijos reikšmingą kontekstą „Zeszyty Historyczne“ užsimena: *Stępnik A. Ukraina, Litwa i Białoruś w „Zeszytach Historycznych“ (1962–1991)* // *Jerzego Giedroycia rozrachunki z historią i polityką. Studia i szkice w czterdziestą rocznicę „Zeszytów Historycznych“* / red. Sł. Nowinowski i R. Stobiecki. Łódź, 2005, s. 51–68. Apie istorijai skirtą vietą „Kulturoje“ iki 1958 metų žr.: *Lukasiewicz Sł. Zanim powstały „Zeszyty Historyczne“* // *Kultura paryska. Twórcy, dzieło, recepcja* / pod red. I. Hofman. Lublin, 2007, s. 195–215.

Paties J. Giedroyco Lenkijos istorijos susikurtam vaizdiniui įtakos turėjo tarpukario laikotarpis, per kurį jis brendo, studijavo, pradėjo redaktoriaus karjerą. Būtent šiuo laikotarpiu J. Giedroycas susipažino su Krokuvos istoriografinės mokyklos atstovų: Waleriano Kalinkos, Józefo Szujksio, Michała Bobrzyńskiego, darbais, kuriuos, kaip pripažino biografijoje, labiausiai vertino⁶⁴⁴.

Nors „Zeszyty Historyczne“ turėjo būti skirtas naujausiai Lenkijos istorijai, kalbant apie Lietuvos tematiką, chronologinėms riboms smarkiai nusižengta. Apie Lietuvos krikštijimo procesą ir jo padarinius, neretai skirtingai vertinamus dėl LDK visuomenės asimiliacinių padarinių, savo straipsnyje rašė Michał Giedroycas, Jerzy Giedroyco giminaitis. Remiantis išlikusiais šaltiniais, autorius atskleidė Lietuvos požiūrį į katalikybę ir stačiatikybę iki XIII a. pabaigos, grindė iš Lenkijos perimto krikšto naudą Lietuvai⁶⁴⁵.

Lietuvos ekonominei padėčiai apibūdinti XVIII a. dėmesį skyrė ekonomistas S. Swianiewiczus⁶⁴⁶. Jo straipsniuose apie XIX a. sukilimų istoriją atsispindi bendrų kovų vaduojantis iš carinės nelaisvės siekiai, išryškintas savarankiškas istorijos vienetas – istorinė Lietuva (lenk. *Litwa historyczna*), ryškiai joje matoma daugiatautė visuomenė ir netgi Žemaitija⁶⁴⁷.

1974 m. „Zeszyty Historyczne“ dvidešimt aštuntame sąsiuvinyje pasirodė atskiras skyrius antrašte – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė. Šio skyriaus tekstai buvo skirti Vilniaus padėčiai carinės priespaudos paskutiniams metams, Vilniui 1918 metais, vokiečių generolo Ludendorffo įkurtiems Ober-Ostui, LDK konfederacijai 1915–1916 metais ir lietuvių–baltarusių divizijos istorijai aptarti. Baigiamajame skyriaus straipsnyje buvo paskelbti lenkų spaudos atstovo, atvykusio į Kauną 1938 m., Lenkijai ir Lietuvai užmezgus

⁶⁴⁴ Giedroyc J. Autobiografia na cztery ręce / opr. K. Pomian. Warszawa, 1999, wyd. 3, s. 9.

⁶⁴⁵ Giedroyc M. Chrystianizacja Litwy (pierwsze kontakty – XIII wiek) // Zeszyty Historyczne. 1987, z. 80, s. 3–32.

⁶⁴⁶ Swianiewicz St. Próba uprzymysłowienia Litwy w XVIII wieku // Zeszyty Historyczne. 1971, z. 20, s. 205–218.

⁶⁴⁷ Okulicz K. Białorusini, Litwini i Polacy w Powstaniu Styczniowym na Litwie historycznej // Zeszyty Historyczne. 1965, z. 7, s. 7–21; Kukiel M. Edward Czapski i Żmudź w dobie Powstania Styczniowego // Zeszyty Historyczne. 1965, z. 7, s. 187–196.

diplomatinius santykius, atsiminimai⁶⁴⁸. Taigi, skyriaus chronologiniai rėmai apėmė laikotarpį nuo XIX a. pab. iki tarpukario pabaigos, tarsi suponuodami skaitytojui, kad LDK politinės atminties tęstinumas nebuvo nutrūkęs netgi XX amžiuje.

Kitame tų pačių metų numeryje išspausdintas gana emocionalus politinių idėjų istoriko, Stepono Batoro universiteto (SBU) profesoriaus W. Sukiennickio straipsnis „Ar nuėjo su dūmais?“, kuriame autorius klausdamas, ar viskas, kas buvo vertinga istorinėje Lietuvoje, nuėjo su dūmais, ar teisingai yra manoma tuometinėje Varšuvoje, kaip ir XIX a. pradžioje, jog Jogailaitiškoji idėja yra pragaištinga, kad buvę bendrapiliečiai tēra svetimi svetimšaliai ir visada buvo vyresnio rusiškojo brolio jaunesniais broliais⁶⁴⁹. Tokią autoriaus reakciją paskatino Waleriano Meysztowicziaus išleisti atsiminimai⁶⁵⁰, kuriuose atiskleidė sentimentai – LDK. Nors publikaciją lydėjo užuominos dėl polemikos, ji neprasidėjo. Vėliau pasirodė to paties autoriaus straipsnis, skirtas R. Dmowskio 1895 m. publikuotai „Przegląd Wszechpolski“ pozicijai dėl „lietuviškos problematikos“ buvusioje ATR. Romanas Dmowski 1902 m. knygoje „Jaunojo lenko mintyje“, kuri tapo programiniu dokumentu lenkų nacionalistams, smerkė ATR atgaivinimą, rašė apie lietuvių kalbos puoselėjimo būtinumą, kaip lenkų patriotizmo išraišką⁶⁵¹.

W. Sukiennickis buvo vienas iš pagrindinių lietuviškosios ir LDK tematikos skleidėjų „Zeszyty Historyczne“ puslapiuose. Jis, kaip vėliau teigė Cz. Miłoszas, laikė save lenkiškosios kultūros lietuviu⁶⁵², todėl prieš mirtį

⁶⁴⁸ *Sukiennicki W.* Wilno na schyłku rządów carskich. Memoriał rosyjskiego Oberprokuratora (Samisłowski). Wilno, lipiec 1918 roku; *Sukiennicki W.* Początki Ober-Ostu i sprawa Konfederacji W. Ks. Litewskiego w 1915–1916; *Okulicz K.* Opowieści nobliwe i sentymtalne; *Chocianowicz W.* Szkic dziejów Litewsko-Białoruskiej Dywizji; *Drobnki J.* Pobyt i działalność w Kownie (od 10 lipca 1938 do 8 października 1939) // *Zeszyty Historyczne.* 1974, z. 28, s. 88–172.

⁶⁴⁹ *Sukiennicki W.* Czy poszło z dymem (refleksje przy czytaniu wspomnień) // *Zeszyty Historyczne.* 1974, z. 29, s. 210.

⁶⁵⁰ *Meysztowicz W.* Poszło z dymem. Gawędy o czasach i ludziach. Londyn. 1973.

⁶⁵¹ *Sukiennicki W.* „Orientacja rosyjska“ a niepodległość // *Zeszyty Historyczne.* 1980, z. 54, s. 158–167.

⁶⁵² Wstawać rano, pisać, a potem na jagody... Z Czesławem Miłoszem rozmawia Adam Michnik // Czesław Miłosz. Rozmowy polskie 1979–1998. Kraków, 2006, s. 217.

nurodė jo pelenus išbarstyti vandenyne, jeigu negalės būti palaidotas Vilniuje⁶⁵³.

1972 metais „Kultura“ išspausdino W. Sukiennickio straipsnį, skirtą „lenkų kultūros lietuviams“ atminti, kuris baigiamas autoriaus viltimi dėl jų atgimimo po Antrojo pasaulinio karo⁶⁵⁴. Straipsnis buvo teigiamai įvertintas Cz. Miłoszo laiške „Kulturos“ redakcijai, kuriame jis konceptualiai šmaikštavo, kad dauguma sovietinės Lenkijos visuomenės niekada net negirdėjo apie lenkiškai kalbančius lietuvius, kuriuos W. Sukiennickis vadino „homo politicus“⁶⁵⁵. W. Sukiennickis nusprendė tai pakoreguoti ir parengė publikaciją apie lenkų termino etimologiją ir jo evoliuciją, supažindinamas skaitytojus ir su terminu „litwin“ ir LDK, kurią, kaip pridūrė, nacionalizmo eroje dalijosi lietuviai, baltarusiai ir lenkai⁶⁵⁶. Apgailestaudamas jis teigė, kad ATR nesukūrė analogiško pavadinimo kaip Jungtinės Valstijos ar Intermarium, nes tada susitarimas tarp lenko iš Ukrainos ar Lietuvos būtų vienodai lengvas ir paprastas. Taip pat rašyta ir apie tai, kad XVII–XVIII a. „Litwinais“ rusų vadinti ir ukrainiečiai, ir visi rytų slavai⁶⁵⁷.

Šis diskursas atitinkamai paskatino publikuoti dar daugiau straipsnių šia tematika „Zeszyty Historyczne“. Išspausdintuose straipsniuose buvo akcentuojama, jog „lenkiškumas“ ir lenkų kalba kalbantieji kelia baimę kitoms tautoms dėl galimo lenkų dominavimo, todėl XIX a. antrojoje pusėje stiprėjantys nacionaliniai judėjimai, iš jų ir lietuvių, buvo išskirtinai antilenkiško pobūdžio⁶⁵⁸.

⁶⁵³ *Swianiewicz St.* Wspomnienia o Wiktorze Sukiennickim // *Zeszyty Historyczne*. 1983, z. 66, s. 48. Žurnale pasirodė W. Sukiennickio knygos, išleistos po jo mirties, recenzija („East Central Europe During World War I: From Foreign Domination to National Independence“, vol. I–II, New Jork, 1984), žr. *Heller M.* Jak upadają imperia // *Zeszyty Historyczne*. 1985, z. 73, s. 209–212.

⁶⁵⁴ *Sukiennicki W.* Rara avis // *Kultura*. 1972, nr. 12/304, s. 86.

⁶⁵⁵ *Miłosz Cz.* O konflikcie polsko-litewskim // *Kultura*. 1974, s. 8.

⁶⁵⁶ *Sukiennicki W.* Polityczne konsekwencje błędu semantycznego // *Zeszyty Historyczne*. 1985, nr. 72, s. 18–33.

⁶⁵⁷ *Torbakow I.* Swój czy obcy? Stereotyp ukarainca w Rosji XVII-XVIII wieku // *Zeszyty Historyczne*. 1998, z. 125, s. 105.

⁶⁵⁸ *Albert A.* Wschodnie granice Polski // *Zeszyty Historyczne*. 1980, z. 53, s. 24–30; *Kronikarz epoki Piłsudskiego. Rozmowa z Waławem Jędrzejewiczem* // *Zeszyty Historyczne*. 1985, z. 73, s. 20.

XX a. 9 dešimtmetį „Zeszyty Historyczne“ daugėjo publikacijų apie ATR palikimą⁶⁵⁹. Nušiesti Lenkijos politiniai planai dėl ATR restitucijos, ypač 1915–1918 laikotarpiu, kuris pasižymėjo aktyvia diskusija dėl ateities⁶⁶⁰. Rašyta ir apie tai, kas tuo metu vyko Lietuvoje, pristatyta Mykolo Römerio politinė programa⁶⁶¹. Straipsnių turinys atskleidė debatų, vykusių buvusioje ATR teritorijoje, turinį ir šioje erdvėje vykstančius politinius ir mentalinius visuomenės pokyčius. 1970 m. „Zeszyty Historyczne“ skyriuje „Polska a Litwa“ išspausdinti neskelbti M. Römerio 1915 metų užrašai dėl Lietuvos padėties Pirmojo pasaulinio karo akivaizdoje⁶⁶², kuriuos spaudai pateikė W. Sukiennickis, įsigijęs juos iš tuometinio „Hoover Library“ veikiančios Varšuvoje direktoriaus H. H. Fisherio 1927 m. Užrašuose M. Römeris aptaria lenkų, lietuvių ir baltarusių visuomenių nuotaikas, lenkų imperializmą ir jo poveikį Lietuvai. Vėliau žurnale publikuotas M. Römerio 1933 metais duotas interviu „Trimitui“ dėl Vilniaus⁶⁶³.

„Zeszyty Historyczne“ užčiuopė lenkų, gyvenančių Lietuvoje, traktavimo tarp Lenkijos piliečių *versus* Lietuvos autochtonų problemą⁶⁶⁴. Margoje Vilniaus visuomenėje labiausiai netradiciškai atrodė Vilniaus „krajovcai“. J. Giedroycas asmeniškai palankiai atsiliepdavo apie juos ir jų programą, kaip galimybę išspręsti tautinius reikalus „kresuose“, tačiau pats pripažino, kad ši programa yra „tik patraukli, bet nereali“⁶⁶⁵. „Krajovcų“ programos genezė ir jos raida iki 1940 metų aptarta Krzysztofo Tarkos straipsnyje, kuris buvo lydimas žurnalo redakcijos prieraišo dėl šios publikacijos diskusinio pobūdžio, nors ir buvo skelbiamas polemikai skirtame

⁶⁵⁹ Lepkowski T. Myśl o historii Polski i Polaków // Zeszyty Historyczne. 1984, nr. 68, s. 66–154.

⁶⁶⁰ Apie lenkų diplomato I. J. Paderewskio 1917 m. ketinimą sukurti Jungtines Lenkijos Valstijas iš Lenkijos, Lietuvos, Palenkės ir Haličo karalysčių žr. Sukiennicki W. Amerykański memoriał Paderewskiego // Zeszyty Historyczne. 1973, z. 26, s. 166–185.

⁶⁶¹ Sukiennicki W. Memoriał w sprawie litewskiej złożony przez Władysława Zawadzkiego w Warszawie w listopadzie 1917 // Zeszyty Historyczne. 1974, nr. 30, s. 69–86.

⁶⁶² Michał R. Litwa wobec wojny. Poufny memoriał Michała Römera z sierpnia 1915 // Zeszyty Historyczne. 1970, z. 17, s. 58–127; Mackiewicz R. O rękopisie Michała Römera „Dwie teorie o polakach litewskich“ // Zeszyty Historyczne. 1995, z. 112, s. 56–62.

⁶⁶³ Biczianas W. Wywiad prof. M. Römera w sprawie Wileńskiej // Zeszyty Historyczne. 1995, z. 112.

⁶⁶⁴ Kujac Wł. Rzeczywistość i mity polsko-litewskie // Zeszyty Historyczne. 1992, z. 101, s. 83–89.

⁶⁶⁵ Supruniuk M. A. Uporządkować wspomnienia. Nieautoryzowane rozmowy z Jerzym Giedroyciem. Toruń, 2011, s. 29.

skyriuje⁶⁶⁶. Autorius straipsnyje cituoja Zygmuntą Jundziłłą, Ludwiką Chomińskį, Mykolą Römerį, Józefą Mackiewiczų, grįsdamas teiginį, kad „krajovcų“ politinė mintis „nebuvo nei lietuviškos, nei lenkiškos prigimties, bet didžialietuviškos, o „krajovcai“ vieninteliai laikytini integralios LDK paveldėtojai“. „Krajovcų“ koncepcija aiškiai skyrėsi nuo Lenkijos „kresų“ ir etninės Lietuvos sampratos. Netrukus „krajovcų“ tematiką papildė išsamus Lietuvos istoriko Rimanto Miknio straipsnis žurnalo skyriuje „Sąsiedzi“⁶⁶⁷.

Nuo 8 dešimtmečio didėjo autorių iš sovietinių valstybių „Zeszyty Historyczne“ būrys. Tai buvo susiję su atlydžiu sovietiniame bloke ir opozicinių judėjimų veikla jose.

Istoriografijoje pasigirstant, kad viena iš ATR žlugimo priežasčių buvo nesusiformavęs jos trečiasis narys – Ukraina, tai aptariama, atsižvelgiant į lenkų ir ukrainiečių santykių kontekstą⁶⁶⁸.

„Zeszyty Historyczne“ išspausdinus W. Sukiennickio parengtas – lietuvių išeivių rašytojo Jono Žmuidzino (1898–1989) prancūzų kalba Paryžiuje išleistos knygos „Commonwealth polono-lithuanien ou l“ Union de Lublin (1569) ir Stanley Vardžio veikalo „The catholic Church. Dissent and Nationality in Soviet Lithuania, East European Monographs“ – recenzijas, dėl šių leidinių turinio, ypač lietuvių ir lenkų santykių vaidmens, siūlyta pradėti dialogą⁶⁶⁹.

1983 metais „Zeszyty Historyczne“ buvo paskelbtas Targovicos tekstas, pasirašytas maršalo Stanisłavo Potockio Karūnos ir Aleksandro Sapiegos iš LDK konfederatų. Tekstas papildytas „Zeszyty Historyczne“ redakcijos prierašu, kad dokumentas niekada nebuvo publikuotas ir skelbiamas dabar, nes

⁶⁶⁶ Tarka K. Epigoni Wielkiego Księstwa Wileńskiego – krajowcy wileńscy 1939–1940 // *Zeszyty Historyczne*. 1993, z. 103, s. 101–120.

⁶⁶⁷ Miknys R. Stosunki polsko-litewskie w wizji politycznej krajowców // *Zeszyty Historyczne*. 1993, z. 104, s. 123–129.

⁶⁶⁸ Rozmowa z prof. O. Pricakiem // *Zeszyty Historyczne*. 1983, z. 65, s. 3–19.

⁶⁶⁹ Sukiennicki W. Wojna? – Nie, dialog // *Zeszyty Historyczne*. 1979, nr. 48, s. 16–44. Šis straipsnis papildytas skaitytojo komentaru laiške redakcijai dėl LDK vartojamos valstybinės kalbos tapatinimo su dabartine baltarusių kalba klaidos, pastebėtos W. Sukiennickio parašytoje J. Žmuidžiūno knygos recenzijoje: žr. Brylewski W. List do redakcji // *Zeszyty Historyczne*. 1980, nr. 51, s. 222–223.

stebinamai atspindi šių dienų analogiją⁶⁷⁰. Originalūs dokumentai ir atsiminimai dažnai buvo skelbiami „Zeszyty Historyczne“ istorinių švenčių proga arba siekiant aktualizuoti tekstą pristatant jį kaip anų laikų analogijų realijas. Taip pat verta paminėti, kad J. Giedroycui ypač rūpėjo įvairių senų dokumentų archyvai ir jų likimas. Jis tikėjosi padaryti Lietuvos Metrikos kopijas ir jas padovanoti Lenkijos Mokslų Akademijos Istorijos institutui arba Nacionalinei bibliotekai⁶⁷¹.

Pateikiamas krikščioniškosios LDK ir Lietuvos vaizdas, lietuvių ir lenkų kultūrinis gyvenimas carinėje Lietuvoje⁶⁷² ir Vilniuje⁶⁷³ turėjo tikslą parodyti, kad teritorijos į Rytus nuo Lenkijos yra tokios pat civilizotos kaip Vakarų Europa ir Lenkija, atskleisti tokias pat, kaip ir lenkų, problemas. Kritikuojamas LDK ir ULB regiono traktavimas kaip „kresų“, kurie, kaip buvo lenkams rašoma, – „egzistavo ir egzistuos patys savaime, Europoje, patys sau ir dėl Europos.“⁶⁷⁴

LDK „Zeszyty Historyczne“ nebuvo dažnai aptariama tema. Iš to, kiek apie LDK jame rašyta, skaitytojas turėjo susidaryti ne visai aiškų, o tik apytikslį ir fragmentinį jo vaizdą. Tik sekant žurnalo numerius vienas po kito ryškėjo bendresnis šios istorinės valstybės įsivaizdavimas.

Pagal „Zeszyty Historyczne“, LDK susikūrė ir funkcionavo dar iki krikšto, vėliau virto daugiausia lenkų kultūros lietuvių elito tikrove ir atminties dalimi, pasižymėjo daugiakultūriškumu ir išliko pavienių asmenų ir grupių, tokių, kaip „krajovcai“, savimonėje net iki XX a. pirmosios pusės. Taip nutiko dėl nutrūkusio LDK valstybingumo XVIII amžiuje, geopolitinių ir mentalinių permainų, prasidėjusių caro laikais ir tarpukariu. Todėl XX a. pirmoje pusėje LDK tapo tik Lenkijos „kresų“ supratimu, į kuriuos po Antrojo pasaulinio karo vis dar pretendavo polonocentrizmo neatsisakiusi lenkų visuomenės dalis.

⁶⁷⁰ Targowica. Akt konfederacyi Generalney Wolney Koronney // *Zeszyty Historyczne*. 1983, z. 66, s. 3.

⁶⁷¹ *Wandycz P.* O „Zeszytach Historycznych“ // *Zeszyty Historyczne*. 2010, z. 171, s. 72.

⁶⁷² *Daszkiewicz P.* Jean-Emmanuel Gilibert. Pierwszy ogród botaniczny na Litwie // *Zeszyty Historyczne*. 1993, z. 104, s. 219–227.

⁶⁷³ *Timoszewicz J.* Z dziejów teatru Wileńskiego. Pare uwag o latach 1832–1864 // *Zeszyty Historyczne*. 1993, z. 103, s. 80–91.

⁶⁷⁴ *Taylor N.* „Kresy“ Jacka Kolbuszewskiego // *Zeszyty Historyczne*. 1996, z. 117, s. 170.

„Jausmų sąsajos su „kresais“... Jos jau blėsta, paskutiniai mohikanai pasitraukia. Kad ir kaip įkyriai prisiminimus bruktu Lenkijos TV programos, „kresai“ šiandien daugumai lenkų jau tapo archyvine problema“, – sakė J. Giedroycas⁶⁷⁵.

3.4. Tarpukario Lenkijos ir Lietuvos diplomatiniai santykiai: Vilniaus ir Vidurio Lietuvos problema „Zeszyty Historyczne“

1958 m. Jerzys Stempowski laiške Jerzy Giedroycui, dalydamasis atsiminimais, rašė, kad „aljansas su Simonu Petliura ir Vidurio Lietuva – tai Jogailaičių idėja „*los ultimos podrigos*“ (paskutinis šansas – aut.), kuri žlugo dėl to, kad visuomenės dauguma to nesuprato. Lenkija tada užsisklendė Piastų dinastijos rate, tarsi anticipuodama 1945 metus, ir tuometinės sienos (po Antrojo pasaulinio karo – aut.) geriau atitiko tarpukario lenkų supratimą, žinias ir gebėjimus negu Rygos (1921 m. – aut.) sienos.“⁶⁷⁶

Vidurio Lietuvos efemeridinės valstybės su sostine Vilniumi sukūrimas netapo įgyvendintu šansu, bet atvirkščiai palaidojo federacijos su Lietuva galimybę, o tarp Lietuvos ir Lenkijos įsivyravo šaltasis karas *avant la lettre*, kaip vėliau tai apibūdino Tomas Venclova⁶⁷⁷.

Tai įsamenino tarpukario Lenkijos politikas, maršalas Józefas Piłsudskis. Jam atsirasdavo vietos beveik kiekviename žurnalo numeryje ir skirtingų autorių tekstuose, todėl skaitytojai galėjo susikurti įvairialypį šios prieštarigai vertinamos Lenkijos istorijoje figūros vaizdinį, kuris, kaip minėjome, imponavo J. Giedroycui. Jie abu domėjosi istorija, bet tik vienas iš jų išvelgė neigiamą Lenkijos įtakos vertinimą kitų tautų istorijoje ir istorijos pavojų politikai. Šiame žurnale dėmesio sulaukė M. Pruszyńskio knyga, skirta

⁶⁷⁵ Degutienė E. Lenkijoje apie Lietuvą. Santarvės link. Vilnius, 2004, p. 193.

⁶⁷⁶ Giedroyc J., Stempowski J. Listy 1946-1969 / opr. A. S. Kowalczyk. T.2. Warszawa, 1998, s. 50.

⁶⁷⁷ Venclova T. Vilnius asmeninė istorija. Vilnius, 2011, p. 149.

J. Piłsudskiego politykai 1920 m.⁶⁷⁸, kurioje aptarti jo ryšiai su Suomijos maršalu Mannerheimu, o jų panašumų jau tarpukariu buvo pastebėję L. Wasilewskis ir W. Studnickis⁶⁷⁹.

J. Piłsudskiego Rytų politika, turėjusi skaudžių pasekmių Lietuvai, Ukrainai ir Baltarusijai, buvo viena iš pagrindinių „Zeszyty Historyczne“ aptariamų temų⁶⁸⁰. Atsižvelgiant į politikos kontekstą, susidomėjimo sulaukė latvių žurnale aprašyta Bulduri vietovėje, netoli Rygos, 1920 metais surengta konferencija, skirta Baltijos regiono gynybiniam projektui parengti, kurioje dalyvavo Suomijos, Lenkijos, Lietuvos, Estijos, Latvijos, vėliau ir Ukrainos atstovai. Dėl pastarosios dalyvavimo ir Rusijos reakcijos baiminosi lietuvių delegacijai vadovaujantis Jurgis Šaulys, pasisakęs prieš Ukrainos dalyvavimą Baltijos regiono reikaluose⁶⁸¹. Po to, kai L. Želigovskis užėmė Vilnių, Lietuva nutraukė santykius su Lenkija ir šiame projekte nebedalyvavo, o projektas buvo numarintas.

Reikšminiu momentu J. Piłsudskiego politikoje laikoma Rygos sutartis, kuri „Zeszyty Historyczne“ buvo vienareikšmiškai vertinama kaip federalistinės idėjos pralaimėjimas, kaip fatališkas ir dirbtinis Baltarusijos ir Ukrainos žemių padalijimas⁶⁸².

Pažymima, kad iš istorijos šaltinių J. Piłsudskis labiausiai vertino atsiminimus⁶⁸³. Jerzy Giedroycas „Zeszyty Historyczne“ taip pat gausiai skelbdavo naujausius dokumentus arba jų ištraukas, daugiausia iš Rusijos archyvų, kurie neatsitiktinai buvo susiję su J. Piłsudskiu. Pagal vieną iš jų, rusų politiko Z. Wojkovo 1926 m. raportą, aiškėja, kad jis kalbėdamas su

⁶⁷⁸ Siemaszko Z. S. Mieczysław Pruszyński o 1920 roku. Recenza do książki „Dramat Piłsudskiego. Wojna 1920“ // *Zeszyty Historyczne*. 1998, z. 124; *Pruszyński M. Wojna 1920 r.* (Uzupełnienie recenzji) // *Zeszyty Historyczne*. 1998, z. 126, s. 166–171.

⁶⁷⁹ *Białokur M.* Mannerheim a Polska. Przyczynek do biografii Marszałka Finlandii // *Zeszyty Historyczne*. 2001, z. 136; *Wasilewski L.* Finlandia. Kraków, 1924; *Studnicki Wł.* Finlandja i sprawa finlandzka. Kraków, 1910.

⁶⁸⁰ *Miedziński B.* Polityka Wschodnia Piłsudskiego // *Zeszyty Historyczne*, 1975, z. 31, s. 3–163; *Potański W.* Postulat niepodległości Polski w programie PPS oraz innych ugrupowań socjalistycznych // *Zeszyty Historyczne*. 2007, z. 161, s. 3–26.

⁶⁸¹ *Szygowski J.* Konferencja państw Bałtyckich w Bulduri w roku 1920 // *Zeszyty Historyczne*. 1970, z. 17, s. 79.

⁶⁸² *Albert A.* Wschodnie granice Polski // *Zeszyty Historyczne*. 1980, z. 53, s. 43.

⁶⁸³ *Chwalba A.* Wykłady historyczne Józefa Piłsudskiego // *Zeszyty Historyczne*. 1993, z. 103, s. 194–215.

J. Piłsudskiu suprato, jog pastarasis ketina atnaujinti savo federacinius planus, todėl manė, kad artėja karas ir J. Piłsudskis netrukus okupuos visą Lietuvą⁶⁸⁴. Tai, kad J. Piłsudskis didesnę grėsmę matė iš Rytų, negu Vakarų, neleidžia teigti jį buvus nei antigermaniškai nusiteikusių, nei germanofilu. 1934 m. pakta dėl nepuolimo jis vertino tik kaip taktinį manevrą, bet nieko daugiau, kategoriškai atkalbinėjo nuo galimybės kovoti su Vokietija prieš Rusiją, nes tai Lenkijai baigtusi jos vasalitetu – buvo rašoma recenzuojamoje Tomaszo Serwatkos knygoje⁶⁸⁵. Žurnale paskelbtas autentiškas lenkų kardinolo Stefano Wyszyńskiego laiškas apie paskutines Lenkijos maršalo gyvenimo akimirkas liudija jį buvus tikinčiuoju, bet dėl to visuomenėje buvo spėliojama⁶⁸⁶.

J. Piłsudskio gimimo šimtmečiui paminėti J. Giedroycas planavo išleisti jam skirtą knygą, vėliau atskirą „Zeszyty Historyczne“ numerį, kuriame turėjo pasirodyti Tadeuszo Katelbacho atsiminimai apie jo „lietuviškosios“ politikos etapą⁶⁸⁷. Abi iniciatyvos baigėsi be rezultato.

1981 m. viename pirmųjų J. Giedroyc'o tekstų „Kulturoje“ žurnalo redakcijos vardu buvo išreikštas džiaugsmas dėl lapkričio 11 d. pripažinimo valstybine švente, taip gražinant į lenkų tautos atmintį J. Piłsudskio asmenybę⁶⁸⁸.

Vilnius buvo ne tik J. Piłsudskio ilgesio miestas, taip pat Lietuvos ir Lenkijos konflikto pagrindinė priežastis. Išskirtinai šiai problemai „Zeszyty Historyczne“ buvo vos vienas straipsnis⁶⁸⁹, bet „Kulturoje“ pasirodė kitame skyriuje aptartas Cz. Miłoszo ir T. Venclovos dialogas apie Vilnių.

Vilnius skaitytojams buvo pristatomas kaip daugiatautės visuomenės miestas, pabrėžiant, kad tai yra istorinė sostinė tik lietuvių tautos. Tam buvo skirtas S. Swianiewicziaus publikuotas pranešimas, skaitytas akademinės

⁶⁸⁴ *Wandycz P., Borzęcki J.* Rozmowy Piłsudskiego z Wojtkowem. Fragmenty Raportów // *Zeszyty Historyczne*. 2004, z. 149, s. 10-28.

⁶⁸⁵ *Pruszyński M.* Tomasz Serwatka o Piłsudskim // *Zeszyty Historyczne*. 1998, z. 126, s. 159–166.

⁶⁸⁶ Relacja o śmierci Marszałka Piłsudskiego // *Zeszyty Historyczne*. 1997, z. 121, s. 99–101.

⁶⁸⁷ *Ptasińska-Wójcik M.* Jerzy Giedroyc i „Odzyskanie pamięci narodowej“ // *Zeszyty Historyczne*. 2010, z. 171, s. 130–141.

⁶⁸⁸ *Redakcja.* Odzyskanie pamięci narodowej // *Kultura*. 1981, nr. 12/411, s. 141.

⁶⁸⁹ *Jędrzejewicz W.* Sprawa Wilna w lipcu 1920 roku // *Zeszyty Historyczne*. 1968, z. 17, s. 127–163.

Stepono Batoro universiteto (SBU) visuomenės Londone inauguracijoje⁶⁹⁰. Jame pranešėjas pristatė daugiakultūrinio Vilniaus paveikslą, kalbėjo apie jį kaip apie šimtametę LDK sostinę ir apie pasikeitusį miesto ir Universiteto virsmą į provinciją po 1922 metų.

„Zeszyty Historyczne“ buvo spausdinami straipsniai apie SBU profesorius ir jų biografijos. 2008 m. Mariano Zdziechowskio 70-ųjų mirties metinių proga buvo perspausdintas jo 1933 m. mokslinės veiklos 50 metų jubiliejaus proga sakyta kalba⁶⁹¹. Tame pačiame numeryje paskelbtas profesoriaus susirašinėjimas su rusų publicistu Dymitru Fiłosofovu⁶⁹². Atgarsio žurnale sulaukė SBU literatūros docento Stanisławo Cywińskiego 1938 m. byla⁶⁹³. Apie paskutinį SBU laikotarpį prieš uždarymą rašė Lietuvos istorikas⁶⁹⁴.

Didelio atgarsio net tik lenkų emigracijoje, bet ir „Zeszyty Historyczne“ sulaukė tarpukario Vilniaus intelektualo Józefo Mackiewicziaus „byla“, susijusi su tariamu jo kolaboravimu su nacistine Vokietija, neva redaguojant jų laikraštį „Goniec Codzienny“ Vilniuje 1941 metais⁶⁹⁵. J. Mackiewiczius asmeniškai suteikė žurnalui nemažai duomenų,

⁶⁹⁰ *Swianiewicz St.* U. S. B. w perspektywie historycznej // *Zeszyty Historyczne*. 1981, z. 55, s. 95–106.

⁶⁹¹ Pirminė kalbos leidybinė versija pasirodė studentiškame leidinyje „Włóczęga“ 1933 m. (6 nr.), kuriam priklausė taip pat Cz. Miłoszas, žr. Sekcja „Włóczęgi“. Jubileusz pięćdziesięciolecia działalności prof. Zdziechowskiego // *Zeszyty Historyczne*. 2008, z. 165, s. 169–176.

⁶⁹² *Lawryniec P.* Listy Dymitra Fiłosofowa do Mariana Zdziechowskiego // *Zeszyty Historyczne*. 2008, z. 165, s. 176–192.

⁶⁹³ Vilniaus garnizono karininkų grupė pagal gen. Stefano Dąb-Biernackio nurodymą sunkiai sumušė S. Cywińską, manoma, kad už jo parašytą recenziją M. Wańkowiec kuryje, kurioje jis paminėjo J. Piłsudskio žodžius, kad „Lenkija yra tarytum riestainis, viskas, kas vertinga, yra jos pakraščiuose, o viduryje nieko“. Byloje, kuri truko penkerius metus taip pat liudijo S. Mackiewiczius. Daugiau apie bylą žr: *Kwiecień M., Mazur G.* Sprawa pobicia docentą Stanisława Cywińskiego // *Zeszyty Historyczne*. 2002, z. 141, s. 113–160.

⁶⁹⁴ *Pukszto A.* Ostatnie chwile rektora Stefana Ehrenkretza i USB // *Zeszyty Historyczne*. 1997, z. 120, s. 20–34.

⁶⁹⁵ List Zygmunta Jundziłła do Prezydenta Raczkiewicza // *Zeszyty Historyczne*. 1971, z. 19, s. 76–79; List otwarty do Jana Nowaka // *Zeszyty Historyczne*. 1989, z. 89, s. 234–235; *Nowak J.* Józef Mackiewicz. Odpowiedź na list otwarty // *Zeszyty Historyczne*. 1989, z. 90, s. 210–212; *Siemaszko Z. A.* Wileńska AK a Niemcy // *Zeszyty Historyczne*. 1994, nr. 110, s. 198–222; *Mazur G.* O Wileńskiej Armii Krajowej. Na marginesie artykułu Zdzisława A. Siemaszki // *Zeszyty Historyczne*. 1995, z. 111, s. 169–181. 1995 m. „Zeszyty Historyczne“ redakcijai paskelbus skaitytojo Szylejko laišką, nutraukė diskusiją, kurią sukėlė tarp skaitytojų Siemaszko Z. A. straipsnis apie AK, žr. *Szylejko J. Z.* List do redakcji. Współpraca wileńskiej A. K. z Niemcami – rzeczywistość czy fikcja? // *Zeszyty Historyczne*. 1995, z. 112, s. 233–236.

papildydamas savo pastabomis ir įžvalgomis kitų autorių „Zeszyty Historyczne“ spausdintus straipsnius⁶⁹⁶. Rašyta ir apie konservatyvųjį Vilniaus žurnalą „Słowo“, jo aplinką, redaktorių S. Mackiewiczų⁶⁹⁷ ir jo bendradarbį W. Studnickį⁶⁹⁸.

Galutinis Vilniaus provincialumas labiausiai buvo susijęs su Vidurio Lietuvos efemerinės valstybės sukūrimu ir jos prijungimu prie Lenkijos. Šiam procesui ir Vilniaus 1922 m. Seimui, kuriame nubalsuota už Vidurio Lietuvos inkorporaciją, rinkiminės teritorijos nacionalinės sudėties, rinkimų priešasčių, vilnietiškos lenkų spaudos atgarsiams apie rinkimus skirta išsami publikacija⁶⁹⁹.

W. Sukiennickis viename savo straipsnių pažymėjo, kad „tada, kai nacionalistų ideologija plito ir paveikdavo net tuos, kurie ją atmetė, „Piłsudskio ideologija“, nepaisant daugelių pastangų, niekada nebuvo galutinai suformuluota ir nesugebėjo patraukti tiek rėmėjų, kiek turėjo nacionalistinė ideologija. „Piłsudskinės ideologijos“ aplinka mažėjo, o jos lyderiai statė „iš endekų sienų po belvederio stogu“ „etninę“ valstybę, kuri beveik nebuvo susijusi su buvusiu ATR“⁷⁰⁰. J. Giedroyco manymu, Vidurio Lietuvos projektas buvo „siauro lenkų nacionalizmo“ išdava, kuri įgyvendino ne tik endekai, bet vietiniai lenkai ir net piłsudskininkai⁷⁰¹. K. Okulicziaus konstatuota, kad J. Piłsudskio lietuviškosios politikos fragmentas žlugo tik dėl vidinių priešasčių: aktyvios opozicijos iš tautinių demokratų pusės, susiskaldžiusio

⁶⁹⁶ Mackiewicz J. Do zeszytu nr. 45 // Zeszyty Historyczne. 1978, z. 46, s. 224–231.

⁶⁹⁷ Ciolkosz A. Nieznany memoriał St. Mackiewicza // Zeszyty Historyczne. 1967, z. 11, s. 123; Tarka K. „Społeczeństwo Polskie powinno iść na ugodę...“ Korespondencja S. Mackiewicza i J. Putramenta z kwietnia i maja 1956 // Zeszyty Historyczne. 2004, z. 147, s. 189–200; Tarka K. „Polska jest Polską“. Powrót Stanisława Mackiewicza do karju w czerwcu 1956 roku // Zeszyty Historyczne. 2004, z. 150, s. 55–96; Tarka K. „Bankrut“ i „Kapitulanc“ czy „wybitny publicista“? O powrocie S. Mackiewicza do Polski // Zeszyty Historyczne. 2005, z. 151, s. 24–46; Tarka K. Germanofil, kapitulanc i oszczercza? Stanisław Mackiewicz przed sądem honorowym Rady narodowej RP // Zeszyty Historyczne. 2005, z. 153, s. 61–78; Ziętara P. Inwigilacja emigracji – wypełnianie luki // Zeszyty Historyczne. 2007, z. 162, s. 236–245.

⁶⁹⁸ Mackiewicz St. Stulecie urodzin Władysława Studnickiego // Zeszyty Historyczne. 1966, z. 9, s. 187–195; Mackiewicz St. Władysław Studnicki // Zeszyty Historyczne. 1980, z. 52, s. 208–214.

⁶⁹⁹ Chocianowicz W. Sejm wileński w 1922 roku // Zeszyty Historyczne. 1963, z. 4, s. 25–44.

⁷⁰⁰ Sukiennicki W. Czy poszło z dymem? (Refleksje przy czytaniu wspomnień) // Zeszyty Historyczne. 1974, z. 29, s. 209.

⁷⁰¹ Supruniuk M. A. Uporządkować wspomnienia. Nieautoryzowane rozmowy z Jerzym Giedroyciem. Toruń, 2011, s. 22.

Seimo ir visuomenės psichologinio išsekimo po 1920 metų karinių įvykių, o federalistiniai planai dėl pasipriešinimo iš lietuvių pusės ir nesusikalbėjimo su anglais⁷⁰².

„Kulturoje“ ir „Zeszyty Historyczne“ pasigendama išsamesnio L. Żeligowskio žygio į Vilnių aptarimo. Galbūt todėl, kad nenorėta dar labiau aštrinti šio tautų „skaudulio“, o galbūt todėl, kad J. Giedroycas nematė šios „išdavystės“, kurią matė kiti. Dar 1981 m. konstatuojant išeivijoje leidžiamo „Akiračių“ laikraščio žurnalisto teiginį, kad lietuviai nesutiko su lenkų „jėgos politika“ tarpukariu, jis atsakė: „Be abejonės. Norint primesti jėgą, federacijos nereikia. Bet tada šiaip ar taip padėtis nebuvo nusistovėjusi, istorija galėjo pakrypti įvairiai. Tik vėliau prasidėjo griežto abipusio nacionalizmo periodas.“⁷⁰³ Dar jis vėliau netgi pridūrė, kad „J. Piłsudskis nenorėjo karinės intervencijos į Lietuvą, apsiribojo tik Vilniaus užėmimu. Jeigu tada būtų užimtas Kaunas, tai lietuviai neabejotinai su tuo susitaikytų ir pavyktų įgyvendinti jo koncepciją. Bet jis labai lengvai jos atsisakė, taip pat baltarusių problemas.“⁷⁰⁴ Taigi, niekas regis neabejojo, kad Lietuva ir lietuviai J. Piłsudskio politikoje turėjo svarbią, jeigu ne lemiamą, reikšmę.

„Zeszyty Historyczne“ neretai perspausdindavo ištraukas iš jau pasirodžiusių knygų. Taip buvo publikuotas ir istoriko, Lietuvos ir Lenkijos santykių žinovo Piotro Łossowskio knygos „Stosunki polsko-litewskie 1883–1939“ fragmentas, skirtas Vidurio Lietuvos situacijai ir nepavykusiems susitarimams dėl jos⁷⁰⁵.

Pokario išeivijoje vyraujant nuomonei, kad tarp Lenkijos ir Lietuvos tarpukariu nebuvo jokių ryšių dėl nutrauktų diplomatinių santykių dėl Vilniaus, „Zeszyty Historyczne“ pasirodė įvairaus rango oficialių asmenų atsiminimų⁷⁰⁶. Vienu iš šaltinių slaptoms lenkų ir lietuvių deryboms tarpukariu dėl santykių

⁷⁰² Okulicz K. Ostatni akt dramatu Józefa Piłsudskiego (1920–1922) // Zeszyty Historyczne. 1966, z. 9, s. 3–45.

⁷⁰³ Pokalbis su „Kultūros“ redaktoriumi. Apie Lietuvą, Lenkiją, Vilnių // Akiračiai. 1980, nr. 9(123), p. 9.

⁷⁰⁴ Toruńczyk B. Rozmowy w Maisons-Laffitte 1981. Warszawa, 2006, s. 108.

⁷⁰⁵ Łossowski P. Stosunki polsko-litewskie // Zeszyty Historyczne. 1985, z. 74, s. 230–236.

⁷⁰⁶ Drobniak J. Pobyt i działalność w Kownie (Od 10 lipca 1938 do 8 października 1939) // Zeszyty Historyczne. 1974, z. 28, s. 153–172.

normalizavimo „Zeszyty Historyczne“ buvo Tadeusza Katelbacho, „Gazeta Polska“ oficialaus žurnalisto Kaune, 1933 rudens – 1937 m. pradžios atsiminimai apie šį, anot paties autoriaus, mažai žinomą, ypač lietuvių pusėje, procesą⁷⁰⁷. Autorius klausė, kodėl išeivijos lietuviai nekalba apie slaptas derybas tarpukariu ir linksta manyti, kad kalbos apie slaptas derybas nušviestų nuolatines lenkų pastangas užmegzti santykius, nors ir palankiomis jiems sąlygomis, bet paneigtų tarpukariu vyraujančią Lenkijos, kaip prieš, įvaizdį lietuvių visuomenėje⁷⁰⁸. Manytina, kad tokios pat pozicijos laikėsi „Zeszyty Historyczne“ redakcija, nes tai buvo žurnalo viena iš nuolatinių ir aktyviai nagrinėjamų temų.

1967 m. „Zeszyty Historyczne“ perspausdino Aleksandro Merkelio knygoje publikuotą 1935 metais lietuvių diplomato Stanislovo Lozoraičio parengtą slaptą laišką tarpukario Lietuvos Prezidentui Antanui Smetonai, kuriame pateikiama Lietuvos politikos Lenkijos atžvilgiu apžvalga ir siūlomos sąlygos tarpvalstybiniam susitarimui pasiekti⁷⁰⁹. Diplomatinį santykių kuluarams atskleisti „Zeszyty Historyczne“ puslapiuose buvo paskelbta nemažai reikšmingų liudijimų, taip pat šiuo klausimu ir lietuvių. Vienas iš tokių buvo interviu su Lietuvos generaliniu kariuomenės vadu generolu Stasiu Raštikiu apie 1933–1941 metus⁷¹⁰. Gana skurdus interviu papildytas išsamiais Kazimierzo Okulicziaus komentarais dėl aptariamojo laikotarpio siekiant palengvinti interviu platesnio laikotarpio konteksto suvokimą. Savo pastabose K. Okuliczius mini, kad 1938 m. Lenkijos užsienio reikalų ministras Józefas Beckas Ženevoje susitiko su tuometiniu Lietuvos užsienio reikalų ministru S. Lozoraičiu ir susitarė dėl tolesnių derybų dėl ryšių atnaujinimo, į kurias lietuviai neatvyko⁷¹¹. Diplomatas S. Lozoraitis komentavo šį straipsnį lietuvių išeivijos laikraštyje „Aidai“, kuris buvo aptartas „Zeszyty Historyczne“. Šiame straipsnyje S. Lozoraitis teigia, kad nebuvo įvykęs joks jo susitikimas su

⁷⁰⁷ *Katelbach T.* Moja misja kowieńska // *Zeszyty Historyczne*. 1976, z. 36, s. 63, s. 60–97.

⁷⁰⁸ Ten pat.

⁷⁰⁹ *Żagiell E.* Ze stosunków polsko-litewskich // *Zeszyty Historyczne*. 1967, z. 11, s. 221–228.

⁷¹⁰ *Woytak R. A.* Wywiad z litewskim wodzem naczelnym gen. Stasys'em Raštikis'em // *Zeszyty Historyczne*. 1976, z. 35, s. 168–173.

⁷¹¹ *Okulicz K.* Kilka uwag do wywiadu // *Zeszyty Historyczne*. 1976, z. 35, s. 178, s. 173–180.

J. Becku minėtais metais, juo labiau nebuvo susitarta dėl jokių tolesnių derybų. Jis patikslino, kad abu ministrai buvo susitikę du kartus Ženevoje 1935 metais, kai lenkų ministras pasiūlė pradėti derybas dėl diplomatinių santykių užmezgimo. S. Lozoraitis straipsnyje taip pat pateikia savo poziciją dėl Lenkijos ultimatumo Lietuvai, sakydamas, kad įvykusį incidentą galima buvo išspręsti kitaip – taikiai, nes tai buvo ne vienintelis toks atvejis prie demarkacinės linijos Europos istorijoje, bet Lenkija pasielgė kitaip⁷¹².

Lietuvos ir Lenkijos diplomatiniai santykiai buvo atkurti, 1938 metais nušovus valstybių demarkacinės linijos lenkų karininką, Lenkijai kovo 17 d. paskelbus Lietuvai ultimatumą dėl diplomatinių santykių atnaujinimo. Valstybių diplomatinių santykių temą papildė straipsnis, skirtas T. Katelbacho veiklai tarpukario Kaune ir ryšiams su Lietuva atskleisti⁷¹³.

Apie šį laikotarpį rašyta ir lietuvių išėivijoje, tai liudija tarpukario Lietuvos pulkininko Vaclavo Šliogerio (1901–1978) straipsnis dėl slaptų lenkų ir lietuvių derybų, pasirodęs lietuvių savaitraštyje „Tėviškės žiburiai“, kuris vėliau išverstas į lenkų kalbą ir išspausdintas „Zeszyty Historyczne“⁷¹⁴. Iškalbinga yra ir tai, kad tame pačiame „Zeszyty Historyczne“ numeryje paskelbtas „Tėviškės žiburių“ teigiamas atsiliepimas apie E. Žagiellio „Kulturoje“ spausdinamą „Kronika Litewska“ ir palanki V. Šliogerio recenzija dėl jo straipsnio apie tarpukario Lietuvos nepriklausomybės vertinimą⁷¹⁵.

Į Lietuvos ir Lenkijos santykius tarpukariu „Zeszyty Historyczne“ puslapiuose žiūrėta, atsižvelgiant į platesnį geopolitinį kontekstą. Apie tai byloja paskelbti kitų valstybių pareiškimai ir dokumentai, įrodantys šių

⁷¹² *Žagiell E.* Przyczynki historyczne ze źródeł litewskich // *Zeszyty Historyczne*. 1977, z. 39, s. 211.

⁷¹³ *Buchowski K.* Tadeusz Katelbach a Litwa // *Zeszyty Historyczne*. 2004, z. 148, s. 35–64; Diskusija dėl straipsnio, žr.: *Ziętara P.* Katelbach jako pretekst // *Zeszyty Historyczne*. 2005, z. 152, s. 143–49; *Buchowski K.* Uwagi na marginesie biografii Tadeusza Katelbacha // *Zeszyty Historyczne*. 2005, z. 152, s. 149–156.

⁷¹⁴ *Šliogeris V.* Tajne rokowania polsko-litewskie // *Zeszyty Historyczne*. 1975, z. 31, s. 46–50.

⁷¹⁵ *Žagiell E.* Dwadzieścia lat niepodległej Litwy // *Zeszyty Historyczne*. 1972, z. 22, s. 23; Apie A. Šliogerio recenziją: *Žagiell E.* Kronika litewska // *Zeszyty Historyczne*. 1975, z. 31, s. 50–52.

valstybių susitarimo trukdžius, taip pat dėl Vakarų valstybių dviprasmiškų pozicijų lietuvių ir lenkų konflikto akivaizdoje⁷¹⁶.

Lietuvos ir Lenkijos ryšiai neretai buvo iliustruojami pagal lenkų ir vokiečių santykių analogiją: „Vokietijos lenkai metė šūkį – „Esame vieno kraujo“, ir visa Lenkija manė, kad mozūrų ir Silezijos gyventojų „nutautinimas“ yra teisinga ir pagirtina, taip pat manė lietuviai, kad vilniečių „sulenkinimas“ yra teisinga ir būtina⁷¹⁷. Kartu kritikuota ir lenkų nacionalistinė politika. 1987 m. Lietuvoje vyko šventiniai renginiai, skirti Lietuvos krikšto 600 metų sukakčiai paminėti. Šia iškilminga proga 1987 m. birželio 28 d. lenkų kilmės popiežius Jonas Paulius II paskelbė Vilniaus vyskupą Jurgį Matulaitį palaimintuoju. Jam atminti „Zeszyty Historyczne“ pasirodė straipsnis, kuriame aprašyta Bažnyčios padėtis carinėje Lietuvoje, vyskupo biografija ir veikla tarpukariu lenkų–lietuvių–baltarusių santykių fone⁷¹⁸. Autorius apgailestaudamas pažymėjo, kad XX a. lenkiškumas užsidarė savyje, praradęs tą patrauklumą, kuriuo traukė kitus anksčiau. Netrukus straipsnis buvo papildytas kito autoriaus nauja informacija apie Vilniaus vyskupą⁷¹⁹. Šios publikacijos leido skaitytojui pamatyti daugialypę vyskupo veiklą ir daugumos tarpukario lenkų politikų priešišką nusistatymą prieš vyskupą lietuvį.

Atsiminimais papildyti duomenys ne tik apie lenkus Kaune⁷²⁰, bet ir apie tarpukario Lietuvą⁷²¹. Publikuoti tarpukario Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataro Stanisława Narutowicziaus sūnaus atsiminimai apie tėvą ir jo

⁷¹⁶ Romer T. U kolebki pewnego sojuszu // *Zeszyty Historyczne*. 1968, z. 13, s. 119–145; *Sukiennicki W. Balfour a Polska* // *Zeszyty Historyczne*. 1970, z. 17, s. 39–55; *Kulski Wł. Zachód a Polska od czasów rozbiorowych* // *Zeszyty Historyczne*. 1979, z. 48, s. 3–15; *Wyrwa T. Polska idea federacji państw Europy Środkowo-Wschodniej w oczach „Wolnej Francji“ generała De Gaulle’a* // *Zeszyty Historyczne*. 1981, z. 56, s. 227–236.

⁷¹⁷ *Żagiell E. Dwadzieścia lat niepodległej Litwy* // *Zeszyty Historyczne*. 1972, z. 22, s. 23.

⁷¹⁸ *Siemaszko Z. S. Biskup Wileński (1918–1925) Matulewicz na tle ówczesnych stosunków polsko-litewsko-białoruskich* // *Zeszyty Historyczne*. 1988, z. 84, s. 3–29.

⁷¹⁹ *Górski T. Błogosławiony Jerzy Matulewicz, biskup Wileński. Uwagi do artykułu Z. S. Siemaszki* // *Zeszyty Historyczne*. 1989, z. 87, s. 31–42; *Siemaszko Z. S. Odpowiadam ks. Górskiemu* // *Zeszyty Historyczne*. 1989, z. 87, s. 42–44.

⁷²⁰ *Żagiell E. Gawędy o Polakach na Kowieńszczyźnie* // *Zeszyty Historyczne*. 1988, z. 85, s. 139–180.

⁷²¹ *Muhlstein A. Sprawozdanie z pobytu na Litwie* // *Zeszyty Historyczne*. 1993, z. 104, s. 63, s. 130–137.

paties veiklą bei ryšius su Lietuvos ministru S. Lozoraičiu dėl lenkų ir lietuvių ekonominių santykių užmezgimo tarpukariu⁷²².

1939–1940 metų įvykiams Lietuvoje buvo skirtas Juozo Urbšio knygos fragmentas⁷²³. Dėmesio sulaukė taip pat Juozo Kęstučio Valiūno atsiminimai, kuriuose minimas ir apsilankymas „Kulturoje“, kuri, anot autoriaus, „laikėsi konstruktyvios laikysenos lietuvių atžvilgiu“⁷²⁴.

Antrasis pasaulinis karas nepakeitė Vilniaus geografinės padėties, bet pakeitė jos politinę priklausomybę. Dėl susiklosčiusios padėties tapo aktualus įsisenėjęs konfliktas dėl Vilniaus⁷²⁵.

Lietuvos lenkų gyvenimas sovietinėje Lietuvoje buvo dažniausiai pristatomas Edmundo Jakubowskio (pseud. E. Żagiell – aut.). Ne kartą jo kartota, kad Kauno „lenkų diaspora“ buvo lenkų tautai tikra jos elito kalvė, pvz.: Prezidentas G. Narutavičius, ministrai W. Meysztowiczius, Staniewiczius, Liudkiewiczius ir daugelis kitų diplomatijos korpuso darbuotojų⁷²⁶. Rašyta apie lenkų tautinės mažumos Lietuvoje ryšį su Vilniumi, jo istorinėmis, kultūrinėmis ir literatūros tradicijomis, kaip komplikotos tautinės savimonės formavimo aplinką, aptariama sovietinė spauda ir dominuojančios temos⁷²⁷. Savo publicistiniu spalvingumu Lietuvos ir Lenkijos istorinius ryšius ir jų įtaką modernybei aprašydama Anna Strońska cituoja pokalbį su vienu iš pašnekovų, kurio manymu, modernioms Lenkijai ir Lietuvai nereikia užsidaryti siauruose nacionalizmo regionuose, bet kurti geranorystės pagrindais tokį euroregioną, dėl kurio kažkada stengėsi J. Piłsudskis. Taip pat ji nurodo pastarojo minėtus netolimos praeities laikus,

⁷²² *Narutowicz K.* Relacja o działalności na polu stosunków Polsko-Litewskich w okresie międzywojennym (datowana 10 listopada 1980 roku) // *Zeszyty Historyczne*. 1989, z. 87, s. 176–182.

⁷²³ *Urbyszys J.* Litwa i Związek Sowiecki w latach 1939–1940 // *Zeszyty Historyczne*. 1989, z. 90, s. 109–135.

⁷²⁴ *Darski J.* Wspomnienia J. K. Valiunasa // *Zeszyty Historyczne*. 1989, z. 90, s. 200–203.

⁷²⁵ *Tarka K.* Spór o Wilno. Ze stosunków polsko-litewskich w latach Drugiej wojny światowej // *Zeszyty Historyczne*. 1995, nr. 114, s. 60–83.

⁷²⁶ *Żagiell E.* Polacy na Litwie // *Zeszyty Historyczne*. 1980, z. 53, s. 229–234.

⁷²⁷ *Bujnicki T.* Wilno: tradycje historyczne, kulturowe i literackie jako czynniki formujące świadomość narodową polskiej mniejszości narodowej na Litwie // *Zeszyty Historyczne*. z. 120, s. 3–19.

lietuvių nuotaikas prieš ir už stojimą į ES, šiuolaikines lenkų ir lietuvių investicijas abiejose šalyse⁷²⁸.

Žurnale užsiminta apie iniciatyvas užmegzti kontaktus tarp Vilniaus mylėtojų ir repatrijavusių lenkų iš Lietuvos, leidybines iniciatyvas, skirtas miestui atminti, Lietuvos Mylėtojų klubą⁷²⁹.

„Zeszyty Historyczne“ rašė ne tik apie lenkus Lietuvoje, bet ir apie lietuvius sovietinėje Lenkijoje, tai atrodė itin aktualu, nes lenkų leidyklos tam skyrė mažai dėmesio. Aptarta lietuvių padėtis Punske, Seinuose ir Smolanuose, supažindinta su problemomis, su kuriomis susiduria dėl mišių lietuvių kalba, nacionalistines lenkų nuotaikas iš abiejų tautų pusių⁷³⁰.

Nors „Zeszyty Historyczne“ buvo istorijai skirtas žurnalas, jame, kaip matome, gvildenamos temos lietė ir šiuolaikinius santykius, įvykius ir procesus. 1992 metais „Zeszyty Historyczne“ buvo atspausdintas „Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro“ pranešimas su prašymu atsakyti į pateiktą anketą, skirtą NKWD represijas patyrusiems asmenims⁷³¹. „Zeszyty Historyczne“ siekdavo ir komentuodavo naujausius pokyčius dėl bendrų istorinių įvykių interpretavimo Lietuvoje⁷³².

Reziumuojant galima teigti, kad labiausiai „Zeszyty Historyczne“ siekta pakeisti lenkų įsivaizdavimą apie artimiausią Lietuvos istoriją, supažindinti lenkus su lietuvių ambicijomis ir jas suprasti, pristatyti jų nepriklausomybės siekius. Norint tai pasiekti, skelbti nežinomi dokumentai, plačios istorikų ir publicistų apžvalgos, publikuojami išsamūs atsiminimai ir jų ištraukos. Visų šių šaltinių pagrindu siekta parodyti nuolatinius valstybių ir tautų kontaktus, netgi tada, kai oficialiai to nebuvo ar nebuvo galima laisvai tai įgyvendinti.

J. Giedroycas buvo tikras, kaip pats pasakė, jog „svarbiausia lietuvių ir lenkų santykiuose yra pasiekti visą visuomenę, nes paprastas lenkas ar lietuvis

⁷²⁸ *Strońska A.* Litwo, ojczyzna Wasza // *Zeszyty Historyczne*. 2000, z. 132, s. 3–24.

⁷²⁹ *Dunin-Horkawicz J.* Jak szanować Litwę. Nurty Wileńskiego myślenia // *Zeszyty Historyczne*. 1999, z. 128, s. 82-93.

⁷³⁰ *Tarka K.* Polska hierarchia a Litwini // *Zeszyty Historyczne*. 1996, z. 117, s. 214–222; *Tarka K.* Litwini w powojennej Polsce 1944–1950 // *Zeszyty Historyczne*. 1996, z. 118, s. 123–155.

⁷³¹ Komunikat // *Zeszyty Historyczne*. 1992, z. 99, s. 235.

⁷³² *Brodowski L.* Wczoraj, dziś i jutro stosunków litewsko-polskich // *Zeszyty Historyczne*. 1994, z. 107, s. 232–234.

nežino istorinių šių tautų santykių, todėl turi iškreiptą savo kaimynų vaizdą⁷³³. Tam supratimui buvo skirti dešimtys tūkstančių „Zeszyty Historyczne“ puslapių, kuriuose buvo apibūdinama Lietuva, taip pat lietuvių ir lenkų santykiai. Žurnale atsiskleidė, kokią ypatingą vietą lietuvių ir lenkų santykiuose turi ir turėjo istorija, o teiginys, kad „ilgus šimtmečius ginčai dėl istorijos atsispindėdavo jų politiniuose ginčuose“⁷³⁴, regis ir šiandien neprarado savo aktualumo. „Istorinė praeitis dengia, slepia ne vieną lietuvių atminties žaizdą: generolo L. Żeligowskio Vilniaus užėmimą, tarpukario Lenkijos nacionalistinę politiką lietuvių mažumos atžvilgiu, politinį spaudimą, priartėjusį prie šantažo 1938 m. Apie tai, regis nemažai, buvo rašoma „Kulturoje“ ir toliau pamokslauta lenkams, kad „reikia ne tik gerbti lietuvių praeities vertinimą, bet ir arčiau su juo susipažinti, kad galima būtų juos suprasti“⁷³⁵. Norėtusi tikėti, kad, jeigu ateityje nutiktų taip, jog vėl būtų leidžiamas „Zeszyty Historyczne“, jame būtų daugiau autorių iš Lietuvos.

„Zeszyty Historyczne“ – tai bene pusamžį trukęs nepriklausomas Lenkijos istorijos pasakojimas, atskleidžiantis daugiausia XX amžiaus Lenkijos istorijoje prieštarai vertinamus įvykius, kontroversiškas asmenybes, ir ne tik jas. Rašantis apie tai, kas nepopuliaru, bet visgi atmintina. Jis reikšmingas ne tik lenkų emigracijai, nes vertė permąstyti ne tik išeivių ir ne tik lenkų įsisenėjusius skaudulius, susitaikyti su praradimais ir pripažinti naują tikrovę. Atsisakę istorijos romantizavimo tradicijos, formulavo daugiabalsį pasakojimą, nors daugiausia jis buvo lenkų, dėstomas lenkų kalba ir pirmiausia skirtas lenkams. Tai J. Giedroyc'o suredaguotas Lenkijos istorijos vaizdinys ateities kartoms, laisvas nuo stereotipų, daugiamatis, nes diskutuotinas ir tampriai įkomponuotas į Europos erdvę ir jos istoriją, toks, kokį visada jis pats norėjo matyti.

⁷³³ Giedroyc J. Notatki redaktora // Kultura. 1997, z. 10/601, s. 123.

⁷³⁴ Karpiński W. Ideologia i historia // Zeszyty Historyczne. 1985, z. 72, s. 3.

⁷³⁵ Trybusiewicz J. Dwa trójkąty i jedna obsesja // Kultura. 1996, nr. 12/591, s. 8.

3.5. ULB doktrina šiandien: tarp istorinės atminties ir politinės atsakomybės

„Daug žmonių Lenkijoje tvirtina, kad išaugo skaitydami „Kulturą“, bet man atrodo, kad tokie atvejai yra labai reti. Mums rašomi sveikinimai, kurie atsiduoda laidotuvių kalba ir kurie asmeniškai man skamba labai perdėtai. „Kultura“ prasiskverbavo į Lenkiją. Bet prasiskverbimas ir įtaka – tai du skirtingi dalykai“⁷³⁶ – taip savo įtaką lenkų visuomenei pirmą kartą 1995 m. išleistoje autobiografijoje vertina pats Jerzy Giedroycas. Taip teigdamas, jis regis bandė apsaugoti savo reputaciją, o gal paprasčiausiai parodo jam būdingą objektyvumą. Juk ar pasisako studentas, kas jį mokė, jeigu dėstytojas buvo blogas, ir, atvirkščiai, ne kiekvienas geras dėstytojas prisipažįsta turėjęs blogą studentą. Tačiau beveik po dešimtmečio viename iš savo interviu jis vis dėlto pasakė, kad didžiausias „Kultūros“ ir jo nuopelnas buvo tai, kad lenkų visuomenė pripažino esamas rytines sienas ir daugiau negalvoja apie eilinę Lvovo ar Vilniaus inkorporaciją⁷³⁷.

Šiuolaikiniame lenkų intelektualiniame diskurse įsitvirtino nuomonė, kad J. Giedroycas turėjo didelę įtaką lenkų pokario emigracijos geopolitinei minčiai, sovietinės Lenkijos opozicijos „Solidarność“ lyderiams, buvusiam Lenkijos Prezidentui Aleksanderiui Kwaśniewskiiui⁷³⁸ ir moderniajai Lenkijos valstybės Rytų politikai⁷³⁹. Galbūt teisūs yra ir tie, kurie tvirtina, kad jo koncepcijos skambėjo universaliai ir buvo priimtinos tik tol, kol egzistavo bendra grėsmė – komunistinė Rusija⁷⁴⁰. Šito spręsti nesiimsiu. Akivaizdu yra viena, kad žurnaluose „Kultura“ ir „Zeszyty Historyczne“ buvo įvardyta ne tik bendra grėsmė, bet ir mintis, kad be ULB negali būti saugios ir stiprios

⁷³⁶ *Giedroyc J.* Autobiografija na cztery ręce / opr. K. Pomian. Warszawa, 2006, s. 244.

⁷³⁷ *Giza H.M.* Ostatnie lato w Maisons-Laffitte. Wrocław, 2007, s. 191.

⁷³⁸ ULB postulatai atsispindi Prezidento kalboje, žr. *Kwaśniewski A.* Polska politika wschodnia // Polska politika wschodnia: materiały konferencji zorganizowanej w dniach 28-29 października 2005 roku we Wrocławiu. Wrocław, 2005, s. 13-15.

⁷³⁹ *Gerhardt S.* Die Außenpolitik der polnischen Regierung von 1989 bis 2004 gegenüber den östlichen Nachbarnstaaten Polens (Russland, Litauen, Weißrussland, Ukraine). Marburg, 2007, s. 61–78.

⁷⁴⁰ *Kurcz Zb.* Mit Giedroycowski wobec wyzwań polskiego sąsiedztwa na Wschodzie // Pogranicza i multikulturalizm w warunkach Unii Europejskiej / pod red. K. Krzysztofiaka, A. Sadowskiego. Białystok, 2004, s. 197.

Lenkijos, kad nebendradarbiaudama su Lenkija negali būti saugi ir ULB. Todėl nuo pat pradžių „Kultura“ siekė sustiprinti ne atskirų šalių nacionalizmą, o vakarinių Sovietų Sąjungos respublikų tautų nepriklausomybės siekius, kad būtų galima naujai subalansuoti Lenkijos ir Rusijos galios santykius šioje Europos dalyje⁷⁴¹.

1939 m. katastrofa įtikino J. Giedroycą, kad Lenkija negali būti imperija, todėl „Kulturoje“ ragino „išsilaisvinti nuo daugiaamžės tradicijos izoliacijos“⁷⁴². Orientuodamasis į komunistinės Lenkijos politiką ir realijas, net kurį laiką rėmė jos vadovą Władysławą Gomułką, taip parodydamas, kad nesivadovauja tarpukario lenkų nepriklausomybininkų Lenkijos vizija. Laikantis šios pozicijos, reikėjo atsisakyti lenkų pretenzijų į tokius „kultūrinius-istorinius“ regionus, kaip Vilnius ar Lvovas, ir pripažinti esamas sienas. Tokios Lenkijos daugelis lenkų nesuvokė nuo XV a.⁷⁴³ Tai buvo daroma iš įsitikinimų, kad, nors geografinės šalies padėties negalima pakeisti, „politinė konjunktūra“ nėra „amžini sakramantai“, jie kinta, ir tam būtina iš anksto pasirengti.

J. Giedroyco koncepciją galima kritikuoti, nes jo geopolitinė mintis, kuriai formą ir turinį savo plunksna suteikė J. Mieroszewskis, „Kulturoje“ kito, vykstant geopolitiniams pokyčiams Europoje ir vidiniams sistemos pokyčiams pačioje Lenkijoje. Šis geopolitinės minties kitimas įamžintas „Kultūros“ ir „Zeszyty Historyczne“ puslapiuose, todėl gali būti analizuojamas ir iš naujo permąstomas.

J. Giedroyco ir J. Mieroszewskio tandemio sukurta ULB doktrina pavertė Ukrainą, Lietuvą ir Baltarusiją aktualiausiu Lenkijos geopolitškai politiniu regionu. Šių valstybių reikalų Lenkijos rytuose aktualizavimas leidžia svarstyti jų poveikį geopolitinei tikrovei Vidurio Rytų Europoje, tai atitinkamai verčia permąstyti politikos realijas ir istorinę atmintį, svarstyti, kiek ir kaip ji

⁷⁴¹ Gerhardt S. Die Aussenpolitik der polnischen Regierung von 1989 bis 2004 gegenüber den östlichen Nachbarnstaaten Polens (Russland, Litauen, Weissrussland, Ukraine). Marburg, 2007, s. 65.

⁷⁴² Mieroszewski J. Na ruinach „przedmurza“ // Kultura. 1962, nr. 5, s. 108.

⁷⁴³ Doktryna ULB – koncepcja Giedroycia i Mieroszewskiego w XXI wieku // Komentarz Międzynarodowy Pułaskiego. Prieiga per internetą: <<http://pulaski.pl/pl/publikacje/kmp.html>>.

gali (ne)būti suderinta su modernia nacionaline ir regionine lenkų ir kitų šio Europos regiono tautų geopolitine atsakomybe. Iš čia kyla svarstymų dėl bendros istorinės atminties ir lenkų istorinio paveldo Rytuose. Skatinant lenkus atsikratyti jiems būdingo paternalizmo ir polonocentrizmo Vidurio Rytų Europoje, taip pat nepamirštama, kad istorinė Jogailaičių idėja šiame regione įskiepijo demokratinius principus. Dėl to J. Giedroycas atkreipė dėmesį: „Surenkame jiems (lenkams rytuose – aut.) knygų, nors turėtų būti kruopščiai surenkami knygų fondai ir lenkų kalbos vadovėliai <...>. Lenkijos specializacija yra karstų iš Vakarų iškilmingas gražinimas, o Rytuose ji paliko savo paskutinį karalių visiškai vienišą. Gali būti skirtingų nuomonių, bet būtent Stanisławas Augustas Poniatowski labiausiai prisidėjo prie Gegužės 3 d. konstitucijos, paskelbdamas ją Lenkijai ir pasauliui“⁷⁴⁴.

Šiuolaikinė lenkų istoriografija palaiko J. Giedroyco suformuluotą mintį dėl lenkų ir lietuvių santykių nuolatinės revizijos, taip pat ir dėl Lenkijos istorijos. Taip apmąstomas Lenkijos civilizacijos potencialas Vidurio ir Rytų Europos regione, Lietuvos turiniu papildomas Abiejų Tautų Respublikos palikimas⁷⁴⁵. Kol egzistavo Sovietų Sąjunga, daugeliui galėjo atrodyti, kad Rytų Europa yra monolitinė, tačiau jau išėivijoje tai paneigė O. Haleckis, o šiuolaikinė lenkų istoriografija, tęsdama jo įžvalgas, nagrinėja LDK istoriją, bet nesistengia paversti jos Lenkijos „kresų“ istorijos dalimi. Dėl to lenkų istoriografijoje neignoruojama LDK ir jos savarankiškumas ATR, netgi pradedami šios istorinės valstybės vidinių „subregioninių“ struktūrų, kaip Žemaitija, tyrimai⁷⁴⁶. Manytina, kad ULB koncepcija pasitarnavo ne tik kaip palanki terpė naujam lenkų ir ULB tautų bendradarbiavimui plėtoti, bet ir tapo palankia šiuolaikinės heterogeninės istoriografijos dirva.

⁷⁴⁴ Teczeki Giedroycia / opr. I. Hofman, L.Unger. Lublin, 2010, s. 79.

⁷⁴⁵ *Błaszczak G.* Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności. Poznań, 1998; *Wisner H.* Litwa: Dzieje państwa i narodu. Warszawa, 1999; *Samsonowicz H.* Nieznane dzieje Polski. W Europie czy jej skraju? Warszawa, 2012.

⁷⁴⁶ Lenkų istoriografijoje daugėja tyrimų, skirtų ne tik LDK istoriniam subjektiškumui (lenk. *podmiotowość*) pagrįsti, bet vis dažniau įvardijamos LDK aiškiai išsiskiriančios sudedamosios dalys: Žemaitija, „Litwa ściślejsza“ ir Rus‘ia: *Bardach J.* O Rzeczypospolitą Obojga Narodów. Dzieje związku Polski z Litwą do schyłku XVIII wieku. Warszawa, 1998, s. 11. Išskirtinumui pagrįsti imamasi LDK geografinės istorijos tyrimų, žr. *Błaszczak G.* Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poznań, 2012.

J. Giedroyco suformuluota geopolitinė koncepcija taip pat rėmėsi praeitimi ir ją įprasmino. Suvoktas Jogailaičių idėjos kitų tautų istorijoje vertinimas, susisteminta tarpukario politinė praktika, blaiviai įvertintos naujos geopolitinės aplinkybės, susidariusios po Antrojo pasaulinio karo, lėmė neįtikėtinais pranašingą ULB koncepciją, pralenkusią patyrimą. Jeigu J. Piłsudskio geopolitinė koncepcija niekada neturėjo tikslios formos ir iki galo nebuvo apibrėžta, tai J. Giedroyco koncepcija buvo dailinama publicistų beveik keturis dešimtmečius, megzta šių tautų intelektualų ir politikų dialogas, kol buvo imtasi valstybinių politinių veiksmų. Galima prieštarauti ir įrodinėti, kad lenkų opozicijos politinius veiksmus nulėmė komunistinės sistemos evoliucijos padariniai, kurie ir suteikė Vidurio Rytų Europai naujus kontūrus, ir tvirtinti, kad tai nėra J. Giedroyco nuopelnas. Tačiau aukštų Lenkijos pareigūnų, politikų, intelektualų deklaravimas – esą jie yra J. Giedroyco mokiniai – byloja priešingai.

J. Giedroycas, skirtingai negu J. Piłsudskis, suteikė savo geopolitinei koncepcijai aiškų pavidalą, o kaip būtų buvę, jeigu jam pačiam būtų tekę ją įgyvendinti, jau nesužinosime. Šiuolaikinis ULB koncepcijos įgyvendinimas priklausys nuo to, kaip dėmesingai ir tiksliai ji bus įsisavinta. Ar Lenkijos ir ULB politinis elitas ir visuomenė įstengs išsaugoti ir puoselėti vertybes, kurias geopolitikoje vertino J. Giedroycas ir jo aplinka, sužinosime ateityje.

2000 m. „Zeszyty Historyczne“ publikuotas vykusios tarptautinės mokslininkų diskusijos referatas, sietinas su J. Giedroyco ir „Kulturos“ palikimu ateities kartoms. Jame teigiama, vardijant pavardes, jog vienas iš įtakingiausių moderniosios Lenkijos lenkų laikraštis „Gazeta Wyborcza“ buvo ir yra iki šiol susijęs su tais, kurie palaikė tiesioginius ryšius su J. Giedroycu ir vadovavosi jo įžvalgomis ir patarimais⁷⁴⁷. Iškelta prielaida, jog „Solidarność“ judėjimas Lenkijoje buvo galimas tik todėl, jog lenkai nustojo bijoti Vokietijos, o Sovietų Sąjunga nebuvo vertinama kaip atrama prieš agresiją iš Vakarų, ir tai

⁷⁴⁷ Jaka Polska? – Przesłanie „Kultury“ // Zeszyty Historyczne. 2000, z. 132, s. 93.

buvo „Kulturos“, kurią skaitė lenkų inteligentija, nuopelnas⁷⁴⁸. Lietuvai šioje diskusijoje atstovavęs Algis Kalėda paminėjo, jog abiejų tautų santykiuose įvyko tarpusavio supratimo pokyčių: nuo distinkcijos „savas – svetimas“ prieita prie „savas – kitoks, bet ne svetimas“ supratimo.

J. Giedroyco leidinių puslapiuose nuolat pakartojama mintis, kad valstybės vaidmuo geopolitinėje aplinkoje priklauso nuo jos interesų, interesų pagrindu kuriama savos valstybės geopolitinė tapatybė, kuri ilgainiui suteikia interesams kryptį ir yra kitų geopolitinių subjektų apčiuojama arba ne. Todėl valstybei svarbu ne tik revizuoti savosios valstybės geopolitinę tapatybę, bet ir veiksmams ją formuoti, kad ji būtų priimtina ne tik patiems, bet taip pat ir kitiems geopolitikos subjektams. Todėl, kaip teigė J. Rūsenas: „Nuo lūkesčių priklauso, kaip kreipiamasi į tuos, kam reikia istorijos, kad susidorotų su savimi pačiais, savo pasauliu ir kitais, su kuriais jie drauge gyvena.“⁷⁴⁹

J. Giedroycas, nebūdamas politikas, tapo neatsiejama moderniosios lenkų politinės minties figūra, kurio pagrindinis uždavinys buvo Lenkijos užsienio politikos formavimas, ypač Rytų, kuri, anot J. Giedroyco, 1999 m. Lenkijoje vis dar nebuvo aiškiai apibrėžta⁷⁵⁰. Tai verčia permąstyti ir analizuoti esamą Lenkijos praktinę politiką, atsižvelgiant į J. Giedroyco geopolitinės koncepcijos pagrindus⁷⁵¹.

Maisons-Laffitte kurta ULB programa vis dėlto atspindi bendras Lenkijos ir Lietuvos pastangas dėl Ukrainos narystės Europos Sąjungoje, kuri interpretuojama kaip jos „gražinimas Europai“,⁷⁵² demokratinių procesų skatinimą Baltarusijoje, Lenkijos vaidmenį formuojant ES Rytų politiką

⁷⁴⁸ Ten pat, p. 52–108.

⁷⁴⁹ *Rūsen J.* Istorika. Istorikos darbų rinktinė. Vilnius, 2007, p. 444.

⁷⁵⁰ *Giza H. M.* Ostatnie lato w Maisons-Laffitte. Wrocław, 2007, s. 189.

⁷⁵¹ Apie Lenkijos užsienio reikalų ministro Radosławo Sikorskiego Rytų politiką tarp Piastų ir Jogailaičių idėjų ir J. Giedroyco koncepcijų aktualumą žr.: *Kowal P.* Cienie Piastów // *Nowa Europa Wschodnia*. 2009, nr. 6, s. 27–43; O Giedroycia sporu nie ma. Z Radosławem Sikorskim, ministrem spraw zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej, rozmawia Andrzej Brzezicki // *Nowa Europa Wschodnia*. 2010, nr. 1, s. 69–77; *Kornat M.* Nie wyrzekajmy się „doktryny Giedroycia“ // *Nowa Europa Wschodnia*. 2010, nr. 5, s. 176–180; *Piekło J.* Wschodnie partnerstwo jagiellońskie // *Nowa Europa Wschodnia*. 2011, nr. 1, s. 86–92.

⁷⁵² *Колаковска А.* Французская дискуссия на тему границ Европы // *Европа*. 2006, т 5, нр. 1 (18), с. 63.

Europos kaimystės programoje⁷⁵³. Vieniems tai – „revizuotos Maisons-Laffitte „Jogailaičių idėjos“ perkėlimas į XXI a.“, kitiems – „šiolaikinis prometėjizmas“, dar kitiems – „neofederalizmas“. Nors tiksliausia būtų tai pavadinti federalizuota Rytų Europa, atsižvelgiant į tikslą, kurio siekė ir J. Giedroycas⁷⁵⁴. Jis nejautė sentimentų nei Ukrainai, nei ukrainiečiams, nors suvokė, kad nesant gerų santykių su šia valstybe būtų gana sudėtinga kurti ULB. Jautė sentimentų Lietuvai, bet geriausiai jautėsi būdamas Rytų europiečiu⁷⁵⁵.

Lenkijos Rytų politikai palikdamas sukurtą ULB doktriną, J.Giedroycas tikėjosi, kad pastaroji bus suprasta ir realizuota. Vis dėlto reikia pastebėti, kad ne visi ULB doktrinoje išsakyti postulatai liko įgyvendinti. Tai pasakytina apie Rusiją, kurią tikėtasi demokratizuoti palaužus jos imperinę galią, neigiamų praeities vaizdinių naudojimą Lenkijos ir ULB viešojoje erdvėje ir jų aktualizavimo politinei agitacijai, kurie daro stiprią įtaką tarpvalstybiniams santykiams ir tautų tarpusavio bendravimui.

XX a. antrąją pusę lenkų istorijoje galima laikyti J. Giedroyco laikotarpiu dėl kelių priežasčių: jis sukūrė svarbų lenkiškosios periodikos ir lenkų literatūros (ir ne tik lenkų) sklaidos išėivijoje centrą, jo modernioji geopolitinė mintis ir sukaupta medžiaga tapo turiningu šaltiniu istoriografijai.

Žurnale „Kultura“ atskleidžiama ne tik modernioji lenkų politinė mintis, bet ir padėtas pagrindas naujai suvokti lenkiškumą ir naują Lenkijos vaizdą. Taip buvo sukurtas Lenkijos, kaip „tilto“, vaidmuo, kadangi šis „tiltas“ – tarpininkas ir pagalbininkas, derybininkas ir padėjėjas – gali Vakarams paaiškinti Rytus, o Rytams – Vakarus. Šį vaidmenį leido užstikrinti paskatintas dialogas su ULB tautomis. Lietuvai jis turėjo padėti atsikratyti „Lenkijos grėsmės“ komplekso, Lenkijai – „Budrio komplekso“. Parengti nauji moraliniai pagrindai naujam geopolitiniam bendradarbiavimui, vadovaujantis universaliais demokratijos principais, kurie išlieka aktualūs šiolaikinei

⁷⁵³ *Ochmann C.* Geopolityka a Europa Wschodnia // Nowa Europa Wschodnia. 2009, nr. 5, s. 21–22.

⁷⁵⁴ Pokalbis su „Kulturos“ redaktoriumi. Apie Lietuvą, Lenkiją, Vilnių // Akiračiai. 1980, nr. 9(123), p. 10.

⁷⁵⁵ *Giza H. M.* Ostatnie lato w Maisons-Laffitte. Wrocław, 2007, s. 55.

visuomenei ir geopolitikai. Todėl paskutiniame „Zeszyty Historyczne“ numeryje viltasi, kad Lenkijos elitas pasitelks J. Giedroyco mintis santykiuose su Rytų kaimynais, be „tautinės megalomanijos“. Inicijuodamas lenkų ir ULB tautų dialogą „Kulturoje“, J. Giedroycas, remdamasis tarpukariu sukaupta patirtimi, žinojo, kad tautų santykius yra daug sunkiau pagerinti nei valstybių. Jis ragino niekada nenustoti kalbėtis, nes buvo tikras, kad žodis yra nenugalima pasaulinės reikšmės jėga, todėl skatino plėtoti visokeriopą bendradarbiavimą.

Galima pritarti istorikui Normanui Daviesui, kurio teigimu, lenkų emigracija turi neįtikėtiną įtaką lenkų tautos gyvenimui ir Lenkijos valstybė išsiskyrė iš komunistinio bloko tik todėl, kad turėjo „tokią“ išeiviją⁷⁵⁶.

Cz. Miłoszas yra parašęs šmaikštų pasakojimą apie J. Giedroycą: Nepriklausoma Lietuva pagaliau pripažino vietinės aristokratijos nuopelnus. Į Vilnių atvyko J. Giedroycas. Universitete didelis būrys žmonių, į kuriuos J. Giedroycas prabyla lietuviškai, sakydamas: turėjau tai slėpti, nes lenkai mane už tai būtų suvalgę⁷⁵⁷. Įvyko neįtikėtinas dalykas – šis sąmojis beveik išsipildė. J. Giedroycas 1997 m. spalio 9 d. tapo Lietuvos garbės piliečiu. Be to, sutapo, kad tais pačiais metais Lenkijos ir Lietuvos intelektualai, tarp kurių paminėtini: poetai Cz. Miłoszas ir T. Venclova, istorikai J. Bardachas ir A. Bumblauskas, susirinkę Vygriuose, pasirašė Vygrių deklaraciją, kuria siekta parodyti, kad abiejų tautų konfliktas dėl Vilniaus yra praeitis, po kurią neverta kapstyti⁷⁵⁸.

J. Giedroycas į Vilnių niekada nebuvo atvykęs, lietuviškai niekada nekalbėjo, gimė Lietuvos Minske, bet savo mintimis ir darbais pelnė ne tik lenkų, bet ir ULB tautų pagarbą.

J. Giedroycas 2000 m. palaidotas Paryžiaus kapinėse, bet dvi jo pomirtinės kaukės iš trijų, įvykdžius paskutinę velionio valią, pristatytos į Lietuvą: viena – į Varnius, kur palaidoti žemaičių vyskupai Giedraičiai, kita – į Videniškių vienuolyną, XVII a. pastatytą kunigaikščio Martyno Giedraičio

⁷⁵⁶ Davies N. Zgubiło was powodzenie // Kultura. 1986, nr. 11/470, s. 59.

⁷⁵⁷ Miłosz Cz. Początek legendy // Tygodnik Powszechny. 2000, nr. 39, s. 3.

⁷⁵⁸ Istorinės atminties akademija – tikslai, nuveikti darbai, veiklos perspektyvos (dr. Aurimo Švedo ir prof. Alfredo Bumblausko pokalbis) // Lietuvos istorijos studijos. 2007, nr. 20, p. 112.

lėšomis. Šiuo paskutiniu ju simboliniu gestu jis aktualizavo mums savo asmeninį ryšį ir su LDK, ir su Lietuva, apie ką taip pat verta atsiminti.

Išvados

Lenkų XX a. pradžios federalistinėje geopolitinėje mintyje egzistavo LDK naratyvinis vaizdinys, kurio pagrindu 1919 m. balandžio 22 d. buvo parengtas ir Vilniuje išplatintas J. Piłsudskio kreipimasis „Į buvusios LDK gyventojus“. Šis simbolinis ir kartu praktinę reikšmę turintis dokumentas pagrindė mintį, kad J. Piłsudskis vadovavosi iš XVIII–XIX a. išlikusiu LDK vaizdiniu, deklaruodamas įsitikinimą, kad nors LDK praeityje buvo ATR dalis, ji nebuvo Lenkija, nors jas abi siejo Vakarų kultūros bastiono geopolitinė tapatybė.

Kreipimosi tekste atsispindėjo vykstantys mentaliniai pokyčiai regione ir pagrindiniai XX a. pradžios LDK vaizdinio sudėtiniai elementai, tarp kurių išryškintini:

a) *Teritorija*, kurios tiksliai ribas jau tarpukariu apibrėžti trukdė nuo XVIII a. nutrūkusi LDK valstybingumo tradicija.

b) *Gyventojai*, kurių tapatybė formavosi veikiamą priešpriešinamos paveldėtos ATR bajoriškos pilietinės arba etnokultūrinės ir nacionalistinės arba etnopolitinės savimonės, todėl buvo siūloma surengti laisvus rinkimus, turėjusius nuspręsti jų likimus.

c) Bendra su Lenkija *valstybingumo tradicija*, kurią vieni atsiminė kaip LDK inkorporaciją, kiti – kaip skirtingo pobūdžio federalizmą.

d) *Daugianacionalinė kultūra*, todėl įvedamas civilinis, o ne karinis, valdymas ir tam pasitelkiami vietiniai gyventojai.

Visi išvardyti LDK vaizdinio elementai kaip ir iki galo paties J. Piłsudskio niekada neapibrėžtas federalistinio modelio projektas darė įtaką tarpukario federalistinio diskurso turinio nevienareikšmiškai interpretacijai. Šiuo kreipimusi siekta padėti visuomenei susitapatinti su paminėtais elementais ir imantis išvardytų veiksmų integruoti juos į visumą, kurios pagrindu turėjo išlikti LDK vaizdinys ir pasireikšti federalizmas. Tačiau, atsižvelgiant į tai, kad nei vienas elementas nebuvo iki galo aiškiai apibūdintas, o veiksmai nebuvo

sėkmingi, todėl visuomenės daugumai LDK vaizdinys liko nesuprantamas, tai smarkiai komplikavo ir federalizmo praktiką.

Tuo pat metu unitarinės ir federalistinės istoriografijos stovyklų polemikoje susiformavo „Jogailaičių idėjos“ samprata, kurioje išryškėjo ir buvo grindžiama LDK, kaip politinės kategorijos ir erdvės Lenkijos istorijoje, svarba. Ši idėja turėjo tiesioginį sąlytį su XX a. pirmosios pusės lenkų federalistine geopolitikos srove, nes ją grindė ir skleidė istorikai, kurie vienaip ar kitaip aktyviai prisidėjo prie tarpukario Lenkijos užsienio politikos formavimo. Tarp jų paminėtini: Oskaras Haleckis, Witoldas Kamienieckis, Władysławas Wielhorskis, Leonas Wasilewskis. Visų jų darbuose ir politinėje veikloje atsispindėjo parama J. Piłsudskio federalistinės Lenkijos vizijai ir buvo akcentuojama, kad ATR praeityje buvo sudaryta dviejų valstybių pagal savanoriškumo principą, kurio pagrindu federacijoje suvienytos jų teritorijos ilgą laiką išlaikė imperinę galią Europoje.

Manytina, kad dėl to federalizmui prijaučiantis iš ATR tradicijų kilęs tarpukario elitas ir istoriografijoje išlikęs LDK vaizdinys sutrukdė Lenkijai pasikėsinti į „Kauno Lietuvos“ nepriklausomybę. Todėl, L. Żeligowskio žygis į Vilnių realizuotas federalistų kaip radikalus banymas susitarti su Lietuva dėl kantoninio projekto, bet ne kaip prielaida Lietuvos okupacijai, nes tai būtų galutinai palaidoję galimybę sukurti federaciją ir nutraukę Jogailaičių idėjos tradiciją.

J. Piłsudskio federalistinės vizijos įgyvendinimą pakirto iš pradžių Vilniuje – sukurta Vidurio Lietuva, Kijeve – iš Symono Petliuros išsiderėta ir prijungta prie Lenkijos Rytų Galicija, galiausiai – pasirašyta Rygos taikos sutartis, su bolševikine Rusija pasidalinus Baltarusiją. Pusiaukelėje pasibaigęs tarpukario federalistinės vizijos įgyvendinimas Rygoje, fiksuojant Lenkijos rytines sienas 1792 m. ATR ribomis, lėmė tai, kad lenkų federalistinės geopolitinės koncepcijos jų kaimynų, taip pat baltarusių ir ukrainiečių tautinių mažumų Lenkijoje buvo vertinamos kaip Lenkijos imperializmas ir grėsmė jų kultūriniam ir valstybiniam suverenumui.

Tarpukario politinė praktika ir visuomenės nuotaikos atitinkamai „draskė“ LDK vaizdinį, kuris lenkų, o ypač nacionalistų, akyse tapo Lenkijos pakraščių vadinamųjų „kresų“ suvokimu, apėmęs po Rygos sutarties prie Lenkijos prijungtas baltarusių ir ukrainiečių teritorijas, taip pat LDK sostinę Vilnių.

J. Piłsudskis formuluodamas savo geopolitinę koncepciją, mąstė ne etninio, bet valstybinio patriotizmo kategorijomis, kaip ir S. Mackiewiczus. Tačiau manytina, kad pirmasis, palaikydamas prometėjistinį judėjimą, o antrasis, pasisakydamas dėl baltarusių autonomijos, suprato etninio elemento jėgą kovojant su pagrindine federalistų grėsme – Rusija, bet, skirtingai negu A. M. Bocheńskis ir J. Mackiewiczus, laiku nepastebėjo, kad Lenkijos tautinės mažumos ir rytiniai jos kaimynai lenkų kultūrą ir Lenkijos paternalizmą Europos Rytuose vertina kaip pavojų jų pačių išlikimui.

Dėl nutrūkusių diplomatinių santykių su tarpukario Lietuva, vis aiškesnio Rusios teritorijos Lenkijos geopolitikai istoriografijoje akcentavimo Lenkijos Rytų politika tarpukario pabaigoje pakrypo nuo LDK šiaurės rytų teritorijos į pietryčius – labiausiai į Ukrainą.

XVIII a. LDK vaizdinys ir federalistinės lenkų patriotizmo tradicijos buvo beveik visiškai sunaikintos Antrojo pasaulinio karo metais, emigravus ir ištrėmus apsišvietusių lenkiškai kalbantį Ukrainos, Lietuvos ir Baltarusijos elitą. Nebeliko fizinės jėgos, kuria tarpukario pradžioje rėmėsi J. Piłsudskis savo federalistinei koncepcijai įgyvendinti ir kuri būtų galėjusi gražinti federalizmui ir LDK vaizdiniui ankstesnę turinį ir politinę reikšmę. LDK vaizdinys, kaip lenkų civilizacinės kultūros tąsa ir kartu skirtingų kultūrų simbiozės fenomenas, ir kaip integrali visuma, išliko tik nedaugelio „lenkiškosios kultūros lietuvių“, kaip Cz. Miłoszas, brolių Mackiewiczų, ypač Józefo, atmintyje ir jų literatūroje.

Antrasis pasaulinis karas smarkiai pakoregavo lenkų geopolitinių koncepcijų formulavimo pagrindus, gražindamas į jas Vokietijos ir Rusijos distinkcijos problematiką ir svarstymus dėl Lenkijos išsivadavimo iš komunistinio bloko galimybių. O tarpukariu apibrėžta Jogailaičių idėja buvo iš

esmės pakoreguota O. Haleckio į Vidurio Rytų Europos koncepciją, kurioje išlikęs LDK vaizdinys ženklino demokratinės ir nedemokratinės Europos riboženklius.

J. Giedroyco Lenkijos Rytų politikos pirminės įžvalgos susiformavo tarpukariu, jam redaguojant leidinį „Bunt Młodych“, vėliau pervadinto į „Polityka“, kritikuojant tarpukario Lenkijos užsienio ir vidaus politiką. Žurnale buvo skleidžiama idėja palaikyti ATR tautų nepriklausomybės siekius, nes manyta, jog šioms tautoms atkūrus savarankiškas valstybes Lenkijai būtų užtikrintas saugumas ir pretenzijos į geopolitinės galios santykių Rytų Europoje naują konfigūraciją, kuria siekta susilpninti rusiškąjį imperializmą, išspręsti tautinių mažumų problemas, Lenkijoje atsisakant teritorinio imperializmo geopolitinės formulės.

J. Giedroyco „ULB“ doktrina, skirta Lenkijos Rytų politikai vykdyti su nepriklausoma Ukraina, Lietuva ir Baltarusija, pareikalavo atsisakyti lenkams istorinių reminiscencijų arba „lenkiškųjų tarpukario „kresų“ ir pripažinti Vilnių ir Lvovą rytiniams jos kaimynams. Nors koncepcija ir kilo iš federalistinės lenkų geopolitinės minties, rėmėsi ne tarpukario Lenkijos federalistiniu paternalizmu ir lenkiškai kalbančių ATR rytinių teritorijų apsišvietusiųjų atstovų parama, bet lygiavertės partnerystės principais ir dialogu su sovietininių ULB valstybių opozicijos etniniu elitu. Taip lenkų geopolitinėje mintyje atsirado vietos savarankiškomis ir etninėms Ukrainai, Lietuvai ir Baltarusijai.

J. Giedroycas, kurdamas savo koncepciją, atsisakė federalizmo ir Jogailaičių idėjos formuluočių, kurios ULB tautoms asocijavosi su jų elito asimiliacija ir nesukurtu arba prarastu valstybingumu. Žurnalų „Kultura“ ir „Zeszyty Historyczne“ straipsnių analizė atskleidė, kad nebeliko jų geopolitinėje mintyje ir LDK, kaip politinės kategorijos, kuri prarado jiems savo ankstesnį geopolitinį aktualumą.

Pripažinęs nacionalinių valstybių perspektyvą griuvus komunizmui ir laikydamas ją pagrindu ULB koncepcijai, J. Giedroycas atvirai pasisakė prieš nacionalizmą regiono vidaus politikoje, nes akcentavo ULB erdvės

daugiakultūriškumą ir tiesiogiai su juo susijusį ATR (Abiejų Tautų Respublikos) ir LDK paveldo aktualumą, kuris vienintelis iš tarpukario LDK vaizdinio elementų buvo ir yra išlikęs fiziškai. ULB koncepcija J. Giedroycas kaip ir J. Piłsudskis pripažino ne tik geopolitinę šios erdvės integralumo reikšmę, bet skirtingai negu pastarasis, istorinės ATR erdvės etninį ir valstybinį heterogeniškumą.

LDK vaizdinio transformacija į ULB pareikalavo atsisakyti geopolitikos formulavimo remiantis istorinėmis kategorijomis ir istorija ir išvelgti bei suprasti lietuviškas realijas sovietiniu ir posovietiniu laikotarpiu.

XX a. federalistinės minties pokyčiai nulėmė Lenkijos, kaip Vakarų civilizacijos bastiono geopolitinės tapatybės evoliuciją į tilto tarp Vakarų ir Rytų tapatybę, kuri, viena vertus, tapo pagrindu kurti ULB koncepciją, kita vertus, siektinu tikslu, norint palaikyti gerus santykius ir su Vakarais, ir su Rytais, bet ne Lenkijos rytinių kaimynių sąskaita.

J. Piłsudskis ir J. Giedroycas, žymūs XX a. lenkų politikai, suprato, kad Lenkijos geopolitinė galia ir jos saugumas slypi Rytų Europoje: pirmajam – istorinėje LDK, antrajam – ateities ULB, ir priklauso nuo sėkmingos Rytų politikos. Jiems abiem buvo būdingas politinis realizmas, abu pirmiausia siekė stiprios Lenkijos ir galios santykių Rytų Europoje pokyčių, bet tik J. Giedroyco ULB koncepcija pralenkė patyrimą, turėjo realias, o ne įsivaizduojamas ribas, rėmėsi aiškiais partneriais ir suprantamais partnerystės principais.

J. Giedroyco ULB koncepcija nėra tipiškas federalistinės minties kūrinys, nes ją plėtodamas ir atsiribodamas nuo Lenkijos paternalizmo Rytų politikoje ir LDK politinio aktualumo, jis permastė ne tik federalizmą, bet ir nacionalizmą, kadangi atsisakė „kresų“ inkorporacinių lūkesčių. Todėl laikytina, kad J. Giedroyco ULB koncepcija yra kokybiškai nauja lenkų geopolitinės minties kryptis.

LITERATŪROS IR ŠALTINIŲ SĄRAŠAS

(disertacijoje panaudotos literatūros pabaigoje nurodomi tikslūs cituojami puslapiai)

Bibliografija

1. *Cisek J.* Oskar Halecki. Historyk – Szermierz Wolności. Warszawa, 2009, s. 270–296.
2. *Danilewicz-Zielińska M.* Bibliografia. Kultura 1959-1973. Zeszyty Historyczne 1962-1973. Działalność wydawnicza. 1959-1973. Paryż, 1975.
3. *Danilewicz-Zielińska M.* Bibliografia. Kultura 1974-1980. Zeszyty Historyczne 1974-1980. Działalność wydawnicza 1974-1980. Paryż, 1983.
4. *Danilewicz-Zielińska M.* Bibliografia. Kultura 1981-1987. Zeszyty Historyczne 1981-1987. Działalność wydawnicza 1981-1987. Paryż, 1989.
5. *Kowalik J.* Kultura 1947-1957. Bibliografia zawartości treści. Działalność wydawnicza 1946 - maj 1959. Paryż, 1959.
6. *Krawczyk J., Szymański J.* Bibliografia „Zeszyty Historyczne 1–110, 1962–1994. Paryż, 1996.
7. *Mackiewicz J.* Droga Pani. Londyn, 1984, s. 375-394.
8. *Supruniuk A., Supruniuk M. A.* Bibliografia. Kultura 1988-1996. Zeszyty Historyczne 1988-1996. Działalność wydawnicza 1988 -1996. Paryż, 1997.

Atsiminimai, biografijos, dienoraščiai, interviu, laiškai, užrašai

1. Anielstwo i imperializm. Rozmowa z prof. Danielem Beauvois // Zeszyty Historyczne. 1988, z. 85.
2. *Baranowski Wł.* Rozmowy z Piłsudskim 1916-1931. Warszawa, 1938, s. 76.
3. *Berberyusz E.* Książę z Maisons - Laffitte. Gdańsk, 1995, s. 64.
4. *Bolecki W.* Ptasznik z Wilna. O Józefie Mackiewiczzu (Zarys monograficzny). Kraków, 2007, s. 177.
5. *Giedroyc Cz., Miłosz Cz.* Laiškai. 1952–1963. Vilnius, 2010, p. 12.
6. *Giedroyc J.* Autobiografia na cztery ręce / opr. K. Pomian. Warszawa, 2006, s. 45, 46, 54, 60, 244.
7. *Giedroyc J.* Autobiografia na cztery ręce / opr. K. Pomian. Warszawa, 1999, wyd. 3, s. 9, 199.
8. *Giedroyc J.* Emigracja ukraińska. Lisy 1950-1982 / opr. B. Berdychowska. Warszawa, 2004, s. 47, 53.

9. *Giedroyc J., Bobkowski A.* Listy 1946-1961 / opr. J. Zieliński. Warszawa, 1997, s. 76.
10. *Giedroyc J., Jeleński K. A.* Listy 1950-1987 / opr. W. Karpiński. Warszawa, 1995.
11. *Giedroyc J., Mieroszewski J.* Listy 1946–1986. T.I / opr. K. Pomian i J. Krawczyk. Warszawa, 1994, s. 126, 256.
12. *Giedroyc J., Mieroszewski J.* Listy 1949–1956 / opr. K. Pomian. Warszawa, cz. I, 1999, s. 186.
13. *Giedroyc J., Miłosz Cz.* Laiškai 1952-1963 / parengė M. Kornat. Vilnius, 2010, p. 10.
14. *Giedroyc J., Stempowski J.* Listy 1946–1969 / opr. A. S. Kowalczyk. Warszawa, cz. I. 1998, s. 10, cz. II, s. 50.
15. *Giza H. M.* Ostatnie lato w Maisons-Laffitte. Wrocław, 2007, s. 9, 32, 51, 55, 57, 189, 191.
16. *Grabski St.* Pamiętnik. T. 2. Warszawa, 1989, s. 172.
17. III Rzeczypospolita oczami realisty. Z J. Giedroyciem rozmawiał Krzysztof Burnetko // Tygodnik Powszechny. 1998, nr. 3/18.
18. Istorinès atminties akademija – tikslai, nuveikti darbai, veiklos perspektyvos. Dr. Aurimo Švedo ir prof. Alfredo Bumblausko pokalbis // Lietuvos istorijos studijos. 2007, nr. 20, p. 112.
19. *Jeruzelski J.* Stanisław Cat-Mackiewicz 1896–1966, Wilno–Londyn–Warszawa. Warszawa, 1994, wyd. II, s. 47, 50, 55, 65, 67, 122, 201.
20. *Jędrzejewicz J.* W służbie idei. Fragmenty pamiętnika i pism. Londyn, 1972, s. 252–253.
21. *Meysztowicz W.* Poszło z dymem. Gawędy o czasach i ludziach. Londyn. 1973.
22. O Giedroycia sporu nie ma. Z Radosławem Sikorskim, ministrem spraw zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej, rozmawia Andrzej Brzeziecki // Nowa Europa Wschodnia. 2010, nr. 1, s. 69–77.
23. *Okulicz K.* Brzask, dzień i zmierzch na ziemiach Litwy historycznej // Pamiętnik wileński. Łomianki, 2010, s. 7-78.
24. Ostatni obywatel Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ze Stanisławem Swianiewiczem rozmawia Marek J. Karp // Res Publica. 1987, nr. 6 (6), s. 37.
25. *Piłsudski J.* Listy, mowy, rozkazy. T.V. Warszawa, 1933, s. 255–260.
26. *Piłsudski J.* Pisma zbiorowe. T. V. Warszawa, 1937, 73-74, 80, 227, 239-240.
27. *Piłsudski J.* Pisma zbiorowe. T.VI. Warszawa, 1937, s. 122.
28. Pokalbis su „Kulturos“ redaktoriumi. Apie Lietuvą, Lenkiją, Vilnių // Akiračiai. 1980, nr. 9(123), p. 9, 10.

29. *Römeris M.* Dienoraštis. 1918 m. birželio 13-oji – 1919 m. birželio 20-oji / sud. B. Makauskas, R. Miknys. Vilnius, 2007, p. 29, 351-353, 442-445.
30. *Römeris M.* Dienoraštis. 1919 m. birželio 21-oji – 1920 m. kovo 15-oji / sud. R. Miknys. Vilnius, 2009, p. 220-221.
31. Sto lat polskiego losu. Z Jerzym Giedroyciem rozmawia Krzysztof Masłoń // *Plius Minus*. 1999, nr. 53. Prieiga per internetą: <<http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje21/text18p.htm>>.
32. *Supruniuk M. A.* Uporządkować wspomnienia. Nieautoryzowane rozmowy z Jerzym Giedroyciem. Toruń, 2011, s. 17, 19, 22, 27, 29, 31, 36, 44, 45-46, 47, 50, 56, 196, 213.
33. *Świtalski K.* Diariusz (1919-1935) / przyg. A. Garlicki. Warszawa, 1992, s. 107.
34. *Teczki Giedroycia* / opr. I. Hofman, L. Unger. Lublin, 2010, s. 77, 79, 80-81.
35. *Toruńczyk B.* Rozmowy w Maisons-Laffitte 1981. Warszawa, 2006, s. 108.
36. *Wasilewski L.* Józef Piłsudski. Jakim go znałem. Warszawa. 1935, s. 172, 206.
37. Wstawać rano, pisać, a potem na jagody... Z Czesławem Miłoszem rozmawia Adam Michnik // *Czesław Miłosz. Rozmowy polskie 1979-1998*. Kraków, 2006, s. 217.
38. Z Kazimierzem Orłosiem rozmawia Alvyda A. Bajor. Prieiga per internetą: <<http://www.tylkoprawda.akcja.pl/ojm035.htm>>.
39. *Żeligowski i upiory przeszłości. Z Czesławem Miłoszem i Tomaszem Venclovą rozmawia Elżbieta Sawicka* // *Rozmowy polskie 1979-1998*. Kraków, 2006, s. 338.

Periodika

„Słowo“ (Wilno, 1922-1939):

1. *Libertus* [Czesław Jankowski]. Sprawa pasa neutralnego // *Słowo*. 1922/09/20.
2. *Libertus* [Czesław Jankowski]. Zacieśniane obręczy // *Słowo*. 1923/01/30.
3. *Lutosławski W.* Hałsa wyboru // *Słowo*. 1922, nr. 14.
4. *Mackiewicz S.* Artykuł do czytania tylko dla Wileńczuków // *Słowo*. 1933/VII/28.
5. *Mackiewicz S.* Credo polityki narodowościowej // *Słowo*. 1922/12/28, nr. 123.
6. *Mackiewicz S.* Czy likwidujemy Wilno? // *Słowo*. 1927, nr. 246.
7. *Mackiewicz S.* Doktryna Jakuba Bainvilla // *Słowo*. 1925, nr. 119.
8. *Mackiewicz S.* Dwa składniki patriotyzmu // *Słowo*. 1927, nr. 46.

9. *Mackiewicz S.* Echa zbrodni // *Słowo.* 1923, nr. 197.
10. *Mackiewicz S.* Generał Żeligowski // *Słowo.* 1922/10/03.
11. *Mackiewicz S.* Historia nieprawdopodobnego zdarzenia// *Słowo.* 1923, nr. 260.
12. *Mackiewicz S.* Jedność obozu konserwatywnego // *Słowo.* 1922/11/21, nr. 94.
13. *Mackiewicz S.* Klajpeda // *Słowo.* 1923, nr. 135.
14. *Mackiewicz S.* Konstytucja państwa Kowieńskiego // *Słowo.* 1922, nr. 43.
15. *Mackiewicz S.* Litwa nie może być antypolska // *Słowo.* 1927, nr. 254.
16. *Mackiewicz S.* Młodzież i nacjonalizm // *Słowo.* 1923, nr. 168.
17. *Mackiewicz S.* Mus mnie woła // *Słowo.* 1923, nr. 311.
18. *Mackiewicz S.* Naczelnik Rzeczypospolitej // *Słowo.* 1922, nr. 12.
19. *Mackiewicz S.* Nic co jest litewskiego // *Słowo.* 1927, nr. 230.
20. *Mackiewicz S.* Oczywiście // *Słowo.* 1926, nr. 240.
21. *Mackiewicz S.* Point des reveries // *Słowo.* 1923, nr. 137.
22. *Mackiewicz S.* Pospolite Ruszenie // *Słowo.* 1922, nr. 124.
23. *Mackiewicz S.* Pretensje i obawy // *Słowo.* 1923, nr. 184.
24. *Mackiewicz S.* Prezydent Rzeczypospolitej // *Słowo.* 1922, nr. 107.
25. *Mackiewicz S.* Problem kresowy // *Słowo.* 1922, nr. 58.
26. *Mackiewicz S.* Program wojenny polski // *Słowo.* 1922, nr. 91.
27. *Mackiewicz S.* Przedrosja // *Słowo.* 1923, nr. 189.
28. *Mackiewicz S.* Realny program w sprawie litewskiej // *Słowo.* 1927, nr. 51.
29. *Mackiewicz S.* Regionalizm // *Słowo.* 1923/02/04, nr. 153.
30. *Mackiewicz S.* Skargi polskie // *Słowo.* 1923, nr. 136.
31. *Mackiewicz S.* Spotęgowanie błędów // *Słowo.* 1926, nr. 192.
32. *Mackiewicz S.* Sprzeczne wiadomości // *Słowo.* 1926/12/21
33. *Mackiewicz S.* Sprzeczne wiadomości // *Słowo.* 1926/12/21
34. *Mackiewicz S.* Szkodnicy sprawy polskiej // *Słowo.* 1932/07/06.
35. *Mackiewicz S.* Święto idei dynastycznej // *Słowo.* 1923, nr. 222.
36. *Mackiewicz S.* Uznanie granicy wschodniej // *Słowo.* 1923/03/16.
37. *Mackiewicz S.* Wielkie Księstwo Litewskie // *Słowo.* 1928, nr. 228.
38. *Mackiewicz S.* Wobec nowych gwałtów // *Słowo.* 1924, nr. 70.
39. *Mackiewicz S.* Z dnia przedwyborczego // *Słowo.* 1922, nr. 47.
40. *Mackiewicz S.* Zaciesnianie obręczy // *Słowo.* 1923, nr. 149.
41. *Mackiewicz S.* Zadania Ziemi Wileńskiej // *Słowo.* 1922, nr. 49.
42. *Mackiewicz S.* Ze szkicownika politycznego // *Słowo.* 1923, nr. 314.

43. *Redakcja*. Przemówienie Swianiewicza. Federalizm // Słowo. 1923, nr. 316, s. 2.
44. *Zdziechowski M.* W perspektywie dziejowej // Słowo. 1922/08/03.
45. *Zdziechowski M.* Zbrodnia ryska // Słowo. 1922/11/12.

„Gazeta Codzienna“ (Vilnius, 1939-1940):

1. *Bujnicki T.* O interpretację ustawy o obywatelstwie litewskim. Wywiad z profesorem dr. Michałem Römerem // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 73.
2. *Chomiński L.* Jak przyszłość odpowie na teraźniejszość // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 4.
3. *Chomiński L.* Krajowcy // *Gazeta Codzienna*. 1939, nr. 7, nr. 8.
4. *Chomiński L.* Wilno // *Gazeta Codzienna*. 1939, nr. 28.
5. *F.Hr.* Rozmowa o Uniwersytecie z Rektorem prof. M. Birzyszką // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 20.
6. *Józefowicz M.* Sprawa uniwersytetu Wileńskiego // *Gazeta Codzienna*. 1939, nr. 11.
7. *Józefowicz M.* Wilno, miasto mego dzieciństwa // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 71, nr. 89, nr. 98, nr. 106.
8. *Jundziłł Z.* Tragedja idei // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 56.
9. *M.* Obcokrajowcy // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 98.
10. *Mackiewicz J.* Będziemy mówili prawdę // *Gazeta Codzienna*. 1939, nr. 1.
11. *Mackiewicz J.* Fikcyjne wielkości i mali dnia powszedniego // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 4.
12. *Mackiewicz J.* I ja żałuję, że go niema ... // *Gazeta Codzienna*, 1940, nr. 45.
13. *Mackiewicz J.* Koniec legendy // *Gazeta Codzienna*. 1939, nr. 16.
14. *Mackiewicz J.* Ludzie stąd. Fragment // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 95.
15. *Mackiewicz J.* Na politycznej fali // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 35.
16. *Mackiewicz J.* Opowiadam przeciwnikom, ale nie oszczercom // *Gazeta Codzienna*. 1939, nr. 9, s. 3.
17. *Mackiewicz J.* Rzecz ważna // *Gazeta Codzienna*. 16 lutego 1940, nr. 38.
18. *Mackiewicz J.* Wyjaśnić w sprawie „Tutejszych“ // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 22, nr. 29.
19. *Otrębski J.* Czy język litewski jest trudny // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 39.
20. *Otrębski J.* Język litewski a polski // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 34;
21. *Otrębski J.* O języku międzynarodowym // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 66.
22. *Otrębski J.* O nazwach niektórych krajów i narodów // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 128.

23. *Otrębski J.* O wyrazach obcych // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 65.
24. *Otrębski J.* Społeczeństwo wobec lingwisty // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 51.
25. *Otrębski J.* Spór o nazwę // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 87.
26. *Otrębski J.* Wilno czy Vilnius // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 91.
27. *Redakcja.* *Gazeta Codzienna* wciąż „broni spiskowców“ a uciekać będą do morza // *Gazeta Codzienna*, 1940, nr. 44.
28. *Römer M.* Nie ma Liudwika Abramowicza // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 45.
29. Sprawa obcokrajowców. Wywiad „Gazety Codziennej“ z naczelnikiem miasta i powiatu pułkownikiem Szlepetysem // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 99.
30. Sprawa uniwersytetu S. B. w Wilnie // *Goniec Codzienny*. 1939, nr. 18;
31. *Sruoga B.* O współpracę Kowna z Wilnem (perspausdinta iš „Vairo“) // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 98; 1940, nr. 99; 1940, nr. 100; 1940, nr. 102; 1940, nr. 103; 1940, nr. 105; 1940, nr. 116; 1940, nr. 122; 1940, nr. 134; 1940, nr. 165.
32. *Stankiewicz J.* Do wyjaśnienia sprawy „tutejszych“ // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 51.
33. *Studnicki - Gizbert W.* Człowiek samotny // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 56.
34. *Studnicki – Gizbert W.* Kamiennice przy ul. Niemieckiej. Szkic historyczny // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 51, nr. 66.
35. *Szyszkowski B.* Czy dobry wzór // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 2.
36. *Szyszkowski B.* Idea i jej karykatura // *Gazeta Codzienna*. 1939, nr. 5.
37. *Szyszkowski B.* Kiedy część szkodzi całości // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 88.
38. *Szyszkowski B.* Niemi adwokaci // *Gazeta Codzienna*. 1939, nr. 25.
39. *Szyszkowski B.* Stosunek uczuciowy Litwinów do Polaków // *Gazeta Codzienna*, 1940, nr. 16.
40. *Toporska B.* Czy jesteśmy lojalnymi obywateliami Litwy? // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 53.
41. *Toporska B.* Polityka mniejszościowa // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 42.
42. *Valeckas K.* List otwarty do p. J. Mackiewicza // *Gazeta Codzienna*, 1940, nr. 40.
43. *Waga K.* [Abramowicz Liudwik]. Kiedy przestało istnieć W. Ks. Litewskie // *Gazeta Codzienna*. 1940, nr. 106.

„Bunt Młodych“ - „Polityka“ (Warszawa, 1931-1939):

1. *Bocheński A. M.* Aktualność idei jagiellońskiej // *Bunt Młodych*. 1937, nr. 116 cit. iš: *Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt*

- Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R.Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 341.
2. *Bocheński A. M.* Argumenty historyczne w polityce zagranicznej // *Polityka*. 1939, nr. 3–4.
 3. *Bocheński A. M.* Granice relatywizmu politycznego // *Bunt Młodych*, 1936, nr. 90/91, cit. iš: *Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R.Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 272, 275-276, 279.*
 4. *Bocheński A. M.* Istotna treść nacjonalizmu polskiego // *Polityka*, 1938, nr. 156, cit. iš: *Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R. Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 396.*
 5. *Bocheński A. M.* Rozważania historyczno-polityczne // *Bunt Młodych*. 1933, nr. 40, cit. iš: *Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R. Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 117–118.*
 6. *Bocheński A. M.* Wyprawa kijowska lekcją polityczną // *Bunt Młodych*. 1934, nr. 57, cit. iš: *Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R. Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 215.*
 7. *Bocheński A. M.* Wytyczne polskiej polityki zagranicznej // *Bunt Młodych*, 1934, nr. 52, cit. iš: *Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R. Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 195.*
 8. *Czerwiski F.* [Bocheński A. M.] Polski imperializm ideowy // *Polityka*, 1938, nr. 148, cit. iš: *Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R.Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 385.*
 9. *Redakcja.* Bilans 1938 r. w polityce zagranicznej // *Polityka*, 1939, nr. 175, cit. iš: *Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R. Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 422.*
 10. *Redakcja.* Tezy historyczne // *Bunt Młodych*. 1935, nr. 76, cit. iš: *Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R. Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 263.*
 11. *Studentowicz K.* Zdolności imperializmu polskiego // *Polityka*. 1939, nr. 11(185) cit. iš: *Miłosz Cz. Išvyka į dvidešimtmetį. Vilnius, 2003, p. 324-327.*
 12. Zespół „Polityki“. Nie będziemy Polski bronić! // *Polityka*, 1937, nr. 120, cit. iš: *Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939 / opr. R. Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 359.*

„Kultura“ (Paryż, 1947-2000):

1. Akcja na rzecz niepodległości. „Braciom na otuchę“ // Kultura. 1981, nr. 10/409, s. 120.
2. Apel Towarzystwa polsko-litewskiego w Wielkiej Brytanii // Kultura. 1990, nr. 5/512, s. 174.
3. *Brzeziński Zb.* Postkomunizm i dążenia narodowościowe // Kultura. 1989, nr. 12/507, s. 52.
4. Centrum kultury i informacji Litwy // Kultura. 1990, nr. 11/518, s. 118.
5. *Czapski J.* Dwadzieścia pięć lat // Kultura. 1972, nr. 7/298–8/299, s. 5.
6. *Dainauskas J.* Zgrzytliwe ognisko przeszłości // Kultura. 1976, nr. 4/343, s. 64.
7. *Darski J.* Kronika litewska // Kultura. 1990, nr. 5/512, s. 84.
8. *Darski J.* Kronika litewska i białoruska // Kultura. 1992, nr. 4/535, s. 103.
9. *Daugirdaitė-Sruogienė V.* List do redakcji // Kultura. 1976, nr. 4/343, s. 83.
10. *Davies N.* Zgubiło was powodzenie // Kultura. 1986, nr. 11/470, s. 59.
11. *Giedroyc J.* Notatki redaktora // Kultura. 1994, nr. 7/562–8/563, s. 156.
12. *Giedroyc J.* Notatki redaktora // Kultura. 1995, nr. 12/581, s. 100.
13. *Giedroyc J.* Notatki redaktora // Kultura. 1997, z. 10/601, s. 123.
14. *Giedroyc J.* Notatki redaktora // Kultura. 1998, nr. 3/606, s. 101.
15. *Giedroyc J.* Od Redakcji // Kultura. 1990, nr. 4/511, s. 1.
16. *Giedroyc J., Nowak-Jeziorański J.* W odpowiedź p. Andrzejowi Stelmachowskiemu // Kultura. 1999, nr. 10, s. 114.
17. *Ginwitt S.* List do redakcji // Kultura. 1953, nr. 5/67, s. 156.
18. *Girnius J.* W poszukiwaniu dialogu polsko-litewskiego // Kultura. 1955, z. 10/96, s. 16.
19. *Gorczyńska R., Venclova T.* Powrót Litwy na orbitę europejską // Kultura. 1991, nr. 3/522, s. 105.
20. *Gross F.* Uwagi o Europie Wschodniej // Kultura. 1958, nr. 10/132, s. 101.
21. Informacja o pobycie delegacji litewskiej w Paryżu // Kultura. 1991, nr. 1/520–2/521, s. 134-135.
22. *Iwanowski J.* Dialog polsko-litewski // Kultura. 1956, nr. 1/99, s. 80–88.
23. *Katelbach T.* Dialog polsko-litewski // Kultura. 1956, nr. 1/99, s. 89.
24. *Kosobudzki T.* Stracone szanse // Kultura. 1994, nr. 5/560, s. 15.
25. *Kowalski R.* Kompleks Budrysa // Kultura. 1991, nr. 7/526–8/527, s. 162.
26. *Kulik A.* O Europę pojednania // Kultura. 1994, nr. 3/558, s. 93.
27. *Mackiewicz J.* „Gdybym był chanem ...“ // Kultura. 1958, nr. 6(128).

28. *Mackiewicz J.* Ostatnie dni Wielkiego Księstwa // *Kultura*. 1960, nr. 4(150), s. 118.
29. *Majewski J.* List do redakcji // *Kultura*. 1952, nr. 11/61, s. 158.
30. *Mieroszewski J.* 15-lecie „Kultury“ // *Kultura*. 1962, nr. 7/117–8/178, s. 211.
31. *Mieroszewski J.* Budujemy dom // *Kultura*. 1954, nr. 10/84, s. 9.
32. *Mieroszewski J.* Europa zneutralizowana? // *Kultura*. 1955, nr. 5/91, s. 113.
33. *Mieroszewski J.* Geoideologia // *Kultura*. 1964, nr. 12/206, s. 3-12,
34. *Mieroszewski J.* Materiały do refleksji i zadumy // *Kultura*. 1956, nr. 3/101, s. 75-83, nr. 4/102, s. 73-78.
35. *Mieroszewski J.* Modele i praktyka // *Kultura*. 1970, nr. 4/271, s. 25.
36. *Mieroszewski J.* Na ruinach „przedmurza“ // *Kultura*. 1962, nr. 5/175, s. 101, 108.
37. *Mieroszewski J.* Niemcy... // *Kultura*, 1954, nr. 4/78, s. 3-13.
38. *Mieroszewski J.* O banałach i „cudach“ w polityce // *Kultura*. 1972, nr. 4/295.
39. *Mieroszewski J.* Polska Ostpolitik // *Kultura*. 1973, nr. 6/309, s. 69, 73..
40. *Mieroszewski J.* Polska Westpolitik // *Kultura*. 1973, nr. 9/312, s. 47.
41. *Mieroszewski J.* Rosja-Niemcy-Ameryka // *Kultura*. 1961, nr. 4/162, s. 56.
42. *Mieroszewski J.* Rosyjski „kompleks Polski“ i obszar ULB // *Kultura*. 1974, nr. 9/324, s. 7-8, 9, 12.
43. *Mieroszewski J.* Spór // *Kultura*. 1959, nr. 3/137, s. 75-83.
44. *Miłosz Cz.* Dziwna polemika // *Kultura*. 1976, nr. 4/343, s. 77, 78.
45. *Miłosz Cz.* Koniec Wielkiego Xsięstwa (O Józefie Mackiewicz) // *Kultura*. 1989, nr. 5/500, s. 104.
46. *Miłosz Cz.* O konflikcie polsko-litewskim // *Kultura*. 1974, s. 8.
47. *Miłosz Cz.* Uwagi wdzięcznego współbiednika // *Kultura*. 2000, nr. 6/636, s. 17.
48. *Miłosz Cz., Venclova T.* Dialog o Wilnie // *Kultura*. 1979, nr. 1/376-2/277, s. 15, 32.
49. *Niemojewski M.* Tydzień książki litewskiej w Warszawie // *Kultura*. 1993, nr. 5/546, s. 134.
50. *Nowak-Jeziorański J., Torńska T.* Rozmowa z Janem Nowakiem // *Kultura*. 1991, nr. 3/522, s. 112.
51. *Okulicz K.* Ostatnie słowo oskarżonego // *Kultura*. 1976, nr. 4/343, s. 82.
52. *Okulicz K.* Problem w uśpieniu // *Kultura*. 1962, nr. 10/180, s. 93.
53. *Orłoś K.* Pytanie // *Kultura*. 1991, nr. 3/522, s. 103.
54. *Osadczyk B.* ULB o Mieroszewskim // *Kultura*. 1977, nr. 7/358-8/359, s. 207-210.

55. Oświadczenie organizacji „Wyzwolenie“, „Niepodległość“ i „Wola“ // *Kultura*. 1987, nr. 6/477, s. 165.
56. *Poleski M.* Polska polityka // *Kultura*. 1986, nr. 1/460–2/461, s. 39.
57. Proces 5-ciu młodych intelektualistów // *Kultura*. 1970, nr. 3/270, s. 38–40.
58. Proces przeciw książkom // *Kultura*. 1971, nr. 11/290, s. 98–115.
59. *Redakcja „Kultury“.* Jaka Polska na XXI wiek? // *Kultura*. 1995, nr. 10/579, s. 107.
60. *Redakcja.* Litwa. Zgrzytliwe echo przeszłości // *Kultura*. 1975. Nr. 10/337, s. 120-121.
61. *Redakcja.* Nieporozumienie czy tani patriotyzm // *Kultura*. 1953, nr. 1/63, s. 83.
62. *Redakcja.* Odzyskanie pamięci narodowej // *Kultura*. 1981, nr. 12/411, s. 141.
63. *Rodkiewicz W.* Jubileusz paryskiej „Kultury“ w Kijowie // *Kultura*. 1997, nr. 10/601, s. 102.
64. *Spinelli B.* Los litewskiej demokracji // *Kultura*. 1990, nr. 5/512, s. 155.
65. Stanowisko rządu RP na uchodźstwie // *Kultura*. 1990, nr. 7/514–8/515, s. 214.
66. *Sukiennicki W.* Rara avis // *Kultura*. 1972, nr. 12/304, s. 86.
67. *Szuldrzyński P.* Rozmowa z Kazimierzem Okuliczem // *Kultura*. 1980, nr. 6/393, s. 17.
68. *Trybusiewicz J.* Dwa trójkąty i jedna obsesja // *Kultura*. 1996, nr. 12/591, s. 8.
69. *Unger L.* Kiedy słyszę słowo „Kultura“ // *Kultura*. 1991, nr. 10/529, s. 9.
70. *Unger L.* Widziane z Brukseli i z Wilna // *Kultura*. 1993, nr. 1/542–2/543, s. 9.
71. *Zieliński M.* Kronika litewska // *Kultura*. 1991, nr. 5, s. 17.
72. *Zieliński M., Landsbergis V.* Wyższa cena // *Kultura*. 1991, nr. 6/525, s. 86.
73. *Zubrzycki J.* Czym jest dla mnie Polska // *Kultura*. 1994, nr. 3/558, s. 22.
74. *Żagiell E.* Kronika litewska // *Kultura*. 1974, nr. 10/325, s. 106.
75. *Żagiell E.* Kronika litewska // *Kultura*. 1974, nr. 10/325, s. 108.
76. *Żagiell E.* Kronika litewska // *Kultura*. 1974, nr. 11/326, s. 103.
77. *Żagiell E.* Kronika litewska // *Kultura*. 1975, nr. 3/330, s. 99.
78. *Żagiell E.* Kronika litewska // *Kultura*. 1976, nr. 3/342, s. 102.
79. *Żagiell E.* Kronika litewska // *Kultura*. 1976, nr. 3/342, s. 103.
80. *Żagiell E.* Kronika litewska // *Kultura*. 1977, nr. 3/354, s. 114.
81. *Żagiell E.* Kronika litewska // *Kultura*. 1978, nr. 9/372, s. 86.
82. *Żagiell E.* Kronika litewska // *Kultura*. 1979, nr. 1/376-2/377, s. 149.

83. *Żagiell E.* Kronika litewska // Kultura. 1979, nr. 1/376-2/377, s. 150.
84. *Żagiell E.* Kronika litewska // Kultura. 1979, nr. 4/379, s. 117.
85. *Żagiell E.* Kronika litewska // Kultura. 1979, nr. 4/379, s. 119.
86. *Żagiell E.* Kronika litewska // Kultura. 1980, nr. 12/399, s. 83.
87. *Żagiell E.* Kronika litewska // Kultura. 1980, nr. 7/394-8/395, s. 172-173.
88. *Żagiell E.* Kronika litewska // Kultura. 1981, nr. 8/407, s. 87.
89. *Żagiell E.* Kronika litewska // Kultura. 1984, nr. 12/447, s. 98.
90. *Żagiell E.* Kronika litewska // Kultura. 1986, nr. 12/471, s. 94.
91. *Żagiell E.* Kronika litewska // Kultura. 1987, nr. 6/477, s. 91.
92. *Żagiell E.* Litwa współczesna // Kultura. 1969, nr. 7/262-8/263, s. 89.

„Zeszyty Historyczne“ (Paryż, 1962-2010):

1. *Albert A.* Wschodnie granice Polski // Zeszyty Historyczne. 1980, z. 53, s. 24–30, 43.
2. *Białokur M.* Mannerheim a Polska. Przyczynek do biografii Marszła Finlandii // Zeszyty Historyczne. 2001, z. 136.
3. *Bicziunas W.* Wywiad prof. M. Römëra w sprawie Wileńskiej // Zeszyty Historyczne. 1995, z. 112.
4. *Brodowski L.* Wczoraj, dziś i jutro stosunków litewsko-polskich // Zeszyty Historyczne. 1994, z. 107, s. 232–234.
5. *Brylewski W.* List do redakcji // Zeszyty Historyczne. 1980, nr. 51, s. 222–223.
6. *Buchowski K.* Tadeusz Katelbach a Litwa // Zeszyty Historyczne. 2004, z. 148, s. 35–64;
7. *Buchowski K.* Uwagi na marginesie biografii Tadeusza Katelbacha // Zeszyty Historyczne. 2005, z. 152, s. 149–156.
8. *Bujnicki T.* Wilno: tradycje historyczne, kulturowe i literackie jako czynniki formujące świadomość narodową polskiej mniejszości narodowej na Litwie // Zeszyty Historyczne. z. 120, s. 3–19.
9. *Chocianowicz W.* Sejm wileński w 1922 roku // Zeszyty Historyczne. 1963, z. 4, s. 25–44.
10. *Chocianowicz W.* Szkic dziejów Litewsko-Białoruskiej Dywizji // Zeszyty Historyczne. 1974, z. 28.
11. *Chwalba A.* Józef Piłsudski a pamiętniki // Zeszyty Historyczne. 1993, z. 104, s. 192–201.
12. *Chwalba A.* Wykłady historyczne Józefa Piłsudskiego // Zeszyty Historyczne. 1993, z. 103, s. 194–215.
13. *Cichocka Z. A.* „Na zimno kalkulowana rewolucja“. „Kultura“ i kraj 1957–1958 // Zeszyty Historyczne. 2009, z. 167, s. 3–72.

14. *Cienciała A.* Stosunki polsko-sowieckie-federalizm-polityka polska 1914–1921 // *Zeszyty Historyczne.* 1970, z. 18, s. 215.
15. *Ciołkosz A.* Nieznany memoriał St. Mackiewicza // *Zeszyty Historyczne.* 1967, z. 11, s. 123.
16. *Czekaj K.* „Niepodległość“ (1929–1939). Pismo twórcy, środowisko // *Zeszyty Historyczne.* 2008, z. 163, s. 159–165.
17. Człowiek z zewnątrz. Z Normanem Daviesem rozmawia Radek Sikorski // *Zeszyty Historyczne.* 1984, z. 68.
18. *Darski J.* Wspomnienia J. K. Valiunasa // *Zeszyty Historyczne.* 1989, z. 90, s. 200–203.
19. *Daszkiewicz P.* Jean-Emmanuel Gilibert. Pierwszy ogród botaniczny na Litwie // *Zeszyty Historyczne.* 1993, z. 104, s. 219–227.
20. *Davies N.* Granice Polski w czasach Najnowszych // *Zeszyty Historyczne.* 1984, z. 68. s. 12–47.
21. *Drobnik J.* Pobyt i działalność w Kownie (od 10 lipca 1938 do 8 października 1939) // *Zeszyty Historyczne.* 1974, z. 28, s. 88–172.
22. *Dunin-Horkawicz J.* Jak szanować Litwę. Nurty Wileńskiego myślenia // *Zeszyty Historyczne.* 1999, z. 128, s. 82–93.
23. *Durka J.* Rokowania Janusza Radziwiłła z dworami cesarskimi w sprawie polskiej w 1918 r. // *Zeszyty Historyczne,* 2005, z. 151, s. 3–23.
24. *Giedroyć M.* Chrystianizacja Litwy (pierwsze kontakty – XIII wiek) // *Zeszyty Historyczne.* 1987, z. 80, s. 3–32.
25. *Górski T.* Błogosławiony Jerzy Matulewicz, biskup Wileński. Uwagi do artykułu Z. S. Siemaszki // *Zeszyty Historyczne.* 1989, z. 87, s. 31–42.
26. *Grzywacz A., Mazur G.* Ruch Prometejski w Polsce // *Zeszyty Historyczne.* 1994, z. 110, s. 74–85.
27. *Heller M.* Jak upadają imperia // *Zeszyty Historyczne.* 1985, z. 73, s. 209–212.
28. Jaka Polska? – Przesłanie „Kultury“ // *Zeszyty Historyczne.* 2000, z. 132, s. 93.
29. *Jędrzejewicz W.* Sprawa Wilna w lipcu 1920 roku // *Zeszyty Historyczne.* 1968, z. 17, s. 127–163.
30. *Karpiński W.* Ideologia i historia // *Zeszyty Historyczne.* 1985, z. 72, s. 3.
31. *Katelbach T.* Moja misja kowieńska // *Zeszyty Historyczne.* 1976, z. 36, s. 63, s. 60–97.
32. *Kijuć Wł.* Rzeczywistość i mity polsko-litewskie // *Zeszyty Historyczne.* 1992, z. 101, s. 83–89.
33. *Kozłowska N.* Profesor Hans Roos // *Zeszyty Historyczne.* 1985, z. 71.
34. Kronikarz epoki Piłsudskiego. Rozmowa z Wacławem Jędrzejewiczem // *Zeszyty Historyczne.* 1985, z. 73, s. 20.

35. *Kukiel M.* Edward Czapski i Żmudź w dobie Powstania Styczniowego // *Zeszyty Historyczne*. 1965, z. 7, s. 187–196.
36. *Kulski Wł.* Zachód a Polska od czasów rozbiorowych // *Zeszyty Historyczne*. 1979, z. 48, s. 3–15.
37. *Kwiecień M., Mazur G.* Sprawa pobicia docenta Stanisława Cywińskiego // *Zeszyty Historyczne*. 2002, z. 141, s. 113–160.
38. *Lawryniec P.* Listy Dymitra Fiłosofowa do Mariana Zdziechowskiego // *Zeszyty Historyczne*. 2008, z. 165, s. 176–192.
39. *Lepkowski T.* Myśl o historii Polski i Polaków // *Zeszyty Historyczne*. 1984, nr. 68, s. 66–154.
40. *Lewandowski J.* Emigracyjne periodyki historyczne. Teki Historyczne. Niepodległość // *Zeszyty Historyczne*. 1973, z. 23, s. 217–223.
41. *Lewandowski J.* Między historią a współczesnością // *Zeszyty Historyczne*. 1975, z. 33, s. 28.
42. *Liberta P.* Józef Łobodowski (1909–1988). Szkic do biografii politycznej pisarza zaangażowanego // *Zeszyty Historyczne*. 2007, z. 160, s. 3–34.
43. List otwarty do Jana Nowaka // *Zeszyty Historyczne*. 1989, z. 89, s. 234–235.
44. List Zygmunta Jundziła do Prezydenta Raczkiewicza // *Zeszyty Historyczne*. 1971, z. 19, s. 76–79.
45. *Łossowski P.* Stsounki polsko-litewskie // *Zeszyty Historyczne*. 1985, z. 74, s. 230–236.
46. *Mackiewicz J.* Do zeszytu nr. 45 // *Zeszyty Historyczne*. 1978, z. 46, s. 224–231.
47. *Mackiewicz R.* O rękopisie Michała Römera „Dwie teorie o polakach litewskich“ // *Zeszyty Historyczne*. 1995, z. 112, s. 56–62.
48. *Mackiewicz S.* Władysław Studnicki // *Zeszyty Historyczne*. 1980, z. 52, s. 208–214.
49. *Mackiewicz S.* Stulecie urodzin Władysława Studnickiego // *Zeszyty Historyczne*. 1966, z. 9, s. 187–195.
50. *Malia M.* Wiecznie powracająca Polska // *Zeszyty Historyczne*. 1984, nr. 70, s. 3–29.
51. *Mazur G.* Kronika „Zeszytów Historycznych“ // *Zeszyty Historyczne*. 2010, z. 171, s. 81–105.
52. *Mazur G.* O Wileńskiej Armii Krajowej. Na marginesie artykułu Zdzisława A. Siemaszki // *Zeszyty Historyczne*. 1995, z. 111, s. 169–181.
53. *Miedziński B.* Polityka Wschodnia Piłsudskiego // *Zeszyty Historyczne*. 1975, z. 31, s. 3–163;
54. *Miknys R.* Stosunki polsko-litewskie w wizji politycznej krajowców // *Zeszyty Historyczne*. 1993, z. 104, s. 123–129.

55. *Muhlstein A.* Sprawozdanie z pobytu na Litwie // *Zeszyty Historyczne.* 1993, z. 104, s. 63, s. 130–137.
56. *Narutowicz K.* Relacja o działalności na polu stosunków Polsko-Litewskich w okresie międzywojennym (datowana 10 listopada 1980 roku) // *Zeszyty Historyczne.* 1989, z. 87, s. 176–182.
57. *Nowak A.* Polityka wschodnia Józefa Piłsudskiego (1918-1921). Koncepcja i realizacja // *Zeszyty Historyczne.* 1994, z. 107, s. 3-22.
58. *Nowak J.* Józef Mackiewicz. Odpowiedź na list otwarty // *Zeszyty Historyczne.* 1989, z. 90, s. 210–212.
59. *Okulicz K.* Białorusini, Litwini i Polacy w Powstaniu Styczniowym na Litwie historycznej // *Zeszyty Historyczne.* 1965, z. 7, s. 7–21.
60. *Okulicz K.* Kilka uwag do wywiadu // *Zeszyty Historyczne.* 1976, z. 35, s. 178, s.173–180.
61. *Okulicz K.* Opowieści nobliwe i sentymtalne // *Zeszyty Historyczne.* 1974, z. 28.
62. *Okulicz K.* Ostatni akt dramatu Józefa Piłsudskiego (1920–1922) // *Zeszyty Historyczne.* 1966, z. 9, s. 3–45.
63. *Paczkowski A.* 25 lat „Zeszytów Historycznych“ // *Zeszyty Historyczne.* 1987, z. 82.
64. *Potański W.* Postulat niepodległości Polski w programie PPS oraz innych ugrupowań socjalistycznych // *Zeszyty Historyczne.* 2007, z. 161, s. 3–26.
65. *Pruszyński M.* Tomasz Serwatka o Piłsudskim // *Zeszyty Historyczne.* 1998, z. 126, s. 159–166.
66. *Pruszyński M.* Wojna 1920 r. (Uzupełnienie recenzji) // *Zeszyty Historyczne.* 1998, z. 126, s. 166–171.
67. *Ptasińska M.* Rzymskie lata Instytutu Literackiego // *Zeszyty Historyczne.* 2001, z. 137, s. 3–21.
68. *Ptasińska-Wójcik M.* Jerzy Giedroyc i „Odzyskanie pamięci narodowej“ // *Zeszyty Historyczne.* 2010, z. 171, s. 130–141.
69. *Pukszto A.* Ostatnie chwile rektora Stefana Ehrenkreutzta i USB // *Zeszyty Historyczne.* 1997, z. 120, s. 20–34.
70. *Redakcja.* Do czytelników // *Zeszyty Historyczne.* 1962, z. 1. s. 7.
71. *Redakcja.* Do czytelników // *Zeszyty Historyczne.* 1968, z. 14, s. 3.
72. *Redakcja.* Do czytelników // *Zeszyty Historyczne.* 1969, z. 16, s. 3.
73. *Redakcja.* Komunikat // *Zeszyty Historyczne.* 1992, z. 99, s. 235.
74. Relacja o śmierci Marszałka Piłsudskiego // *Zeszyty Historyczne.* 1997, z. 121, s. 99–101.
75. *Römer M.* Litwa wobec wojny. Poufny memoriał Michała Römera z sierpnia 1915 // *Zeszyty Historyczne.* 1970, z. 17. s. 58–127.
76. *Romer T.* U kolebki pewnego sojuszu // *Zeszyty Historyczne.* 1968, z. 13, s. 119–145.

77. Rozmowa z prof. O. Pricakiem // *Zeszyty Historyczne*. 1983, z. 65, s. 3–19.
78. Sekcja „Włóczęgi“. Jubileusz pięćdziesięciolecia działalności prof. Zdziechowskiego // *Zeszyty Historyczne*. 2008, z. 165, s. 169–176.
79. *Siemaszko Z. A.* Wileńska AK a Niemcy // *Zeszyty Historyczne*. 1994, z. 110, s. 198–222,
80. *Siemaszko Z. S.* Biskup Wileński (1918–1925) Matulewicz na tle ówczesnych stosunków polsko-litewsko-białoruskich // *Zeszyty Historyczne*. 1988, z. 84, s. 3–29.
81. *Siemaszko Z. S.* Mieczysław Pruszyński o 1920 roku. Recenzja do książki „Dramat Piłsudskiego. Wojna 1920“ // *Zeszyty Historyczne*. 1998, z. 124.
82. *Siemaszko Z. S.* Odpowiadam ks. Górskiemu // *Zeszyty Historyczne*. 1989, z. 87, s. 42–44.
83. *Šliogeris V.* Tajne rokowania polsko-litewskie // *Zeszyty Historyczne*. 1975, z. 31, s. 46–50.
84. *Stobecki R.* Emigracyjne periodyki historyczne jako forma dialogu („Teki Historyczne“, „The Polish Review“, „Zeszyty Historyczne“ // *Zeszyty Historyczne*. 2010, z. 171, s. 106–119.
85. *Strońska A.* Litwo, ojczyzno Wasza // *Zeszyty Historyczne*. 2000, z. 132, s. 3–24.
86. *Sukiennicki W.* „Orientacja rosyjska“ a niepodległość // *Zeszyty Historyczne*. 1980, z. 54, s. 158–167.
87. *Sukiennicki W.* Amerykański memoriał Paderewskiego // *Zeszyty Historyczne*. 1973, z. 26, s. 166–185.
88. *Sukiennicki W.* Balfour a Polska // *Zeszyty Historyczne*. 1970, z. 17, s. 39–55.
89. *Sukiennicki W.* Czy poszło z dymem (refleksje przy czytaniu wspomnień) // *Zeszyty Historyczne*. 1974, z. 29, s. 209, 210.
90. *Sukiennicki W.* Memoriał w sprawie litewskiej złożony przez Władysława Zawadzkiego w Warszawie w listopadzie 1917 // *Zeszyty Historyczne*. 1974, nr. 30, s. 69–86.
91. *Sukiennicki W.* Początki Ober-Ostu i sprawa Konfederacji W. Ks. Litewskiego w 1915–1916 // *Zeszyty Historyczne*. 1974, z. 28.
92. *Sukiennicki W.* Polityczne konsekwencje błędu semantycznego // *Zeszyty Historyczne*. 1985, nr. 72, s. 18–33.
93. *Sukiennicki W.* Wilno na schyłku rządów carskich. Memoriał rosyjskiego Oberprokuratora (Samisłowskiego). Wilno, lipiec 1918 roku // *Zeszyty Historyczne*. 1974, z. 28.
94. *Sukiennicki W.* Wojna? – Nie, dialog // *Zeszyty Historyczne*. 1979, nr. 48, s. 16–44.

95. *Swianiewicz S.* Wspomnienia o Wiktorze Sukiennickim // *Zeszyty Historyczne*, 1983, z. 66, s. 48, 60.
96. *Swianiewicz St.* Próba uprzymysłowienia Litwy w XVIII wieku // *Zeszyty Historyczne*. 1971, z. 20, s. 205–218.
97. *Swianiewicz St.* U. S. B. w perspektywie historycznej // *Zeszyty Historyczne*. 1981, z. 55, s. 95–106.
98. *Szygowski J.* Konferencja państw Bałtyckich w Bulduri w roku 1920 // *Zeszyty Historyczne*. 1970, z. 17, s. 79.
99. *Szylejko J. Z.* List do redakcji. Współpraca wileńskiej A. K. z Niemcami – rzeczywistość czy fikcja? // *Zeszyty Historyczne*. 1995, z. 112, s. 233–236.
100. *Targowica.* Akt konfederacji Generalney Wolney Koronney // *Zeszyty Historyczne*. 1983, z. 66, s. 3.
101. *Tarka K.* „Bankrut“ i „Kapitulant“ czy „wybitny publicysta“? O powrocie S. Mackiewicza do Polski // *Zeszyty Historyczne*. 2005, z. 151, s. 24–46.
102. *Tarka K.* „Polska jest Polską“. Powrót Stanisława Mackiewicza do kraju w czerwcu 1956 roku // *Zeszyty Historyczne*. 2004, z. 150, s. 55–96.
103. *Tarka K.* „Społeczeństwo Polskie powinno iść na ugodę...“ Korespondencja S. Mackiewicza i J. Putramenta z kwietnia i maja 1956 // *Zeszyty Historyczne*. 2004, z. 147, s. 189–200.
104. *Tarka K.* Epigoni Wielkiego Księstwa Litewskiego – krajowcy wileńscy 1939-1940 // *Zeszyty Historyczne*, 1993, z. 130, s. 101-120.
105. *Tarka K.* Germanofil, kapitulant i oszczerca? Stanisław Mackiewicz przed sądem honorowym Rady narodowej RP // *Zeszyty Historyczne*. 2005, z. 153, s. 61–78.
106. *Tarka K.* Litwini w powojennej Polsce 1944–1950 // *Zeszyty Historyczne*. 1996, z. 118, s. 123–155.
107. *Tarka K.* Polska hierarchia a Litwini // *Zeszyty Historyczne*. 1996, z. 117, s. 214–222.
108. *Tarka K.* Rozmowy z Budrysami. Rząd na uchodźstwie i litwini (1945-1990) // *Zeszyty Historyczne*, 2003, z. 143, s. 41-56.
109. *Tarka K.* Spór o Wilno. Ze stosunków polsko-litewskich w latach Drugiej wojny światowej // *Zeszyty Historyczne*. 1995, nr. 114, s. 60–83.
110. *Taylor N.* „Kresy“ Jacka Kołbuszewskiego // *Zeszyty Historyczne*. 1996, z. 117, s. 170.
111. *Timoszewicz J.* Z dziejów teatru Wileńskiego. Parę uwag o latach 1832–1864 // *Zeszyty Historyczne*. 1993, z. 103, s. 80–91.
112. *Torbakow I.* Swój czy obcy? Stereotyp ukraińca w Rosji XVII-XVIII wieku // *Zeszyty Historyczne*. 1998, z. 125, s. 105.

113. *Tyrchan M.* „Kultura“ a stan wojenny w Polsce // *Zeszyty Historyczne*. 2007, z. 162, s. 127–148.
 114. *Tyrchan M.* Recenzje krajowych publikacji historycznych na łamach „Zeszytów Historycznych“ do roku 1989 // *Zeszyty Historyczne*. 2005, z. 151, s. 47–78.
 115. *Ujazdowski M. K.* Piotr Dunin-Borkowski o Adolfie Bocheńskim // *Zeszyty Historyczne*. 2006, z. 157, s. 14–24.
 116. *Urbszys J.* Litwa i Związek Sowiecki w latach 1939–1940 // *Zeszyty Historyczne*. 1989, z. 90, s. 109–135.
 117. *Wandycz P.* O „Zeszytach Historycznych“ // *Zeszyty Historyczne*. 2010, z. 171, s. 72, 80.
 118. *Wandycz P.* O Juliuszu Mieroszewskim // *Zeszyty Historyczne*. 1986, z. 78, s. 223–226.
 119. *Wandycz P., Borzęcki J.* Rozmowy Piłsudskiego z Wojkowem. Fragmenty Raportów // *Zeszyty Historyczne*. 2004, z. 149, s. 10–28.
 120. *Wiaderny B.* Krąg „Kultury“ wobec Niemiec, Niemcy wobec „Kultury“ (1947–1956) // *Zeszyty Historyczne*. 2009, z. 167, s. 98–126.
 121. *Woytak R. A.* Wywiad z litewskim wodzem naczelnym gen. Stasys‘em Raštikis‘em // *Zeszyty Historyczne*. 1976, z. 35, s. 168–173.
 122. *Wyrwa T.* Polska idea federacji państw Europy Środkowo-Wschodniej w oczach „Wolnej Francji“ generała De Gaulle’a // *Zeszyty Historyczne*. 1981, z. 56, s. 227–236.
 123. *Ziętara P.* Inwigilacja emigracji – wypełnianie luki // *Zeszyty Historyczne*. 2007, z. 162, s. 236–245.
 124. *Ziętara P.* Katelbach jako pretekst // *Zeszyty Historyczne*. 2005, z. 152, s. 143–49.
 125. *Žagiell E.* Dwadzieścia lat niepodległej Litwy // *Zeszyty Historyczne*. 1972, z. 22, s. 23.
 126. *Žagiell E.* Gawędy o Polakach na Kowieńszczyźnie // *Zeszyty Historyczne*. 1988, z. 85, s. 139–180
 127. *Žagiell E.* Kronika litewska // *Zeszyty Historyczne*. 1975, z. 31, s. 50–52.
 128. *Žagiell E.* Polacy na Litwie // *Zeszyty Historyczne*. 1980, z. 53, s. 229–234.
 129. *Žagiell E.* Przyczyńki historyczne ze źródeł litewskich // *Zeszyty Historyczne*. 1977, z. 39, s. 211.
 130. *Žagiell E.* Ze stosunków polsko-litewskich // *Zeszyty Historyczne*. 1967, z. 11, s. 221–228.
- „Nowa Europa Wschodnia“ (Wrocław, nuo 2008):
1. *Chruślińska I.* Przemysłać wszystko na nowo // *Nowa Europa Wshodnia*. 2010, nr. 5, s. 156–166.

2. *Habielski R.* Dialog jest możliwy // Nowa Europa Wshodnia. 2009, nr. 5, s. 133-146.
3. *Kornat M.* Ruch prometejski – ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej // Nowa Europa Wshodnia. 2008, Nr. 2, s. 77, 85.
4. *Kornat M.* Swianiewicz, Lenin i totalitaryzm, czyli użyteczność historii idei w poszukiwaniu zrozumienia Rosji // Nowa Europa Wshodnia. 2008/1, s. 69.
5. *Kornat M.* Nie wyrzekajmy się „doktryny Giedroycia“ // Nowa Europa Wshodnia, 2010, nr. 5, s. 174-180.
6. *Kowal P.* Cienie Piastów // Nowa Europa Wshodnia. 2009, nr. 6, s. 27-43.
7. *Ochmann C.* Geopolityka a Europa Wshodnia // Nowa Europa Wshodnia. 2009, nr. 5, s. 21-22.
8. Od Giedroycia do Partnerstwa Wshodniego. Ankieta // Nowa Europa Wshodnia. 2009, nr. 2, s. 21-44.
9. *Piekło J.* Wschodnie partnerstwo jagiellońskie // Nowa Europa Wshodnia. 2011, nr. 1, s. 86-92.
10. *Wojciechowski M.* Co po Giedroyciu? Giedroyc! // Nowa Europa Wshodnia. 2010, nr. 1, s. 23-25.

Literatūra

1. *Abramowicz L.* Fakt dokonany // Gazeta Krajowa. 12 października 1920.
2. *Adamus J.* Państwo litewskie w latach 1386–1398 // Księga Pamiątkowa ku uczczeniu 400-letniej rocznicy wydania I Statutu Litewskiego. Wilno, 1935.
3. Aktualność przesłania paryskiej „Kultury“ w dzisiejszej Europie. Zbiór studiów / pod red. Ł. Jasina, J. Kłoczowskiego, A.Gila. Lublin, 2007.
4. *Albert A.* Najnowsza Historia Polski 1914–1993. T. 1. Warszawa, 1995, s. 251.
5. *Aleksandravičius E.* Adomo Mickevičiaus Lietuva // Darbai ir dienos. 1999, nr. 9/18, p. 22.
6. *Balzer O.* Tradycja dziejowa unii polsko-litewskiej. Lwów-Warszawa, 1919. Prieiga per internetą: <[http://kpbk.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=18535 &from=publication](http://kpbk.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=18535&from=publication)>.
7. *Bardach J.* O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988, s. 260-279.
8. *Bardach J.* O Rzeczypospolitą Obojga Narodów. Dzieje związku Polski z Litwą do schyłku XVIII wieku. Warszawa, 1998, s. 11.
9. *Bardach J.* Inflanty, Litwa, Białoruś w twórczości Bolesława Limanowskiego. Studium z dziejów kwestii narodowej // Przegląd Historyczny. T. LXV, nr. 3, s. 479, 1974.

10. *Błaszcyk G.* Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności. Poznań, 1998.
11. *Błaszcyk G.* Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Poznań, 2012.
12. *Bocheński A. M.* Miedzy Niemcami a Rosja. Warszawa: Polityka. 1937, s. 133.
13. *Bocheński A.* O ustroju i racji stanu Rzeczypospolitej / opr. A. Kosicka-Pajewska. Warszawa. 2000, s. 5–29.
14. *Borzęcki J.* The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation on Intermar Europe. London, 2008, p.: 276, 282.
15. *Brzeziński Zb.* Nebevaldomas pasaulis: globalinė sumaištis XXI amžiaus išvakarėse. Vilnius, 1998.
16. *Buchowski K.* Realizuojant federacijos idėją (Vidurio Lietuvos genėzė. Kitokia versija) // Darbai ir dienos. T. 40, 2004, p. 129.
17. *Bumblauskas A.* Aktualieji ir istoriniai Europos regionai: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija, ULB, Vidurio Rytų Europa // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai / sud. A. Bumblauskas, G. Potašenko. Vilnius. 2009, p. 21-25.
18. *Bumblauskas A.* Bumblauskas A. Lithuania and Europe's Historical regions // Lithuanian Foreign Policy Review. 2005/1, p. 190.
19. *Bumblauskas A.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos paveldo „dalybos“ ir „Litva / Letuva“ distinkcijos konceptas // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo dalybos / sud. A. Bumblauskas, Š. Liekis, G. Potašenko. Vilnius, 2008, p. 30.
20. *Bumblauskas A.* Lietuvos tūkstantmetis: dvi atmetos alternatyvos // Lietuvos istorijos studijos. 2009, nr. 23, p 144–150.
21. *Bumblauskas A.* Polsko – litewskie stosunki cywilizacyjne. Przemiany w stanowiskach historiograficznych obu narodów // Przegląd Wschodni. T. 9, 1999, z. 4(20), s. 757-762.
22. *Burnetko K.* Oskarżony: Jerzy Giedroyc // Tygodnik Powszechny. 2000, nr. 39, s. 18.
23. *Butkus Z.* Federalistinių idėjų recepcija Lietuvoje 1918–1922 // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai / sud. A. Bumblauskas, G. Potašenko. Vilnius. 2009, p. 214–223.
24. *Cenckiewicz Sł.* Tadeusz Katelbach (1897–1977): biografia polityczna. Warszawa, 2005.
25. *Charaszkievicz E.* Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Piłsudskiego w latach 1893–1921 // Niepodległość. T. V, Londyn, 1955, s. 140
26. *Chomiński L.* Od wydawcy // Józef Mackiewicz. Statut Litwy Środkowej. Wilno, 1922, s. 3–4.

27. *Cisek J.* Federalizm w polityce Józefa Piłsudskiego // *Acant.* 2011. Prieiga per internetą: <<http://akant.org/dodatki/531-janusz-cisek-federalizm-w-polityce-jozefa-pisudskiego->>.
28. *Cisek J.* Józef Piłsudski. Warszawa, 2007.
29. *Cisek J., Suleja W.* Ignacy Matuszewski w rokowaniach ryskich // *Traktat ryski 1921 r. Po 75 latach / pod red. M. Wojciechowskiego.* Toruń, 1998, s. 78.
30. *Czubiński A.* Walka o wschodnie granice Polski w latach 1918-1921. Opole. 1999, s. 10-13.
31. *Dailidka Z.* Apie Institut Litteraire ir Kultūros žurnalą // *Metmenys.* 1967, nr. 13, p. 9.
32. *Davies N.* Dievo žaislas. Lenkijos istorija nuo seniausių laikų iki 1795 metų. I tomas. Vilnius, 2008, p. 51–52.
33. *Dąbrowska M.* O zjednoczonej Polsce, jej mieszkańcach i gospodarstwie. Warszawa-Kraków, 1921, s. 9–10.
34. *Degutienė E.* Lenkams tebeaktualios J.Giedroyco mintys // *Kultūros barai.* 2001, nr. 3, p. 19.
35. *Degutienė E.* Ar Jerzy Giedroyco propaguota santarvė išsklaidys liguistą antipatiją? // *Kultūros barai.* 2011, nr. 5, p. 11.
36. *Degutienė E.* J. Giedroycas: Jaučiuosi esąs lietuvis // *Veidas.* 2006, nr. 51, p. 48-49.
37. *Degutienė E.* Jerzy Giedroyc – wielki Polak i wielki Litwin // *Lithuania.* 2007, nr.1/2, p. 6-10.
38. *Degutienė E.* Lenkams tebeaktualios J.Giedroyco mintys // *Kultūros barai,* 2001, nr. 3, p.18-19.
39. *Degutienė E.* Lenkijoje apie Lietuvą. Santarvės link. Vilnius, 2004, p. 193.
40. *Deruga A.* Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy 1918-1919. Warszawa, 1969, s. 86.
41. *Dmowski R.* Polityka polska i odbudowanie państwa. T. 2. Hanower, 1942, s. 167–168.
42. *Dmowski R.* Świat publiczny i Polska. Warszawa. 1931, s. 272.
43. Doktryna ULB - koncepcja Giedroycia i Mieroszewskiego w XXI wieku // *Komentarz Międzynarodowy Pułaskiego.* Prieiga per internetą: <<http://pulaski.pl/pl/publikacje/kmp.html>>.
44. Dzieło Giedroycia: Nasze zadania na przyszłość. Rozmawia W. Bartoszewski, B. Geremek, P. Kłoczowski, A. S. Kowalczyk, K. Czyżewski, W. P. Duda // *Przegląd Polityczny.* 2001, nr. 51, s. 96.
45. *Eberhardt P.* Linia Curzona jako wschodnia granica Polski – geneza i uwarunkowania polityczne // *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej.* T. XLVI, 2011, s. 155.

46. *Eberhardt P.* Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej. Lublin, 2004.
47. Federalizm. Teorine i koncepcje / pod red. W. Bokajły. Wrocław, 1998, s. 21, s. 178–181.
48. *Gaidis R.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos idėja ir tautiniai atgimimai. Vieno Lietuvos lenko perspektyva // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai / sud. A. Bumblauskas, G. Potašenko. Vilnius, 2009, p.148.
49. *Galędek M.* Wielkie Księstwo Litewskie w myśli politycznej Stanisława Cata-Mackiewicza // Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego / pod red. T.Bujnickiego i K. Stępnika. Lublin, 2005, s. 142.
50. *Garlicki A.* Józef Piłsudski 1867–1935. Warszawa, 1988, s. 180.
51. *Gerhardt S.* Die Außenpolitik der polnischen Regierung von 1989 bis 2004 gegenüber den östlichen Nachbarstaaten Polens (Russland, Litauen, Weißrussland, Ukraine). Marburg, 2007, s. 65.
52. *Giedroyć M.* Ród Giedroyciów i tradycje Rzeczypospolitej Wielu Narodów // Aktualność przesłania paryskiej „Kultury“ w dzisiejszej Europie. Zbiór studiów / pod red. Ł. Jasina, J.Kłoczowskiego, A.Giła. Lublin. 2007, s. 35–38.
53. *Grauslys A.* Ką rašė apie mus lenkų žurnalas „Kultura“ 1981 metais //Aidai. 1982, nr.5, p. 372.
54. *Grygajtis K.* Federalizm paryskiej „Kultury“ (1950-1956). „Federacja wolnych narodów na nowych podstawach“ // Sprawy polityczne. 2002, nr.13/14, s. 44-57.
55. *Grygajtis K.* Polskie idee federacyjne i ich realizacja w XIX i XX w. Częstochowa. 2011.
56. *Gross F.* Federacje i konfederacje europejskie. Rodowód i wizje. Warszawa.1994, s. 72.
57. *Gross F.* Wartość, nauka i świadectwa epoki / opr. J. Kurczewska. Warszawa, 2002, s. 9–32.
58. Grumtynės dėl Vilniaus krašto 1919–1923 metais. Lietuvių ir lenkų istorikų svarstymai // Darbai ir Dienos. T. 40, 2004.
59. *Gruodis A.* Lietuvos politinių partijų požiūris į Lenkiją 1920–1926 metais: nuo modus vivendi paieškų iki nuolatinės konfrontacijos // Lietuvos istorijos studijos. 2008, nr. 21, p. 37–57.
60. *Gudavičius E.* Lietuvos europėjimo keliais: Istorinės studijos / sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius, 2002.
61. *Gzella J.* Między sowietami a Niemcami. Koncepcje polskiej polityki zagranicznej konserwatystów wileńskich zgrupowanych wokół „Słowa“ (1922–1939). Toruń, 2011, s. 455.

62. *Gzella J.* Svarbiausias argumentas – ginkluota jėga (Władysławo Studnickio politinis radikalizmas) // *Darbai ir dienos*. T. 40, 2004, p. 150.
63. *Habielski R.* Dokąd nam iść wypada? Jerzy Giedroyc od „Buntu Młodych“ do „Kultury“. Warszawa, 2006.
64. *Habielski R.* Realizm, wizje i sny romantyków. O pisarstwie Juliusza Mieroszewskiego // *Mieroszewski J. Finał klasycznej Europy*. Lublin, 1997, s. 23–33.
65. *Halecki O.* *Bordelands of Western Civilization. A History of East Central Europe*. La Vergne, 1980, p. 59.
66. *Halecki O.* *Dzieje Unji Jagiellońskiej*. T. I-II. Kraków, 1919–1920. Prieiga per internetą: <<http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication?id=116965&tab=3>>.
67. *Halecki O.* Granica z roku 1772 a nasz program obecny (1) // *Wschód Polski*. 1920, nr. 3, s. 1–6. Prieiga per internetą: <<http://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=11553>>.
68. *Halecki O.* Granica z roku 1772 a nasz program obecny (2) // *Wschód Polski*. 1920, nr. 4, s. 1–11. Prieiga per internetą: <<http://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=11553>>.
69. *Halecki O.* Idea jagiellońska // *Kwartalnik Historyczny*. T. I–II, 1937, s. 486–510.
70. *Halecki O.* *Idea jagiellońska*. Lwów, 1937.
71. *Halecki O.* *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569*. Kraków, 1915.
72. *Halecki O.* *Wschód europejski, Polska a Rosja* // *Wiadomości*. 1957, nr. 39 (600). Prieiga per internetą: <<http://kpsc.umk.pl/dlibra/publication?id=7631&tab=3>>.
73. *Halecki O.* *Zagadnienia kulturalne w dziejach Unji Jagiellońskiej*. Warszawa, 1927.
74. *Halecki O.* *Historia Europy - jej granice i podziały*. Lublin, 2002, s. 7, 100, 170.
75. *Hofman I.* „Ogłoszenie się Litwinem“. O programie wschodnim Jerzego Giedroycia // *Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego* / pod red. T. Bujnickiego, K. Stępnika. Lublin, 2005, s. 177–186.
76. *Hofman I.* *Kroniki emigracyjne paryskiej „Kultury“*. Rekonesans badawczy // *Politologia*. 2002, s. 87–99.
77. *Hofman I.* *Polska. Niemcy. Europa. Program zachodni paryskiej Kultury*. Lublin, 2009, s. 28, 33, 35, 40, 327.
78. *Hofman I.* *Ukraina, Litwa, Białoruś w publicystyce paryskiej „Kultury“*. Poznań, 2003, s. 279.
79. *Hofman I.* *W cieniu „Kultury“*. Przewodnik tematyczny po „Zeszytach Historycznych“ // *Szkic o paryskiej „Kulturze“*. Warszawa, 2004, s. 200–225.

80. *Hołowko T.* Minimalny program polityki polskiej we Wshodniej Galicji i na tak zwanych „kresach“ // Droga. 1924, nr. 10, s. 4–6 Prieiga per internetą: <http://cyfrowa.chbp.chelm.pl/dlibra/do_cmetadata?id=6114&from=publication&tab=1>.
81. *J. M.* [Józef Mackiewicz]. Prorok z Popiszek // *Goniec Codzienny*. 1941, nr. 68, nr. 69, nr. 70.
82. *Jabłoński H.* Narodziny Drugiej Rzeczypospolitej (1918-1919). Warszawa, 1962, s. 229.
83. *Janowicz S.* Giedroyc i Białorusini // *Krasnogruda*. 2000, nr. 12, s. 12.
84. *Jeleński A. K.* O „Kulturze“ dla Francuzów // Giedroyc J., Jeleński K. A. *Listy 1950–1987 / opr. W.Karpiński*. Warszawa, 1995, s. 481.
85. Jerzego Giedroycia rozrachunki z historią i polityką. *Studia i szkice w czterdziestą rocznicę „Zeszytów Historycznych“ / pod red. Sł. Nowinowskiego i R.Stobieckiego*. Łódź, 2005.
86. *Jędrzejewicz W., Ciszek J.* Kalendarium życia Józefa Piłsudskiego. T. II. Warszawa-Kraków, 1994, s. 129.
87. *Jučas M.* Lietuvos ir Lenkijos unija. Vilnius, 2000, p. 47, 70.
88. *Jundził Z.* Z dziejów polskiej myśli politycznej na ziemiach b. W. X. Litewskiego // *Alma Mater Vilnensis*. T. 5, 1958, s. 77.
89. *Jurkiewicz-Januskiewicz J.* Stosunki narodowościowe na Wileńszczyźnie 1920–1939. Katowice, 2010, s. 666.
90. *Kamieniecki W.* Idea Jagiellońska. Ponad zgiełkiem walk narodowościowych. Warszawa, 1929, s. 24.
91. *Kamieniecki W.* Litwa a Konstytucja 3 maja. Warszawa, 1917.
92. *Karčiauskaitė I.* Įtampos, baimės, neapykantos pulsas. Lietuvos Respublika lenkiškoje Vilniaus spaudoje 1922-1923 // *Darbai ir dienos*. T.40, 2004, p. 191-199.
93. *Kasperavičius A.* Istoriko komentaras // *Nalenč D., Nalenčius T.* Juzefas Pilsudskis. Vilnius. 1991, p. 247.
94. *Kasperavičius A. P.* Apie originalią nuomonę, nepatogius klausimus ir vertimų problemas. Recenzija: Snyder T. Tautų rekonstrukcija. Lietuva. Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569-1999. Vilnius, 2008 // *Lietuvos istorijos studijos*. T. 26, 2010, p. 183.
95. *Kasperavičius A.* Recenzija. Piotr Okulewicz. Koncepcja „międzymorza“ w myśli i praktyce politycznej Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926. Poznań, 2001 // *Lietuvos istorijos metraštis*. T. 2, 2005, p. 194.
96. *Katelbach T.* Spowiedź pokolenia. Gdańsk, 2001, s. 108-109, 191.
97. *Kirkienė G.* Chodkevičių vaidmuo LDK politinio elito struktūroje XV-XVI a.: Daktaro disertacija, 2005. (mašinraštis).
98. *Kłoczowski J.* Europa Środkowowschodnia w historiografii krajów regionu. Lublin, 1993, s. 7.

99. *Kłoczowski J.* Oskar Halecki i jego walka o miejsce Polski w Europie // *Z dziejów polityki i dyplomacji polskiej. Studia poświęcone pamięci Edwarda hr. Raczyńskiego, Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej na wychodźstwie / pod red. H. Bułhaka.* Warszawa, 1994, s. 40.
100. *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów 1377–1499. T. I. Warszawa, 1930.
101. *Kolankowski L.* Polska Jagiellonów: dzieje polityczne. Warszawa, 1936.
102. *Kołbuszewski J.* Kresy. Wrocław, 2005.
103. *Koneczny F.* Dzieje Polski za Jagiellonów. Kraków, 1903.
104. *Koneczny F.* Polskie logos a ethos. Rostrząsanie o znaczeniu i celu Polski. T. I. Reprint: Poznań, 1921, s. 4.
105. *Konopczyński Wł.* Liberum veto: studium porównawczo-historyczne. Kraków, 2002.
106. *Korek J.* Paradoksy paryskiej Kultury. Styl i tradycje politycznego myślenia. Lublin, 2000, s. 453.
107. *Kornat M.* Bolszewizm i sowiecka polityka zagraniczna w interpretacji Józefa Piłsudskiego // *Józef Piłsudski. Wyobrażenia i dzieło polityczne / pod red. J. Machnika i A. Nowaka.* Kraków, 2006, s. 39.
108. *Kornat M.* Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej w Wilnie (1930–1939) i jego wkład w rozwój polskiej sowietologii // *Kwartalnik Historyczny.* R. CVII, 2000. Prieiga per internetą: < <http://rcin.org.pl/dlibra/doccontent?id=3950&from=FBC> >.
109. *Kornat M.* Jerzys Giedroycas ir XX amžiaus lenkų politinės idėjos // *Naujasis židinys-Aidai.* 2009, nr. 7, p. 255, 258.
110. *Kornat M.* Polityka równowagi 1934-1939. Polska między Wshodem a Zachodem. Kraków, 2007.
111. *Kornat M.* Realizm środków, idelizm wizji. O geopolitycznej wizji Jerzego Giedroycia ir Juliusza Mieroszewskiego // *Przekłęte miejsce Europy? Dylematy polskiej geopolityki / pod red. J.Kłoczowskiego.* Kraków, 2009, s. 230, 235.
112. *Kosman M.* Jerzy Giedroyc – człowiek instytucja // *Z rozważań nad kulturą polityczną w Polsce / pod red. M. Kosmana.* Poznań, 2001, cz. 2, s. 101–109.
113. *Kresy – dekonstrukcja / pod red. K. Trybusia, J. Kałużnego, R. Okulicza-Kazaryna.* Poznań, 2007.
114. *Kresy – pojęcie i rzeczywistość. Zbiór studiów / pod red. K. Handke.* Warszawa, 1997.
115. *Król M.* Style politycznego myślenia. Wokół „Buntu Młodych“ i „Polityki“. Paryż, 1979.
116. *Krzemiński S.* Idea jagiellońska // *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana.* T. XXXI / red. Sz. Askenzay. 1903, s. 381–382. Prieiga per internetą: < <http://sbc.wbp.kielce.pl/dlibra/publication?id=12337&tab=3> >.

117. Kultura” paryska. Twórcy, dzieło, recepcja / pod red. I.Hofman. Lublin, 2007.
118. *Kundera M.* Atplėšti Vakarai, arba Vidurio Europos tragedija // Literatūra ir menas. 1989 m. kovo 4 d.
119. *Kundera M.* Zachód porwany: eseje i polemiki. Wrocław, 1984, s. 18.
120. *Kurcz Zb.* Mit Giedroyciowski wobec wyzwań polskiego sąsiedztwa na Wschodzie // Pogranicza i multikulturalizm w warunkach Unii Europejskiej / pod red. K. Krzysztofiaka, A. Sadowskiego. Białytyok, 2004, s. 195-209.
121. Kurier Litewski. 3 maja 1934, cit. iš *Bocheński A.* O ustroju i racji stanu Rzeczypospolitej /opr. A. Kosicka-Pajewska. Warszawa, 2000, s. 10.
122. *Kutrzeba S.* Unia Polski z Litwą. Problem i metoda badania. Kraków, 1911.
123. *Kutrzeba T.* Wyprawa Kijowska 1920 Roku. Warszawa. 1937, s. 306–307.
124. *Kwaśniewski A.* Polska politika wschodnia // Polska polityka wschodnia: materiały konferencji zorganizowanej w dniach 28-29 października 2005 roku we Wrocławiu. Wrocław, 2005, s. 13-15.
125. *Lazari A.* Jerzego Giedroycia wołanie na puszczy. Polska politika wschodnia w rozumieniu Redaktora „Kultury“ // Przegląd. 2006, nr. 30. Prieiga per internetą: < <http://www.przeglad-tygodnik.pl/index.php?site=artykul&id=11026> >.
126. *Leinwald A.* Polska Partia Socjalistyczna wobec wojny polsko-radzieckiej 1919-1920, Warszawa, 1964.
127. *Lewandowski J.* Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej pilsudczyków 1921-1926. Warszawa, 1967.
128. *Lewandowski J.* Federalizm. Litwa i Białoruś w polityce obozu belwederskiego (XI 1918-IV 1920). Warszawa, 1962, s. 81, 98.
129. *Lewandowski W.* Józef Mackiewicz. Artyzm. Biografia. Recepcja. Londyn, 2000.
130. Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1917–1994. Dokumentų rinkinys. Vilnius, 1998, p. 26-27.
131. *Limanowski B.* Studwudziesiętnia walka narodu polskiego o niepodległość. Kraków, 1915.
132. *Łossowski P.* Dyplomacja drugiej Rzeczypospolitej: Z dziejów polskiej służby zagranicznej. Warszawa, 1992.
133. *Łossowski P.* Stosunki międzypaństwowe Polski i Litwy 1920–1939 // Lietuvių–lenkų santykiai amžių tėkmėje. Istorinė atmintis. Vilnius, 2009, p. 183–184.
134. *Łossowski St.* Ostatni akt kształtowania granic Drugiej Rzeczypospolitej – podział pasa neutralnego pomiędzy Polską a Litwą w lutym 1923 r. // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo – Wschodniej. T. 36, 2002, s. 28–36.

135. *Łowmiański H.* Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r // *Ateneum Wileńskie*. 1937, t. XII, s. 36-145.
136. *Łukasiewicz Sł.* Zanim powstały „Zeszyty Historyczne“ // *Kultura paryska. Twórcy, dzieło, recepcja / pod red. I. Hofman*. Lublin, 2007, s. 195–215.
137. *Łukasiewicz Sł.* Trzecia Europa. Polska myśl federalistyczna w Stanach Zjednoczonych 1940-1971. Warszawa-Lublin, 2010, s. 222-249.
138. *Lungren-Nielsen K.* The Polish Problem at the Paris Peace Conference. A Study of the Policies of the Great Powers and the Poles 1918–1919. Odense, 1979.
139. *Mackevičius J.* Mes Vilniečiai // *Lietuvos žinios*. 1939, nr. 234.
140. *Mackiewicz J.* Lewa wolna. Londyn, 1994, s. 407.
141. *Mackiewicz J.* Prawda w oczy nie kole. Londyn, 2002. Prieiga per internetą: <<http://www.pogon.lt/czytelnia-dziel-juz-mackiewicza/> 105.html>.
142. *Mackiewicz J.* Tak Zwany Wschód europejski // *Wiadomości*. 1957, nr. 20 (581). Prieiga per internetą: < <http://kpbc.umk.pl/dlibra/publication?id=642&from=&dirids=1&tab=1&lp=2&QI=>>.
143. *Mackiewicz J., Toporska B.* Droga Pani. Londyn, 1984, s. 38, 41.
144. *Mackiewicz S.* O jedenastej – powiada aktor - sztuka jest skończona. Polityka Józefa Becka. Warszawa, 2012, s. 218.
145. *Mackiewicz S.* Historia Polski od 11 listopada 1918 roku do 17 września 1939 roku. Warszawa, 1989, s. 106, 107, 130, 134, 139, 142.
146. *Mackiewicz S.* Klucz do Piłsudskiego. Warszawa, 1922, s. 165.
147. *Mackiewicz S.* Kto mnie wołał, czego chciał. Londyn, 1948, s. 28–29.
148. *Mackiewicz S.* Statut Litwy Środkowej. Wilno, 1922, s. 7.
149. *Mackiewicz S.* Wunderkind // *Lwów i Wilno*. 1948/11/07, 1948/12/26. Prieiga per internetą: < <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/publication/7746?tab=1>>.
150. *Makauskas B.* Netekome dvasingo Lietuvos bičiulio. In memoriam Jerzy Giedroyc // *Aušra*. 2001, nr. 3, p. 20.
151. *Malinauskas J.* Juozapas Mackevičius (Józef Mackiewicz) – Vilnietis, nemėgęs XX amžiaus // *Naujasis židinys-Aidai*. 2007, nr. 8-9, p. 370.
152. *Materski W.* Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939. Warszawa, 1994.
153. *Mieroszewski J.* Ewolucjonizm / opr. R. Habielski. Paryż, 1964.
154. *Mieroszewski J.* Materiały do refleksji i zadumy. Paryż, 1976, s. 57, 110-122.
155. *Miknys R.* Giedroyc Jerzy Władysław // *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. T. VI. Vilnius, 2004, p. 642.

156. *Miknys R.* In memoriam. Jerzy Giedroycas – Lietuvos kunigaikštis Paryžiuje ... (1906.07.27-2000.09.14) // Lietuvos istorijos metraštis. 2001, nr. 1, p. 298-299.
157. *Miknys R.* Józef Piłsudski i Michał Römer a idea odrodzenia Rzeczypospolitej Jagiellonów w 1919 roku // Gryfita. 2000, nr. 22.
158. *Miknys R.* Kształtowanie się nowoczesnego społeczeństwa na Litwie w pierwszej połowie XX a. Wybrane problemy. Poznań, 2007.
159. *Miknys R.* Marianas Zdziechowskis ir krajovcinė idėja // Lietuvos mokslo akademijos metraštis. T. 31. 2008, p. 234.
160. *Miknys R.* Masonerijos kuluaruose (Ieškant Vilniaus klausimo sprendimo) // Darbai ir dienos. T. 40, 2004, p. 201–211.
161. *Miknys R.* Mykolas Römeris – Lietuvos modernybės aušros metraštininkas, analitikas ir politikas // Römeris M. Dienoraštis: 1918 m. birželio 13-oji – 1919 m. birželio 20-oji. Vilnius, 2007, p. IX–XLVII.
162. *Miknys R.* Mykolo Römerio Lietuvos valstybingumo koncepcija ir pastangos ją įgyvendinti 1911-1919 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. 1996, p. 88-113.
163. *Miknys R.* Piłsudski Józef // Lietuvių visuotinė enciklopedija. T. XVIII. Vilnius, 2010, p. 259–260.
164. *Miknys R.* Tarp istorinės ir etnografinės Lietuvos: ar buvo bandyta ieškoti Lietuvos autonomijos formulės 1905 metais // Parlamento studijos. 2005, nr. 5.
165. *Miknys R.* Vieningos Europos samprata krajovcų ideologijoje (XX a. pirmoji pusė) // Europos idėja Lietuvoje: istorija ir dabartis. Vilnius, 2002, p. 150, 151.
166. *Miknys R.* Wileńszczyzna w koncepcjach Michała Römera i krajowców // Europa nieprowincjonalna: przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej) w latach 1772-1999 / pod red. K. Jasiewicza. Warszawa-Londyn, 1999.
167. *Mikulicz S.* Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1971, s.15, 25, 34, 217-218, 233–237.
168. *Miłosz Cz.* Išvyka į dvidešimtmetį. Vilnius, 2003, p. 20–21, 23.
169. *Miłosz Cz.* Początek legendy // Tygodnik Powszechny. 2000, nr. 39, s. 3.
170. *Miłosz Cz.* Tėvynės ieškojimas. Vilnius. 2011, p. 157.
171. *Miłosz Cz.* Wilno czeka // Żagary. 1933, nr. 1(23).
172. *Miłosz Cz.* Zderzenie dwóch nacjonalizmów // Lithuania. 1998, nr. 1/2 (26/27), s. 67.
173. *Miłosz Cz., Venclova T.* Vilnius kaip dvasinio gyvenimo forma // Metmenys. 1979, nr. 29, p. 10–52.
174. *Myśl polityczna na wygnaniu. Publicyści i politycy polskiej emigracji powojennej.* Warszawa, 1995.

175. *Moczulski L.* Narodziny międzymorza. Warszawa, 2008.
176. *Moczulski L.* Wojna Polska 1939. Warszawa, 2009.
177. *Nalenč D., Nalenčius T.* Juzefas Pilsudskis: legendos ir faktai. Vilnius, 1991.
178. *Nekandra-Trepka M.* Ludwik Abramowicz-Niepokójezycki – redaktor „Przeglądu Wileńskiego” // Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego. Lublin, 2005, s. 49-58.
179. *Nowak A.* Geopolityczne koncepcje Józefa Piłsudskiego // Przekłete miejsce Europy? Dylematy polskiej geopolityki / pod red. J.Kloczkowskiego. Kraków, 2009, s. 138, 150.
180. *Nowak A.* Historie politycznych tradycji: Piłsudski, Putin i inni. Kraków, 2007, s. 180, 181, 186.
181. *Nowak A.* History and geopolitics: a contest for Eastern Europe. Warsaw. 2008.
182. *Nowak A.* Józefo Piłsudskio Rytų politikos tikslai 1918-1920 metais // Lietuvos istorijos metraštis. 2001, nr. 1, p. 151-167.
183. *Nowak A.* Od Imperium do Imperium. Spojrzenie na historię Europy Wschodniej. Kraków-Warszawa, 2004.
184. *Nowak A.* Polityka wschodnia Józefa Piłsudskiego (1918–1921). Koncepcja i realizacja // Zeszyty Historyczne, 1994, z. 107, s. 3–22.
185. *Nowak A.* Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku). Kraków, wyd. II, 2008.
186. *Nowak A.* Pomnik Jerzego Giedroycia. Prieiga per internetą: <<http://www.nowe-panstwo.pl>>.
187. *Nowak A.* Wizja polityczna Józefa Piłsudskiego // Józef Piłsudski. Wyobrażenia i dzieło polityczne / pod red. J. Machnika i A. Nowaka. Kraków. 2006, s. 23.
188. Odbudowa państwowości polskiej. Najważniejsze dokumenty 1912 – 1924 / pod red. K.W. Kumanieckiego. Kraków, 1924.
189. *Okulewicz P.* Koncepcja „międzymorza“ w myśli i praktyce politycznej obozu Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1926. Poznań, 2001.
190. *Okulicz K.* Podział Ziem W. Ks. Litewskiego (1915-1923-1940) // Dzieje Ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Cykl wykładów Alma Mater Vilmensis. Londyn, 1953, s. 100- 138, 108.
191. *Olchawa M.* Imperialna rozgrywka. Ukraina w geopolitycznej strategii Stanów Zjednoczonych. Kraków, 2009.
192. *Osadczyk B.* Niepodległa Ukraina. Wybór szkiców, artykułów i rozmów (1991–2006). Sejny, 2006, s. 28–29.
193. Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego / pod red. T.Bujnickiego, K.Stępnika. Lublin, 2005.
194. *Paszkiwicz H.* O genezie i wartości Krewa. Warszawa, 1938.

195. *Pilat W.* Kulturotwórcza rola folkloru białoruskiego na Wileńszczyźnie w dwudziestoleciu międzywojennym // *Folklor i pogranicza* / red. A. Staniszewski, B. Tarnowska. Olsztyn, 1998, s. 137–138.
196. *Pisuliński J.* Polityka wschodnia Józefa Piłsudskiego – interpretacje polskiej historiografii // *Józef Piłsudski. Wyobraznia i dzieło polityczne* / pod red. J. Machnika, A. Nowaka. Kraków, 2006, s. 52.
197. *Podstawski M.* Oskar Halecki, Milan Hodža i federalizm regionalny w Europie Środkowej // *Lithuania*. 2004, nr. 1 (45), s. 71.
198. *Pomian G.* Wizja Polski na łamach Kultury 1947–1976. Lublin, 1999, s. 17.
199. *Pomian K.* W kręgu Giedroycia. Warszawa, 2000, s. 25.
200. *Prasa polska 1918–1939* / pod red. J. Łojaka. Warszawa, 1980, s. 45–46.
201. *Pražauskas A.* Vilniaus krašto problema (Etnopolitiniai ir tarptautiniai santykiai) // *Darbai ir dienos*. T.40. 2004, p.13.
202. *Problematyka geopolityczna ziem polskich. Prace geograficzne* / pod red. P. Eberhardta. Warszawa, 2008. Prieiga per internetą: <<http://rcin.org.pl/dlibra/publication?id=224&from=&dirids=1&tab=1&lp=1&QI=189D8BB0CA173577DEB9DEE7E2C6EADF-1>>.
203. *Prochaska A.* Król Władysław Jagiełło. T. 1–2. 1908. Prieiga per internetą: <<http://www.sbc.org.pl/dlibra/docmetadata?id=3731>>.
204. *Prometeizm*. Wielka Encyklopedia PWN / pod red. J. Wojnowskiego. T. 22. Warszawa, 2004, s. 340.
205. *Przekłete miejsce Europy? Dylematy polskiej geopolityki* / red. J. Kloczkowskiego. Kraków, 2009.
206. *Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki „Bunt Młodych“ - „Polityka“ 1931-1939* / opr. R. Habielski, J. Jeruzelski. Lublin, 2008, s. 359.
207. *Ptasińska M.* Korespondencja Jerzego Giedroycia z Józefem Mackiewiczem 1951-1982. Zarys problematyki // *Zmagania z historią. Życie i twórczość Józefa Mackiewicza i Barbary Toporskiej*. Warszawa, 2011, s. 55-67.
208. *Pukšto A.* Inkorporuojai prieš federalistus (Vilniaus lenkų pozicija dėl Józefo Piłsudskio politikos. 1919 m. balandis – 1920 m. liepa) // *Darbai ir dienos*. T. 40, 2004, p. 24.
209. *Pukšto A.* Jerzy Giedroyc i współczesne stosunki polsko-litewskie // *Universalioji asmenybė Europos kultūros kontekste*. Č. Miloška skaitymai II. Kaunas, 2008, p. 194-202.
210. *Redakcja.* Polska a sprawa Wilna // *Wschód Polski*. 1920, nr. 10–11, s. 135.
211. *Role Theory and Foreign Policy Analysis* / ed. by St. Walker. Durham, 1987.
212. *Role theory: concept and research*. New York, 1966.

213. *Romanowski A.* Giedroyc czyli Polska // Tygodnik Powszechny. 2000, nr. 39, s. 25.
214. *Rüsen J.* Istorika. Istorikos darbų rinktinė. Vilnius, 2007, p. 444.
215. *Samsonowicz H.* Nieznane dzieje Polski. W Europie czy jej skraju? Warszawa, 2012.
216. *Sawicki J.* Michał Römer a problemy narodowościowe na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Toruń, 1998.
217. *Siemaszko Z. S.* Józef Mackiewicz na tle Rzeczypospolitej wielu narodów // Więż. 1991, nr. 2(388): Prieiga per internetą: <<http://www.tylkoprawda.akcja.pl/ojm039.htm>>.
218. *Skirmuntt K.* Idea Jagiellońska – a polityka kresowa. Wilno, 1925, s. 5.
219. *Snyder T.* Tautų Rekonstrukcija. Lietuva, Lenkija, Ukraina, Baltarusija 1569-1999. Vilnius, 2008, p. 1, 230, 253, 254, 256-258.
220. *Stankevič B.* Jerzy Giedroyc / Jurgis Giedraitis ir Lietuva // Naujasis židinys–Aidai. 2004, nr. 12, p. 620–625.
221. *Stepnik A.* Ukraina, Litwa i Białoruś w „Zeszytach Historycznych“ (1962–1991) // Jerzego Giedroycia rozrachunki z historią i polityką. Studia i szkice w czterdziestą rocznicę „Zeszytów historycznych“ / red. Sł. Nowinowski i R. Stobiecki. Łódź, 2005, s. 51–68.
222. *Stobiecki R.* Twórczość emigracyjna Oskara Haleckiego (1891–1973). Próba charakterystyki // Studia z dziejów Polski i Europy w XIX i XX wieku / pod red. J. Farysia. Gorzów Wielkopolski, 2004, s. 592.
223. *Stobiecki R.* Klio na wygnaniu. Z dziejów polskiej historiografii na uchodźstwie w Wielkiej Brytanii po 1945. Poznań. 2005, s. 103–105.
224. *Stobiecki R.* Wątki historiograficzne na łamach „Zeszytów Historycznych“ i paryskiej „Kultury“ (1962–1989) // Jerzy Giedroycia rozrachunki z historią i polityką. Studia i szkice w czterdziestą rocznicę „Zeszytów Historycznych“ / red. Sł. M. Nowinowskiego i R. Stobieckiego. Łódź, 2005, s. 22.
225. *Stosunki polsko radzieckie w latach 1917–1945: dokumenty i materiały / pod red T. Cieślaka.* Warszawa, 1967.
226. *Studnicki W.* O Wilno i Lwów. Z powodu projektu Hymansa. Warszawa, 1921, s. 8.
227. *Studnicki W.* Finlandja i sprawa finlandzka. Kraków, 1910.
228. *Sucharski T.* „Patriotyzm pejzażu“ Józefa Mackiewicza w Buncie Rojstów // Słupskie Prace Filologiczne. 2004, nr. 3, s. 158.
229. *Suleja W.* Józef Piłsudski w najnowszej historiografii // Józef Piłsudski i jego współpracownicy. Praca zbiorowa / pod red. A. Suchońskiego. Opole, 1999, s. 11-16.
230. *Suleja W.* Józef Piłsudski. Wrocław, 2004, s. 197–250.
231. *Suleja W.* Lietuva Józefo Piłsudskio politinėje mintyje // Darbai ir dienos. T. 40, 2004, p. 66.

232. *Szajnocha J.* Jadwiga i Jagiełło 1374–1413. Opowiadanie historyczne. Lwów, 1861. Prieiga per internetą: <[http://books.google. pl/books?id=YTcKAAAA IAAJ& printsec=f rontcover &dq=Szaj nocha&hl =pl&cd =7#v=onepage&q=Szajnocha&f=false](http://books.google.pl/books?id=YTcKAAAAIAAJ&printsec=f rontcover &dq=Szaj nocha&hl =pl&cd =7#v=onepage&q=Szajnocha&f=false)>.
233. *Szpoper D.* Sukcesorzy Wielkiego Księstwa, Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939. Gdańsk, 1999, s. 198, 333.
234. *Taylor – Terlecka N.* Józefa Mackiewicza wizja Wielkiego Księstwa Litewskiego 1922-1939 // Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego / pod. red. T.Bujnickiego i K.Stępnika. Lublin, 2005, s. 109-122.
235. *Taylor –Terlecka N.* Krajobrazy litewskie Józefa Mackiewicza // Zmagania z historią. Życie i twórczość Józefa Mackiewicza i Barbary Toporskiej. Warszawa, 2011, s. 162-170.
236. *Targalski J.* Białoruś. Historia, współczesność, konflikty narodowe. Warszawa. 1993.
237. *Targalski J.* Estonia. Białoruś. Historia, współczesność, konflikty narodowe. Warszawa. 1993.
238. *Targalski J.* Ukraina. Historia, współczesność, konflikty narodowe. Warszawa. 1993.
239. *Tarka K.* Pokalbis su Budriais. Lenkijos vyriausybė išėivijoje ir lietuviai (1945-1990) // Kultūros barai. 2003, nr. 10, p. 78-83.
240. *Tyrchan M.* „Zeszyty Historyczne“ Jerzego Giedroycia fenomen polskiego czasopiśmiennictwa historycznego // Kultura paryska. Twórcy, dzieło, recepcja / pod red. I. Hofman, 2007, s. 217–234.
241. *Tyrchan M.* Paryska „Kultura” wobec konfliktów politycznych w Polsce (1976-1989). Poznań, 2011.
242. *Tomczak A.* Józef Mackiewicz (Nota biograficzna) // Zmagania z historią. Życie i twórczość Józefa Mackiewicza i Barbary Toporskiej / pod red. N. Kozłowskiej i M. Ptasieńskiej. Warszawa, 2011, s. 13–19.
243. *Toporska B.* Przedmowa // Mackiewicz J. Fakty, przyroda i ludzie. Londyn. 1994, s. 12.
244. *Trumpa V.* Lietuviai ir lenkai // Metmenys. 1970, nr.19,p. 137.
245. *Ujazdowski K. M.* Polska państwem rewizjonistycznym. Koncepcje geopolityczne Adolfa Bocheńskiego // Przekłète miejsce Europy? Dylematy polskiej geopolityki / pod red. J. Kloczkowskiego. Kraków, 2009, s. 179.
246. UNESCO – šimtosios Jerzio Giedroycio (1906–2000) gimimo metinès. Jerzy Giedroycio metai. 2006.
247. Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie w fotografiach 1919–1939. Materiały do tradycji Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. T. II. / opr. A. Supruniuk., M. A. Supruniuk. Toruń, 2009, s. 16.

248. *Vareikis V.* Józef Mackiewicz. Władysław Studnicki // Kultūros barai, Vilnius, 2005, nr. 5, p. 52.
249. *Venclova T.* Vilnius asmeninė istorija. Vilnius, 2011, p. 149.
250. *Vitkus G.* Federalizmas // Europos Sąjungos enciklopedinis žinynas / sud. G. Vitkus. Vilnius, 2002, p. 147.
251. *W. P.* O Kowieńszczyznę // Gazeta Wileńska, 27 października 1920.
252. *Wandycz P.* „Zeszyty Historyczne“ // Jerzy Giedroyc-Redaktor-Polityk-Człowiek / opr. K. Pomian, 2001, s. 276–287.
253. *Wandycz P.* O czasach dawniejszych i bliższych. Studia z dziejów Polski i Europy Środkowo-Wschodniej. Poznań, 2009.
254. *Wandycz P. S.* O federalizmie i emigracji. Reminiscencje o rzeczach istotnych i błahych. Lublin. 2003, s. 113.
255. *Wasilewski L.* Bolesław Limanowski. Warszawa. 1934.
256. *Wasilewski L.* Drogi rozwoju polskiej polityki zagranicznej // Droga. 1923, nr. 5, s. 3. Prieiga per internetą: <<http://cyfrowa.chbp.chelm.pl/dlibra/docmetadata?id=6114&from=publication&tab=1>>.
257. *Wasilewski L.* Finlandia. Kraków. 1924.
258. *Wasilewski L.* Litwa i Białoruś. Zarys historyczno-polityczny stosunków narodowościowych. Warszawa, wyd. 3, 1925.
259. *Wendt A.* Tarptautinės politikos socialinė teorija. Vilnius: Eugrimas, 2005. p. 247.
260. *Widacki J.* Józef Piłsudski – ostatni obywatel Wielkiego Księstwa // Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego / pod red. T. Bujnickiego, K. Stępnika. Lublin, 2005, s. 27.
261. *Wisner H.* Litwa: Dzieje państwa i narodu. Warszawa, 1999.
262. *Wisner H.* Wojan nie wojna. Warszawa. 1978, s. 88.
263. *Wisner H.* Wokół koncepcji przeszłości i przyszłości // Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej / pod red. J. Kłoczowskiego, P. Krasa, H. Łaszkiewicza, B. Koszela. Lublin, 1999, s. 123.
264. *Wisner H.* Wokół koncepcji przeszłości i przyszłości // Unia Lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej / pod red. J. Kłoczowskiego, P. Krasa, H. Łaszkiewicza, B. Koszela. Lublin, 1999, s. 123.
265. *Woyszwilló J.* [J. Pobóg-Malinowski]. Józef Piłsudski. Życie, idee i czyny 1867–1935. Warszawa, 1937, s. 150.
266. *Wójtacki M.* „Słowo“ Stanisława Cata-Mackiewicza. Dziennik konserwatystów wileńskich w latach 1922–1939. Toruń, 2009, s. 15.
267. *Zadencka M.* W poszukiwaniu utraconej ojczyzny. Obraz Litwy i Białorusi w twórczości wybranych polskich pisarzy emigracyjnych. Uppsala. 1995, s. 150-184.
268. *Zakrzewski St.* Zagadnienia historyczne. Lwów, 1936.

269. Zanim powstała Kultura. Antologia tekstów Adolfa Marii Bocheńskiego poświęconych polskiej polityce wschodniej / opr. K. M. Ujazdowski. Lublin. 2006, s. 5–11.
270. *Zbyszewski W. A.* Gawędy o ludziach i czasach przedwojennych, Warszawa, 2000, s. 215.
271. *Żebrowski M.* Dzieje sporu. „Kultura“ w emigracyjnej debacie publicznej lat 1947–1956. Warszawa. 2007, s. 17.
272. *Žepkaitė R.* Diplomacija imperializmo tarnyboje. Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939 m. Vilnius, 1980.
273. *Kasparavičius A.* Lietuvos reakcija į Józefo Piłsudskio perversmą Lenkijoje // Kultūros barai. 1997, nr. 7(391), p. 64–65.
274. *Žepkaitė R.* Lietuvių tautos kova prieš imperialistų mėginimus pajungti Lietuvą Hymanso projekto pagalba // LTSR mokslų akademijos darbai. serija A, 1962, nr. 2(13).
275. *Ашерсон Н.* Друзья, братья и партнеры: будущие коалиции внутри Европейского союза // Европа. Т. 5, 2005, nr. 4 (17), с. 17.
276. *Колаковска А.* Французская дискуссия на тему границ Европы // Европа. 2006, т 5, nr. 1 (18), с. 63.
277. *Кольцинский Я.* Темная игра Ежи Гедройца // Литературная газета, 7 февраля, 1968, с. 15.